

MUZEUL JUDEȚEAN
DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
PRAHOVA
BIBLIOTECA

III 4859

CONSILIUL JUDEȚEAN PRAHOVA

*

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE
ȘI ARHEOLOGIE PRAHOVA

ARHEOLOGIA MILENIULUI I P.CHR.

V

Identități și schimburi culturale
în mileniul I p.Chr.

MUZEUL BRĂILEI
„CAROL I”

EDITURA ISTROS

BRĂILA, 2016

CONSILIUL JUDEȚEAN PRAHOVA
*

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE
I ARHEOLOGIE PRAHOVA

ARHEOLOGIA MILENIULUI I P. CHR.

V

Identitate și schimburi culturale în
mileniul I p. Chr.

Ploiești
2016

PRAHOVA COUNTY COUNCIL
*
PRAHOVA COUNTY MUSEUM OF HISTORY
AND ARCHAEOLOGY

ARCHAEOLOGY OF THE FIRST MILLENNIUM A.D.

V

Identities and cultural exchanges in
the first millennium A. D.

Ploiești
2016

Editor / Publisher: dr. Bogdan Ciupercă

Coordonatorul seriei / The coordinator of series: dr. Bogdan Ciupercă

Advisory board / colegiu de redacție: dr. Jens Schneeweiß (Germania)
dr. Stela Doncheva (Bulgaria)
dr. Ioan Stanciu (România)
dr. Svetlana Reabțeva (Republica Moldova)
dr. Silviu Oța (România)

Coperta / Cover desing: Violeta Streche

Tehnoredactare / computer operator: Violeta Streche

Coperta I: Fibulă romană de tip ringfibel
First Cover: Roman fibula ringfibel type

Responsabilitatea conținutului, interpretărilor și calității grafice a materialelor revin exclusiv autorilor.

All responsibility for the content, interpretations and the graphics quality in the volume belongs exclusively to the authors.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale.

Arheologia mileniului I p. Chr., V / Bogdan Ciupercă (ed.), Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", 2016.

ISBN

I. Ciupercă, Bogdan (ed.)

@ Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova
@ Prahova District Museum of History and Archaeology

ABREVIERI

AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AAnt	American Antiquity. Journals of the Society for American Archaeology (Menasha)
AB	Analele Banatului. Muzeul Banatului, Timișoara
ActaMM	Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean „Ștefan cel Mare”, Vaslui
ActaArchAcadScHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj Napoca
ActaMT	Acta Musei Tutovens, Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad
ActaMP	Acta Musei Porolisensis, Zalău
ActaTS	Acta Terrae Septemcastrens. Institutul Pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvanean în Context European
Acta Orientalia	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
ADU	Archeologični doslidžennja na Ukraïni, Kiev
AE	Archaeologiai Értesítő, Budapest
AEM	Archäologische - epigraphische Mittheilungen, Wien, I (1877)-XX (1896)
AEAEur	Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia, e Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences and the Russian Foundation for the Humanities
AIM	Archeologičeskie issledovanija v Moldavii, Chișinău
Alba Regia	Alba Regia, Annales Musei Stephani Regis
Alebus	Alebus. Cuadernos de Estudios Históricos del Valle de Elda
Al-Mas q	Al-Masāq. Journal of the Medieval Mediterranean
Aluta	Aluta. Anuarul Muzeului Județean Covasna, Sf. Gheorghe
AML	Acta medica Lituanica, Vilnius, Academia Scientiarum Lithuaniae
Analele ANTIM	Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova, Chișinău

Analele UCDC	Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”, București
Anales IIE,	Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas, Universidad Nacional Autónoma de México
AnatAntiq	Anatolia Antiqua - Eski Anadolu. Institut Français d'Etudes Anatoliennes, Istanbul
AnnBiolUnivSzeged	Annales biologicae Universitatis Szegediensis. Szeged
Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Anuarul MIAPh	Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești
Anuarul IIADX	Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum	Археологически открития и разкопки, София Apulum. Acta Musei Apulensis. Anuarul Muzeului Național al Unirii, Alba-Iulia
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArchO	Археологические открытия, Москва
ArchSuisse d'Anthrop	Archives suisses d'Anthropologie générale Genève
ArchAus	Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas
ArchBul	Archeologia Bulgarica
ArchEA	Archivo español de arqueología. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC, Instituto de Historia
Archaeoslavica	Archaeoslavica. Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
ArchRozhledy	Archeologické rozhledy, Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v.v.ř.
Argesis	Argesis. Studii și Comunicări – Seria Istorie, Muzeul Județean Argeș
Arhaika	Arhaika. Zeitschrift für Archäologie des Zentrums für Archäologische Forschungen der Universität Belgrad
ArhIug	Archaeologia Iugoslavica, Belgrad
ArhMed	Arheologia Medievală, Asociația Arheologilor Medieviști din România
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de (Istorie și) Arheologie - „A. D. Xenopol”, Iași
ArhSofia	Arheologija, Organ na Arheologičeskija Institut u Muzej, Sofia

ArhCCCP	Археология СССР, Институт археологии Академии наук СССР
ArhVes	Arheološki Vestnik (Acta Archaeologica) Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana, Slovenia
Arkheologiya	Archeologiya, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kiev
ARMSI	Academia Română. Memoriile secțiunii istorice
Arqueohispania	Revista Digital Arqueohispania. Revista de Arqueologia de la Hispania Antigua
AS	Acta Siculica, Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe
ASMB	Arheologia satului medieval din Banat, Reșița, 1996
A Ula i	Analele Științifice ale Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași
Balcanoslavica	Balcanoslavica, Belgrad
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BAR	British Archaeological Reports, International Series, Oxford. Anglia
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main.
BMC	British Museum Catalogue / coins from Head & Gardner (1877).
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
BMMK	Békés megyei múzeumok közleményei, Szeged
Bucure ti	București. Materiale de istorie și muzeografie, București
BMJTAG	Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu”, Giurgiu
Budapest régiségei	Budapest régiségei. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
BullSocSc	Bulletin de la Société des Sciences des Bucarest
Buz u	Buzău. Mică Enciclopedie Istorică, 2000
Britannia	Britannia. A journal of Romano-British and kindred studies, London
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București
BulletinIA	Bulletin of the Institute of Archaeology. University of London. Institute of Archaeology; University College, London. Institute of Archaeology.
ByzZ	Byzantinische Zeitschrift, München, Leipzig

	Богословские Труды, Научно-богословский журнал РПЦ, выпускаемый Издательством Московской Патриархии
CA	Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București
CAANT	Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București
CAB	Cercetări Arheologice în București, București
CassVar	Cassiodorus, Variarum
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CAH	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
CahArch	Cahiers archéologiques, fin de l'antiquité et moyen âge, Picard
Carpica	Carpica. Muzeul Județean de Istorie și Artă „Iulian Antonescu”, Bacău
CercetIstIa i	Cercetări Istorie, Iași
CCDJ	Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CI	Cercetări Istorie. Complexul Național Muzeal „Moldova”, Iași
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Budapest
CN	Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României, București
CNM	Corpus Nummorum Moldaviae, Iași
Cornish Archaeology	Cornish Archaeology. Cornwall Archaeological Society
Corviniana	Corviniana. Acta Musei Corvinensis, Muzeul castelului Corvineștilor, Hunedoara
Crisia	Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea
Dacia	Dacia, N.S., Revue d'Archeologie et d'Histoire Ancienne, București
DAM	Documents d'Archéologie Méridionale. Centre National de la Recherche Scientifique
Danubius	Danubius, Muzeul de Istorie Galați, Galați
DIR	Documente privind Istoria României, București
Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár, Cluj-Napoca
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
DRH	Documenta Romaniae Historica, București
Drobeta	Drobeta, Muzeul Regiunii Porțile de Fier, Turnu Severin

	Добруджа, Регионален исторически музей, Добрич
EAI VR	Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României, București, vol. I, A-C, 1994; vol. II, D-L, 1996; vol. III, MQ, 2000
ECEEMA	East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, Leiden, Boston
EM	Erdélyi Múzeum, Kolozsvár, Cluj Napoca
EMÉ	Egri Múzeum Évkönyve, Eger
EMS	Essays in Medieval Studies. Proceedings of the Illinois Medieval Association
Enalia	Enalia, The Journal of the Hellenic Institute of Marine Archaeology
EN	Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj Napoca, Cluj Napoca
EnnodPan	Ennodius Panegyric
Eastern review	Eastern review. Biuletyn informacyjny Katedry Badan Wschodu, Łódź
Études Celtiques	Études Celtiques, Revue internationale de linguistique et d'archéologie du monde celtique, revue propre du CNRS
ETF	Erdélyi Tudományos Füzetek, Cluj-Napoca
Ethn	Ethnographia, Budapest
EurAnt	Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Deutsches Archäologisches Institut
FA	Folia Archaeologica, Budapest
FAH	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main.
GGB	Godišnjak grada Beograda
Glasnik SAD	Glasnik Srpskog arheoloskog društva / The journal of the Serbian Archaeological Society, Beograd
GSAD	Glasnik Srpskog arheološkog društva
Hesperia	Годишник на Софийския университет, София Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
Hierasus	Hierasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani
HK	Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
Hawkins	coins from Hawkins (1837).
Howgego	countermarked coins from Howgego (1985)
Ialomi a	Ialomița. Studii și comunicări de muzeologie, arheologieistorie și etnografie, Muzeul Județean Ialomița, Slobozia

IJNA	The International Journal of Nautical Archaeology, Nautical Archaeology Society
Iiliria	Iiliria. Revistë Arkeologjike, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Arkeologjisë, Tiranë
IMF AN SSSR	Izvestija Moldavskogo Filiala Akademii Nauk SSSR, Chişinău
IoEph	Ioannes of Ephesus
Istoria Românilor	Istoria Românilor, vol. III, Genezele româneşti, Bucureşti, 2001
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila
Izvestija Varna	Izvestija Varna. Bulletin de la Societe Archeologique de Varna Известия на Археологическия институт, София Известия Академии Наук Молдавской ССР, общественных наук, Кишинёв Известия на музеите в Северозападна България, Враца
JAA	Journal of Anthropological Archaeology, New-York
JSAS	Journal of the Serbian Archaeological Society, Beograd
JRCPE	The Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh
KSIA	Kratkie soobščeniya Instituta Archeologii, Moskva (Краткие сообщения Института археологии АН СССР)
KSIMK	Kratkie Soobščeniya Instituta Istorii Material'noj Kul'tury, Moskva
KSz	Katolikus Szemle, Oradea
Közl	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából, Cluj-Napoca
Linguistique Balkanique	Linguistique Balkanique, The Institute for Bulgarian Language of the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
Litua	Litua, Studii şi Cercetări. Muzeul Judeţean Gorj, Târgu Jiu
Lischine	coins from Lischine coll. / catalog (1902)
Lucentum	Lucentum. Anales de la Universidad de Alicante. Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua
LRCW 2	Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean Archaeology and archaeometry Латински извори за българската история, София

MAA	Macedoniae Acta Archaeologica. Arheološko društvo na SR Makedonija
MAIET	Materialy po archeologii, istorii i etnografii Tavriki, Simferopol
MANH	Materiały Archeologiczne Nowej Huty. Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Oddział w Nowej Hucie
MarcComChr	Marcellinus Comes, Chronicon
Marisia	Marisia, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
MB	Mitropolia Banatului, Timișoara
MDAPV	Materiali i doslidžennja z archeologii Prikarpatija i Volyni, Kiev
MEFRA	Les Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité
MenFr	Menander, Fragments
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Acta Musei Petrodavensis, Complexul Muzeal Județean Neamț, Piatra Neamț
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica, Szeged
MIA	Materialy i issledovanija po archeologii SSSR, Moskva-Leningrad (Материалы и исследования по археологии СССР / Книжная серия ИИМК / ИА АН СССР. М., М.-Л., Л.: 1941-1972.)
MIAE	Materialy i issledovanija po archeologii i etnografii, Chișinău
Millennium	Millennium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. / Yearbook on the Culture and History of the First Millennium C.E.
MiSup. II	coins from Mionnet (1822)
MittArchIns	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
MMS	Mitropolia Moldovei și Sucevei
MN	Muzeul Național, Muzeul Național de Istorie a României, București
Molthein	coins from Walcher de Molthein coll. / catalog (1895)
Mousaios	Mousaios. Muzeul Județean Buzău, Buzău
MSW	Materialy Starozytne Wczesnosredniowieczne, Kraków
MTTE	Magyar Tudós Társaság Évkönyve, Buda
MW	Materialy Wczesnosredniowieczne, Krakow-Wroclaw-Warsava

NK	Numizmatikai Közlöny, Budapesta
NNy	Népünk és nyelvünk, Budapest
Numizmatičar	Numizmatičar, Narodni muzej u Beogradu
OCP	Orientalia christiana periodica, Pontificium institutum orientalium studiorum, Roma, Italie
Offa	Offa. Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie, Neumünster / Wachholtz
OlteniaStCom	Oltenia. Studii și Comunicări, Muzeul Olteniei, Craiova
OH	Opuscula Hungarica, Budapesta
OpvscArcheol	Opvscvla Archaeologica, Zagreb
PA	Památky Archeologické. Institute of Archaeology of the Czech Academy of Sciences, Prague, v. v. i.
Peuce	Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica	Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
PP	Past and Present, Cambridge
Preslav	Preslav, National Institute of Archeology with Museum at Bulgarian Academy of Sciences. Departament of Shoumen
PrzegArch	Przegląd Archeologiczny, Poznan.
ProcBG	Procopius Caesariensis, De Bello Gothico
RA	Revista Arheologică. Academia de Științe a Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul Arheologic Republica Moldova
RAD	РАД, Muzeja Vojбодине-Нови Сад
RAECE	Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est, consacrée aux antiquités nationales d'Alsace, Bourgogne, Champagne, Franche-Comté, Lorraine, Lyonnais et Nivernais, Dijon (Côte-d'Or, France)
RadVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RAJB	Repertoriul Arheologic al Județului Botoșani, București, 1974
RAJI	Repertoriul Arheologic al Județului Iași, București, 1984-1985
RAJV	Repertoriul Arheologic al Județului Vaslui, București, 1980
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes
RevIst	Revista de Istorie, Institutul de Istorie "Nicolae Iorga", București

RCRFActa	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, Abingdon
RégTan	Régészeti Tanulmányok, Budapesta
RevArh	Revista Arheologică, Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău
RGZM	Jahrbuch des Römisch - Germanischen Zentralmuseums Mainz.
RM	Revista Muzeelor
RMM-MIA	Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
Romanoslavica	Romanoslavica, Asociația slaviștilor din România, București
RosArh	Rossiiskaia Arheologiya, Russian Academy of Sciences Institute of Archaeology Academy of Sciences
RPC	Roman Provincial Coinage / coins from Burnett, Amandry, & Ripollès (1992)
SAA	Studia Antiqua et Arheologica, Iași
SaalburgJahrb	Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg-Museums, Berlin-New York.
SAntiq	Slavia antiqua: czasopismo poświęcone starożytnościom słowiańskim
SAI	Svod archeologičeskikh istočnikov, Moskva
SovArh	Советская археология, Академия наук СССР. Институт истории материальной культуры
Sarge ia	Sargeția. Buletinul Muzeului Județean Hunedoara (Acta Musei Devensis), Deva
SCEI	Studii și comunicări de etnografie-istorie, Muzeul Județean de Etnografie și Istorie Locală Caransebeș
SCIA	Studii și Cercetări de Istoria Artei, Institutul de Istoria Artei, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
SC MI	Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie
SEER	The Slavonic and East European Review, The Modern Humanities Research Association and University College London, School of Slavonic and East European Studies
SIB	Studii de Istorie a Banatului, Timișoara
SilAntq	Silesia Antiqua. Muzeum Archeologiczne. Oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia

SlavRev	Slavistična Revija. Časopis za Jezikoslovje in Literarne Vede, Journal for Linguistics and Literary Sciences, izdaja – issued by: Slavistično Društvo Slovenije
SlovArch	Slovenská Archeológia, Nitra
SMMIM	Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
SMP	Studia Mediaevalia Pragensia, Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum
SNG Christomanos	coins from Mando (2004)
SovArh	Sovetskaja Arheologija, Moscova
StCercAntropol	Studii și Cercetări de Antropologie, Institutul de Antropologie Francisc Rainer, Academia Română, București
Stdia	Stdia-Bibliotheca Cumidavae. Muzeul Județean de Istorie Brașov
StudiiRevIst	Studii. Revista de Istorie, București
Študijné zvesti	Študijné zvesti. Archeologického Ústavu Slovenskej akadémie vied
Satu Mare	Satu Mare. Studii și comunicări, Muzeul Județean Satu Mare
Suceava	Suceava. Studii și materiale. Istorie. Anuarul Muzeului Bucovinei
Starinar	Starinar, Archaeological Institute, Belgrade
StComit	Studia Comitatus, Szentendre
StComPite ti	Studii și Comunicări, Muzeul Județean Argeș, Pitești
StComFoc ani	Studii și comunicări, Focșani. Muzeul Județean de Istorie și Etnografie Vrancea
StMatPh	Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al județului Prahova, Ploiești
Stratum	Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology
SympThrac	Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie, București
Századok	Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
TD	Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
Tibiscus	Tibiscus. Istorie-Arheologie. Muzeul Banatului, Timișoara
Tibiscum	Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie-Istorie, Caransebeș
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, Republica Moldova

TN	Terra Nostra. Culegere de materiale privind istoria agrară a României, București
Transylvanian Review	Transylvanian Review. Centrului de Studii Transilvane, Cluj Napoca
VAH	Varia Archaeologica Hungarica, Budapest
VAMZ	Vjesnik Arh. Muzej Zagreb, Zagreb
Valachica	Valachica. Studii si materiale de istorie si istorie a culturii, Muzeul Județean Dâmbovița, Târgoviște
Vjesnik	Vjesnik Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb, Croația
Vrancea	Vrancea. Studii și Comunicări. Muzeul de Istorie al Județului Vrancea, Focșani
Zbornik Belgrad	Зборник Народни Музеј Београд Зборник Народног Музеја
ZeitschrArch	Zeitschrift für Archäologie
ZGy	Zalai Gyűjtemények, Zalaegerszeg
Ziridava	Ziridava, Arad
ZRNM	Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, Belgrad
Winterthur	Münzkabinett der Stadt Winterthur / coins from Bloesch (1987)
QuatInt	Quaternary International. The Journal of the International Union for Quaternary Research

CUPRINS / TABLE OF CONTENTS

Sever Dumitrașcu <i>Bucov and Slon</i>	19
Dorel Bondoc <i>Notă despre o spadă getică din arealul Padea-Panagjurski Kolonii, descoperită la Corlate, județul Dolj</i> <i>Notes about a getic sword from the area of the cultural horizon Padea-Panagjurski Kolonii discovered at Corlate, Dolj County</i>	21
Gabriela Filip <i>O nicovală dacică de la Ilovița, județul Mehedinți</i> <i>A Dacian anvil from Ilovița, Mehedinți County</i>	33
Costin Croitoru <i>Despre o așezare a „dacilor liberi” la Mândrești, comuna Valea Mărului, județul Galați</i> <i>About a “free dacians” settlement from Mândrești, Valea Mărului commune, Galați County</i>	41
George Dan Hânceanu <i>O locuință cu fragmente de amfore romane din așezarea dacilor liberi de la Roșiori – Neamț</i> <i>Une habitation avec des fragments d’amphores romaines de l’établissement des daces libres de Roșiori – Neamț</i>	61
Lilia Dergaciova <i>Noi tezaure monetare cu siliquae descoperite în Republica Moldova</i> <i>New data on recently discovered Siliquae Coin Hoards in the Republic of Moldova</i>	89
Varbin Varbanov, Nikola Rusev <i>Regarding some dispersed coin hoards from Lower Moesia (the middle of the 3rd century AD)</i> <i>Referiri asupra unor tezaure monetare dispersate din Moesia Inferioară (mijlocul secolului al III-lea p. Chr.)</i>	107
Lavinia Grumeza <i>Piepteni și alte ustensile de îngrijire corporală descoperite în Banat și în Câmpia de Vest a României (perioada antichității târzii – începutul epocii migrațiilor)</i> <i>Combs and other toilet implements discovered in Banat and in the Romanian Western Plain (the period of Late Antiquity – beginning of Migration Period)</i>	127
Florin Curta <i>Observații asupra tpsiilor de lut din secolele VI-VII p. Chr.</i> <i>Observations over the clay pans in the VI-VII centuries A.D.</i>	149
Roman Rabinovici	

<i>The funerary monuments and the issue of ethno-cultural diversity in the Prut-Dniester region during the IX–XII centuries A. D.</i>	
<i>Monumente funerare și problema diversității etno cultural în regiunea Pruto-Nistreană în secolele IX-XII p. Chr.</i>	247
Svetlana Reabțeva	
<i>Some belt sets and separate plaques of IX–XI centuries from the Prut-Dniester Region</i>	
<i>Câteva seturi de curea și aplici separate din secolele IX-XI din regiunea pruto-nistreană</i>	267
Stela Doncheva	
<i>The Royal Institution during the Liturgy in Mediaeval Bulgaria</i>	
<i>Instituția regală în cadrul liturghiei din Bulgaria medievală</i>	283
Sorin Paliga	
<i>Etnicitatea mileniului I p. Chr.: studii de caz în drumul spre o analiză globală</i>	
<i>Ethnicity in the first millenium A.D.: Case Studies towards a Global Analysis</i>	309
Alexandra Comșa	
<i>Symbolic trepanations in the first millenium A.D. of South-East Europe</i>	
<i>Trepanații simbolice în mileniu I p. Chr. în Europa de Sud-Est</i>	321
Recenzii și note bibliografice / Reviews and bibliographical notes	
Dorel Bondoc	
<i>Florin Topoleanu, Costin Croitoru, Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei "Carol I" / Lampes antiques dans les collections du Musée de Brăila "Carol I" Brăila 2015</i>	337

If an honest and benevolent young individual (who does not wish to condemn Dostoievski "*again to death*"!) should consult closely the massive volumes of reports *MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE (Archaeological Materials and Researches)* from the second half of the last century, would realize he found the "*Pârvan's entire archaeological school*".

The volumes testify the huge effort made by a whole host of Romanian researchers – "*foreshadowed*" even of Vasile Parvan: R. Vulpe, I. Nestor, C. Daicoviciu, Vl. Dumitrescu and many others and their collaborators who researched the every corner of the country, from Paleolithic to the fortress of Ştefan cel Mare (Stephan the Great) from Suceava. This is a true <royal path> of interest, scientific collaborations and researches that led to the volumes of "*ancient history*" of *Istoria României (Romanian History)*, *Istoria Poporului Român (The History of Romanian People)*, *Istoria Românilor (Romanians' History)* or *Istoria Transilvaniei (History of Transylvania)*, until nowadays.

We are very pleased to mention that the lecture of regularly published *Reports*, in each and every number, allowed us to discover each site from Hăbăşeşti and Gumelniţa to Popeşti and Grădiştea Muncelului, from the Roman-Byzantine and Byzantine fortresses on the Lower Danube - Dinogetia, Capidava, Păcuil lui Soare, Adamklissi, to the settlements of Wallachia, Transylvania and Moldavia – Bratei, Dridu, Bucov, Sărata Moniteoru, Botoşani or Fundu Hertii. We must remember that the classical archeology has always brought fame to the Romanian archaeologists - from Pârvan and Daicoviciu to Al. Suceveanu or D. Piso - Histria, Romula and Ulpia Traiana.

Besides the enthusiasts archaeologists - despite their hard and always difficult work – it is a duty of honour to recall the name of the Ladies of the Romanian archeology: Catherine *Ecaterina Dunăreanu-Vulpe*, *Hortensia Dumitrescu*, *Eugenia Zaharia*, *Ligia Bârză* and especially Maria Comşa.

Together with her husband, Mrs. Maria Comşa was one of the "*Benedictines*" of the Romanian archaeological research. It seemed that she *had no other life*. Among her numerous researches we outline her excavations from Bucov (consult the *Monograph*) and Slon, becoming classical in time. They are milestones for understanding our pre-mediaeval and mediaeval history.

Ms. Maria Comşa's origins are in Bihor County. She was born in *Rogoz* (a village in the area of Beiuş). She worked for a certain period at the Museum of Oradea and she zealously excavated the tumular necropolis from Nuşfalău,

* Acest material era destinat pentru volumul *Arheologia mileniului I p. Chr. IV. Nomazi şi autohtoni în mileniul I p. Chr., 2015*, dedicat memoriei arheologului Maria Comşa. Dintr-o regretabilă eroare, pentru care ne cerem scuze, materialul nu a fost inclus în acel volum (n. ed.).

Sălaj County, in Crișana region. Based on these facts, we and also on behalf of the community of the colleagues from Oradea and Bihor, all bring a respectful homage for her scientific work. For us she was and remains a model of dedication for Romanian archeological research.

Bucov and Slon, so loved by Maria Comșa are considered her main researches and they will always remain in the memory of Romanian archaeological world as milestones over the years, like many other Romanian archaeological sites excavated with her contribution.

dr. Sever Dumitrașcu
Oradea

Notă despre o spadă getică din arealul padea-Panagjurski Kolonii, descoperită la Corlate, județul Dolj

Dorel Bondoc

Rezumat: În anul 1931 pe raza localității Corlate, județul Dolj a fost descoperită o mică necropolă plană aparținând orizontului cultural Padea-Panagjurski Kolonii. Este vorba despre cel puțin trei morminte de incinerare în groapă, databile la finele secolului II - începutul secolului I a. Chr. Publicate inițial foarte telegrafic și doar cu ilustrație foto, descoperirile au intrat în circuitul științific mai târziu.

O spadă dintr-un mormânt a fost preluată sub forma unui desen desfășurat, pentru o mai bună încadrare cronologică și culturală. În realitate, spada a fost îndoită ritual și îngropată împreună cu teaca aferentă. Repunerea corectă a documentației în circuitul științific reprezintă scopul acestui articol.

Cuvinte cheie: spadă, teacă, Corlate, Padea-Panagjurski Kolonii, Nicolaescu-Plopșor.

Descoperirea în anul 1931, în teritoriul localității Corlate, a câtorva morminte de incinerare cu inventar din a doua perioadă a epocii fierului, dovedește faptul că aici a existat o mică necropolă plană. Săpăturile au fost conduse de C. S. Nicolaescu-Plopșor, Ion Nestor și Dumitru Berciu. Este vorba despre cel puțin trei morminte de incinerare, cu resturile de la cremație depuse într-o groapă¹.

Necropola de la Corlate face parte din orizontul cultural Padea-Panagjurski Kolonii și se poate data pe baza inventarului mormintelor, în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului II - prima jumătate a secolului I a. Chr. A fost și va rămâne o descoperire de notorietate, fiind citată de toți cei care se ocupă cu studierea istoriei regiunii de nord-vest a Traciei².

Din primul mormânt descoperit la Corlate provine o spadă cu teacă, realizate din fier. Ambele au fost puternic arse, împreună, și apoi îndoite ritual.

1. Spada. Pentru întâia dată, spada a fost semnalată în anul 1933, de către C. S. Nicolaescu-Plopșor³. Deși calitatea imaginilor publicate de Nicolaescu-Plopșor în 1933 nu este dintre cele mai bune⁴, totuși cei interesați și-au putut

¹ Bibliografie minimală: Nicolaescu-Plopșor 1933, p. 310; Berciu 1939, p. 357-358; Nicolaescu-Plopșor 1945-1947, p. 20-23; Sârbu 1993, p. 77.

² Vezi de exemplu, Berciu 1967, p. 91, fig. 8; Megaw et al. 2000, p. 29, fig. 4; Sîrbu, Arsenescu 2006, p. 178, fig. 4; ș.a.

³ Nicolaescu-Plopșor 1933, p. 309-310.

⁴ Nicolaescu-Plopșor 1933, p. 309, fig. 1.

face o idee despre această descoperire. Din păcate, articolul nu s-a bucurat de o largă circulație, drept care au apărut unele confuzii.

După ce publicarea sa a fost primită critic⁵, C. S. Nicolaescu-Plopșor a reluat spada de la Corlate împreună cu celelalte descoperiri din a doua vârstă a epocii fierului, din Oltenia⁶. Nicolaescu-Plopșor a procedat la publicarea unui desen desfășurat al piesei⁷, care a permis încadrarea sa tipologică și cronologică (fig. 1); de altfel acest desen a fost preluat și republicat de toți cercetătorii care s-au ocupat de antichitățile acestei perioade istorice din Oltenia⁸.

Pe desenul astfel publicat și republicat, se pot observa elementele constitutive ale spadei: mânerul, lama, garda și prinzătorul de teacă. Caracteristici tehnice: lama destul de lată, cu nervură mediană proeminentă și vârful ascuțit, prin urmare este vorba despre o armă folosită deopotrivă pentru împuns și tăiat; mânerul se prezintă sub forma unei tije cu secțiunea dreptunghiulară, tijă ce se subțiază spre partea inferioară.

În tabelul tipologico-cronologic întocmit de V. Zirra, spada a fost încadrată în intervalul de timp cuprins între secolul II - începutul secolului I a. Chr.⁹. Vârful ascuțit al lamei, garda, precum și mânerul ce se subțiază spre partea inferioară, plasează piesa spre finele perioadei Latène¹⁰, adică între anii 120-50 a. Chr.¹¹. Dimensiuni: lungime probabilă desfășurată = aprox. 95 cm (apud Nicolaescu-Plopșor); lungime mâner = 15 cm; lățimea maximă a lamei = 4 cm.

Spada se găsește la Muzeul Olteniei Craiova, inv. I 7558, astfel că am avut ocazia de a o studia și ca atare, voi relua aici discuția. Nu este nicidecum vorba despre o spadă neîndoită¹², ci dimpotrivă¹³. Spada a fost îndoită, "*împachetată*", în bucle foarte strânse (fig. 2), aproape făcută "*pachet*" (23,5 x 15,5 cm), după cum urmează: mai întâi a fost îndoit mânerul, apoi lama în două bucle verticale și alte două orizontale (fig. 4/a-b). Pentru o mai bună vizualizare a acestui aspect am realizat schițe liniare (fig. 4/c-d), vedere din față și lateral, a modului în care piesa a fost îndoită. O parte a tecii s-a păstrat la un loc cu spada, alte fragmente s-au desprins de spadă (vezi mai jos, reperul următor); aceasta era starea de conservare în care se aflau obiectele la Muzeul Olteniei Craiova; după operațiunea de restaurare, vârful spadei s-a rupt de restul armei (fig. 3).

2. Teaca. Împreună cu spada, s-au păstrat mai multe fragmente din teacă. Acestea s-au desprins de spadă, după cum spuneam mai sus, în decursul

⁵ Berciu 1939, p. 358.

⁶ Nicolaescu-Plopșor 1945-1947, p. 20-23.

⁷ Nicolaescu-Plopșor 1945-1947, pl. II/1.

⁸ Zirra 1971, p. 224, abb. 23/19; Sîrbu, Rustoiu 1999, p. 80, fig. 2/1; Sîrbu, Arsenescu 2006, p. 178, fig. 4; ș.a.

⁹ Zirra 1971, abb. 23/19.

¹⁰ Brunaux, Lambot 1987, p. 120 și 121, fig. 10.

¹¹ Hatt, Roualet 1976, p. 17.

¹² Sîrbu 1993, p. 77.

¹³ Nicolaescu-Plopșor 1945-1947, p. 20.

timpului. Deși Plopșor a publicat împreună cu spada îndoită și fragmentele de teacă¹⁴, acestea din urmă au fost ulterior ignorate sau date uitării.

În depozitul de arheologie al Muzeului Olteniei, am găsit șase fragmente din teaca spadei; pe fotografia publicată de Plopșor în anul 1933 se pot număra mai multe. În fine, păstrarea fragmentelor lor a făcut însă posibilă reconstituirea parțială a tecii (fig. 5).

Teaca a fost realizată din tablă de fier și prezintă o nervură mediană proeminentă pe întreaga lungime a piesei. Pe porțiunea de lângă mâner, teaca a fost decorată cu diverse motive geometrice păstrate fragmentar, realizate prin linii și puncte incizate. Astfel de motive de decor incizate se găsesc pe scară largă la spadele descoperite în bazinul carpatic, mai timpurii ce-i drept¹⁵. Deși am căutat, nu am putut găsi o analogie a decorului de pe teaca de la Corlate în spațiul bazinului carpatic¹⁶, fapt care arată că este vorba despre moduri de realizare diferite. Găsirea unei analogii pentru un astfel de decor în regiunea noastră este probabil o chestiune de timp, având în vedere ritmul alert de descoperiri de tip Padea-Panagjurski Kolonii din ultima vreme¹⁷.

La partea inferioară decorul se termină sub forma unui cap de șarpe (fig. 6). Reprezentările de șerpi sunt frecvente în iconografia celei de-a doua vârste a epocii fierului, ele regăsindu-se la terminalele colanelor de tip torques¹⁸, dar mai ales ale brățărilor din bronz¹⁹, argint²⁰ sau aur²¹. În lipsa unor surse literare care să explice semnificația reprezentărilor acestei reptile²², recursul la o ființă serpentiformă ancestrală²³, poate chiar o divinitate, este cel mai la îndemână și pare firesc. Lățimea maximă a tecii de spadă este 5,4 cm.

Alături de spada descrisă mai sus, în groapa mormântului au mai fost aflate o fibulă de fier și un fragment de *umbo* de scut împreună cu fragmente din ornamentele scutului. Cele mai bune indicii cronologice sunt oferite de fibulă, datată de Vlad Zirra în faza Latène C 2, la finele secolului II a. Chr.²⁴. Mai generos cu datarea este A. Rustoiu, care a propus intervalul de timp cuprins între a doua jumătate a secolului II-prima jumătate a secolului I a. Chr.²⁵.

Nu există nici o problemă privind apartenența culturală și cronologia spadei de la Corlate. Fără îndoială, ne aflăm în fața unui mormânt aparținând

¹⁴ Nicolaescu-Plopșor 1933, p. 309, fig. 1.

¹⁵ Szabó 1991, p. 19, fig. 4; p. 25-26, fig. 7-8.

¹⁶ Szabo, Petres 1992.

¹⁷ Vezi și Lejars 1994, p. 8, 37, 45, 48, ș.a.

¹⁸ Vezi *Aurul și argintul antic al României...*, p. 399-400.

¹⁹ Popović 1999, p. 50, fig. 3/1-3 și p. 51.

²⁰ Popescu 1971, p. 31; Popescu 1972, p. 6-7.

²¹ Spânu 2010, p. 271-314.

²² Sîrbu, Florea 1997, p. 52.

²³ Spânu 2012, p. 176.

²⁴ Zirra 1971, p. 224, abb. 23/6.

²⁵ Rustoiu 1997, p. 35.

unui bărbat, un războinic. Odată cu incinerarea, s-a procedat și la arderea și deformarea armelor sale, după moda vremii.

Bibliografie:

- Aurul și argintul antic al României** *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție* (ed. R. Oanță-Marghitu), București 2013.
- Berciu 1939** D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, AO, XVIII, 101-103, ian.-iunie și 104-106, iul.-dec. 1939, p. 1-390.
- Berciu 1967** D. Berciu, *Les Celtes et la Civilisation de La Tène chez les Geto-Daces*, BulletinIA, 6, London, 1967, p. 75-93.
- Brunaux, Lambot 1987** J. L. Brunaux, B. Lambot, *Guerre et armement chez les Gaulois 450-52 av. J-C*, Paris, 1987.
- Hatt, Roualet 1976** J. J. Hatt, P. Roualet, *La chronologie de La Tène en Champagne*, RAECE, 28, 1976, p. 7-36.
- Lejars 1994** T. Lejars, *Gournay III. Les Foreaux d'Épée. Le sanctuaire de Gournay-sur-Arondet et l'armement des Celtes de La Tène moyenne*, Paris, 1994.
- Megaw et al. 2000** R. Megaw, V. Megaw, N. Theodossie, N. Torbov, *The decorated la Tene sword scabbard from Pavolche near Vratsa: some notes on the evidence for Celtic settlement in northwestern Thrace*, ArchBul, IV, 2000, 3, p. 25-43.
- Nicolaescu-Plopșor 1933** C. S. Nicolaescu-Plopșor, *Les Celtes en Olténie*, Separata da "Homenagem a Martins Sarmento", Gumares, Portugal, 1933, p. 308-312.
- Nicolaescu-Plopșor 1945-1947** C. S. Nicolaescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie*, -XII, 1945-1947, p. 17-33.
- Popescu 1971** D. Popescu, *Tezaure de argint dacice (I)*, BMI, XL, 4, 1971, p. 19-31.
- Popescu 1972** D. Popescu, *Tezaure de argint dacice (II)*, BMI, XLI, 1, 1972, p. 5-22.
- Popović 1999** P. Popović, *The Scordisci and the Bastarnae*, Le Djerdap / Les Portes des Fer a la deuxieme moitie du premier millenaire av. J. Ch. Jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo – Drobeta - Turnu Severin (september - october 1998), Beograd 1999, p. 47-54.
- Rustoiu 1997** A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n.-I e.n.)*, București, 1997.

- Sîrbu 1993** V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993.
- Sîrbu, Florea 1997** V. Sîrbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preoromană*, Brăila, 1997.
- Sîrbu, Rustoiu 1999** V. Sîrbu, A. Rustoiu, *Découvertes funéraires Géo-Daces du sud-ouest de la Roumanie (+150 - +50 av. J. Ch.)*, Le Djerdap / Les Portes des Fer a la deuxième moitié du premier millénaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo – Drobeta - Turnu Severin (september - october 1998), Beograd 1999, p. 77-91.
- Sîrbu, Arsenescu 2006** V. Sîrbu, M. Arsenescu, *Dacian settlements and necropolises in southwestern Romania*, ActaTS, V, 1, 2006, p. 163-186.
- Spânu 2010** D. Spânu, *Zur Analyse der Goldspiralen von Grădiștea de Munte, Rumänien*, Das Altertum, 2010, Band 55, p. 271-314.
- Spânu 2012** D. Spânu, *Tezaurele dacice. Creația în metale prețioase din Dacia preromană*, București, 2012.
- Szabó 1991** M. Szabó, *Le monde celtique au IIIe siècle av. J.-C. Rapport sur les recherches récentes*, Etudes celtiques, XXVIII, 1991, p. 13-31.
- Szabo, Petres 1992** M. Szabo, E. F. Petres, *Decorated weapons of the La Tene Iron Age in the Carpathian basin*, Budapest, 1992.
- Zirra 1971** V. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, Dacia, NS, 15, 1971, p. 171-238.

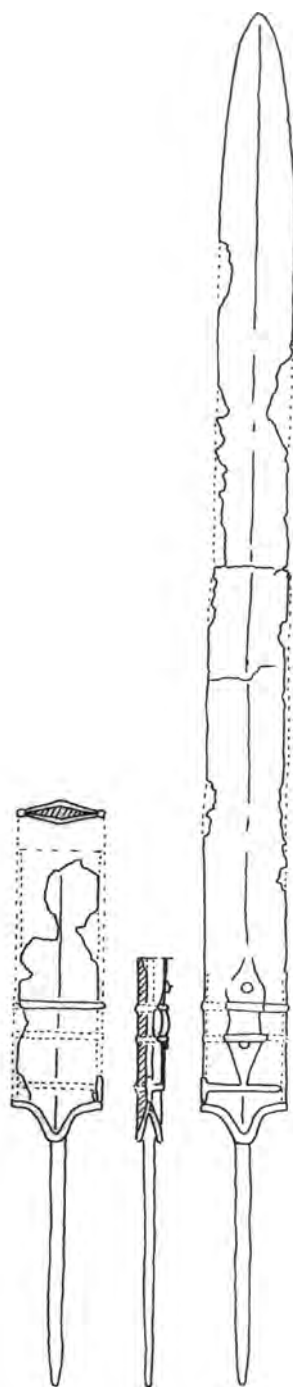

Figura 1. Sabia de la Corlate.
Redesenată după Nicolaescu-Plopșor 1945-1947, pl. II/1.

0 10 cm

Figura 2. *Sabia de la Corlate. Imaginea reală (foto).*

0 6 cm

Figura 3. *Sabia de la Corlate după procesul de restaurare.*

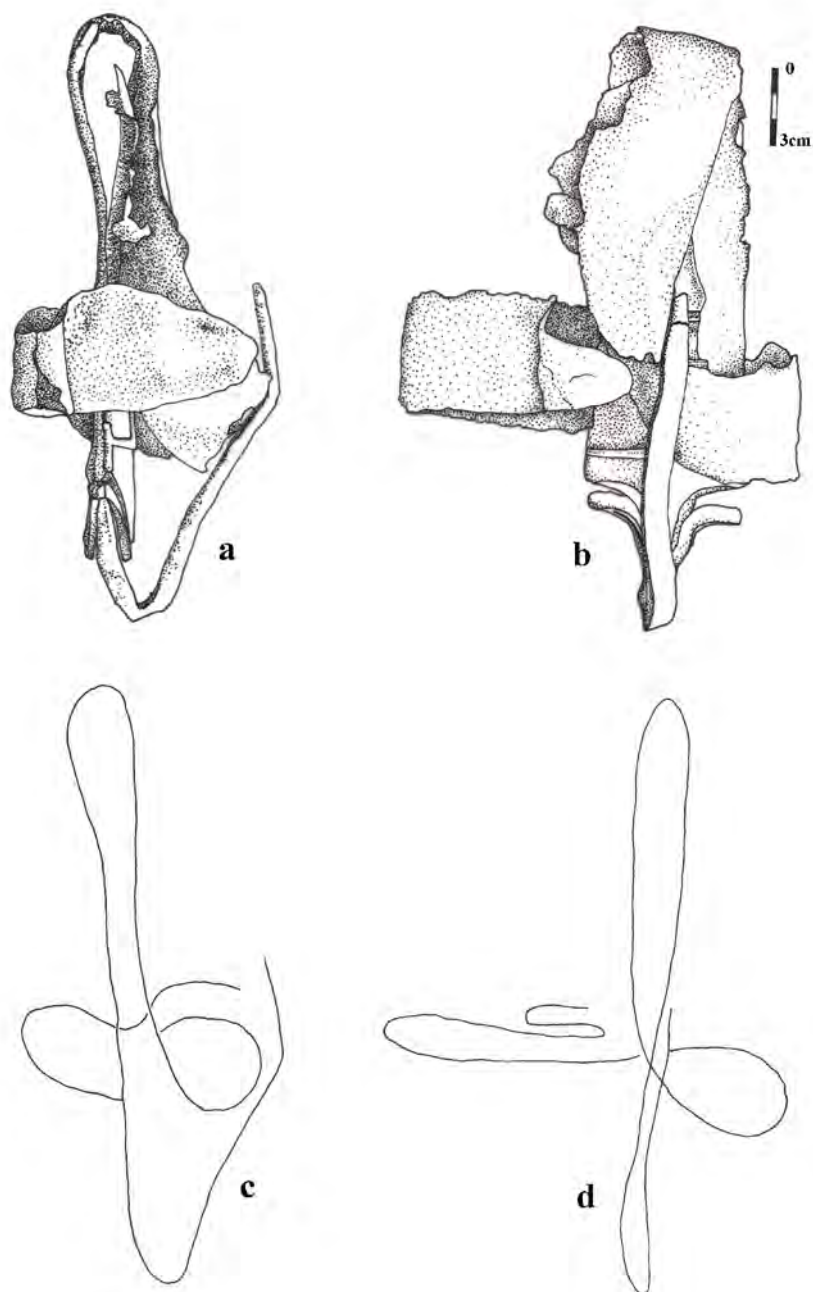

Figura 4. Sabia de la Corlate. Imaginea reală (desen).

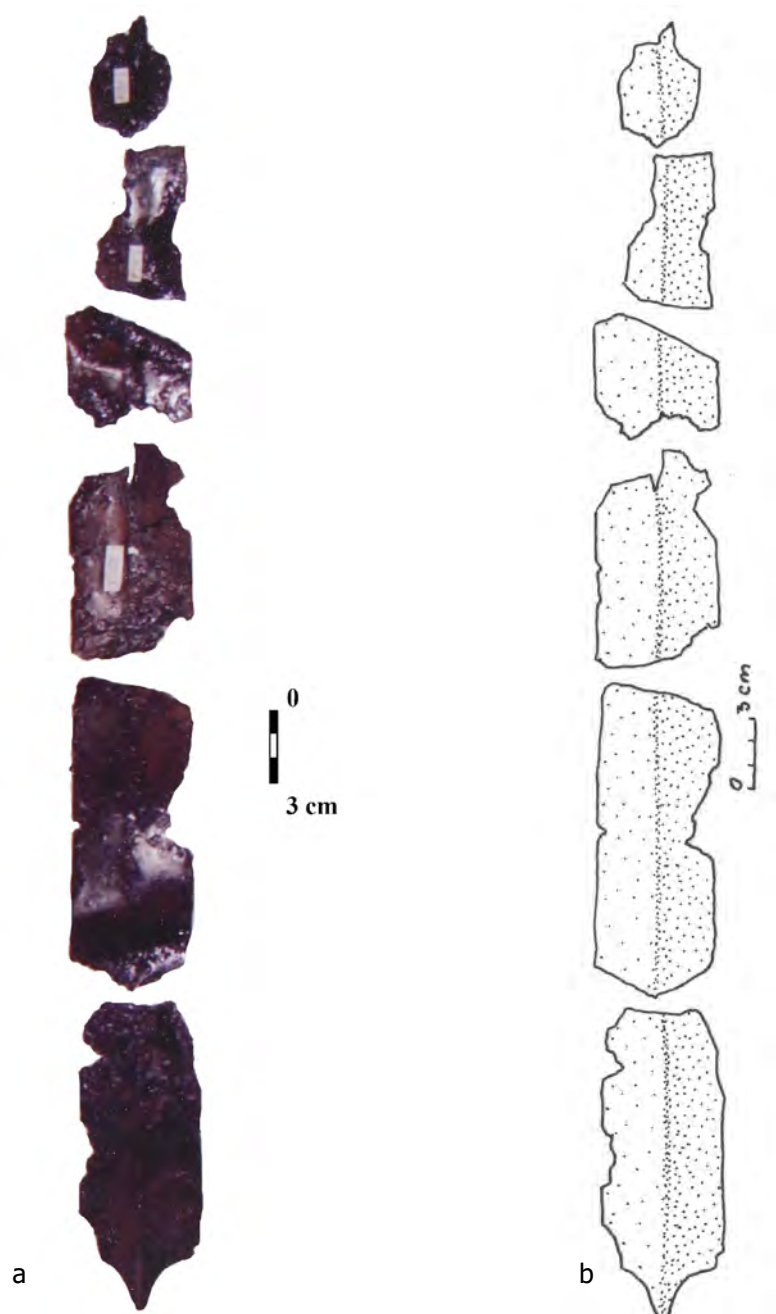

Figura 5. Teaca sabiei de la Corlate: a pfoto; b desen.

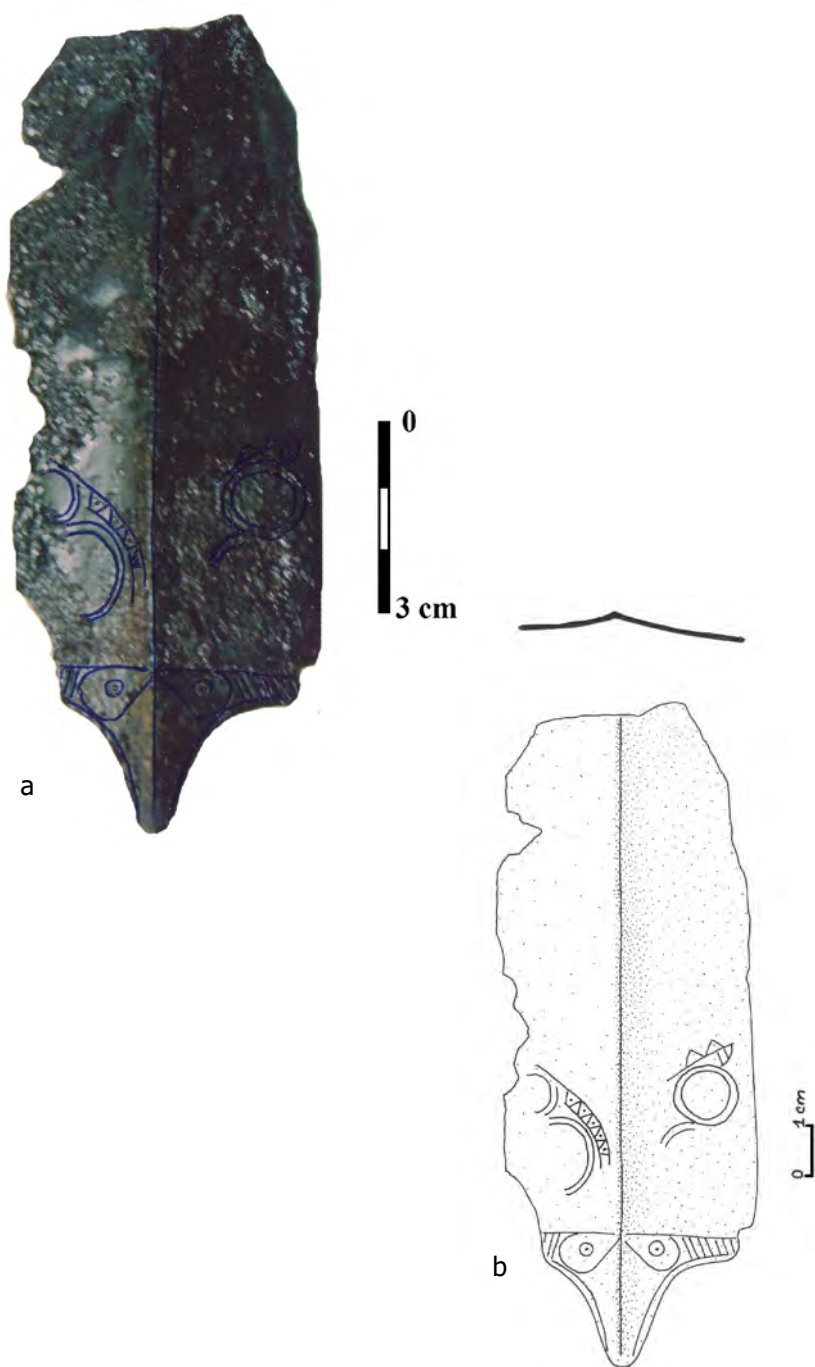

Figura 6. Fragment din teaca sabiei de la Corlate:
a foto; b desen.

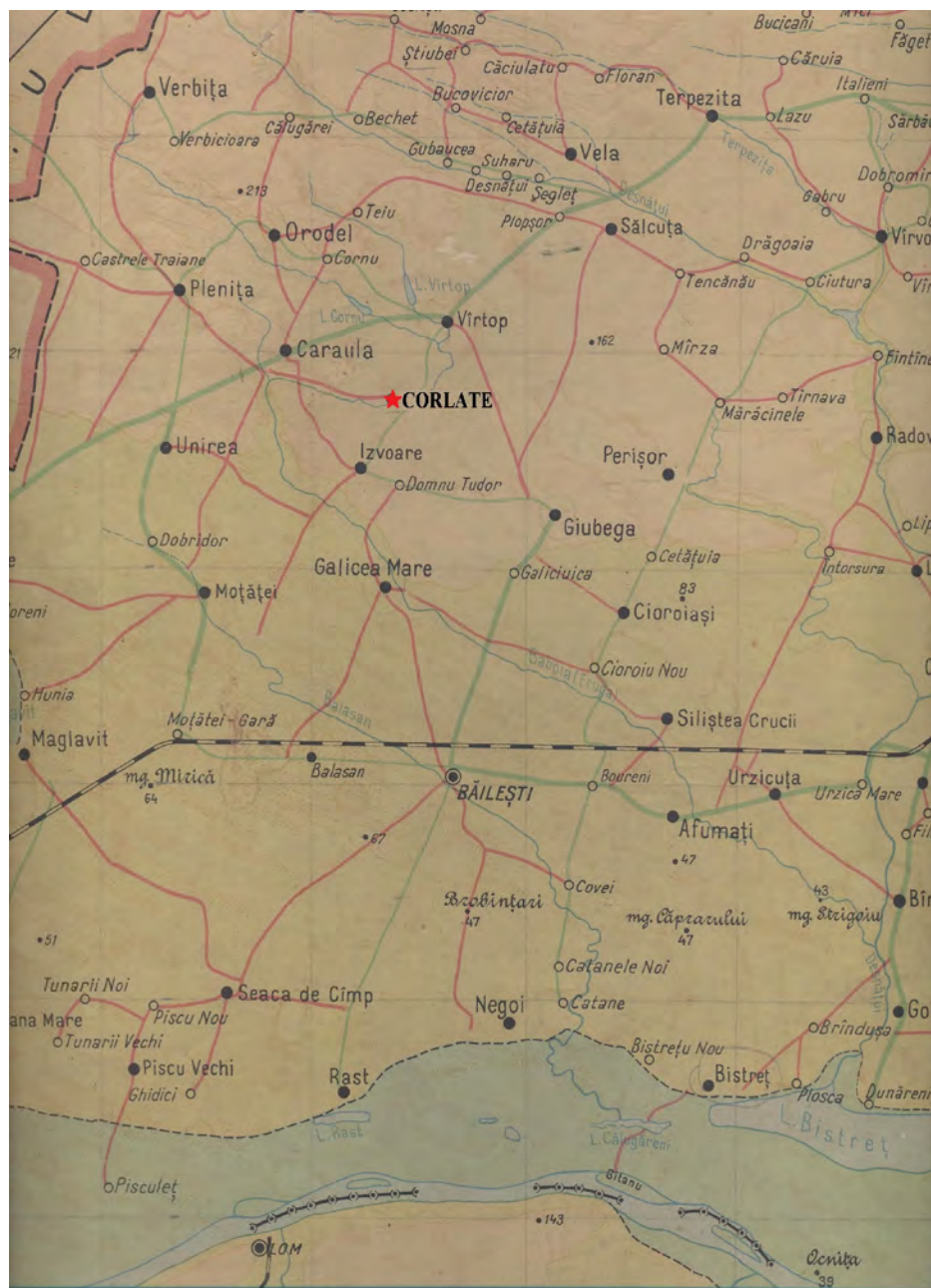

Figura 7. Localitatea Corlate și împrejurimile sale.

Note about a getic sword from the area of the cultural horizon Padea-Panagjurski Kolonii discovered at Corlate, Dolj County.

Abstract: In 1931, in the area of the locality Corlate, Dolj county, was discovered a small plane necropolis belonging to the cultural horizon Padea - Panagjurski Kolonii. It is about at least three cremation burials, each inside a pit, dated in the late 2nd century and the beginning of the 1st century B.C. Originally published photo only (Nicolaescu-Plopşor 1933, p. 309, fig. 1), the discoveries have entered the scientific circuit later (Nicolaescu-Plopşor 1945-1947, p. 20-23 and pl. II; Zirra 1971, p. 224, abb. 23/19).

A sword from a tomb has been taken over in the form of a drawing, for a better chronological and cultural determination (fig. 1). In fact, the sword was ritual bent and buried alongside the corresponding sheath (fig. 2-3). A proper restoring of the documentation in the scientific circuit represents the main aim of this article.

Keywords: sword, sheath, Corlate, Padea - Panagjurski Kolonii, Nicolaescu-Plopşor.

Explanation of the figures:

Figure 1. The sword from Corlate. Redrawn after Nicolaescu-Plopşor 1945-1947, pl. II/1.

Figure 2. The sword from Corlate. The real image (photo).

Figure 3. The sword from Corlate. The real image (drawings).

Figure 4. The sword from Corlate after the restoration process.

Figure 5. The sheath of the sword from Corlate: a photo; b drawing.

Figure 6. Fragment from the sheath of the sword from Corlate: a photo; b drawing.

Figure 7. The locality Corlate and its surroundings.

dr. Dorel Bondoc
Muzeul Olteniei Craiova,
str. Madona Dudu, nr. 14,
cod 200409, Craiova, România.
e-mail: dorelbondoc@yahoo.com

O nicovală dacică de la Ilovița, județul Mehedinți¹

Gabriela Filip

Rezumat: *Prezentul articol pune în circulație un obiect inedit din a doua vârstă a epocii fierului. Este vorba despre o nicovală descoperită la Ilovița, județul Mehedinți. Modul de realizare, caracteristicile tehnice și analogiile cunoscute, permit datarea acestei nicovale în intervalul larg cuprins între secolul I a. Ch și secolul I p. Chr. Piesa, descoperită întâmplător, reprezintă o unealtă de forjă cu destinație de susținere, și se încadrează din punct de vedere tipologic în a doua categorie de piese de acest gen (Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 10-11). Nicovalele erau utilizate în atelierele propriu-zise de făurărie, iar prezenta unei astfel de piese la Ilovița demonstrează existența unui spațiu destinat practicării metalurgiei fierului în această regiune.*

Cuvinte cheie: *nicovală, daci, fier, Ilovița, Mehedinți.*

Introducere

În antichitate, ca și astăzi de altfel, nivelul de dezvoltare al unei societăți era strâns legat de capacitatea acesteia de a-și dezvolta o economie puternică. Fără o economie intensă, nici o civilizație antică nu a putut avansa, sau supraviețui. Iar fondul dezvoltării acestei economii a fost constant asigurat, susținut și favorizat de progresele realizate, în primul rând, în domeniul metalurgiei metalelor, îndeosebi a celui feros². Fierul, spre deosebire de bronz, se prelucra mult mai ușor și se găsea în cantități mai mari. Folosirea acestui metal în condițiile unui nivel tehnic și cultural mai ridicat, a condus inevitabil la intensificarea agriculturii și a celorlalte meșteșuguri³, reorganizând practic tiparele sociale și economice ale comunităților antice.

Cât privește situația de la nordul Dunării, civilizația dacică din perioada existenței statului dac se caracterizează printr-o puternică și avansată metalurgie a fierului⁴. În așezările dacice din faza de apogeu a culturii materiale (sec. I a. Chr. - I p. Chr.) a apărut un bogat și variat inventar arheologic care demonstrează, la o analiză mai detaliată, nivelul de dezvoltare economică atins de societatea dacică⁵. Fapt deloc surprinzător; puterii politico-militare atinse de daci în anumite momente din sec. I a. Chr. - I p. Chr. era și firesc să-i corespunda, pe planul culturii materiale, o înflorire a economiei.

¹ Mulțumesc domnului dr. Dorel Bondoc (Muzeul Olteniei, Craiova) pentru amabilitatea informațiilor, bibliografia și direcțiile de lucru sugerate.

² IR I, p. 762.

³ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 10.

⁴ IR I, p. 763.

⁵ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 148; IR I, p. 751.

Marile cantități de metal feros de construcție, de unelte numeroase și variate (agricole, de lemnari, dogari, fauri), obiecte de uz practic, arme, dar și podoabe, toate acestea ne vorbesc despre o civilizație pentru care fierul devenise un mijloc de producție comun, fiind utilizat din abundență⁶. Fără reținere, putem afirma că dacii au creat în intervalul secolelor II a. Chr. - I. p. Chr. o veritabilă civilizație a fierului. Însă despre importanța practicării metalurgiei fierului la daci s-au scris nenumarate rânduri, și nu reprezintă subiectul articolului propus aici.

Interesant de urmărit acum este situația, dar și stadiul cercetărilor privind metalurgia fierului în vremea geților și dacilor din Oltenia.

O primă problemă poate ar trebuie să se refere la existența și exploatarea minereurilor de fier în această regiune. Acestea au fost exploatate cu siguranță la Cireșu, un sat aflat într-o zonă muntoasă a județului Mehedinți, la cca. 30 de km nord-vest de Drobeta Turnu-Severin, zonă cunoscută ca fiind bogată în minereu de fier⁷. Cercetări arheologice întreprinse aici între anii 1958 - 1969 au scos la lumină nu mai puțin de trei cuptoare de redus minereul de fier. Cu excepția unor scurte mențiuni, concluziile acestor săpături au creat subiectul a două articole, primul publicat de E. Bujor și L. Roșu în *Revista Muzeelor* din anul 1968⁸, iar cel de-al doilea, semnat C. M. Tăulea, apărut 6 ani mai târziu⁹. Cu privire la preocupările celui din urmă mai trebuie de asemenea semnalat articolul ce vizează existența unui atelier metalurgic și de prelucrare a metalelor la Bâzdâna¹⁰.

Mai departe, descoperirea întâmplătoare în vara anului 2010 a două seceri realizate din fier, în albia pârâului care traversează localitatea Radovan din jud. Dolj, poate proba atât practicarea agriculturii cât și prelucrarea acestui metal în zona respectivă¹¹. În cursul aceluiași an, piesele au beneficiat de lumina tiparului¹².

În fine, într-un articol publicat în anul 1999 în revista Drobeta, P. Gherghe enumera totalitatea descoperirilor arheologice pentru epoca geto-dacică din jud. Mehedinți¹³. Mai mult, doi ani mai târziu, același autor publica un întreg repertoriu al descoperirilor din a doua vârstă a fierului din Oltenia¹⁴. Interesant este faptul că ambele lucrări mai sus menționate nu conțin nici o informație cu privire la localitatea Ilovița din jud. Mehedinți.

Dar în Muzeul Olteniei se găsește o nicovală, descoperită întâmplător la Ilovița, și care face subiectul materialului de față. În cele ce urmează voi descrie piesa, care beneficiază aici de ilustrație, atât foto cât și grafică (fig. 1-2):

⁶ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 149.

⁷ Tăulea 1974, p. 129.

⁸ Pentru mai multe detalii cu privire la cuptoarele de la Cireșu, vezi Bujor, Roșu 1968, p. 307-309.

⁹ vezi Tăulea 1974, p. 129-139.

¹⁰ Tăulea 1988-1989, p. 15-28.

¹¹ Bondoc 2010, p. 66.

¹² Pentru mai multe informații, vezi Bondoc 2010, p. 65-70.

¹³ Cu privire la aceste descoperiri arheologice vezi Gherghe 1999, p. 57-72.

¹⁴ Vezi Gherghe 2001.

Descrierea piesei: Nicovală masivă realizată din fier, de formă dreptunghiulară. Prezintă în partea inferioară câte o șanțuire pe fiecare latură și patru picioare care-i măreau stabilitatea în locul unde se fixa. Pe una din laturi, la jumătatea distanței dintre partea inferioară și cea superioară, a fost practicat un orificiu adânc de cca. 1,5 cm cu un diametru de 1,3 cm. Scopul acestuia era de a asigura o mai bună fixare a piesei în timpul lucrului, prin fixarea sa într-un suport special creat. Partea superioară a nicovalei poartă urme de folosire îndelungată, fiind deformată datorită prelucrării metalelor încinse prin ciocănire pe suprafața sa. Această deformare datorată uzurii, îi oferă un aspect ușor piramidal, cu baza mai mare sus.

Piesa se află într-o stare de conservare foarte bună. În prezent face parte din colecția Muzeului Olteniei Craiova, inv. 7816. Dimensiuni: înălțime = 18 cm; lungime = 17cm; grosime/lațime = 14cm; greutate = 19 kg.

Concluzii

Nicovala prezentată în paginile acestui material reprezintă o unealtă de forjă cu destinație de susținere¹⁵, și se încadrează din punct de vedere tipologic în a doua categorie de piese de acest gen¹⁶. Acest tip de nicovală, cu analogii și în lumea romană, este databil pe parcursul secolului I a. Chr. și la începutul celui următor¹⁷.

Dacă unelte precum, cuie, piroane, seceri, coase, topoare sau clești vorbesc indirect despre existența unor ateliere de prelucrare a fierului, prezența nicovalei la Ilovița demonstrează practic existența unui astfel de spațiu destinat practicării metalurgiei fierului în această regiune, dată fiind și mărimea considerabilă a acesteia. Un alt puternic argument în acest sens ar fi faptul că localitatea Ilovița se învecinează la nord și la est cu comuna Cireșu, pe raza căreia au fost descoperite cele trei cuptoare de redus minereul de fier.

Prin urmare, descoperirea unei unelte de forjă (care nu putea fi utilizată decât într-un atelier de făurărie) în apropierea unei zone cunoscută ca fiind bogată în minereu de fier, nu poate decât să confirme existența unui atelier de prelucrare a metalului feros la Ilovița (fig. 3).

Nicovala descoperită la Ilovița reprezintă dovada clară a prelucrării metalurgiei fierului dar și a existenței unor meșteri specializați în practicarea acestui meșteșug, care activau în ateliere special amenajate aici în acest scop. Cu siguranță, efectuarea pe viitor a unor săpături arheologice în această regiune ar putea aduce mai multe informații legate de acest subiect destul de puțin cercetat în Oltenia.

¹⁵ Dèchelette 1914, p. 1373; Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 44.

¹⁶ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 44.

¹⁷ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 45.

Bibliografie:

- Bondoc 2010** Dorel Bondoc, *Două seceri de epoca La Tène descoperite la Radovan, județul Dolj*, Sargetia, I, SN, 2010, p. 65-70.
- Bujor, Roșu 1968** Expectatus Bujor, Lucian Rosu, *Cuptoare primitive de redus minereul de fier din epoca geto-dacică, descoperite la Cireșu*, RM, anul V, nr.4, 1968, p. 307-309.
- Dèchelette 1914** Joseph Dèchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, Paris, 1914.
- Gherghe 1999** Petre Gherghe, *Repertoriul descoperirilor și informațiilor arheologice pentru epoca geto-dacică din județul Mehedinți*, Drobeta, X, 1999, p. 57-72.
- Gherghe 2001** Petre Gherghe, *Repertoriul informațiilor și descoperirilor din Oltenia. Epoca Latène*, Craiova, 2001.
- Glodariu, Iaroslavschi 1979** Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n - I. e.n)*, Cluj-Napoca, 1979.
- IR I** *Istoria românilor*, vol.I, București, 2001.
- Tătulea 1974** Corneliu Mărgărit Tătulea, *O nouă locuință geto-dacică descoperită la Cireșu (jud. Mehedinți)*, Drobeta, 1974, p. 129-139.
- Tătulea 1988-1989** Corneliu Mărgărit Tătulea, *Preocupări în domeniul metalurgiei bronzului și fierului în așezarea geto-dacă de la Bâzdâna, județul Dolj*, OlteniaStCom, 7-8, 1988-1989, p. 15-28.

Figura 1. Nicovala dacică descoperită la Ilovița (foto).

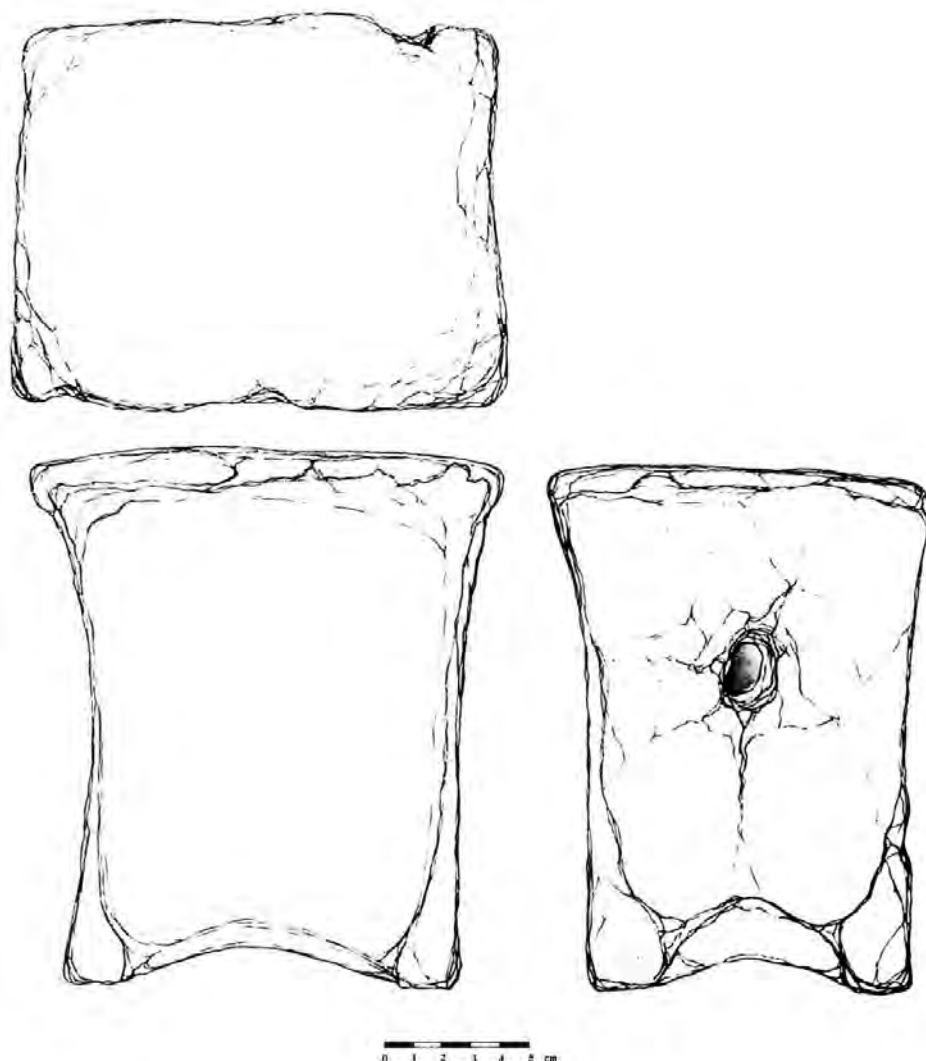

Figura 2. Nicovala de la Ilovița (desen).

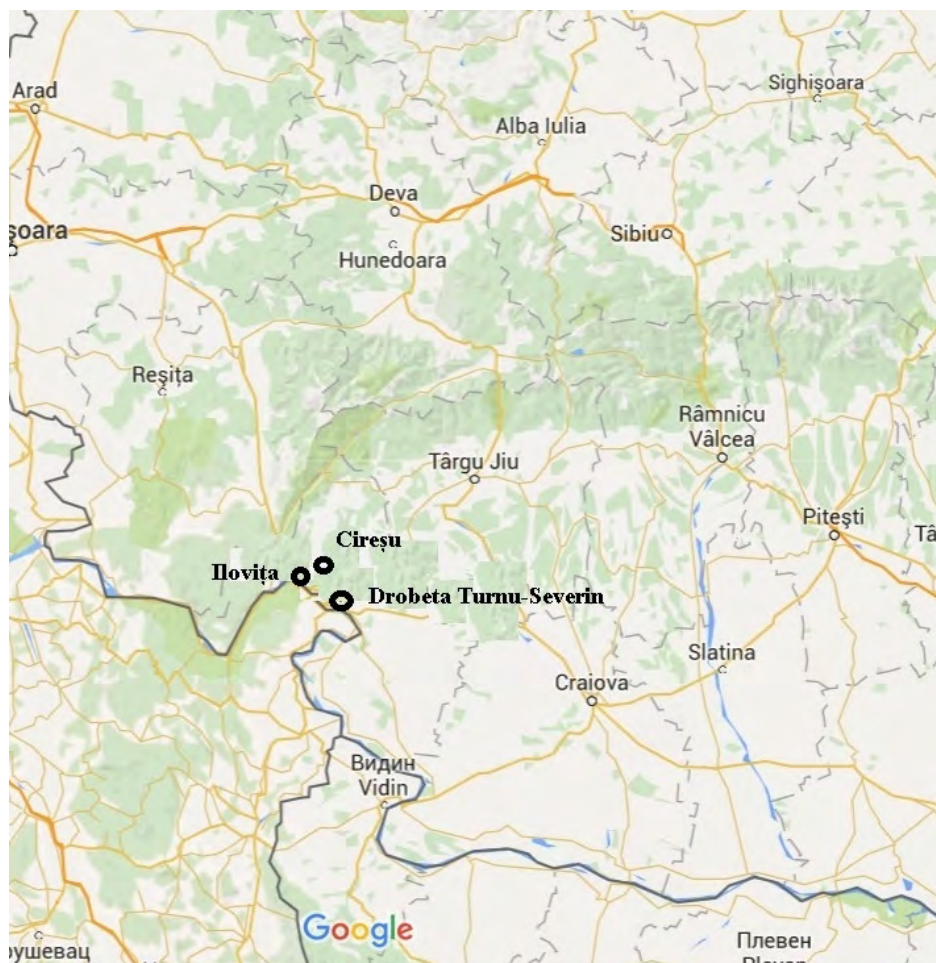

Figura3. Localitatea Ilovița din județul Mehedinți și împrejurimile.

A Dacian anvil from Ilovița, Mehedinți County.

Abstract: *The present article brings into circulation an unpublished object dating from the second period of the Iron Age. It is about an anvil discovered at Ilovița, Mehedinți county. The manner in which it was made, the technical features and the analogies known until now, allow us to date this anvil in the large period of time between the first century A.D. and the beginning of the next century. The anvil, discovered by chance, represents a tool for forge being used for supporting, and match typologically in the second category of pieces of this kind.*

Anvils were used in proper metalworking workshops, and the presence of this tool at Ilovița demonstrates a practicing area for iron metallurgy in this region.

From the territories inhabited by the Dacians longer come three of such anvils, of different sizes, but almost identical in shape. The anvil presented in the pages of this material has good analogies in the Roman world and it was made of iron, with a rectangular shape. The upper side of this anvil bears traces of extended use, being deformed due to the action of hammering hot metals on its surface.

The anvil discovered at Ilovița represents the clear evidence of processing iron metallurgy, as well as of the existence of skilled craftsmen practicing this craft, who worked in workshops specially designed for this purpose in this area.

Keywords: *anvil, Dacians, iron, Ilovița, Mehedinți.*

Explanation of the figures:

Figure 1. *The Dacian anvil discovered at Ilovița.*

Figure 2. *The Dacian anvil from Ilovița. Drawing.*

Figure 3. *Ilovița locality from Mehedinți County and its surroundings.*

Gabriela Filip
Muzeul Olteniei Craiova,
str. Madona Dudu, nr. 14,
cod 200409, Craiova, România.
gabryela1982@yahoo.com

Despre o așezare a „dacilor liberi” la Mândrești, comuna Valea Mărului, județul Galați¹

Costin Croitoru

Rezumat: Informația lapidară vehiculată în istoriografia românească cu privire la prezența pe teritoriul satului Mândrești a unei așezări aparținând „dacilor liberi” (reprezentativă pentru activitățile metalurgice!) a rămas fără ecou, și în lipsa unor date suplimentare. Relativ recent după publicarea ei a fost „cartată” (confirmată sau copiată?) între descoperirile carpice de pe teritoriul județului Galați, fiind ulterior uitată... De notat că în comuna Valea Mărului nu s-au efectuat cercetări arheologice, iar muzeele locale din Tecuci și Galați nu păstrează în patrimoniul lor artefacte care să sprijine identificarea menționată și, după știința noastră, niciodată nu au fost publicate alte elemente lămuritoare pentru contextul amintit (motiv pentru care nici noi nu am utilizat informația la redactarea repertoarului arheologic al județului Galați²). Debutul unui proiect de cercetare pe Valea Gerului a permis aplecarea mai atentă asupra fondurilor documentare relative la descoperirile arheologice fortuite de pe teritoriul comunei, respectiv a unor materiale din colecția eterogenă ce se păstrează astăzi în cadrul școlii generale din Mândrești³. Suntem așadar în măsură, în acest moment, nu numai să confirmăm informația relativă la prezența unei așezări din secolele II - III p. Chr. la Mândrești, dar să o și nuanțăm întrucâtva prin intermediul „izvoarelor” inedite pe care le-am avut la dispoziție.

Cuvinte cheie: Mândrești, Valea Mărului, daci liberi, amfore romane.

Trecând în revistă descoperirile arheologice de pe Valea Gerului, pe sectorul aferent comunei Valea Mărului, adjectivul „fortuit” trebuie repetat cu obstinație, și aceasta nu este o figură de stil, ci pur și simplu realitatea. Până la debutul proiectului „Cercetări arheologice pe Valea Gerului” (2014), marea majoritate a artefactelor pe care le cunoaștem azi au fost identificate întâmplător.

Nu se poate concepe un istoric al cercetărilor din comuna Valea Mărului, fără a se menționa activitatea de „pionierat” a localnicului Nicolae Ifrosie (pensionar militar cum se autointitula). Convins că „s-a strecurat mult timp de la înființarea acestui sat de clăcași”, va încerca, cu mijloacele pe care le avea la dispoziție, să afle originile așezării. Dincolo de afirmarea clară a intenției sale

¹ Această lucrare a fost finanțată de Autoritatea Națională Română pentru Cercetare Științifică, CNCS – UEFISCDI, numărul proiectului PN-II-RU-TE-2012-3-0216.

² Croitoru 2013, p. 171-173, s.v. Mândrești.

³ Croitoru 2016.

„sunt hotărât să întocmesc o lucrare de valoare”, Nicolae Ifrosie începuse să strângă date încă din 1966, după cum rezultă din subtitlul primului volum al monografiei sale, rămas nefericit în stadiul de manuscris.

Nemulțumit de cantitatea și calitatea informațiilor la care avusese acces sau aflat în incapacitatea de a interpreta unele contexte istorice, ori de a determina materialele arheologice (după propria-i mărturie, în chiar prima pagină a monografiei: „din nimic am căutat să fac ceva; la început n-am putut să intru în posesia unor manuscrise sau mărturii pe care să se poată pune baze sigure”), acesta se vede nevoit să solicite ajutorul unor specialiști.

În consecință, apelează la bibliotecile academice din București și Iași pentru a obține informații relative la primele atestări documentare ale localității sale, trimite materiale arheologice identificate ici-colo pe teritoriul satului Institutelor arheologice din București și Iași sau Muzeului de Istorie din Galați solicitând determinarea acestora, iar ulterior inserează în paginile *Monografiei*, cu meticulozitate, toate informațiile primite și le utilizează ulterior, ori de câte ori are ocazia.

Ne-a parvenit o parte însemnată a corespondenței sale, din cadrul căreia reține atenția, pentru intervenția de față, răspunsul primit de la Institutul de Arheologie din București. Epistola este expediată de către doctor docent Dorin Popescu⁴, directorul adjunct al Institutului de Arheologie din București. Corespondența a fost inițiată de către Nicolae Ifrosie, cum aflăm și din însemnarea care însoțește în cuprinsul monografiei textul scrisorii (vol. I, p. 144): „la data de 11 ianuarie 1969, cu un mic istoric, am expediat, în mici colete, fragmente ceramice descoperite pe la presupusul conac a lui Ion Mîndru și târgul Drăgaica pe adresa: Academia de Științe, Institutul de Arheologie București și Muzeului de Istorie Galați, cu rugămintea de a ni se comunica cele constatate”.

Redăm în continuare conținutul integral al răspunsului primit:

Academia R.P.R.

Institutul de Arheologie

București, Str. I. C. Frimu No. 11

Tovarășului

Ifrosie Nicolae

No. 456 4.II.1969

Comuna Mîndrești

Jud. Galați

Vă comunicăm că fragmentele ceramice, trimise de dvs. Institutului de Arheologie sunt din secolul al III-lea era noastră și dovedesc că în locul din care le-ați adunat a existat un sat din această vreme.

Satul a aparținut dacilor liberi cunoscuți de izvoarele literare antice sub numele de carpi.

⁴ Evident este vorba despre arheologul Dorin I. Popescu (nu Dinu Popescu cum descifra Nicolae Ifrosie semnătura de pe scrisoarea, secundul academicianului Emil Condurachi la conducerea Muzeului Național de Antichități, transformat la 5 mai 1956 în Institut de Arheologie, vezi Ștefănescu 1978, p. 268.

Pentru a vă documenta mai bine asupra acestei probleme, căutaţi de cumpăraţi Revista Danubius vol I 1967 editată de Muzeul de Istorie din Galaţi reşedinţa judeţului dvs. unde veţi găsi un studiu al cercetătorului Gh. Bichir, care se ocupă tocmai de prezenţa carpilor în regiunea dvs.

Materialul trimis de dvs. nu are nimic de-a face cu presupusa curte a boierului Ion Mîndru. Lama de cremene şi vârful de săgeată, lucrate din acelaşi material de care ne vorbiţi în scrisoare, aparţin epocii pietrei şlefuite (neolitică) şi la fel nu pot fi puse în legătură cu conacul lui Ion Mîndru.

Printre cioburile trimise de dvs. la Bucureşti se află şi o lulea turcească din secolele XVII – XVIII.

Dacă în acest loc mai găsiţi şi alte materiale, înseamnă că aici a fost un sat feudal.

Noi vă mulţumim de urările transmise şi vă urăm succes în redactarea monografiei satului natal, iar atunci când descoperiţi cioburi şi în alte puncte de pe teritoriul comunei dvs. cautăţi să ne informaţi despre locul unde au fost găsite şi cum au fost descoperite.

Director adjunct

Doctor docent (ss) Dinu Popescu

Cum s-a sugerat încă din nota lui Nicolae Ifrosie, dar şi din textul scrisorii, este vorba despre primele materiale arheologice identificate în cadrul a două puncte de pe teritoriul satului Mândreşti, determinate de către colectivul de specialitate din cadrul Institutului de Arheologie din Bucureşti, astfel:

1. *Conacul lui Ion Mîndru*, punct din care provin materiale neolitice, o lamă şi un vârf de săgeată din silex. În acelaşi punct au fost identificate şi fragmente ceramice din secolele II - III p. Chr., ce ar atesta prezenţa unei aşezări aparţinând dacilor liberi;

2. *Târgul Drăgaica*, punct din care provin „alte cioburi” şi o pipă turcească din secolele XVII - XVIII.

Deşi în acest moment nu erau vehiculate nici un fel de detalii topografice, cele două puncte menţionate fie se aflau la distanţă apropiată, fie se suprapuneau într-o oarecare măsură, de multe ori fiind sinonime în relaţiile viitoare pe care le-am identificat.

Nu avem indicii cu privire la o eventuală reacţie din partea colectivului de la Muzeul de Istorie din Galaţi, acolo unde fuseseră de asemenea expediate materiale arheologice şi notele explicative aferente.

Animat de răspunsul primit de la Institutul de Arheologie din Bucureşti, Nicolae Ifrosie continuă corespondenţa oferind noi detalii şi făcându-şi, încă de pe atunci, cunoscute intenţiile de a efectua cercetări arheologice pe teritoriul localităţii; textul este reprodus în paginile monografiei (vol. I, p. 144-145):

Ifrosie Nicolae, Mîndreşti

Judeţul Galaţi

Către
Academia de Științe a Republicii Socialiste
România Institutul de Arheologie București
și
Muzeul de Istorie Galați

În referire la hârtia dvs. No. 456 din 4.II.1969 vă comunicăm următoarele:

La nord și la vest de presupusul conac a lui Ion Mîndru, pe o suprafață de mai multe hectare, am descoperit fragmente de ceramică din secolul III e. n., cioburi din cărămidă afumate și bucăți de zgură, pământ topit la o temperatură extrem de ridicată. Dă de înțeles că acest târgușor sau sat feudal, a fost distrus de un incendiu puternic.

Dovada se poate face cu fragmentele de ceramică, cioburi de cărămidă, zgură de pământ și cenușă.

În interiorul satului s-au găsit fragmente ceramice la Dumitru Bejan, Costache Bejan, la Boca Gheorghe una oală pe care au spart-o și au aruncat-o, în grădina lui Gh. Vasilică, un urcior pe care l-au spart și l-au aruncat și la Enache Tiron o vatră de bordeu, la adâncimea de 1.50 m. Cu sprijinul pionierilor din satul nostru ne-am propus să facem săpături arhiologice.

Vă trimitem câte o schiță pe care sunt marcate cu roșu vechile așezări dacice de pe hotarul satului nostru precum și câteva fragmente și zgură fieroasă găsită în afară de presupusul conac a lui Ioan Mîndru.

Vă mulțumim de atenția ce mi s-a acordat, dorindu-vă la rândul meu sănătate și mult succes.

Ifrosie Nicolae
Mîndrești 27.III. 1969

Din nou, după toate aparențele, scrisoarea (dublu exemplar!?) a fost expediată și Muzeului de Istorie din Galați. Cel puțin în cazul Institutului de Arheologie din București au fost din nou, trimise și materiale arheologice, probabil de tipul celor menționate „*fragmente de ceramică, cioburi din cărămidă afumate, și bucăți de zgură*”. Descoperirile provin din două puncte:

1. „*la nord și vest de presupusul conac a lui Ion Mîndru*”, deci în punctul Târgul Drăgaica de unde au fost recoltate materiale de tipul celor menționate mai sus;

2. în *Vatra localității* au fost identificate diverse materiale ceramice în gospodăriile lui Dumitru Bejan, Costache Bejan, Boca Gheorghe („*una oală spartă și aruncată*”), Gheorghe Vasilică („*un urcior spart și aruncat*”) și Enache Tiron („*o vatră de bordeu*”).

Ceea ce este de asemenea interesant și demn de reținut din această depeșă este mențiunea cu privire la întocmirea unei schițe „*pe care sunt marcate cu roșu vechile așezări dacice*”, și care credem că reprezintă debutul „*hărții comorilor*”, pe care vor fi marcate ulterior marea majoritate a descoperirilor și pe care am identificat-o deasemenea în cadrul fondului documentar lăsat de N. Ifrosie.

Răspunsul prompt, probabil și ca rezultat al importanței / calității materialelor arheologice expediate de către Nicolae Ifrosie la sediul Institutului de Arheologie din București, a sosit după numai câteva zile, cu următorul conținut (cf. *Monografia*, vol. I, p. 145):

*Academia R.S. România
Institutul de Arheologie București
No. 717 1.IV.1969*

*Către
Ifrosie Nicolae, Mândrești
Județul Galați*

Cioburile pe care ne le-ați trimis, aparțin culturii carpice și se datează din secolul II – III e. n.

Fragmentul de zgură metalică e un pământ ars la temperatură înaltă cum credeți dvs. dovedește că în cadrul așezării respective a existat un atelier de fierărie, unde se confecționau unelte și arme.

În legătură cu intenția dvs. de a face săpături la presupusa pimniță a lui Ion Mîndru, vă atragem atenția că procedând astfel încălcați legile țării întrucât săpăturile arheologice nu au voie să facă decât oamenii de specialitate cu aprobarea institutului de arheologie.

Dvs. puteți aduce un aport științei arheologice românești, continuând să strângeți materiale care se găsesc la suprafața solului sau din descoperiri întâmplătoare.

Efectuarea de săpături atrage după sine sancțiuni penale. Materialele pe care le găsiți le puteți păstra la dvs. deoarece noi intenționăm să trimitem un cercetător la fața locului în cursul acestui an.

*P. Director,
(ss) Dorin Popescu*

Dincolo de confirmarea datării materialelor arheologice din punctul *Conacul lui Ion Mîndru*, un element de noutate îl reprezintă sugestia cu privire la prezența unor urme de prelucrare a metalului, în cadrul așezării „*dacilor liberi*”. Odată în plus, trimiterea la legislația patrimoniului și promisiunea deplasării la fața locului a unui specialist ne apar ca rezultat al importanței / calității materialelor arheologice semnalate.

Dintr-o notă a lui Nicolae Ifrosie, păstrată în propriul fond documentar (cf. *Monografia*, vol. I, p. 145), avem confirmarea că cercetătorul promis a ajuns pe teren și a determinat și evaluat materialele, respectiv siturile arheologice, astfel:

(vol. I, p. 145): „În ziua de 19 mai 1969 a sosit la fața locului dl. inginer Gheorghe Bichir cercetător principal de la Institutul de Arheologie a Academiei de Științe a Republicii Socialiste România însoțit de domnul profesor de istorie

Ion T. Dragomir directorul muzeului de istorie Galați, care și-au dat următoarea opinie⁵:

19 mai 1969

Mîndrești

Pe baza cioburilor (fragmentelor) ceramice adunate de tov. Ifrosie Nicolae se constată că pe teritoriul actualului sat Mîndrești au existat vechi așezări dispuse de o parte și de alta a pârâului Geru.

1. Cele mai vechi urme arhiologice datează de la sfârșitul epocii bronzului, respectiv cultura „Noua” circa 1200 ani înaintea erei noastre, punctele: Valea Mîndrii și în via lui Marc Busuioc (la hotar cu Puțenii).

2. Urme de locuire din secolele III și IV era noastră aparțin dacilor liberi (carpi); Râpa Grîii și conacul lui I. Mîndru.

3. Urme de locuire din secolul IX – X era noastră aparținând populației străbune.

Felicit pe descoperitor pentru munca depusă.

Inginer Gh. Bichir. Cercetător principal

Punctele verificate/consemnate sunt următoarele:

1. Valea Mîndrei, din care provin fragmente ceramice din epoca bronzului (cultura Noua);

2. Via lui Marc Busuioc, punct aflat la limita dintre Mîndrești și Valea Mărului, de unde au fost recoltate fragmente ceramice din epoca bronzului (cultura Noua);

3. Râpa Grîii, materiale arheologice care atestă prezența unei așezări din secolele II - III p. Chr.;

4. Conacul lui Ion Mîndru, unde este confirmată prezența urmelor de locuire din secolele II - III p. Chr. Surprinde lipsa din acest punct a unor indicii cu privire la așezarea neolitică;

5. Punct neprecizat, în care au fost identificate materiale din secolele IX-X (cultura Dridu).

Informația vehiculată în istoriografie de către Gh. Bichir, conform căreia la Mîndrești a fost descoperită o așezare aparținând „*dacilor liberi*” este rezultatul unei cercetări de teren întreprinse împreună cu Ion T. Dragomir, la 19 mai 1969. Din nefericire, așa cum s-a notat⁵ „*această așezare carpică este complet distrusă de arăturile adânci făcute cu tractorul și de unele construcții ale brigăzii C.A.P.*”, se precizează totuși că din zona respectivă s-au recoltat „*în afară de alte resturi arheologice și câteva bucăți de zgură*”, așezarea fiind, de altfel, menționată în contextul celor reprezentative pentru activitățile metalurgice.

Sursele documentare sugerează prezența pe teritoriul Mîndreștiului a două puncte cu material arheologic aparținând „*dacilor liberi*” (= carpilor). Astfel, la *Curtea / Conacul lui Ion Mîndru* au fost descoperite fragmente ceramice din secolele II - III p. Chr., asociate cu zgură și „*cioburi de cărămidă*”, expediate

⁵ Bichir 1973, p. 51, 190, planșa 1, harta 1, nr. 188. Menționarea așezării și la Brudiu 1976, p. 161 și nota 18, vezi și fig. 2 (harta cu descoperirile carpice din județul Galați).

Institutului de Arheologie din București. După toate aparențele așezarea se continua și în vatra satului (pe ambele maluri ale Gerului) unde au fost descoperite diverse vase, multe sparte și risipite. După părerea noastră descoperirile din punctul *Râpa Grâiei* (trei bordeie din care au fost recuperate două amfore fragmentare de mari dimensiuni „sparte de săteni” și fragmente ceramice „date în secolele III-IV” = „trei vetre de bordeu dacice cu fragmente din ceramică daco-romană, aparținând secolelor III – IV e.n.”) aparțin aceleiași așezări. Și în acest caz „fragmente de cărămidă” menționate documentar pentru acest nivel ar putea să se regăsească între fragmentele de lipitură din colecția școlară.

Pe teritoriul localității, au fost descoperite numeroase fragmente de „zgură fieroasă” și în alte puncte. Cercetările arheologice întreprinse de noi în anul 2015 *La Primărie* s-au soldat și cu identificarea resturilor unui cuptor în interiorul și în jurul căruia au apărut numeroase fragmente de zgură, dar care nu pot fi asociate descoperirilor din secolele II - III p. Chr. Nu știm în acest moment ce materie primă era utilizată aici, cercetări interdisciplinare aflându-se în curs de desfășurare. În orice caz, este de urmărit în ce măsură în această zonă de pe Valea Gerului activitățile metalurgice s-au desfășurat de la o epocă la alta, constituind poate o tradiție locală din preistorie la începuturile antichității și mai târziu în evul mediu.

În colecția școlară se regăsesc actualmente foarte multe fragmente ceramice aparținând acestui nivel cronologic (fig. 3-5). Evident nu putem să le atribuim unuia dintre punctele *Conacul lui Ion Mândru* ori *Râpa Grâiei* dar, așa cum am notat, foarte probabil ambele aparțin aceleiași așezări despre care credem că își avea nucleul pe terasa din dreapta Gerului, cu unele elemente și în stânga, acolo unde s-a dezvoltat extremitatea meridională a satului Mândrești. Deși este doar o ipoteză de lucru în acest moment, credem că în stânga Gerului se afla necropola de incinerare în urne a așezării.

Materialul ceramic din colecția școlară este extrem de bogat, fragmentat, și... amestecat. Nu am reușit să sesizăm eventuale asocieri, astfel încât să putem reîntregi vreun recipient, dar cu un oarecare grad de probabilitate unele fragmente, datorită elementelor conservate pot fi atribuite tipologiei generale specifice veselei carpice. Marea majoritate au fost modelate din pastă de culoare cenușie. Între acestea se individualizează clar cele lucrate la roata olarului, din pastă fină, bine arsă, acoperite cu angobă de aceeași culoare dar, în general, având nuanțe ceva mai închise; care în lipsa unor analize de pastă sunt mai greu de deosebit de cele similare din secolele IV - V p. Chr. Este vorba despre un întreg repertoriu tipodimensional de recipiente cu gura largă, buza în general trasă în exterior și fundul inelar. Foarte rar apar fragmente ornamentate, prin tehnica șlefuirii fiind realizate rețele de linii frânte – este cazul unui ciob provenind cel mai probabil de la o cană, al altuia provenind de la un castron. Puține fragmente sunt lucrate din pastă roșie, dar s-au păstrat mai ales resturi atipice, astfel că atribuirea poate suferi corijări ulterioare. Surprinde în acest stadiu al cercetărilor raritatea fragmentelor ceramice „poroase”, prelucrate „la mână”, din pastă cenușie de calitate

inferioară, cu multe „impurități” de la pietricele, cioburi pisate la nisip uneori cu granulația destul de mare, în compoziție, arse inegal – care poate fi un stadiu al determinării materialului arheologic din colecția școlară, sau poate un indicator cronologic al așezării din care provin. S-au păstrat în special partea inferioară – fundul drept și unele fragmente atipice, probabil provenind de la recipiente de tip borcan.

Analogii pentru aceste materiale ceramice se regăsesc în toate așezările și necropolele „*dacilor liberi*”, precum cele de la Gâdintși⁶, Pâncesti⁷, Poiana-Negri⁸, Pradais⁹, Tămășeni¹⁰ etc.

În colecția școlară se regăsesc câteva fragmente provenind de la amfore romane¹¹, în special partea superioară, gura și gâtul cu zona de prindere a toartelor. Una dintre ele trebuie să fie cea menționată pe „*harta comorilor*” (fig. 2) ca descoperită în gospodăria lui Gh. Boca, altele identificate aleatoriu, de asemenea, cel mai probabil în zona așezării și necropolei „*dacilor liberi*” (fig. 5), atribuire confirmată și de verificările noastre de teren din punctul *Drăgaica* (fig. 6). În general, materialele pe care le-am putut identifica aparțin tipului Șelov C. Amforele cuprinse în acest tip au gura îngustă, buza rotunjită, gâtul tronconic, corpul conic, baza tubulară, torțile masive, ovale în secțiune, cu două sau trei șanțuri longitudinale; pe corp și gât prezintă caneluri.

Recipientele în discuție se încadrează din punct de vedere cronologic, în intervalul cuprins între jumătatea secolului al II-lea p. Chr. și cel următor, însă acest tip de amforă cunoaște o evoluție îndelungată, începând din veacul I p. Chr., până la începutul secolului al V-lea p. Chr.¹²

Exemplare similare sunt des întâlnite în așezările și necropolele „*dacilor liberi*” din zona est-carpatică a României, precum cele de la Bărboasa¹³, Buda¹⁴, Căndești¹⁵, Holboca¹⁶, Pruteni¹⁷, Roșiori¹⁸, Tecuci¹⁹ etc., precum și în provinciile *Moesia Inferior*²⁰ ori *Dacia*²¹, foarte răspândite fiind și în zona Mării Negre, tot în

⁶ Ursachi2001, pp. 9-38, pl. III-VII, XI-XIV, XVI (vezi, în aceeași așezare, și prezența unor bulgări de zgură).

⁷ Ursachi 2000, pp. 83-112, pl. VII-XIV.

⁸ Căpitanu, Ursachi1992, pp. 143-149, fig. 3.

⁹ Plantos1999, pp. 79-90, pl. III-VI.

¹⁰ Ursachi2001a, pp. 233-269, pl. VII-XIII.

¹¹ Materialului amforic de la Valea Mărului a fost determinat cu concursul colegului Ștefan Honcu de la Institutul de Arheologie din Iași, căruia îi mulțumim și pe această cale.

¹² Șelov1986, pp. 395-400.

¹³ Bichir1973, pl. CLVII/3.

¹⁴ Honcu, Munteanu 2015, p. 319, fig. 4/2,3.

¹⁵ Bichir 1973, pp. 90-92, pl. CLVII/4-5.

¹⁶ Sanie1968, pp. 347-349, fig. 2.

¹⁷ Vornic, Telnov, Bubulici, Ciobanu2007, p. 111, fig. 44/1.

¹⁸ Hânceanu2010, p. 33, pl. XI/1-5.

¹⁹ Ciubotaru2014, pp. 75-76, pl. 2/5-7.

²⁰ Paraschiv2014, pp. 56-57.

²¹ Ardeț2006, pp. 92-94.

perioada secolelor II - III p. Chr.²². Recipientele erau folosite pentru transportul vinului²³.

De departe, acestea sunt cele mai populare recipiente de import în zona văii Gerului. Cunoaștem existența a opt amfore fragmentare, toate inedite, respectiv a uneia întregi, descoperite fortuit ori în urma cercetărilor de teren. În general, s-au păstrat fragmente de toarte, mai mult sau mai puțin conservate, uneori cu o parte a peretelui din zona de prindere. Două dintre exemplarele din colecția școlară păstrează elementele din partea superioară a recipientului, gura cu buza, gâtul cu zona de prindere a torșilor și o parte a acestora.

a) perete de amforă cu locul de pornire al toartei, modelat din pastă gălbuie cu mult nisip în compoziție. Dimensiunile fragmentului sunt următoarele: înălțimea = 62 mm, lungimea maximă = 22 mm. (fig. 5, jos). Se află în colecția școlii din Mândrești, a fost descoperit pe teritoriul localității, cel mai probabil în zona așezării „*dacilor liberi*” din punctul *Conacul lui Ion Mândru*;

b) toartă de amforă, modelată din pastă gălbuie cu mult nisip în compoziție. Dimensiunile fragmentului sunt următoarele: înălțimea = 58 mm, diametrul maxim = 35 mm. (fig. 5, mijloc, stânga). Se află în colecția școlii din Mândrești, a fost descoperit pe teritoriul localității, cel mai probabil în zona așezării „*dacilor liberi*” din punctul *Conacul lui Ion Mândru*;

c) partea superioară a unei amfore, s-au păstrat gura cu buza, gâtul cu locul de pornire al toartelor, modelate din pastă gălbuie cu mult nisip în compoziție. Dimensiunile fragmentului sunt următoarele: înălțimea = 22 mm, lungimea maximă = 120 mm, diametrul gurii = 50 mm, toarta = 40 mm x 21 mm. (fig. 5, stânga, sus). Se află în colecția școlii din Mândrești, a fost descoperit pe teritoriul localității, cel mai probabil în zona așezării „*dacilor liberi*” din punctul *Conacul lui Ion Mândru*;

d) partea superioară a unei amfore, s-au păstrat gura cu buza, parțial gâtul cu locul de pornire al unei toarte, modelate din pastă gălbuie cu mult nisip în compoziție. Dimensiunile fragmentului sunt următoarele: înălțimea = 100 mm, diametrul gurii = 50 mm, toarta = 45 mm x 24 mm. (fig. 5, dreapta, mijloc). Se află în colecția școlii din Mândrești, a fost descoperit pe teritoriul localității, cel mai probabil în zona așezării „*dacilor liberi*” din punctul *Conacul lui Ion Mândru*;

e) amforă întreagă (fig. 7) aflată în colecția Muzeului de Istorie „Teodor Cincu” din Tecuci²⁴, lucrată din pastă de culoare bej, cu nisip în compoziție utilizat ca degresant. Are gura îngustă, buza ușor rotunjită, gâtul înalt, tronconic, corpul conic, baza tubulară, torșile masive, ovale în secțiune, cu două șanțuri longitudinale. Prezintă caneluri pe corp și baza gâtului; pe umăr păstrează următorul *dipinti*: „ΠΛΛ”. Recipientul are următoarele dimensiuni: înălțimea = 501 mm; diametrul maxim = 215 mm; diametrul gurii = 73 mm;

²² Vnukov2004, pp. 415.

²³ Paraschiv 2014, p. 56.

²⁴ Ciobotaru 2014, p. 76, pl. 3/1, 7/1. Vezi și Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009, p. 104, nr. 518 (voce semnată de către S. Țau, M. Nicu, P. Ciobotaru, amforă atribuită eronat așezării/necropolei Sântana de Mureș); Croitoru 2011, p. 123, XCIX, nr. 1655, fig. 66/1655, 163/1655.

diametrul piciorului = 37 mm. A fost descoperită întâmplător în anii '80 la construcția anexelor primăriei din Valea Mărului, deci la distanță de câțiva kilometri de situl din Mândrești. Nu avem informații cu privire la contextul arheologic.

Alte fragmente de amfore aparținând aceluiași tip au fost identificate în urma verificărilor noastre de teren din zona așezării „*dacilor liberi*”, din punctul *Conacul lui Ion Mândru* (fig. 6). Este vorba despre:

f) toartă de amforă, modelată din pastă gălbuie cu mult nisip în compoziție. Dimensiunile fragmentului sunt următoarele: înălțimea = 60 mm, diametrul maxim = 39 mm. (fig. 6, stânga, sus);

g) toartă de amforă cu locul de prindere pe corpul vasului, modelată din pastă gălbuie cu mult nisip în compoziție. Dimensiunile fragmentului sunt următoarele: înălțimea = 85 mm, diametrul maxim = 35 mm. (fig. 6, dreapta, sus);

h) toartă de amforă, modelată din pastă gălbuie cu mult nisip în compoziție. Dimensiunile fragmentului sunt următoarele: înălțimea = 65 mm, diametrul maxim = 35 mm. (fig. 6, dreapta, jos);

i) toartă de amforă, modelată din pastă gălbuie cu mult nisip în compoziție. Dimensiunile fragmentului sunt următoarele: înălțimea = 75 mm, diametrul maxim = 35 mm. (fig. 6, stânga, jos).

Acestea sunt nuanțările ce pot fi făcute în stadiul actual al cercetărilor. Într-o bună măsură – credem noi foarte apropiată de realitate – se pot jalona azi limitele așezării antice, și întrucâtva cele ale necropolei. Din nefericire, extinderea așezării contemporane nu permite decât în mod excepțional efectuarea unor sondaje de control astfel încât tot hazardul descoperirilor fortuite (și eventual al anunțării lor!) vor aduce pe viitor informații suplimentare.

Bibliografie:

Ardeț 2006	A. Ardeț, <i>Amforele din Dacia romană</i> , Timișoara, 2006.
Bichir 1973	Gh. Bichir, <i>Cultura carpică</i> , București, 1973.
Brudiu 1976	M. Brudiu, <i>O amforă cu ulei de măsline din sec. II-III e. n. descoperită la Schela</i> , jud. Galați, MN, III, 1976, p. 159-163.
Căpitanu, Ursachi 1992	V. Căpitanu, V. Ursachi, <i>Necropola carpică de la Poiana-Negri</i> , jud. Bacău, Carpica, XXIII, 1992, p. 143-149.
Ciubotaru 2014	P. Ciubotaru, <i>Amfore descoperite întâmplător, aflate în colecția Muzeului de Istorie „Teodor Cincu” – Tecuci</i> , Danubius, XXXII, 2014, p. 71-87.
Croitoru 2011	C. Croitoru, <i>Roman discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st century B.C. – 5th century A.D.)</i> , Brăila, 2011.
Croitoru 2013	C. Croitoru, <i>Galați. Repertoriul descoperirilor arheologice și numismatice</i> , Galați, 2013.

- Croitoru 2016** C. Croitoru, *Valea Mărului. Contribuții arheologice și documentare*, Galați (sub tipar).
- Hânceanu 2010** G. D. Hânceanu, *Obiecte romane în situl dacic de la Roșiori Neamț*, Carpica, XXXIX, 2010, p. 32-65.
- Honcu, Munteanu 2015** Șt. Honcu, L. Munteanu, *Cercetări arheologice de suprafață la Buda (com. Corbița, jud. Vrancea) în Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Vasile Ursachi Octogenarii*, (ed. C. Croitoru, D. G. Hânceanu), Brăila, 2015, p. 317-326.
- Ioniță, Mamalaucă, Vornic, 2009** I. Ioniță, M. Mamalaucă, V. Vornic (ed.), *Antichitatea târzie în Bazinul Prutului*, Bârlad, 2009.
- Paraschiv 2014** D. Paraschiv, *Amphorae*, în G. Nuțu, S. Stanc, D. Paraschiv (eds.), *Niculitel - A roman rural settlement in north-east Moesia Inferior. Archaeological & Archaeozoological research*, Parthenon Verlag, Kaiserlautern und Mehlingen, 2014, p. 50-64.
- Plantos 1999** C. C. Plantos, *O nouă așezare a dacilor liberi la Pradaș (jud. Bacău)*, Carpica, XXVIII, 1999, p. 79-90.
- Sanie 1968** Ș. Sanie, *Două mici depozite de amfore romane descoperite în Moldova*, SCIV, 19, nr. 2, 1968, p. 345-350.
- Șelov 1986** D. B. Șelov, *Les amphorae d'argile claire des premiers siècles de notre ère en Mer Noire*, în J.-Y. Empereur, Y. Garlan (éds.), *Recherches sur les amphorae grecques*, École Française d'Athènes, Athènes (=BCH Supplement, XIII), 1986, p. 395-400.
- Ștefănescu 1978** Șt. Ștefănescu (coord.), *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978.
- Ursachi 2000** V. Ursachi, *Așezarea dacică de la Pâncești, com. Poienari, jud. Neamț*, Carpica, XXIX, 2000, p. 83-112.
- Ursachi 2001** V. Ursachi, *Așezarea dacică de la Gâdiniți, com. Sagna, jud. Neamț*, Carpica, XXX, 2001, p. 9-38.
- Ursachi 2001a** V. Ursachi, *Cercetările arheologice de la Tămășeni-La Siliște, jud. Neamț*, MemAntiq, XXII, 2001, p. 233-269.
- Vornic, Telnov, Bubulici, Ciobanu 2007** VI. Vornic, N. Telnov, V. Bubulici, L. Ciobanu, *Pruteni. Un centru de olărit dacic de epocă romană (cercetările arheologice din 2001 și 2003)*, Chișinău, 2007.
- Vnukov 2004** S. Yu Vnukov, *Pan-Roman Amphora Types Produced in the Black Sea Region*, în J. Eiring, J. Lund (eds.), *Transport amphorae and trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the international colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Aarhus University Press, Aarhus, 2004, p. 407-415.

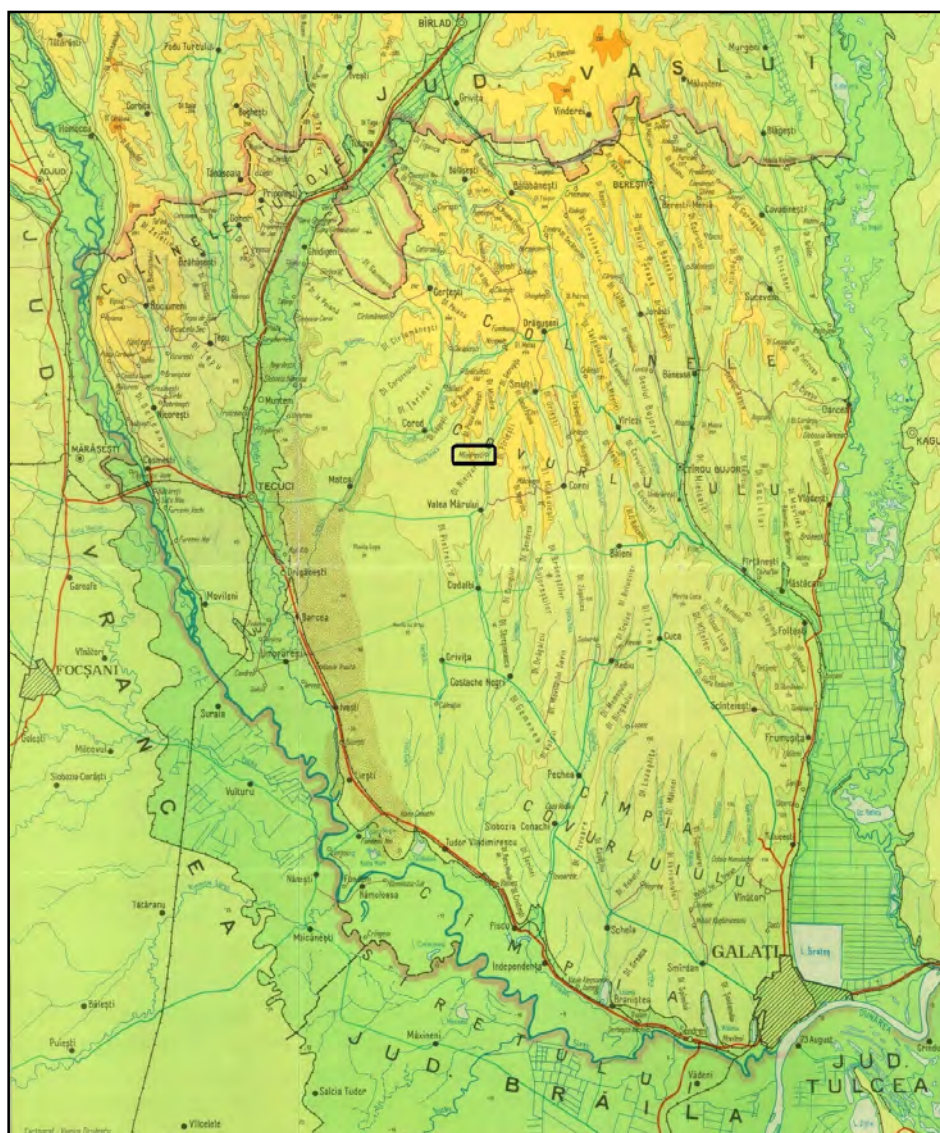

Figura 1. Harta fizică a județului Galați cu marcarea localității Mândrești.

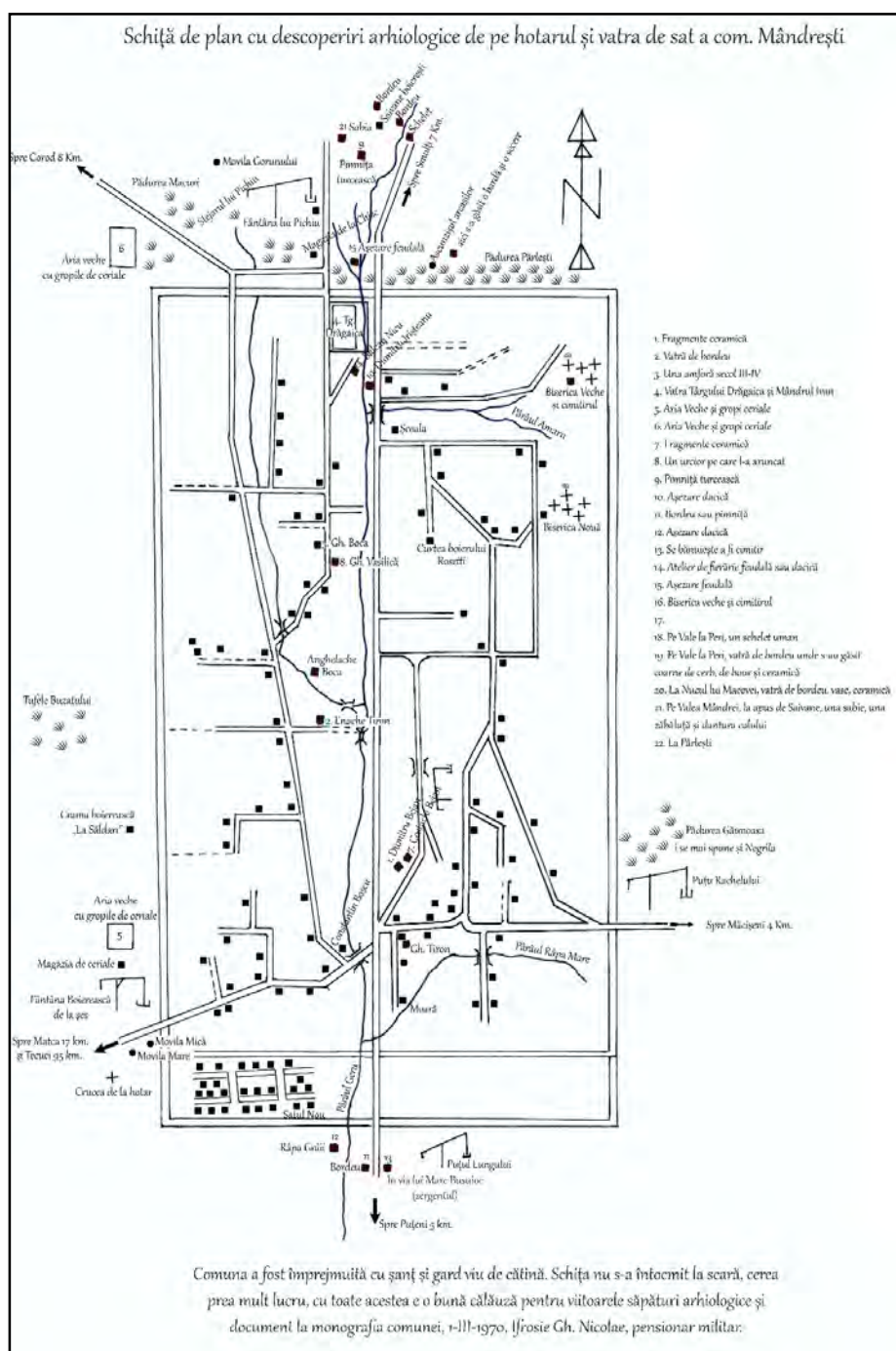

Figura 2. „Harta comorilor”. Schița întocmită de N. Ifrosie (prelucrată).

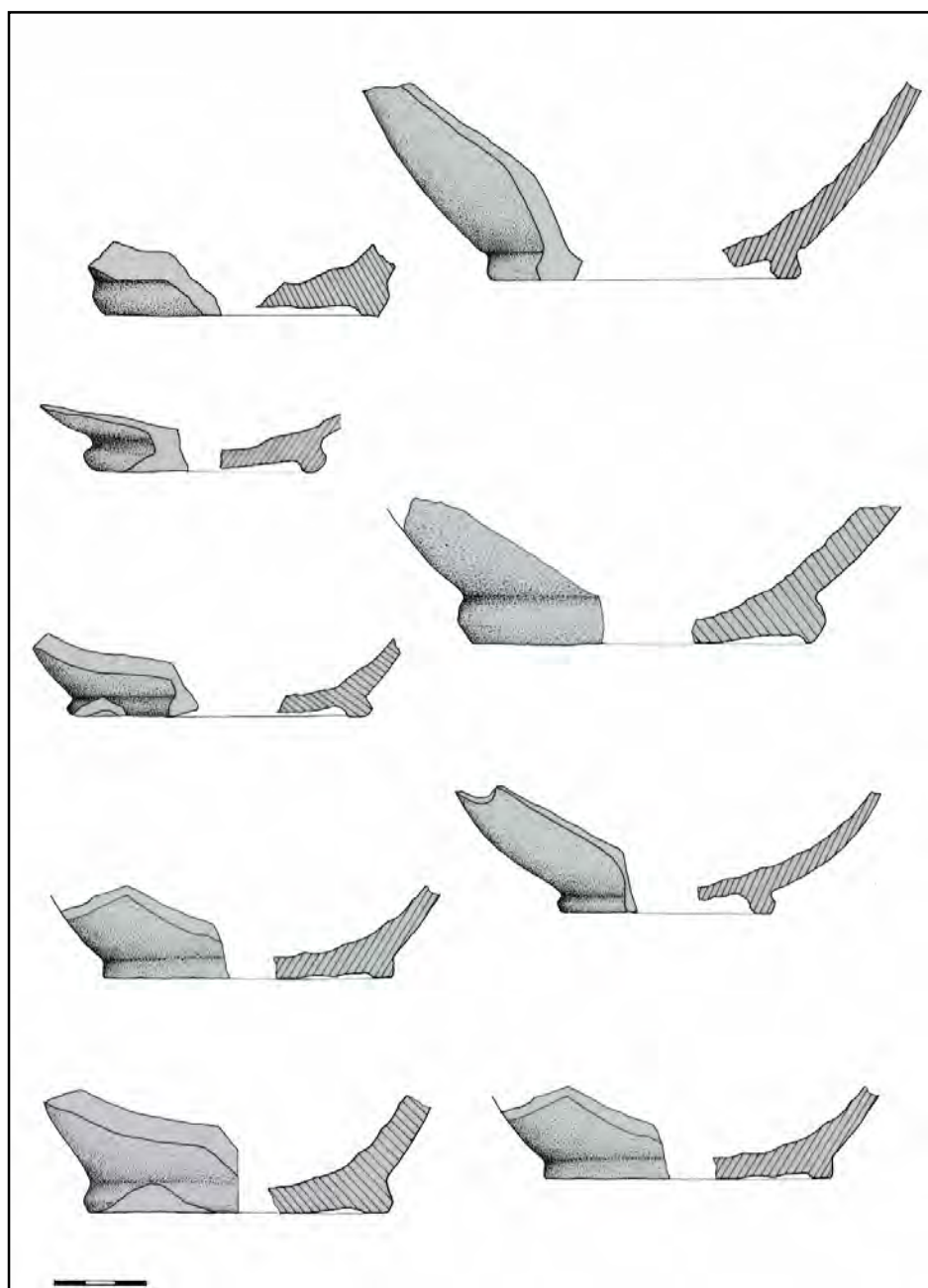

Figura 3: Colecția școlară Mândrești. Ceramică cenușie lucrată cu roata.

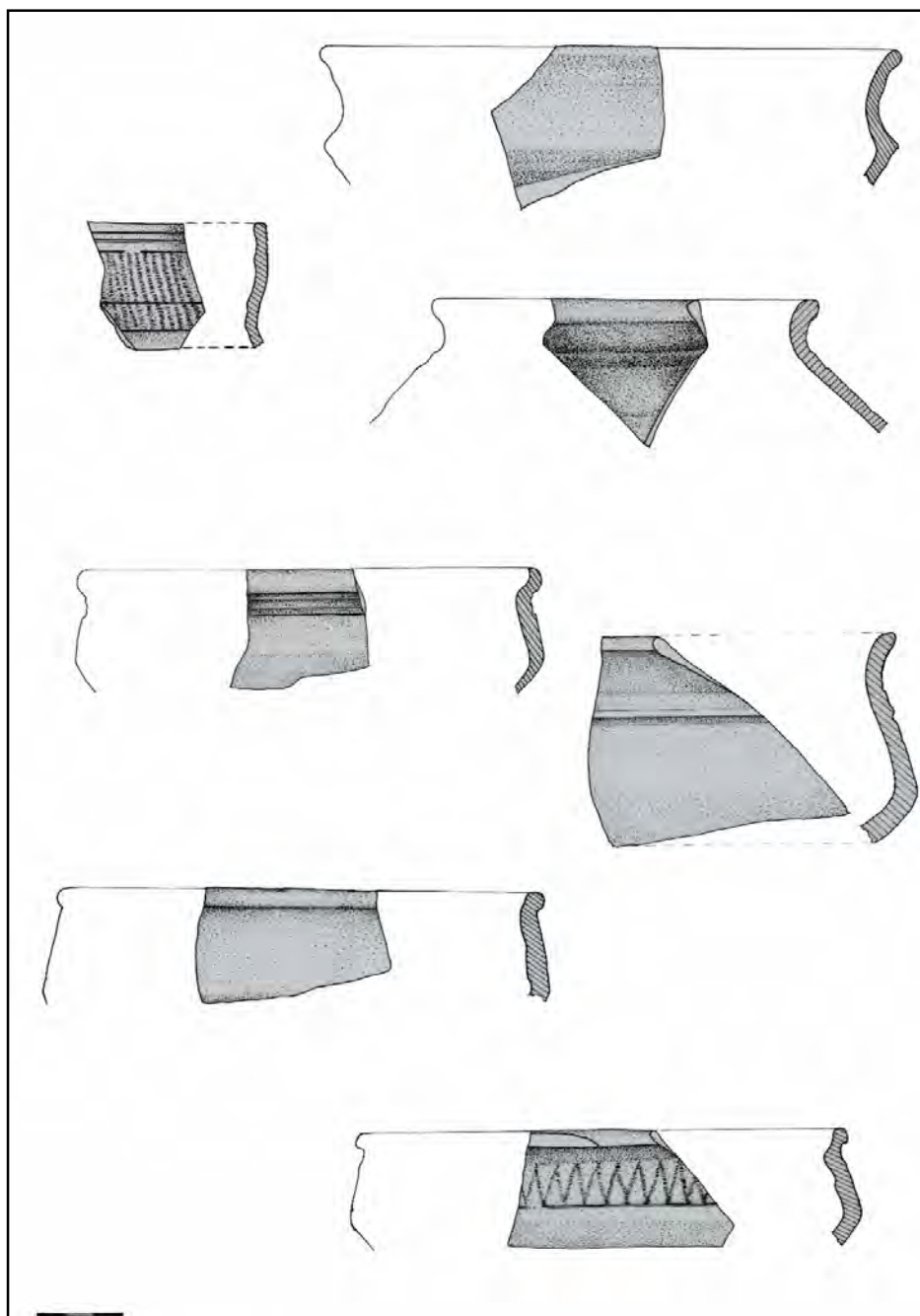

Figura 4: Colecția școlară Mândrești. Ceramică cenușie lucrată cu roata.

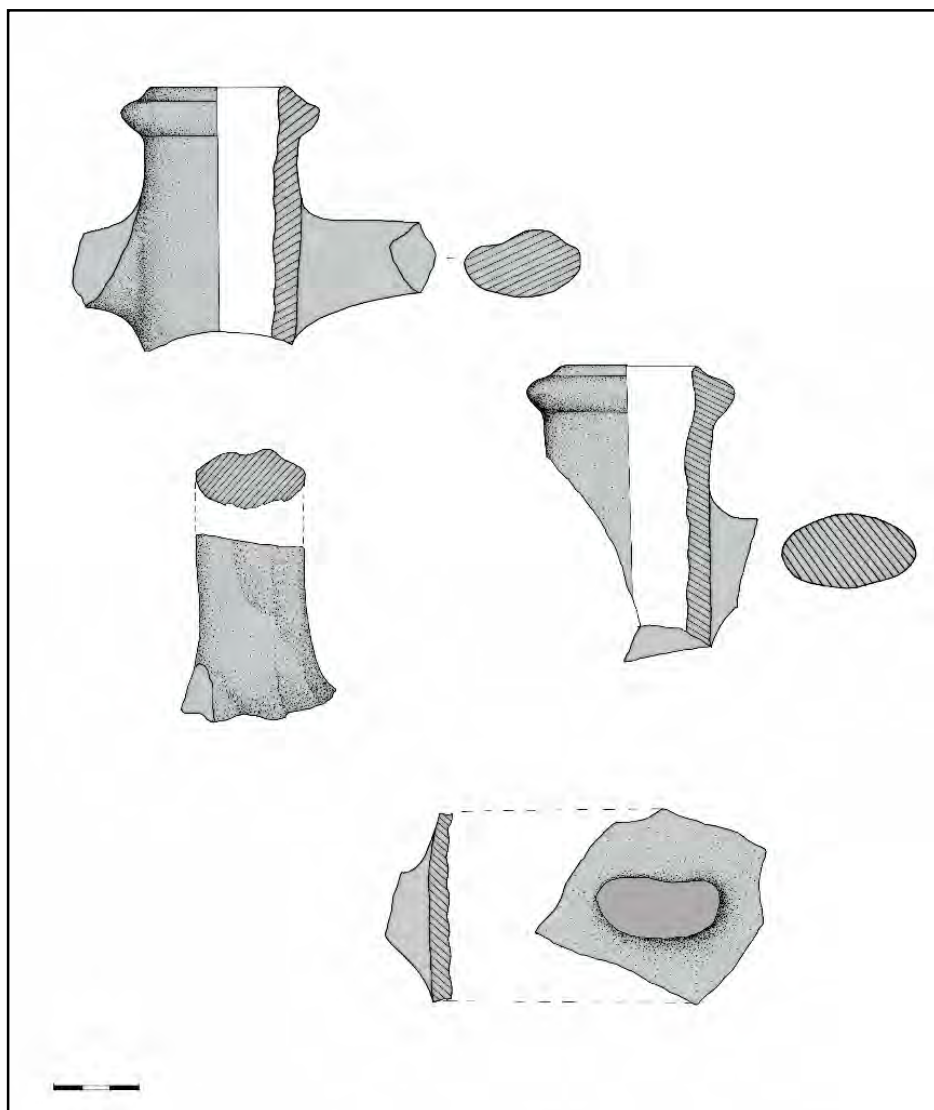

Figura 5: Colecția școlară Mândrești. Amfore romane, secolele II-III p. Chr.

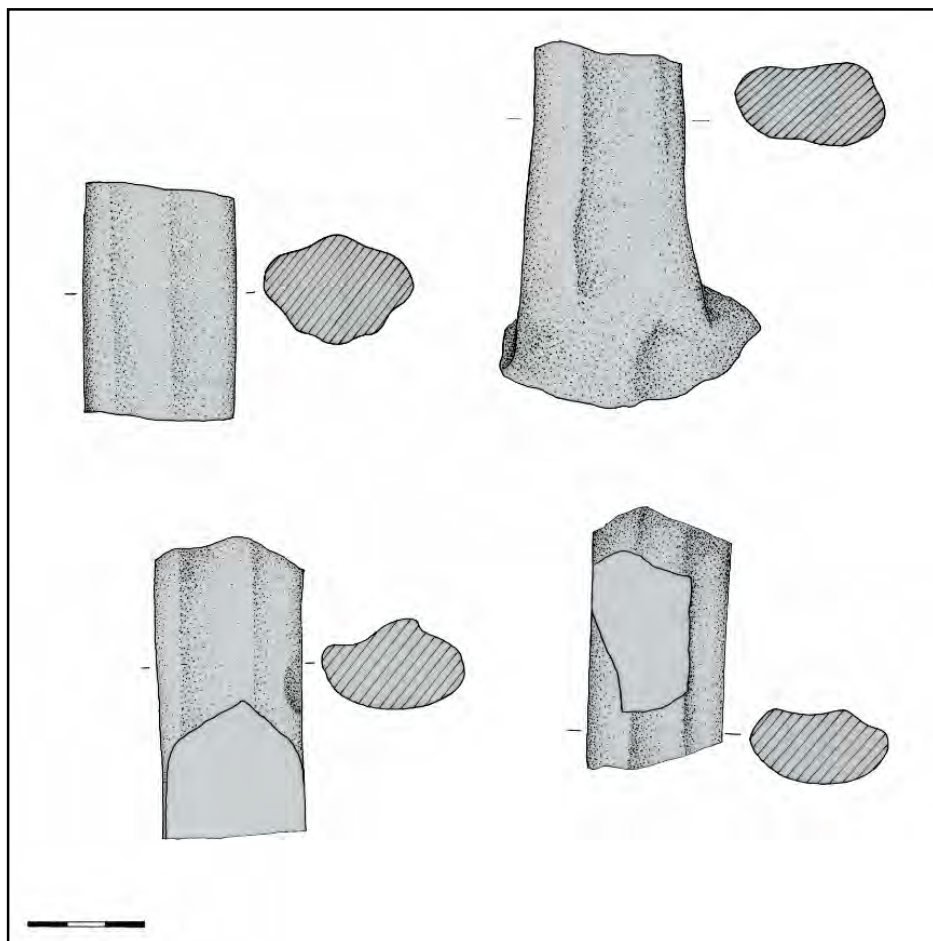

Figura 6: Mândrești, *Drăgaica*. Amfore romane.

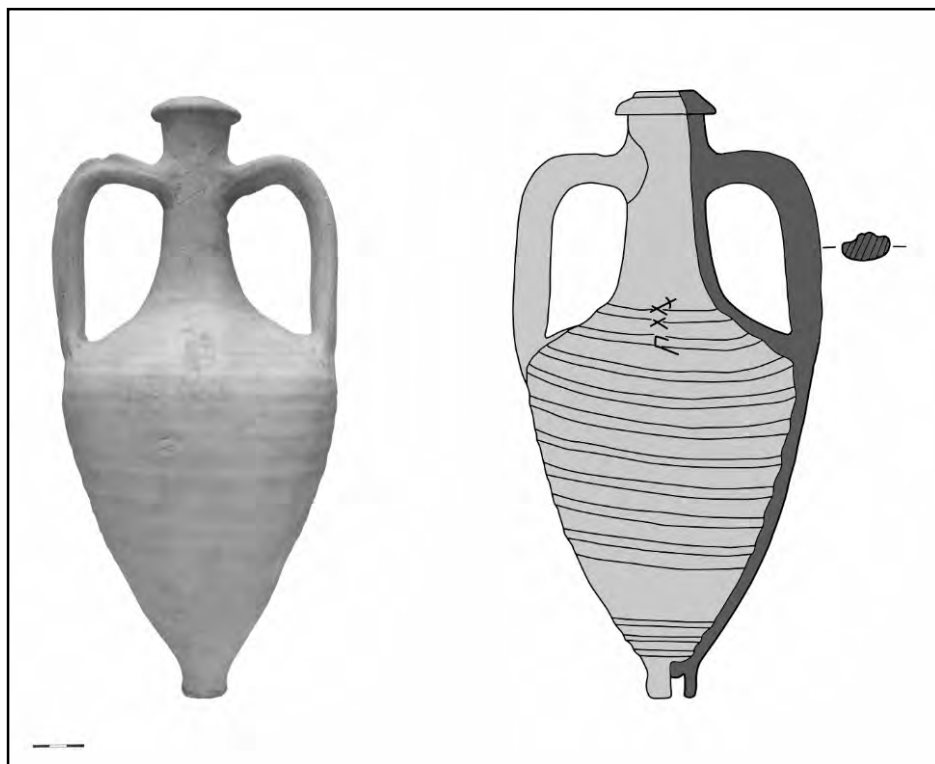

Figura 7:Amforă romană, colecția Muzeului de Istorie „Th. Cincu”, Tecuci.

About a “free dacians” settlement from Mândreşti, Valea Mărului commune, Galaţi County.

Abstract: Romanian historiography record a “lapidary” information about a “free Dacian” settlement at today Mândreşti village. In lack of additional dates this information has no further “echo”. No long time about he became public the information was listed among Carpic discoveries from Galaţi County and after that being forgotten. Is to say that in Valea Mărului archaeological research never took place and the approaching museums from Tecuci and Galaţi has no artefacts in their collections that can be connected with a “free Dacian” settlement at Mândreşti. As far as we know no enlightened information for the mentioned archaeological context were ever published (reason for as not to remember it on Archaeological Repertoire of Galaţi County).

Starting an research project on Geru Valley allows us a better look on documentary funds concerning fortuitous discoveries from Valea Mărului commune territory and as well over the archaeological materials from the local school. Therefore we are capable in this moment not only to confirm the information regarding the presence of an 2nd -3rd century A.D. settlement at Mândreşti, but to make some supplementary remarks on basis of this new sources that were accessible to us.

Keywords: Mândreşti, Valea Mărului, „free Dacians”, Roman amphorae.

dr. Costin Croitoru
Muzeul Brăilei Carol I,
Piata Traian, nr. 3,
cod. 810153, Brăila, România.
e-mail: costin_croitoru1@yahoo.com

O locuință cu fragmente de amfore romane din așezarea dacilor liberi de la Roșiori – Neamț

George Dan Hânceanu

Rezumat: În 2015, cu prilejul redeschiderii șantierului arheologic de la Roșiori, comuna Dulcești, județul Neamț, de pe terasa superioară a râului Moldova, am identificat și cercetat parțial o locuință de suprafață (L.3, în cadrul casetei D). Aceasta avea podeaua la -0,40m adâncime și se afla spre marginea așezării. Nu a fost cercetată integral datorită culturilor agricole din preajmă. În inventarul ei s-au găsit fragmente ceramice dacice, modelate la mână (cățui și vase borcan) și la roată (îndeosebi căni, castroane și fructiere), precum și două obiecte de fier (o balama și un cârlig de balanță). Cele mai multe fragmente sunt de la amfore romane (85 de fragmente de la 32 de vase), de tip Šelov C, care erau produse în Heraclea Pontică și utilizate la transportarea vinului.

Dintre fragmentele de import se disting patru, două de culoare albicioasă și două de culoare cărămidie, care conțin semne. Un fragment de burtă are o literă incizată anterior arderii (un Λ ori un V), altul are aproape de baza gâtului, pictată cu roșu, litera grecească lambda (Λ). Pe un fragment mai mare (din componența unei amfore, reîntregită în desen) sunt pictate mai multe semne: separat un Λ , iar în lateral dreapta este fie litera tau (T), situată pe o parte, fie litera gamma (Γ) și o săgeată alături. Cea mai importantă dovadă comercială descoperită la Roșiori este un gât de amforă heracleeană, care are o șampilă englifă ce conține literele $\Delta\text{I}\text{O}\Delta$. Acestea pot fi prescurtarea de la $\Delta\text{I}\text{O}\Delta\text{-OTUS}$ ori $\Delta\text{I}\text{O}\Delta\text{-OTI}$, numele producătorului de amforă, care au circulat între jumătatea secolului al II-lea și jumătatea secolului al III-lea. Dacă primele semne sunt cantitative, ștampila sugerează locul provenienței multor amfore și a mărfurilor ajunse în așezarea dacilor liberi de la Roșiori.

Numărul mare de fragmente de amfore, precum și cele patru cu inscripții, toate dintr-o singură locuință, permit emiterea unei ipoteze privind prezența un locuințe-depozit a unui comerciant local, care intermedia marfa, între negustorii romani și membrii comunității sale.

Cuvinte cheie: daci liberi, locuință, amfore romane, litere pictate (tituli picti), semn incizat, șampilă, Roșiori, râul Moldova.

Reluarea săpăturilor arheologice în 2015¹, în situl de pe malul Moldovei, a permis descoperirea unor vestigii importante din secolele II – III p. Chr. În campania amintită am trasat două casete (notate Cas. C și Cas. D), în continuarea celor mai vechi (Cas. A și Cas. B) din 2007. Respectiv casete au fost dispuse chiar pe buza terasei, paralel cu aceasta, una în continuarea celeilalte.

În total, ambele casete din 2015 au avut 40 m lungime (inclusiv matorul de 1,00 m) și o lățime care a variat între 2,50 m - 4,00 m, în funcție de forma terasei, la care a trebuit să adaptăm săpătura. Cu ajutorul lor am finalizat cercetarea buzei terasei dinspre latura sudică, de anul viitor urmând să ne orientăm spre latura nordică, mai puțin săpată.

1. Descrierea locuinței

Dintre complexele închise ale dacilor liberi, găsite în 2015, am selectat pentru tematica articolului o locuință de suprafață, al cărei inventar o evidențiază. Surprinsă chiar în capătul sud-vestic al Cas. D (pl. I), locuința (notată L 3; pl. II) ne-a atras atenția printr-un „pat” de fragmente de amfore tasate (suprapuse) și pigmentații de chirpici (pl. IV/1) care a indicat prezența unui vestigiu important al așezării. Pentru dezvelirea ei am optat pentru deschiderea unei casete (notată Cas. 1), de 1,80 m lungime x 1,20 m lățime. Din păcate, locuința se extindea spre un perimetru cultivat cu porumb, care aparține unei firme, situație care ne-a împiedicat să o săpăm integral. Totuși, conform aspectului, locuința pare să fi fost pătrată ori dreptunghiulară, cu podeaua amenajată prin bătătorire și situată la -0,40 m adâncime (pl. III). Din suprafața ei am dezvelit circa 40-50%. Poate, în campania viitoare vom reuși să o cercetăm exhaustiv. În timpul săpăturii nu am găsit urme de pari de la structură, locația intrării și nici vatra de foc, însă mai important este inventarul locuinței, care denotă importanța ei în cadrul comunității.

În campaniile anterioare am descoperit multe fragmente de amfore romane, de la recipiente diferite, atât în strat cât și în complexe închise², însă în nici o situație nu am găsit atât de multe fragmente la un loc, ca în interiorul locuinței L 3. Acest fapt ne indică rolul acesteia, de păstrare a mărfurilor până când erau luate de clienții așezării. Ea putea aparține unui comerciant local, un intermediar, care prelua amforele cu vin de la negustorii romani, dintr-un centru apropiat de desfacere (situat pe Siret). Ulterior, marfa era adusă pe cursul Moldovei în așezare, depozitată și predată (dacă fusese comandată) sau comercializată local. Pentru argumentarea acestei ipoteze vom descrie materialul arheologic al locuinței.

2. Descrierea inventarului³

Interesant de specificat că locuința L 3 se află mai spre capătul așezării, în trecut spre marginea comunității. Tipul locuinței sugerează că era utilizată

¹ În 2007 a avut loc ultima campanie, înaintea reluării săpăturii în 2015.

² În campaniile din 2004-2007 am descoperit un număr total de 214 fragmente de amfore, iar un recipient a fost reîntregit. Pentru detalii consultă Hânceanu 2010a, p. 32-65.

³ În cadrul descrierii obiectelor s-au folosit următoarele prescurtări: D = diametru; GR = grosime; L = lungime; LA = lățime.

sezonier, pe timp călduros, întrucât iarna era mai greu să pătrundă navele negustorilor pe râurile Siret și Moldova. Din aceleași considerente nu am găsit nici vatra, pentru că această locuință-depozit servea scopurilor comerciantului doar în sezoanele nefriguroase (primăvară, vară, început de toamnă).

Inițial, atenția asupra acestui complex închis ne-a fost atrasă de „straturile suprapuse de fragmente de amfore”, chirpici, iar după decaparea perimetrului ne-am convins că avem de-a face cu o locuință de suprafață, a cărei podea se afla la -0,40 m adâncime (pl. V/3). Pe podeaua amenajată prin bătătorire am adunat și fragmente dacice (pl. IV/2), însă majoritatea fiind de la amfore. De asemenea, s-au găsit și două obiecte din fier (pl. IV/3).

2.1. Ceramica dacică este reprezentată prin fragmente din ambele categorii:

a) *Ceramica modelată la mână*, din pastă grosieră cu pietricele în compoziție, include fragmente de la vase-borcan și de la cățui (pl. V/1): primele sunt mai numeroase, 28 de fragmente, de la tot atâtea vase. Cele mai multe sunt funduri și părți din corpurile vaselor (20), culoarea predominantă fiind cea cărămizie (doar unul cenușiu și cinci maronii). Două fragmente dispun de câte un brâu simplu, scos în relief.

Cățuile, grosiere, de culoare cărămizie, sunt reprezentate prin două fragmente, o buză evazată, cu urme de ardere secundară și o toartă semicirculară, plină.

b) *Ceramica lucrată la roată*, din pastă fină, cuprinde fragmente de recipiente variate, de diferite culori (cenușii, cărămizii), unele cu angobă, iar altele cu decoruri lustruite. Tipologic, dispunem de următoarele vase: 16 căni (22 fragmente, 15 cenușii și 7 cărămizii), 4 castroane (3 fragmente cărămizii și 1 maroniu), 3 fructiere (toate cenușii), 1 bol cenușiu și 1 strachină cenușie (pl. V/2). În cazul cănilor, cele 15 fragmente cenușii provin de la 10 vase, iar celelalte 7 fragmente cărămizii provin de la 6 vase. Cele mai multe fragmente sunt de la corpurile cănilor (12), urmate de buze (5), torți și funduri (5). Celelalte recipiente sunt reprezentate toate prin fragmente de la buze. Cele 22 de vase sunt punctate prin intermediul a 31 de fragmente.

2.2. Ceramica de import domină prin intermediul fragmentelor (85 din totalul inventarului, în proporție de aproximativ 60%), însă nu și la numărul de vase (32). Chiar și așa, reprezintă un număr mare de amfore într-un complex de locuire al dacilor liberi. Cele 85 de fragmente provin de la buze, gâturi, torți, corpuri și funduri⁴. Nu s-a descoperit vreun recipient întreg sau care să permită reîntregirea lui totală, întrucât marfa era răsturnată în vase locale sau împărțită între clienți, iar amforele sparte. Importante sunt cele patru fragmente cu semne, primele din așezare, care pot indica locul de proveniență al amforelor și implicit al mărfurilor, care puteau fi comercializate din apropierea atelierelor de olărie.

⁴ Nu toate fragmentele au fost fotografiate sau desenate, întrucât unele sunt prea mici. Pentru desene mulțumim colegului, muzeograf Dan Spătariu, de la Muzeul de Istorie din Roman.

Întrucât, majoritatea fragmentelor provin de la amfore de același tip (Șelov C)⁵, care au circulat *grosso-modo* de la mijlocul secolului al II-lea și până la mijlocul secolului al III-lea p.Chr., le-am grupat în funcție de coloristica lor:

- a) *Amfore fragmentare de culoare albicioasă și albicios - gălbuie* (pl. VI/1; XIII/1-5)
- 1 fragment de corp cu locul de prindere al torții, de la o amforă albicioasă;
 - 1 fragment din gâtul unei amfore de culoare albicios-gălbuie;
 - 1 fragment de la legătura gâtului cu corpul unei amfore de culoare albicioasă, pe care se află o *literă grecească* pictată;
 - 2 fragmente din componența unui corp de amforă albicioasă;
 - 2 torți de la două amfore diferite, de culoare albicios-gălbuie;
 - 2 fragmente din componența unui corp de amforă, de culoare albicioasă;
 - 3 fragmente dintr-un corp de amforă de culoare albicios-gălbuie;
 - 4 fragmente din componența unui corp de amforă de culoare albicios-gălbuie;
 - 4 fragmente (trei dintr-un corp și unul de toartă) de la o amforă albicioasă;
 - 5 fragmente (patru de corpuri și o buză) din componența aceleiași amfore, de culoare albicios-gălbuie;
 - 23 de fragmente (21 din componența corpului, unul de la fund și unul de la toartă) de la o amforă albicioasă, cu pete la exterior și cu *două-trei semne* pictate.
- b) *Amfore fragmentare de culoare cărămie* (pl. VI/2-3; XIII/7-10; XIV/2-5)
- 1 fragment din corpul unei amfore cărămizii, pe care este o *literă*, incizată anterior arderii;
 - 1 buză din componența unei amfore cărămizii;
 - 1 gât dintr-o amforă cărămie;
 - 2 fragmente de la un corp de amforă cărămie;
 - 2 fragmente dintr-un corp de amforă cărămie;
 - 2 fragmente din gâtul unei amfore cărămizii;
 - 2 fragmente din componența aceluiași gât de amforă cărămie, pe care se află o *ștampilă dreptunghiulară*.
 - 2 fragmente de corpuri de la două amfore cărămizii;
 - 3 fragmente (două de corp și unul de la gât) de la o amforă cărămie;
 - 3 fragmente (corp, gât și fund) din componența unei amfore cărămizii;
 - 4 fragmente dintr-un corp de amforă, de culoare cărămie;
 - 4 torți de la patru amfore diferite, cărămizii;
- c) *Amfore fragmentare de culoare roșie* (pl. VII/1; XIII/6)
- 2 fragmente dintr-un corp de amforă de culoare roșie;
 - 2 fragmente din corpul unei amfore roșii;
 - 3 fragmente din componența aceluiași corp de amforă de culoare roșie;
 - 3 fragmente (două de la același gât și de la o toartă) de la o amforă roșie;

Potrivit descoperirilor, din totalul celor 85 de fragmente, 10 sunt albicioase (de la 5 recipiente), 38 sunt albicioase, spre gălbui (de la 7

⁵ Șelov 1986, p. 395-400.

recipiente), 27 sunt cărămizii (de la 16 recipiente) și 10 sunt roșii (de la 4 recipiente).

Alături de aceste fragmente am găsit și câteva de mici dimensiuni, din care am reușit să selectăm șapte, două cărămizii dintr-un corp de amforă și alte cinci tot din corpul unei amfore, de culoare albicios-gălbuie. Am evitat să le integram celor anterioare, întrucât nu excludem posibilitatea ca ele să facă parte din componența unor recipiente deja luate în calcul.

Dintre toate, importante și reprezentative sunt cele cu însemne, care pot indica anumite informații privind viața comercială a dacilor liberi din situl de la Roșiori. Cele patru fragmente de amfore romane cu semne sunt diferite ca nuanțe, două sunt albicioase, iar două sunt cărămizii. Două fac parte din componența a două găuri (culori diferite), iar celelalte două provin din două corpuri de amfore (tot culori diferite). În privința semnelor, acestea se împart în trei categorii, în funcție de modul în care au fost realizate: a) incizat; b) pictat (*tituli picti*); c) ștampilat. Semnele sunt de fapt litere, în mare parte, dispartate sau grupate:

a) Un fragment din corpul unei amfore, de mici dimensiuni, de culoare cărămizie, care are incizată, anterior arderii, în pasta moale, litera Λ întoarsă sau litera V (pl. VIII/1; pl. XII/2). Dimensiuni fragment: L = 62mm; LA = 30 mm; GR = 5 mm. Lungimea brațelor literei diferă, unul este mai scurt (4 mm), iar altul mai lung (8 mm).

b) Două fragmente de dimensiuni mai mari, comparativ cu fragmentul anterior, de culoare albicioasă. *Primul* provine de la gâtul unui recipient, care păstrează și o parte din legătura cu burta vasului, unde se află și semnul pictat cu vopsea roșie (pl. VIII/2-2a; pl. XII/1-1a). Spre deosebire de fragmentul anterior, cu siguranță este litera grecească lambda (Λ). Pe gât, în partea stângă are o pată de la lichidul transportat (vin). Dimensiuni fragment: L = 75 mm; LA = 75 mm; GR = între 4-11 mm. Cu trecerea timpului, culoarea folosită s-a întins și în partea de jos a literei, ultima cu brațele de 12 mm lungime. *Al doilea* fragment lipit face parte din burta unei amfore și a fost găsit în cadrul acelui grup de fragmente sparte și suprapuse (inițial cinci, numărul lor, cu tot cu cele răspândite pe podea a ajuns la 23 din aceeași amforă; pl. IX/1), care ne-a atras atenția de la început asupra locuinței în cauză. Fragmentul este format din două părți, care s-au lipit chiar în zona finală a literei, de origine grecească, pictată cu o culoare roșie-închisă (maronie ?). În prima parte a fragmentului, deși este lipit, se observă destul de bine litera grecească, care nu este unită în partea de jos, ceea ce indică litera grecească lambda (Λ). Alături de această literă, în lateral dreaptă, pe ciobul mai mic, lipit de cel mare, se observă mai greu (datorită petelor scurse pe vas și a decolorării semnelor pictate), pe aceeași linie, la circa 15 mm distanță, fie o altă literă, tau (τ), pictată pe-o parte, fie litera gamma (γ), alături de care se află o săgeată (pl. IX/1a-b; pl. XII/3a). Literele au aproximativ 10-12 mm lungime. Dimensiunile fragmentului cu semne: L = 72 mm; LA = 140 mm; GR = 5 mm. Din acest recipient s-au păstrat și alte părți componente, printre care fragmente de burtă, de la toartă și un fund inelar scobit (pl. XII/3, 3b). Pe majoritatea fragmentelor

se observă urmele prelingerii unui lichid, care în timp s-a închis la culoare, sub forma unor pete arse. Aceste urme sunt de la vinul care s-a prelins din amforă; acest tip de amforă, Șelov C, servea doar la depozitarea și transportarea vinului (unele având interiorul căptușit pentru a păstra mai bine conținutul)⁶ nu și pentru uleiul de măsline, ultimul fiind adus în recipiente de dimensiuni mari și cu gura mai largă⁷, ca și cele pentru pește⁸. Urme similare s-au găsit și pe unele fragmente de la Piatra Neamț – Dărmănești⁹.

c) Pe lângă fragmentele cu litere pictate și incizate (cu scop cantitativ), pe podeaua locuinței L 3 am descoperit și un gât de amforă cărămizie, cu șampilă, spart în momentul descoperirii (pl. X/1). Din fericire, atât rupțura proaspătă cât și cea din vechime nu au afectat conținutul șampilei dreptunghiulare de pe gâtul amforei (pl. X/1a-b). Aceasta este englifă, anterior arderii, cu patru litere componente: ΔΙΟΔ (pl. XI/1, 1a-b). Literele grecești (ΔΙΟΔ) sunt prescurtarea unui antroponim (ΔΙΟΔ-ΟΤΥΣ, ΔΙΟΔ-ΟΤΙ), numele meșterului olar dintr-un centru de producție amforistic. Dimensiunile aproximative ale fragmentului: L = 110 mm; LA = 55 mm; GR = 10 mm. Dimensiunile șampilei: L = 23 mm; LA = 10 mm. Lungimea literelor: 4 mm.

În completarea fragmentelor de amfore și a destinației acestora este și *dopul de amforă* din locuința L 3. Piesa este ușor conică, cu vârful mai subțire și capătul opus terminat circular (pl. VII/2a-b; pl. XIV/1). Dimensiuni: L = 42 mm; D = 22 mm.

2.3. Obiecte de fier dacice: pe podeaua L 3 s-au găsit două obiecte de fier.

a) *Balama*: din care s-a păstrat bara circulară de susținere și o parte din placa (pătrată, triunghiulară ?) (pl. VII/3; pl. XIV/6) care avea perforațiile de prindere pe ușă. Nu ne surprinde această piesă fragmentară deoarece este din inventarul unei locuințe. Dimensiuni: L = 87 mm; GR = 10 mm.

b) *Cârlig de balanță*: dintr-o bară circulară în secțiune, cu mijlocul cambrat, iar capetele întoarse, dispuse în sus, pentru susținerea brațelor balanței (care puteau fi și simple lanțuri, nu doar bare fixe cu verigi la capete) (pl. VII/4; pl. XIV/7). Întrucât piesa este din inventarul unei locuințe, pe care o considerăm a unui comerciant local, nu putem decât să o considerăm utilă (chiar indispensabilă) pentru activitatea întreprinsă de acesta. De altfel, în campania anului 2007 (stratul secțiunii VIII)¹⁰, am descoperit chiar un braț (tijă) de balanță, dovadă care certifică prezența lor în așezarea de pe malul Moldovei. Dimensiuni: L = 92 mm; GR = 3 mm.

⁶ Lawall 2011, p. 23-33; Opaît 2013, p. 34-55.

⁷ Brun 2003, p. 21-73; Brun 2004, p. 40-82.

⁸ Bekker-Nielsen 2005, 31-79; Opaît 2007, p. 101-121.

⁹ Hânceanu 2015, p. 64, 113 (fig. 5/4).

¹⁰ Hânceanu 2010b, p. 380 (pl. XII/13), p. 390; Hânceanu 2012, p. 38-39, 90 (pl. XXVIII/2).

Majoritatea fragmentelor de amfore de la Roșiori sunt des întâlnite în zona Mării Negre, în perioada secolelor II – III p. Chr.¹¹, întrucât erau produse în sudul mării amintite, la Heraclea¹² și folosite la transportul vinului, deoarece erau recipiente de mici dimensiuni (între 2,00 – 2,50 litri), cu o capacitate potrivită pentru păstrarea intactă a conținutului și cu o destinație precisă, pentru un singur client, fără a mai necesita o împărțire a mărfii, precum în cazul amforelor cu dimensiuni mari.

Fragmentele de amfore cu litere nu au fost descoperite la un loc, ele fiind dispersate pe suprafața locuinței. Toate literele grecești, de pe fragmentele găsite în inventarul locuinței L 3, sunt majuscule. Interesant că toate fragmentele cu semne de la Roșiori conțin doar litere grecești (în latină ar putea fi doar cea incizată anterior arderii, dacă nu este tot Λ, des incizată cu scop cantitativ). În multe situri din secolele II – III p. Chr. vasele locale sau de import au atât litere grecești, cât și latine, singulare sau grupate¹³.

La Roșiori, fragmentele cu semne pictate, cel incizat, dar și cel cu șampilă, fac parte din tipul Șelov C (sau Zeest 94), circulând între 150 – 250 p. Chr.¹⁴.

Prezența literei Λ pe trei din cele patru fragmente de amfore de la Roșiori nu ne surprinde, știut fiind faptul că ea avea valoare numerică (20), indicând capacitatea amforelor. Fragmente de amfore cu aceeași literă s-au găsit în multe așezări ale dacilor liberi, precum la Homiceni – Bârgăoani¹⁵, Săbăoani – *La Izlaz*¹⁶, Poiana (ambele puncte)¹⁷, una dintre cele mai apropiate de situl de la Roșiori, precum și la Vlădiceni – Bârgăoani¹⁸, unde s-au descoperit cele mai multe amfore fragmentare cu semne, din secolele II – III p. Chr., din Moldova. De altfel, amfore incluse în tipul Șelov C, cu sau fără semne, incizate ori pictate, sunt frecvent întâlnite în majoritatea siturilor dacilor liberi din Moldova¹⁹.

În ceea ce privește fragmentul șampilat, cu antroponimul DIOD²⁰, acesta provine de la o amforă, care potrivit pasteii, culorii și locului dispunerii cartușului este de origine heracleeană. Antroponimul, deși se apropie de altele cunoscute în mediul dacilor liberi, este diferit, fiind pentru prima oară întâlnit pe o amforă de acest tip, din mediul dacilor liberi de la est de Carpați²¹. Alte amfore cu șampile având litere similare, dar diferite ca înțeles (alți meșteri), proveniență (una rhodiană) și datare (una geto-dacică), sunt cele care au în

¹¹ Vnukov 2004, p. 415.

¹² Arsen'eva, Kassab Tezgôr, Naumenko 1997, p. 187, 190.

¹³ Pentru detalii vezi Hânceanu 2015, p. 57-117.

¹⁴ Șelov 1986, p. 395-400.

¹⁵ Petrișor 1987, p. 100, 104 (fig. 1/4).

¹⁶ Ursachi 2007, p. 139, 349 (pl. 80/6).

¹⁷ Bichir 1973, p. 94 (fig. 19).

¹⁸ Alexianu 1988, p. 112 (fig. 5/4), 113 (nr. 50).

¹⁹ Pentru a vedea răspândirea lor consultă harta descoperirilor la Popa 2011, p. 212, fig. 8.

²⁰ Pentru determinarea proveniența amforei și a deslușirii antroponimului șampilei îi mulțumim colegului dr. Ștefan Honcu, de la Institutul de Arheologie din Iași.

²¹ Pentru numele acestui producător, atestat pe alte tipuri de amfore, vezi Callender 1965, p. 121, cat. nr. 540, 849/c, 1082.

cartuș trecut ΔΙΟΜ (la Pleșești²², Băiceni²³, Barboși²⁴), ΔΙΟΥ (Lunca Ciurii)²⁵, ΔΙ (Barboși)²⁶ sau ΔΙ• (Niculițel)²⁷. Dacă fragmentul de amforă cu ΔΙΟΥ este rhodian și din mediul geto-dacic, cele cu ΔΙ și ΔΙΟΜ aparțin perioadei dacilor liberi, însă au fost găsite doar pe malul Siretului și se datează la mijlocul sau în a doua parte a secolului al III-lea p. Chr.²⁸. Ultimul exemplu de amforă cu inscripție (ΔΙ•), descoperit pe teritoriul fostei Moesia Inferior, se aseamănă cel mai bine ca tipologie și la conținutul ștampilei; de altfel, amfore cu ștampile de tip Șelov C sunt prezente în spațiul semnalat²⁹, dar nu la fel de multe precum cele din Moldova. Astfel de exemplare se întâlnesc, așa cum aminteam în zona Mării Negre, dar și la Knossos³⁰, Agora Ateniană³¹ și Ostia³².

Rolul de locuință-depozit, chiar și sezonieră, este susținut de lipsa altor obiecte (fusaiole, greutatea de la războiul de țesut, ace de cusut ș.a.) care să denote activități casnice, precum tors, țesut, cusut. Printre fragmente s-a găsit și un dop de amforă, care dovedește o dată în plus faptul că fragmentele sunt de la recipiente pentru vin. Aceste argumente sugerează că în locuință erau, în majoritatea cazurilor, amfore de tip *Heraclea Pontică*, care au transportat vin³³, cel mai probabil acel sortiment dulce (*merum*)³⁴, destinat clientelei selecte, cu o anumită situație financiară, din situl de la Roșiori.

Comparativ cu ceramica locală și obiectele de fier ceramica de import pare majoritară prin intermediul fragmentelor (circa 60%), dar nu și al vaselor, 32 de amfore, față de 52 de vase dacice. Totuși, numărul mare al amforelor indică destinația acestei locuințe pentru membrii comunității locale. În restul rămas necercetat pot fi și alte fragmente, din ambele categorii ceramice, dar care nu vor schimba procentul mare al amforelor romane din inventarul locuinței L 3, mai ales dacă ținem cont că s-a cercetat doar jumătate din suprafața locuinței. Cele 85 de fragmente de amfore provin de la un număr de 32 amfore, majoritatea de tipul Șelov C. Fără a avea o siguranță, dar raportându-ne la numărul actual de amfore (32) și la suprafața rămasă

²² Tudor 1967, p. 69 (fig. 7/151), p. 73 (nr. 140); Tudor 1968, p. 395 (fig. 2), p. 396 (nr. 20); Sanie 1981, p. 145 (în tabel, nr. 11); Alexianu 1988, p. 110 (nr. 13), p. 114 (în tabel, nr. 22).

²³ Sanie 1981, p. 139 (nr. 5), p. 145 (în tabel, nr. 10), p. 154 (pl. 35/4); Alexianu 1988, p. 107 (nr. 1), p. 114 (în tabel, nr. 1).

²⁴ Sanie 1981, p. 139 (nr. 4), p. 145 (în tabel, nr. 12), p. 155 (pl. 36/3).

²⁵ Teodor 1987, p. 94-95 (fig. 23/2; 24/1).

²⁶ Sanie 1981, p. 139 (nr. 6), p. 154 (pl. 35/9), p. 159 (pl. 40/2).

²⁷ Paraschiv 2014, p. 57, cat. nr. 70, pl. 10/70. Reîntregirea antroponimului ștampilei ar putea fi următoarea DI(OMED)ES ori DI(OMEN)ES, nume frecvent întâlnit pe ștampilele de amfore descoperite în Moldova, însă nu poate fi exclusă nici varianta DIOD(OTUS) sau DIOD(OTI), ca pe exemplarul de la Roșiori.

²⁸ Alexianu 1988, p. 114-115.

²⁹ Dyczek 2001, p. 215-219.

³⁰ Hayes 1983, p. 147, tipul 14, fig. 21/32.

³¹ Robinson 1959, p. 56, pl. 11, J51. Vezi și Opaît 2010, p. 111, tipul 1, fig. 3/a, b, c cu interesante remarci privind importul vinului pontic pe piața atiniană.

³² Panella 1986, p. 628, fig. 27.

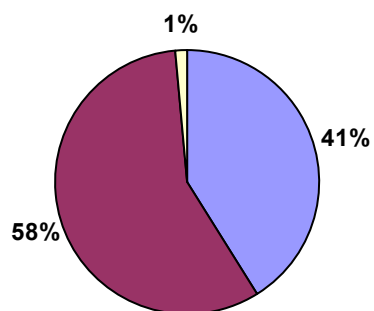
³³ Paraschiv 2014, p. 56

³⁴ Opaît 2013, p. 35 (inclusiv nota 71).

necercetată, putem emite ipoteza prezenței unui număr de circa 50-60 de amfore în locuința negustorului local.

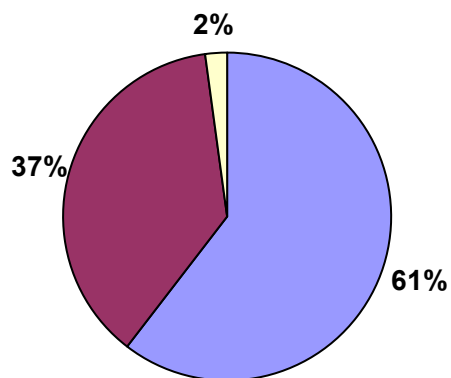
Fragmentul șampilat poate restrânge intervalul larg de cronologie (150-250 p. Chr.) a acestui tip de amforă, doar pentru a doua jumătate a secolului al II-lea – maxim începutul celui următor. Dacă viitoarele descoperiri vor confirma datarea indicată de amfora heracleiană șampilată, atunci o vom putea extinde pentru întreaga locuire din așezarea dacilor liberi de la Roșiori.

Statistica fragmentelor din L.3

■ 61 fragmente de la 52 de vase locale
■ 85 fragmente de la 32 de amfore romane
■ 2 obiecte de fier locale

Statistica vaselor din L.3

■ 52 de vase dacice
■ 32 de amfore romane
■ 2 obiecte de fier dacice

Bibliografie:

- Alexianu 1988** M. Alexianu, *Răspândirea amforelor cu inscripții pe teritoriul dacic liber din estul României*, ArhMold, XII, 1988, p. 105-116.
- Arsen'eva, Kassab Tezgôr, Naumenko 1997** T. Arsen'eva, D. Kassab Tezgôr, S. Naumenko, *Un depotoir d'atelier d'amphores a pate claire. commerce entre Heraclee du Pont et Tanais a l'epoque romaine*, AnatAntiq, V, 1997, p. 187-198.
- Bichir 1973** Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Editura Academiei, București, 1973.
- Callender 1965** M. H. Callender, *Stamps of Roman Amphorae. With an index of stamps*, London: Oxford University Press (for the University of Durham), 1965.
- Dyczek 2001** P. Dyczek, *Roman Amphorae of the 1st – 3rd centuries AD found on the Lower Danube. Typology*, Warszawa, 2001.
- Hayes 1983** J. W. Hayes, *The villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery*, The Annual of the British School at Athens, 78, p. 97-169.
- Hânceanu 2010a** G. D. Hânceanu, *Obiecte romane în situl dacic de la Roșiori – Neamț*, Carpica, XXXIX, 2010, p. 32-65.
- Hânceanu 2010b** G. D. Hânceanu, *Ocupațiile locuitorilor din așezarea dacică de la Roșiori – Dulcești (jud. Neamț)*, MemAntiq, XXV-XXVI (2008-2009), 2010, p. 359-393.
- Hânceanu 2012** G. D. Hânceanu, *Cercetarea sitului arheologic de la Roșiori-Neamț (2006-2007). Contribuții la cultura dacilor liberi de pe malul Moldovei*, ActaMT, VII, 2012, p. 24-116.
- Hânceanu 2015** G. D. Hânceanu, *Vase dacice și de import cu semne și inscripții, din siturile secolelor II – III p.Chr., descoperite în județul Neamț*, Arheologia mileniului I p. Chr. Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr. (ed. B. Ciupercă), Editura Istros, Brăila, vol. IV, 2015, p. 57-117.
- Opaiț 2010** A. Opaiț, *Pontic Wine on the Athenian Market, Late Antique Ceramics from Greece (3rd-7th centuries)*. Proceedings of the Symposium, Thessaloniki, November 12th-16th 2006 (eds. D. Papanikola-Bakirtzi & K. Kousoulakou), Thessaloniki, 2010, p. 108-130.
- Opaiț 2013** A. Opaiț, *Producția și consumul de vin în ținuturile dintre Carpați și Marea Neagră (secolele II a. Chr – III p. Chr): unele considerații*, SCIVA, t. 64, 2013, 1-2, p. 21-65.
- Panella 1986** C. Panella, *Oriente ed Occidente: considerazioni su alcune anfore „egeae” di eta imperiale a Ostia*, Bulletin de Correspondance Hellénique. Supplément XIII. Actes du Colloque International organisé par le centre national de

- la recherche scientifique, L'Université de Rennes II et L'Ecole Française d'Athènes (Athènes, 10-12 Septembre 1984), édité par J. – Y. Empereur et Y. Garlan, Athènes / Paris, p. 609-636.
- Paraschiv 2014** D. Paraschiv, *Amphorae*, Niculițel – A roman rural settlement in north-east Moesia Inferior. Archaeological & Archaeozoological research (eds. G. Nuțu, S. Stanc, D. Paraschiv), Parthenon Verlag, Kaiserlautern und Mehlingen, 2014, p. 50-64.
- Petrișor 1987** Elena Petrișor, *Așezarea carpică de la Homicieni, jud. Neamț*, MemAntiq, XV-XVII (1983-1985), 1987, p. 99-114.
- Popa 2011** Al. Popa, „Importuri” provincial-romane și romanizare în hinterlandul provinciilor romane Dacia și Moesia Inferior, Romanizarea. Impunere și adeziune în Imperiul Roman (coord. Al. Rubel), Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2011, p. 201-221.
- Robinson 1959** H. S. Robinson, *The Athenian Agora*, vol. V *Pottery of the Roman Period. Chronology*, New Jersey, 1959.
- Sanie 1981** S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n. – III e.n.)*, Editura Junimea, Iași, 1981.
- Šelov 1986** D. B. Šelov, *Les amphores d'argile claire des premiers siècles de notre ère en Mer Noire*, Recherches sur les amphorae grecques (éds. J. Y. Empereur, Y. Garlan), École Française d'Athènes, Athènes, 1986 / BCH Supplement, XIII, p. 395-400.
- Teodor 1987** Silvia Teodor, *Cercetările arheologice de la Ciurea, județul Iași*, ArhMold, XI, 1987, p. 65-102.
- Tudor 1967** D. Tudor, *Răspândirea amforelor grecești ștampilate în Moldova, Muntenia și Oltenia*, ArhMold, V, 1967, p. 37-80.
- Tudor 1968** D. Tudor, *Importul de vin și untdelemn în provincia Dacia*, Apulum, VII/1, 1968, p. 391-400.
- Ursachi 2007** V. Ursachi, *Săbăoani. Monografie arheologică*, Editura Casa Demiurg, Iași, 2007.
- Vnukov 2004** S. Yu. Vnukov, *Pan-Roman Amphora Types Produced in the Black Sea Region*, Transport amphorae and trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the international colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002 (eds. Eiring & Lund), Aarhus University Press, 2004, p. 407-415.
- Zeest 1960** I. B. Zeest, *Keramicheskaya tara Bospora*, Izd-vo Akademii nauk SSSR, Moscow, 1960.

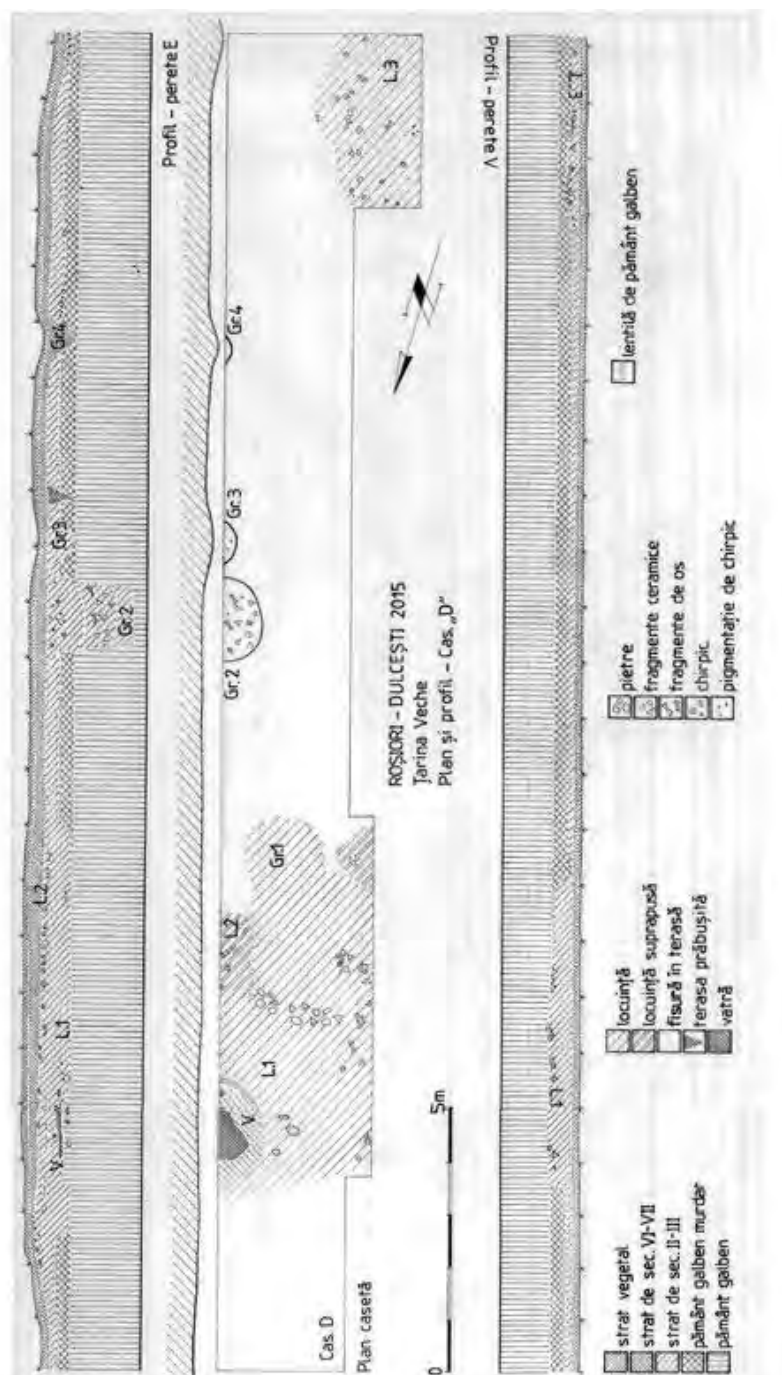

1

2

Planșa I. 1, 2, caseta D (foto din ambele capete) cu indicarea L 3.

Planșa II. planul și stratigrafia casei D, inclusiv a L 3, plasată în capătul sud-vestic.

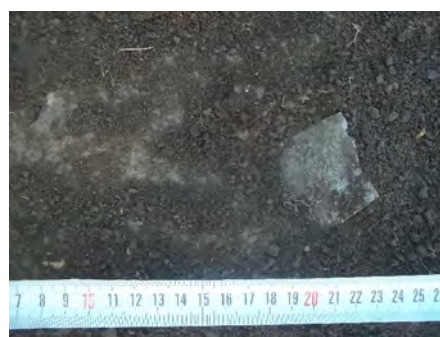

1

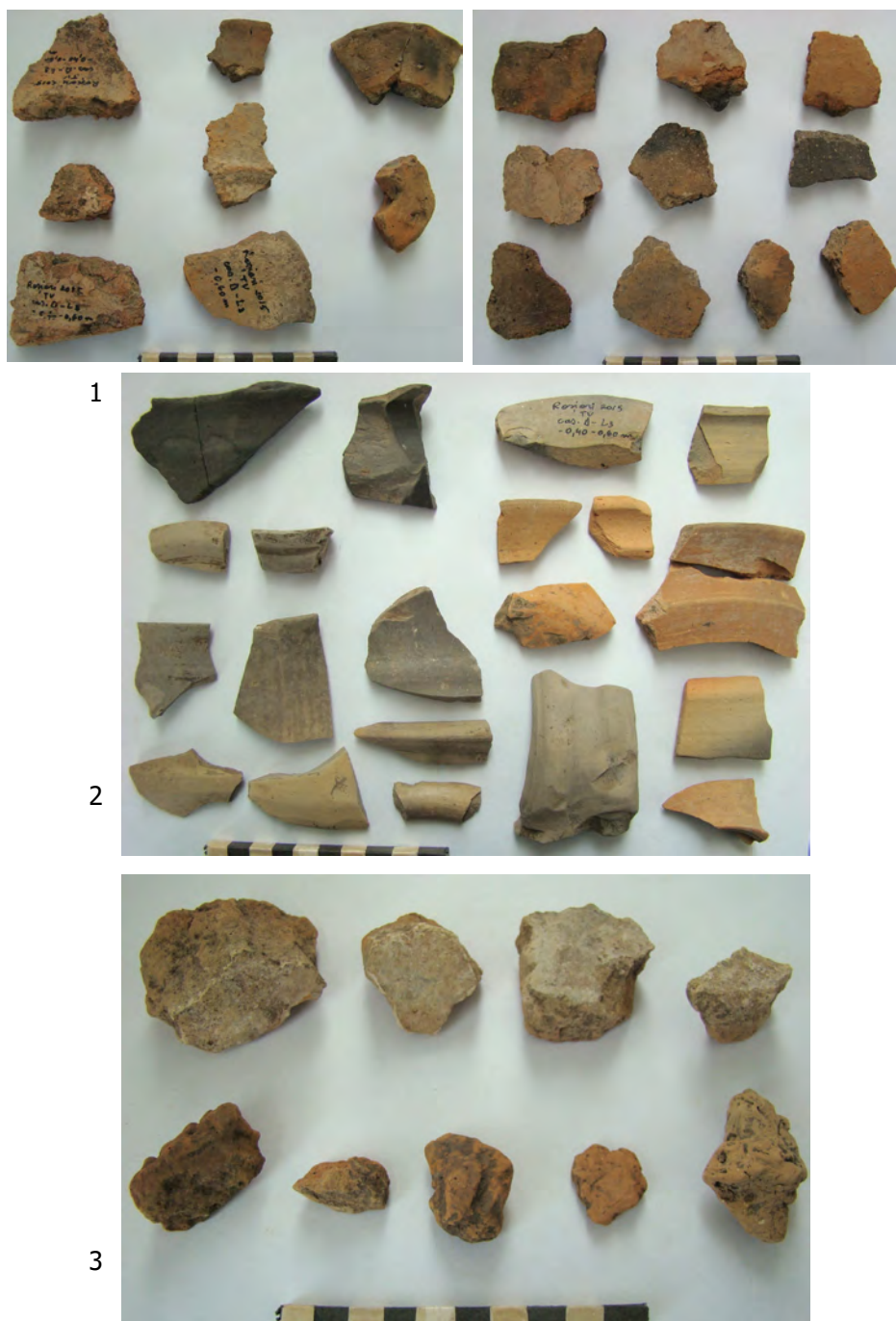

2

Planșa III. 1, 2, podeaua L 3 descoperită parțial.

Planșa IV. 1 fragmente de amfore suprapuse (săgețile roșii) și pigmentații cu chirpici din profilul L 3 (săgeata neagră); 2 fragmente ceramice in situ;
3 obiecte de fier in situ.

Planșa V. 1 vase borcan și cățui fragmentare modelate la mână; 2 fructiere, castroane, căni lucrate la roată; 3 chirpici și bucăți din podeaua bătătorită a L 3.

Planșa VI. 1 fragmente de amfore albicioase și albicios-gălbui; 2 fragmente de amfore cărămizii; 3 fragmente de amfore cărămizii și roșii.

1

2a

2b

3

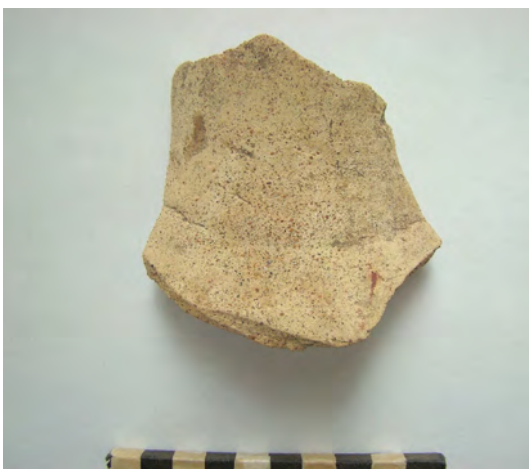
4

Planșa VII. 1 fragmente de amfore roșii; 2 a-b, dop de amforă;
3-4, obiecte de fier (3, balama; 4, cârlig de balanță).

1

2

2a

Planșa VIII. 1 fragment de amforă cu o literă, incizată anterior arderii;
2 - 2a, fragment de amforă cu o literă pictată (inclusiv detaliul ei).

1

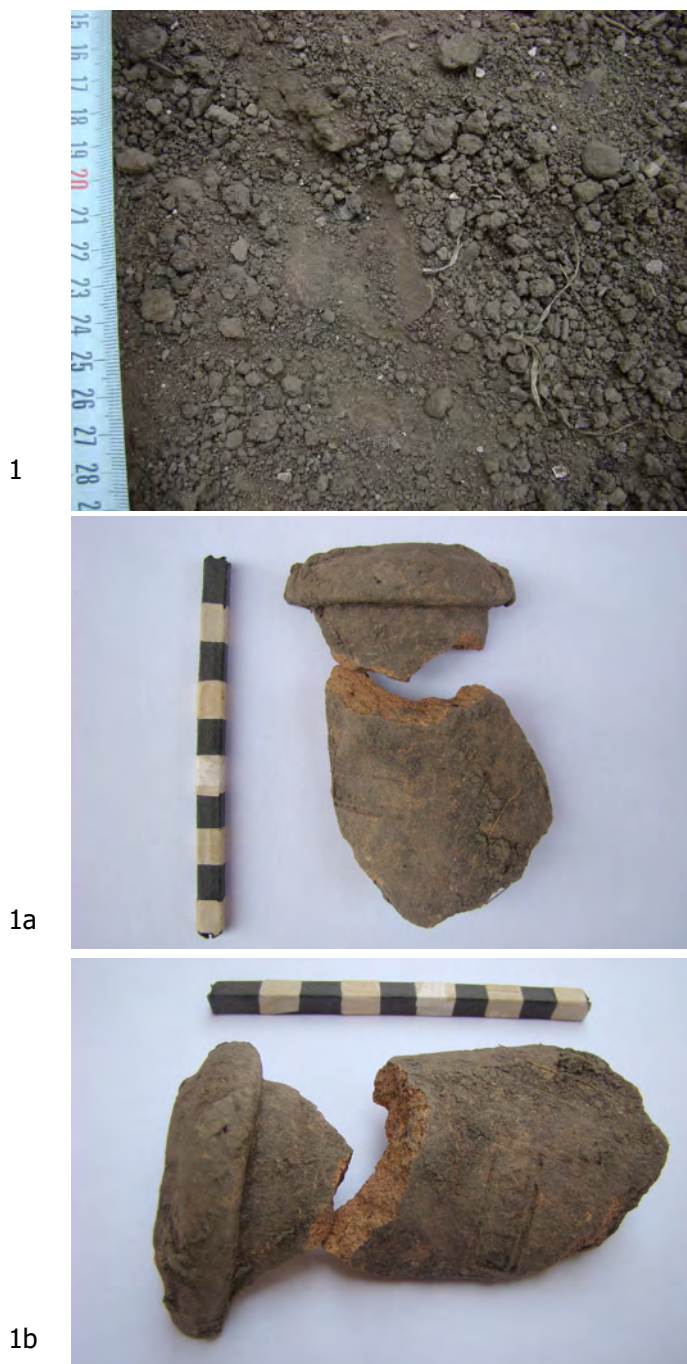

1a

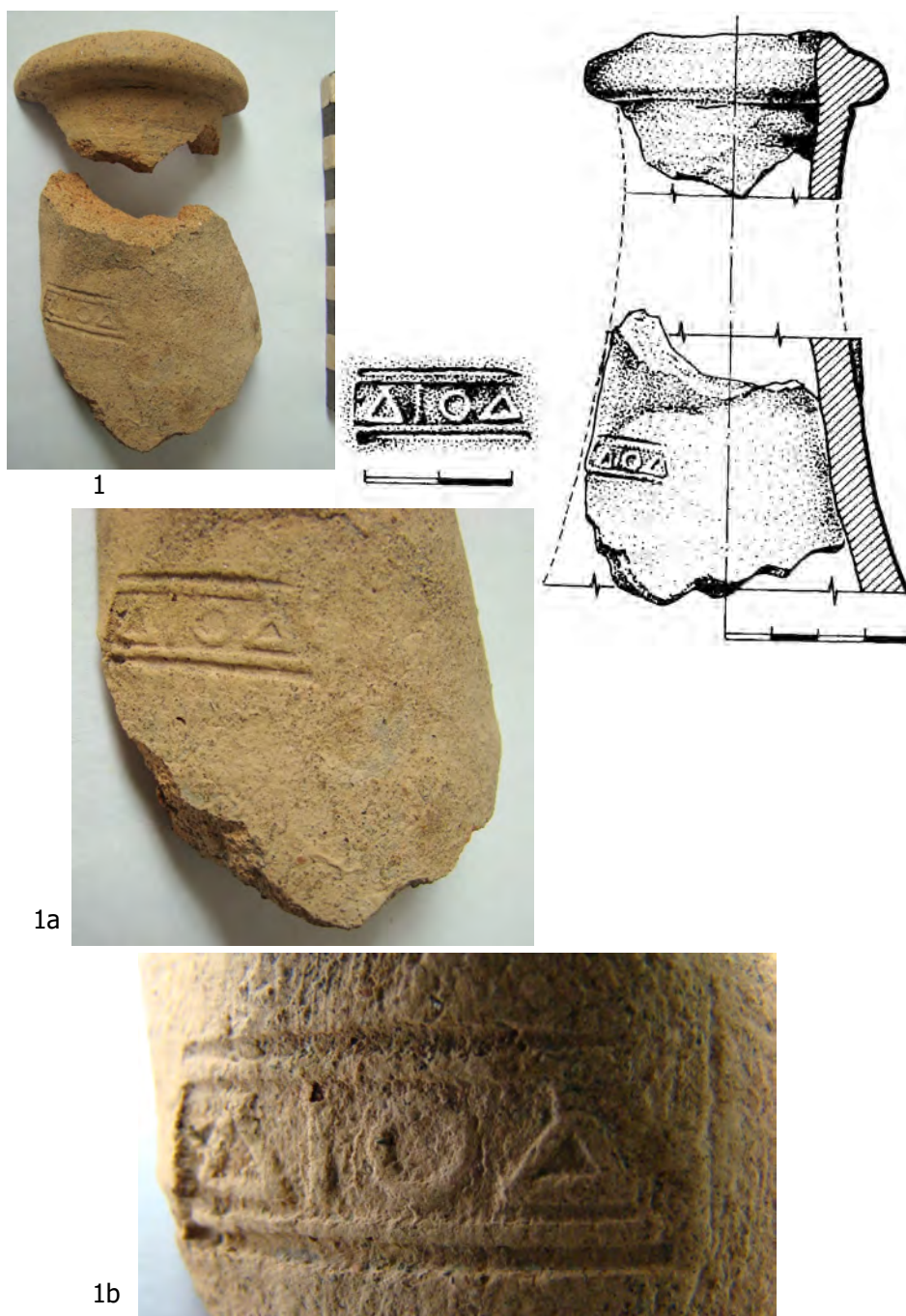

1b

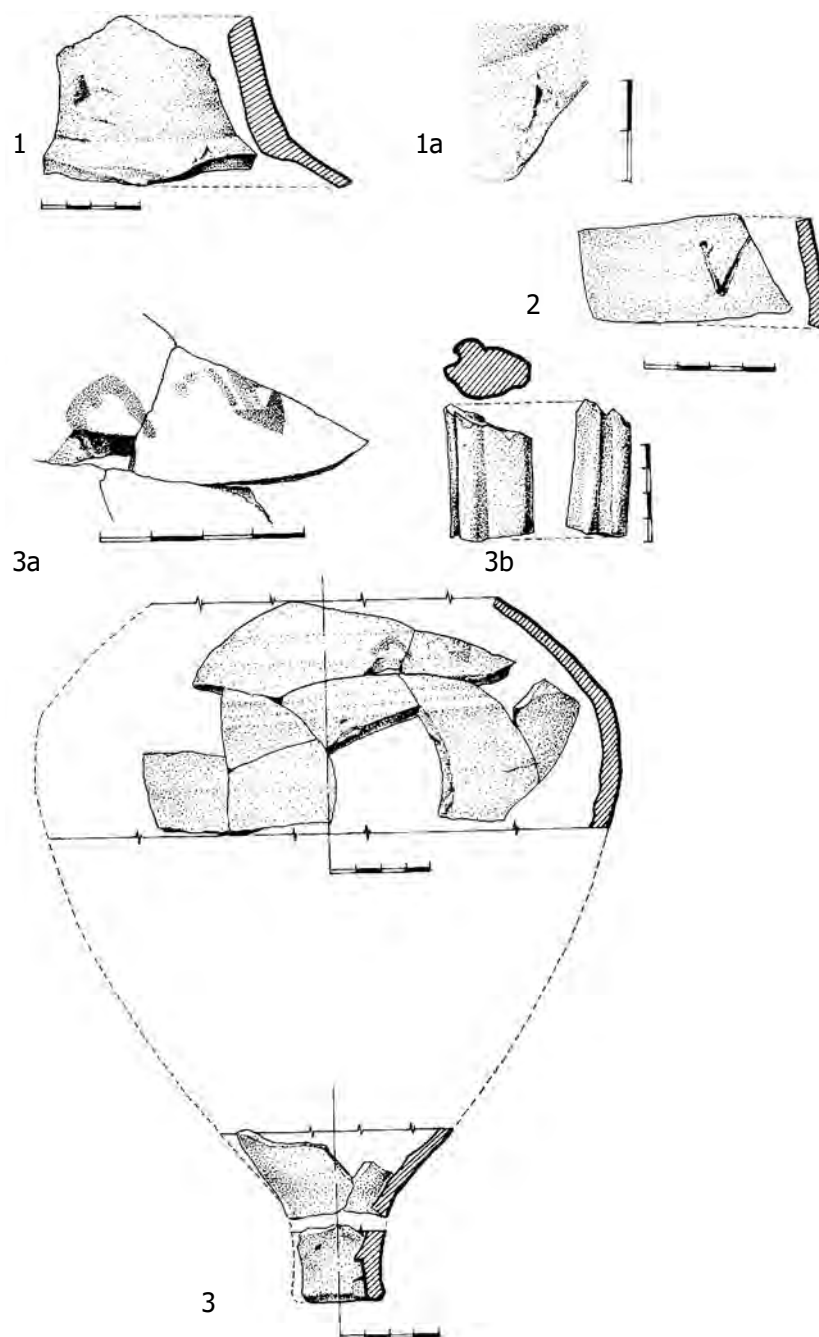
Planșa IX. 1 amforă, din care s-au păstrat 23 de fragmente, cu semne pictate;
1a - 1b foto separat și detaliu al fragmentului și semnelor de pe el.

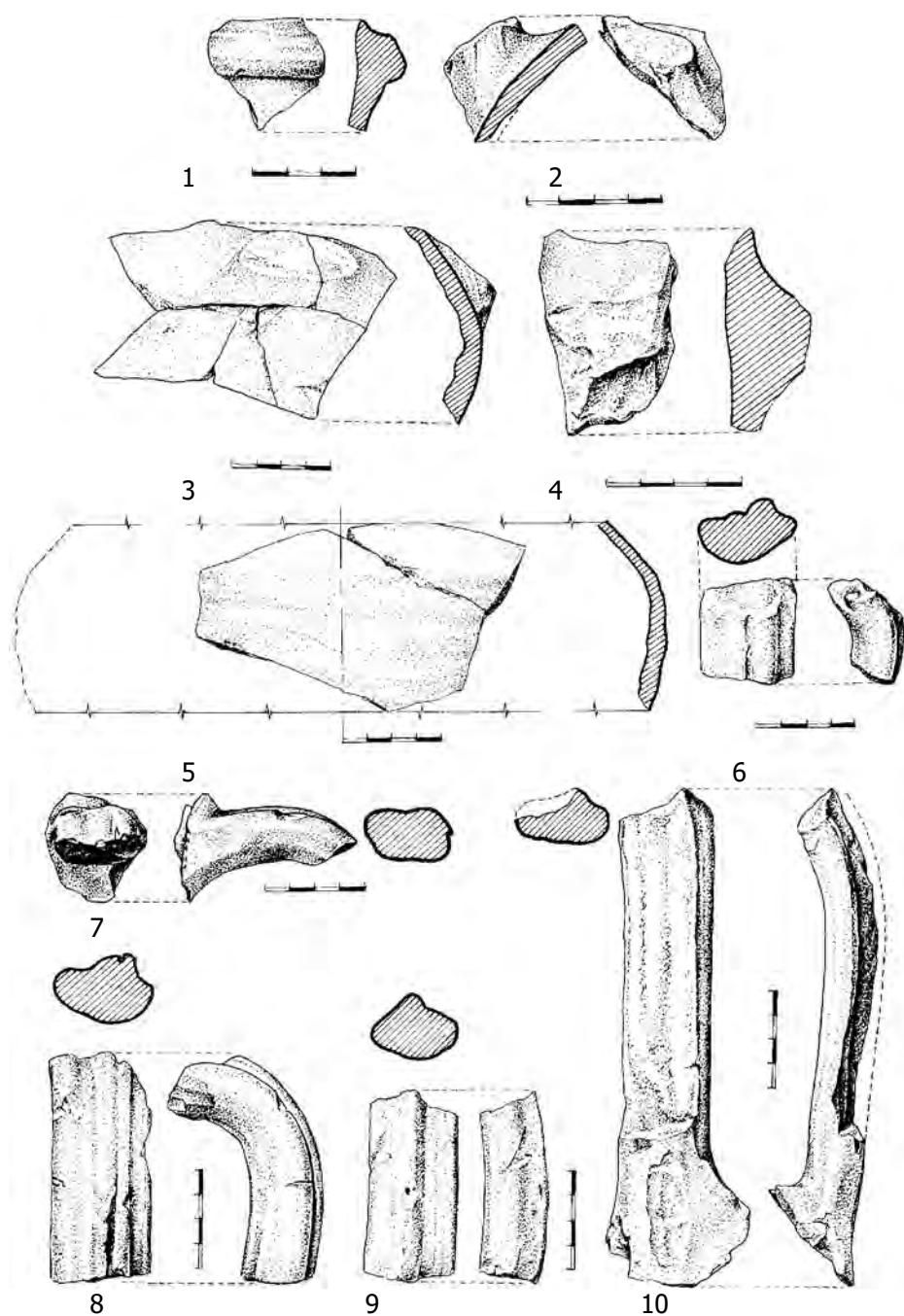
Planșa X. 1 foto in situ cu gâtul de amforă ștampilat;
1a - 1b fragmentul anterior spălării.

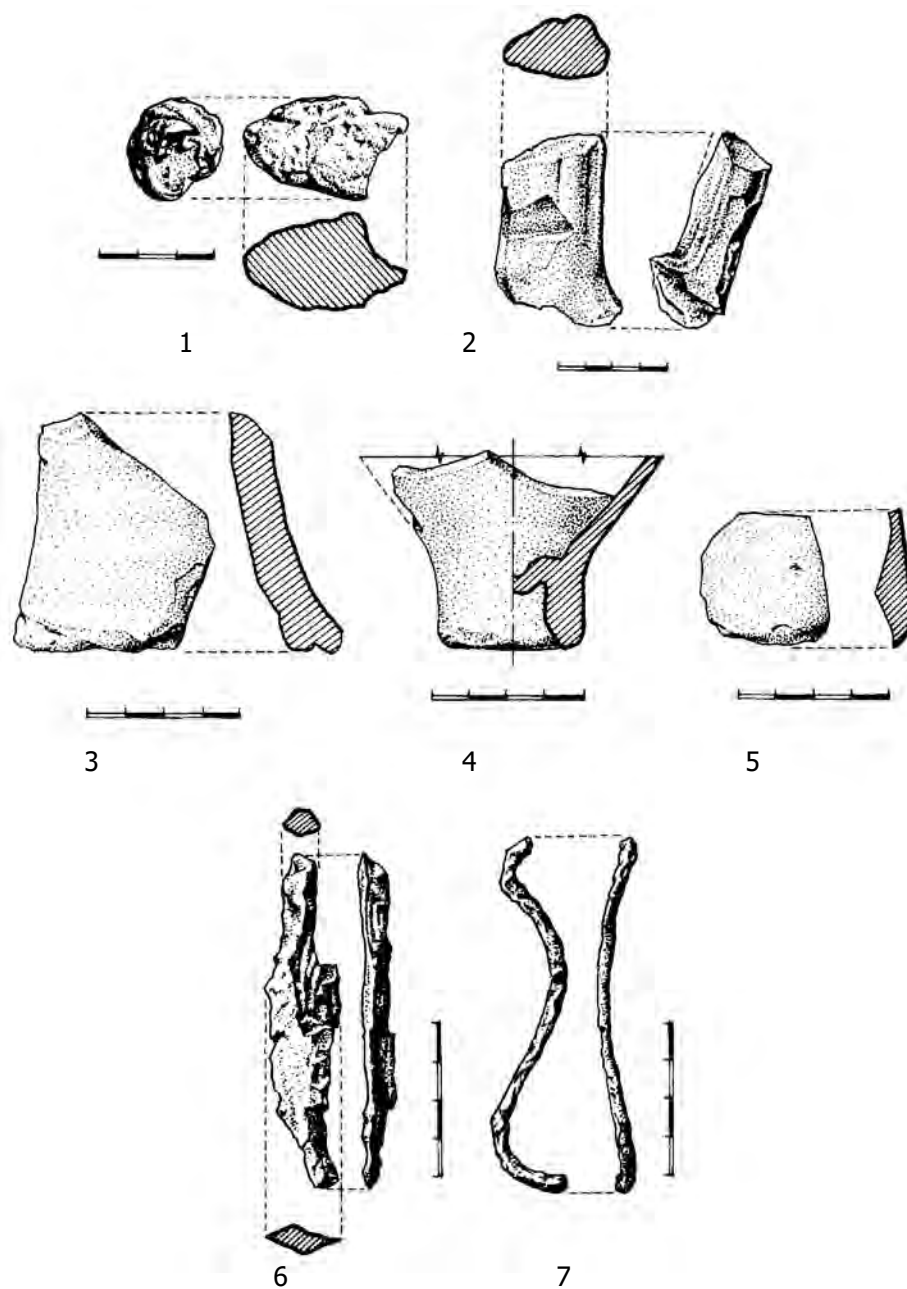
Planșa X. 1 fotografia și desenul gâtului de amforă ștampilat;
1a - 1b detaliu fotografic cu ștampila amforei heracleeană.

Planșa XII. Amfore cu semne: 1-1a fragment cu semn pictat; 2 fragment cu semn incizat; 3-3a,b amforă (reîntregită în desen) cu semne pictate (inclusiv detaliu).

Planșa XIII. Amfore fragmentare: 1-5 buză, corpuri și torți albicioase și albicios-gălbui; 6 toartă roșie; 7-10 torți cărămizii.

Planșa XIV. Obiecte din lut sau fier: 1 dop de amforă; 2-5 fragmente de amfore cărămizii; 6 balama; 7 cârlig de balanță.

Une habitation avec des fragments d'amphores romaines de l'établissement des daces libres de Roșiori – Neamț.

Résumé: La reprise des fouilles archéologiques, en 2015, dans le site de Roșiori, com. Dulcești, dép. de Neamț (localise sur la terrasse supérieure de la rivière Moldova) nous a permis d'identifier et partiellement de rechercher une habitation de surface (L 3, à l'intérieur de la Cas. D). Placée au bord de l'établissement, l'habitation avait le plancher à -0,40 m de profondeur par rapport au sol. À cause des cultures agricoles on n'a pas épuisé les recherches. L'inventaire de cette habitation comprend aussi des fragments céramiques appartenant aux daces (travaillés à la main – encensoirs et vases-sac mais aussi à la roue du potier – tasses, écuelles et vases à fruits) que deux objets en fer, s'agissant d'une charnière et d'un crochet de balance. Les plus nombreux fragments viennent d'amphores romaines (85 fragments de 32 vases) du type Șelov C produites à Heraclée Pontique et utilisées pour le transport du vin.

Quant à la céramique d'importation, quatre fragments retiennent notre attention – deux blanchâtres et deux rougeâtres qui présentent aussi des signes. Sur un fragment provenant du corps d'une amphore on peut remarquer une lettre incise antérieurement au brullement (un Λ ou un V), un autre présente dans la région du cou, peinte en rouge, la lettre lambda (Λ). Sur un fragment plus grand (provenant d'une pièce reconstituée en dessin) on a peint plusieurs signes: d'un cote un Λ , latéralement, dans la partie droite, soit la lettre tau (T) ou la lettre gamma (Γ) et à côté une flèche. La plus importante pièce avec signification commerciale découverte à Roșiori est un cou d'une amphore de Heraclée qui présente une estampille engliffe avec les lettres ΔIOD . Il s'agit d'un raccourcissement de DIOD-OTUS ou DIOD-OTI , le nom de l'artisan de l'amphore; d'ailleurs les produits de ce type ont circulé à partir de la moitié du IIème siècle jusqu'à la moitié du IIIème siècle. Les premiers signes mentionnés étaient des signes à signification quantitative, tandis que l'estampille nous indique le lieu de provenance des plusieurs amphores mais aussi des marchandises présentes dans l'établissement des daces libres de Roșiori.

La présence massive des fragments d'amphores (y compris les quatre pièces avec des inscriptions) dans une seule location nous a permis de supposer l'existence d'une habitation-dépôt d'un commerçant local qui jouait l'intermédiaire entre les romans et les membres de sa communauté.

Mots clef: daces libres, habitation, amphores romaines, lettres peintes (tituli picti), signe incise, estampille, Roșiori, la rivière Moldova.

Explication des figures:

Planche I: 1, 2, casete D (photographie) avec l'emplacement de l'habitation L.3 (les flèches rouges).

Planche II: plan et stratigraphie de la Cas. D qui comprend l'habitation 3 de l'extrémité de sud-ouest.

Planche III: 1, 2, le plancher partiellement découvert.

Planche IV: 1, fragments d'amphores superposés (les flèches rouges) et pigmentations avec des torchis du profil de l'habitation L.3 (flèche noire); 2, fragments céramiques in situ; 3, objets en fer in situ.

Planche V: 1, fragments provenant des vases-sac et des encensoirs travaillés à la main; 2, vases à fruits, écuelles et tasses travaillées à la roue du potier; 3, torchis et fragments du plancher battu de l'habitation L.3.

Planche VI: 1, fragments d'amphores blanchâtres et blanchâtres-jaunâtres; 2, fragments d'amphores jaunâtres; 3, anses d'amphores rougeâtres et rouges.

Planche VII: 1, fragments d'amphores rouges; 2a-b, bouchon d'amphore; 3-4, objets en fer (3, charnière; 4, crochet de balance).

Planche VIII: 1, fragment d'une amphore qui présente une lettre incisée antérieurement au brullement; 2-2a, fragment provenant d'une amphore qui présente une lettre peinte (y compris le détail).

Planche IX: 1, amphore fragmentaire (23 fragments) qui présente des signes peints; 1a-b, photographie séparément, détail pour le fragment et les signes.

Planche X: 1, photographie du cou d'amphore avec estampille in situ; 1a-b, le fragment avant d'être nettoyé.

Planche XI: 1, photographie et dessin du cou d'amphore avec estampille; 1a-b, détail photographique avec l'estampille de l'amphore de Heraclée.

Planche XII. Amphores avec signes: 1-1a, fragment avec signe peinte; 2, fragment avec signe incisée; 3-3a,b, amphore (reconstituée en dessin) avec des signes peints (y compris un détail).

Planche XIII. Amphores fragmentaires: 1-5, lèvre, corps et anses blanchâtres et blanchâtres-jaunâtres; 6, anse rouge; 7-10, anses rougeâtres.

Planche XIV. Objets en argile ou fer: 1, bouchon d'amphore; 2-5, fragments d'amphores rougeâtres; 6, charnière; 7, crochet de balance.

dr. George Dan Hânceanu
Muzeul de Istorie din Roman
(Complexul Muzeal Județean Neamț)
str. Cuza Vodă, nr. 19, Roman,
cod. 611009, jud. Neamț, România.
e-mail: georgehanceanu@yahoo.com

Noi tezaure monetare cu *siliquae* descoperite în Republica Moldova

Lilia Dergaciova

Rezumat: Scopul acestui studiu este de a introduce în circuitul științific trei tezaure noi cu monede romane din secolul al IV-lea, recent atestate în Republica Moldova. Primul depozit a fost descoperit în anul 2007 sau 2008 în satul Lărguța, raionul Cantemir. Conform datelor oferite de posesor, acesta a fost compus din 86 de *siliquae*. Din păcate, am avut posibilitatea de a verifica doar 76 de exemplare; dintre acestea 65 au fost emise de Constantius II la Constantinopol, Sirmium și Siscia; de Valentinian I la Constantinopol și un singur exemplar a lui Procopius a fost bătut la Constantinopol. Una dintre cele mai interesante piese este *siliqua* emisă de Procopius. Ea are reprezentarea obișnuită al bustului împăratului pe avers, dar imaginea de revers este tipică monedelor emise de Valentinian I la Constantinopol.

Al doilea tezaur a fost descoperit pe strada Grenoble, în municipiul Chișinău, în anul 1999 sau 2000. Conform unor informații, acesta a fost compus din circa 200 de exemplare *siliquae* grele, majoritatea cărora a fost emisă sub Constantius al II-lea.

Cel de al treilea tezaur a fost atestat la doi km de localitatea Capaclia, raionul Cantemir, cuprinzând cca 100 exemplare de *siliquae*. Din componența acestuia am avut acces la o singură *siliqua* de la Constantius al II-lea, emisă la Constantinopol.

Tezaure în discuție, precum și cele deja introduse în circuitul științific și păstrate în colecțiile muzeale statale ne duc la concluzia că ele pot intra în categoria plăților anuale către tributuri barbare pentru serviciile lor militare în armata romană.

Cuvinte cheie: Imperiul roman, tezaure monetare, *siliquae*, Constantius II, Procopius, Valentinian I.

Scopul acestui articol este de a introduce în circuitul științific noi tezaure cu monede romane din secolul al IV-lea, recent atestate în Republica Moldova. Emisiuni de argint numite *argenteus* sau *siliquae*-le grele au fost atestate, conform informației adunate pe parcursul ultimelor ani, în mai multe tezaure, însă cu certitudine deținem informații despre trei dintre ele.

Primul depozit a fost descoperit în anul 2007 sau 2008 în satul Lărguța, raionul Cantemir¹. Conform datelor oferite de posesor, acesta a fost compus din

¹ Datele preliminare despre acest tezaur au fost prezentate la Sesiunea internațională de Comunicări Științifice "Arheologia mileniului I p. Chr.", ediția a XIV-a (Dergaciova 2015, p. 6).

86 de exemplare, toate fiind bătute din argint, având același nominal. Tezaurul a fost împărțit în câteva loturi. Referitor la primul dintre ele, alcătuit din 70 de monede, am reușit să obținem pozele pieselor făcute de proprietar, dar fără datele metrologice ale acestora² (planșa I-II). Am reușit să preluăm imaginile calitative a pieselor din cel de-al doilea lot, compus din șase exemplare. Ultimul lot din zece exemplare a conținut, conform posesorului, monede întregi, dar și piese rupte în două. Și acest lot a rămas inaccesibil pentru noi.

Prin urmare ne vom concentra asupra monedelor din cele două loturi cunoscute (76 ex.). Al doilea lot de piese a intrat în catalogul nostru cu detaliile necesare (catalog, nr. 1, 6, 14, 45, 61, 76; planșa III/1, 6, 14; planșa IV/45, planșa V/61, 76). Pentru primul lot, am fost nevoiți să decupăm imaginile fețelor monetare din pozele oferite de proprietar și în baza acestora să li introducem în catalog (catalog, nr. 2-5, 7-13, 15-44, 46-60, 62-76) și în planșe (planșa III/2-5, 7-13, 15-30; planșa IV/31-44, 46-58; planșa V/59-60, 62-75). Din păcate, calitatea proastă a imaginilor, nu ne-a permis determinarea tuturor particularităților specifice emisiunilor monetare din acest lot.

Cu toate acestea, menționăm că piesele din catalogul nostru aparțin domniei lui Constantius II (337-361) – 65 ex., lui Valentinian I (364-375) – 10 ex. și Procopius Uzurpatorul (365-366) – 1 ex. *Siliquae*-le lui Constantius II au fost emise în trei ateliere monetare – Constantinopol (43 ex., catalog, nr. 1-43), Sirmium (20 ex., catalog, nr. 45-64), Siscia (1 ex., catalog, nr. 44), atelier monetar neprecizat -1 ex. (catalog, nr. 65). Cele 10 *siliquae* de la Valentinian I au fost emise la Constantinopol (catalog, nr. 66-75).

Vrem să atragem atenția asupra monedei lui Procopius Uzurpatorul, bătută la Constantinopol (catalog, nr. 76). Piesa poate fi considerată drept unicat, având pe avers bustul imperatorului spre stânga, dar nu spre dreapta (de obicei, astfel de imagine apare pe monedele de cupru, dar nu la cele de argint³). Pentru revers a fost folosită o ștanță utilizată pentru reversul monedelor lui Valentinian I. Probabil, atunci când Procopius a luat Constantinopolul și a început să emită monedă proprie, meșterii s-au folosit și de ștanțele executate pentru monedele lui Valentinian. Emisiunile de acest gen pot fi considerate, conform și observațiilor făcute de editorul volumul Roman Imperial Coinage, drept emisiuni timpurii ale lui Procopius⁴. Ținem să precizăm că piesa nu a fost fixată până în prezent în cataloage numismatice și de licitație⁵.

Structura tezaurului de la Lărguța ne permite să presupunem ca data *post quem* a depozitului poate fi situată undeva după anul 366.

Al doilea tezaur pe care îl prezentăm cu această ocazie, a fost descoperit pe strada Grenoble, în municipiul Chișinău, în anul 1999 sau 2000. Conform unor informații, acesta a fost compus din circa 200 de exemplare

² Aducem sincere mulțumiri și pe această cale posesorului pentru permisiunea de a le publica.

³ RIC IX, cf. p. 193, nr. 7, tip de imagine pentru AE3; pl. XV/17.

⁴ RIC IX, p. 215, note 18.

⁵ Despre monedele lui Procopius vezi Deculescu 1981, p. 221-225.

siliquae grele, majoritatea cărora a fost emisă sub Constantius al II-lea. Imaginile pieselor, cât și datele metrologice ale acestora nu s-au păstrat.

Cel de al treilea tezaur a fost atestat la doi km de localitatea Capaclia, raionul Cantemir, cuprinzând cca. 100 exemplare de *siliquae*. Din componența acestuia am avut acces la o singură *siliqua* de la Constantius al II-lea, emisă la Constantinopol (catalog, nr. 77; planșa V/77).

Tezaurele pe care le prezentăm, vin în completarea dosarului tezaurelor cu *siliquae* din spațiul pruto-nistean deja cunoscute. Acestea au o structură similară, fiind compuse din *siliquae* grele. Printre acestea se enumără următoarele tezaure:

- municipiul Chișinău, aeroport⁶. Tezaurul a conținut o monedă de la Vespasianus cesar și șase exemplare de la Constantius al II-lea, emise la Constantinopol (5 ex.) și Sirmium (1 ex.).
- municipiul Chișinău, 1973. Depozitul cuprindea cel puțin 250 de monede, din care doar 20 de exemplare de *siliquae* au fost recuperate⁷. Ele au fost emise de Constantius al II-lea la Sirmium (9 ex.) și Constantinopol (11 ex.).
- Braniște, raionul Râșcani. Depozitul a fost compus dintr-un număr mai mare de piese, fiind găsit în timpul lucrărilor agricole pe câmp în anul 1971⁸. S-a păstrat doar o singură *siliqua* a lui Constantius II bătută la Antiohia.
- Taraclia, raionul Ceadâr-Lunga, 1956. Probabil, depozitul a fost compus dintr-un număr mai mare de piese, dar s-au păstrat doar patru monede, dintre care *siliqua* lui Constantius II a fost emisă la Sirmium, iar cea a lui Valentinian I la Constantinopol. Alte două piese au fost lipite una de alta și emise de Constantius II și Valentinian I⁹.
- raionul Telenești, 1999. Din componența acestuia s-au păstrat doar 26 de *siliquae*¹⁰. Ele au fost emise de Constantius II la Constantinopol (16 ex.), Sirmium (9 ex.) și Cyzicus (1 ex.).
- Budăi, raionul Orhei, 1951. Este singurul tezaur recuperat integral descoperit la câțiva kilometri de satul Orhei¹¹. El a fost depus într-un vas ceramic și cuprindea 126 monede de argint, între care 125 de *siliquae* și o imitație barbară după *siliquae* lui Constantius II. Cele 125 de *siliquae* au fost emise în perioada de domnie a lui Constantius II la Sirmium (28 ex.), Constantinopol (90 ex.) și Antiochia (7 ex.).

Tezaurelor sus menționate poate fi adăugat și tezaurul descoperit în anul 1982 în așezarea de tip Sântana de Mureș - Chernyakhov la Holms'ke,

⁶ Inedit. MNIM, inv. FB-22856-1-3, FB-22866-22869. Informație de la dr. Ana Boldureanu. De asemenea, aducem sincere mulțumiri doamnei dr. Ana Boldureanu și doamnei Adela Chiroșca pentru ajutorul acordat în consultarea depozitelor monetare din colecția Muzeului Național de Istorie a Moldovei.

⁷ Popa, Ciobanu 2003, p. 53 cu bibliografie; Isvoranu 2014a, p. 31-32 (dă ca un tezaur inedit).

⁸ Popa, Ciobanu 2003, p. 46 cu bibliografie.

⁹ Popa, Ciobanu 2003, p. 68, cu bibliografie.

¹⁰ Inedit. MNIM, inv. FB-22456-22457, FB-22464-1-18, FB-22487, FB-22499-1-4, FB-22485. Informație de la dr. Ana Boldureanu.

¹¹ Isvoranu 2014b, p. 22-30, cu bibliografie.

raionul Arcyz din regiunea Odesa¹². Tezaurul a conținut 93 de exemplare de la Constantius al II-lea, bătute la Constantinopol (55 ex.), Sirmium (36 ex.), Nicomedia (1 ex.) și Arelate (1 ex.).

Conform ipotezei înaintate de cercetătorul Th. Isvoranu de la București, *siliquae*-le grele bătute înainte de reducerea ponderală impusă prin reforma monetară a lui Constantius al II-lea din anul 358, au fost preferați de populațiile goto-sarmatice de la nord de Dunăre¹³. Majoritatea argenteilor din tezaurele de la Budăi și din fragmentele de tezaure descoperite în alte zone ale Republicii Moldova, provin din atelierele monetare de la Sirmium și Constantinopol. Acest fapt reprezintă un argument pentru apartenența inițială a acestora la loturi mai mari ajunse în zonă oarecum simultan, iar ulterior distribuite¹⁴. Observațiile acestea sunt complet susținute și de structura tezaurului de la Lărguța.

Monedele de argint din secolul al IV-lea sunt reprezentate în tezaurele moldovenești în mare parte de *siliquae*-le ale lui Constantius al II-lea. Acest lucru a fost comentat de cercetătorul rus Mark Schiukin care a presupus că, în timp ce zăcămintele de monede de argint vechi s-au epuizat, Constantius al II-lea, care a urmat politica lui Constantin cel Mare, a început să bată monedele de argint – *siliquae* anume pentru a plăti serviciile barbarilor *foederati*. La această concluzie, cercetătorul menționat a ajuns, analizând descoperirile monetare de *siliquae* din siturile germane concentrate de-a lungul limesului roman și care lipsesc completamente din alte regiuni ale imperiului și ale barbaricumului¹⁵.

Apariția monedelor romane din secolul IV în spațiul pruto-nistean poate fi legată de semnarea acordului de pace din anul 332 dintre Constantin cel Mare și goții¹⁶. Conform acestui acord, goții au fost obligați să livreze bărbați apti de luptă în armata romană contra unor plăți anuale. Cu toate acestea nu este exclus că, monedele au ajuns în spațiul nostru în contextul uzurpării puterii imperiale de către Procopius, căruia goții i-au acordat sprijin militar. Însă, evident este, că anume după perioada aceasta, cu excepția unor cazuri, între barbari și Imperiul Roman se stabilește o perioadă de coexistență pașnică, iar în mediul culturii Sântana de Mureș - Chernyakhov au loc schimbări majore¹⁷. Pe teritoriul situat de-a lungul Limesului Roman, începe o nouă epocă de dezvoltare a relațiilor Romano-Germane. Imperiul, slăbit de criza economică și politică din secolul al III-lea, a fost interesat de livrările ieftine de pâine. Iar Goții, la rândul lor, care o perioadă lungă de timp trăiau din prada adunată în timpul raidurilor de jaf au fost cointeresați, iar mai târziu au devenit într-o măsură și dependenți de producția romană.

¹² Popa, Ciobanu 2003, 98-99, cu bibliografie.

¹³ Isvoranu 2015, p. 67.

¹⁴ Isvoranu 2015, p. 68.

¹⁵ Щукін 2005, с. 202.

¹⁶ Магомедов 2001, с. 141-143; Мызгин 2008, с. 59.

¹⁷ Мызгин 2008, с. 57-59.

Catalog:

Argenteus sau *siliquae* grele

I. Tezaurul Lărguța

Constantius II

Constantinopol

Av. D N CONSTAN – TIVS P F AVG Bustul lui Constantius, diademat, drapat și cuirasat spre dreapta.

Rv. VOTIS / XXX / MVLTI / XXXX, în cunună; în exergă C • A

RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.

1. AR 3,19 g; 22 mm; pl. III/1.

Av. și Rv. Ca mai sus.

2. AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/2.

Av. și Rv. Ca mai sus.

3. AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/3.

Av. și Rv. Ca mai sus.

4. AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/4.

Av. și Rv. Ca mai sus.

5. AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/5.

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus; în exergă C • B

RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.

6. AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/6.

Av. și Rv. Ca mai sus.

7. AR ? g; cca. 20,5x21,5 mm; pl. III/7.

Av. și Rv. Ca mai sus.

8. AR ? g; cca. 21x22 mm; pl. III/8.

Av. și Rv. Ca mai sus.

9. AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/9.

Av. și Rv. Ca mai sus.

10. AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/10.

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus; în exergă C • B?

Cf. RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.

11. AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/11.

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus; în exergă C? • B?

Cf. RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.

12. AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/12.

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus; în exergă C • E

RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.

- 13.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/13.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus; în exergă C • Z
RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 14.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/14.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 15.** AR ? g; cca. 22x22,5 mm; pl. III/15.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 16.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/16.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 17.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/17.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 18.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/18.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 19.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/19.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus; în exergă C • H.
RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 20.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/20.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 21.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/21.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus; în exergă C • Θ.
RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 22.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. III/22.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 23.** AR ? g; cca 21 mm; pl. III/23.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 24.** AR ? g; cca 21 mm; pl. III/24.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus; în exergă C • Θ?
Cf. RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 25.** AR ? g; cca 21 mm; pl. III/25.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus; în exergă C • IA
RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 26.** AR ? g; cca 21 mm; pl. III/26.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus; în exergă C • ?
Cf. RIC, VIII, p. 456, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 27.** AR ? g; cca 21 mm; pl. III/27.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 28.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/28.
Av. și Rv. Ca mai sus.

- 29.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/29.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 30.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/30.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 31.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/31.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 32.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/32.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 33.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/33.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 34.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/34.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, în exergă C Γ.
RIC, VIII, p. 456, nr. 102, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 35.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/35.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, în exergă C S.
RIC, VIII, p. 456, nr. 104, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 36.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/36.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 37.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/37.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, în exergă C Z.
RIC, VIII, p. 456, nr. 104, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 38.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/38.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, în exergă C H.
RIC, VIII, p. 456, nr. 104, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 39.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/39.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, în exergă C IO
RIC, VIII, p. 456, nr. 104, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 40.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/40.
Av. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, în exergă C ?
Cf. RIC, VIII, p. 456, 15 martie 351-6 noiembrie 355.
- 41.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/41.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 42.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/42.
Av. și Rv. Ca mai sus.
- 43.** AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/43.

Siscia

Av. D N CONSTAN – TIVS P F AVG Bustul lui Constantius, diademat, drapat și
cuiasat spre dreapta.

Rv. VOTIS / XXX / MVLTIIS / XXXX, în cunună; în exergă SIS
RIC, VIII, p. 373, nr. 325, 28 septembrie 351-6 noiembrie 355.

44. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/44.

Sirmium

Av. D N CONSTAN – TIVS P F AVG Bustul lui Constantius, diademat, drapat și
cuiasat spre dreapta.

Rv. VOTIS / XXX / MVLTIIS / XXXX, în cunună; în exergă SIRM
RIC, VIII, p. 385, nr. 15, septembrie 351-6 noiembrie 355.

45. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/45.

Av. și Rv. Ca mai sus.

46. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/46.

Av. și Rv. Ca mai sus.

47. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/47.

Av. și Rv. Ca mai sus.

48. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/48.

Av. și Rv. Ca mai sus.

49. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/49.

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus; în exergă •SIRM

RIC, VIII, p. 385, nr. 17, septembrie 351-6 noiembrie 355.

50. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/50.

Av. și Rv. Ca mai sus.

51. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/51.

Av. și Rv. Ca mai sus.

52. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/52.

Av. și Rv. Ca mai sus.

53. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/53.

Av. și Rv. Ca mai sus.

54. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/54.

Av. și Rv. Ca mai sus.

55. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/55.

Av. și Rv. Ca mai sus.

56. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/56.

Av. și Rv. Ca mai sus.

57. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/57.

Av. și Rv. Ca mai sus.

58. AR ? g; cca. 21 mm; pl. IV/58.

Av. și Rv. Ca mai sus.

59. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/59.

Av. și Rv. Ca mai sus.

60. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/60.

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus; în exergă •SIRM•

RIC, VIII, p. 389, nr. 66, 6 noiembrie 355-vara 361.

61. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/61.

Av. și Rv. Ca mai sus.

62. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/62.

Av. și Rv. Ca mai sus.

63. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/63.

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus; în exergă ? SIRM?

Cf. RIC, VIII, p. 385-389.

64. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/64.

Siscia sau Sirmium

Av. D N CONSTAN – TIVS P F AVG Bustul lui Constantius, diademat, drapat și cuirasat spre dreapta.

Rv. VOTIS / XXX / MVLTI / XXXX, în cunună; în exergă S...

Cf. RIC, VIII, p. 373 și 385-389.

65. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/65.

Valentinian I

Constantinopol

Av. D N VALENTINI – ANVS P F AVG Bustul lui Valentinian, diademat, drapat și cuirasat spre dreapta.

Rv. VOT / V, în cunună; în exergă CONSPA

RIC, IX, p. 211, nr. 11 (a), 25 februarie 364-24 august 366.

66. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/66.

Av. și Rv. Ca mai sus.

67. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/67.

Av. și Rv. Ca mai sus.

68. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/68.

Av. și Rv. Ca mai sus.

69. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/69.

Av. și Rv. Ca mai sus.

70. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/70.

Av. și Rv. Ca mai sus.

71. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/71.

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus; în exergă CONSA

RIC, IX, p. 211, nr. 11 (b), 25 februarie 364-24 august 366.

72. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/72.

Av. și Rv. Ca mai sus.

73. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/73.

Av. și Rv. Ca mai sus.

74. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/74.

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus; în exergă CO...?

Cf. RIC, IX, p. 211, nr. 11.

75. AR ? g; cca. 21 mm; pl. V/75.

Procopius Uzurpator

Constantinopol

Av. D N PROCO – PIVS P F AVG Bustul lui Procopius cu barbă, diademat, drapat și cuirasat spre stânga.

Rv. VOT / V, în cunună; în exergă CONSA

RIC, IX, nr. -; pentru av. vezi p. 193, nr. 7, tip de imagine pentru AE3 emise la Heraclea și pl. XV.17, pentru rv. cf. p. 211, nr. 11(a) tip de imagine pentru *siliquae* lui Valentinian.

28 septembrie 365-27 mai 366.

76. AR 3,17 g; 21 mm; pl. V/76.

II. Tezaurul Capaclia

Constantius II

Constantinopol

Av. D N CONSTAN – TIVS P F AVG

Rv. VOTIS / XXX / MVLTI / XXXX, în cunună; în exergă C • B

RIC, VIII, p. 456, nr. 102 B, 15 martie 351 - 6 noiembrie 355.

77. AR 3,17 g; 20,53 mm; pl. V/77.

Bibliografie:

- Deculescu 1981** C. Deculescu, *Un procopiu de aur de la Dunărea de Jos*, BSNR, anii LXX-LXXIV (1976-1980), nr. 124-128, p. 221-225.
- Dergaciova 2015** L. Dergaciova, *Coin Hoard from the Village of Lărguța, Republic of Moldova/ Un tezaur de monede din satul Lărguța, Republic Moldova*, Sesiunea internațională de Comunicări Științifice "Arheologia mileniului I p. Chr.", ediția a XIV-a, Rezumate, Ploiești 2015, p. 6.
- Isvoranu 2014a** Th. Isvoranu, *5. Chișinău – municipe, République de Moldavie; 1973*, V. Butnariu (ed.) Corpus Nummorum Moldaviae – V.1. Monnaies et parures du Musée National d'Ethnographie et d'Histoire Naturelle de Chișinău, Chișinău 2014, p. 31-32.
- Isvoranu 2014b** Th. Isvoranu, *4. Budăi, district d'Orhei, République de Moldavie; 1951*, V. Butnariu (ed.) Corpus Nummorum Moldaviae – V.1. Monnaies et parures du Musée National d'Ethnographie et d'Histoire Naturelle de Chișinău, Chișinău 2014, p. 22-30.
- Isvoranu 2015** Th. Isvoranu, *Monedele Imperiului Roman târziu (294-498 p. Chr.)*, Moneda în Republica Moldova, Chișinău 2015, p. 58-71.
- Popa, Ciobanu 2003** A. Popa, L. Ciobanu, *Moneda romană în Basarabia (ghid metodic)*, Chișinău 2003.
- RIC, IX** J. W. E. Pearch, *The Roman Imperial Coinage, IX, Valentinian I – Theodosius I*, London, 1951.
- RIC, VIII** J. P. C. Kent, *The Roman Imperial Coinage, VIII, The family of Constantine I A.D. 337-364*, London, 1981.
- Магомедов 2001** Б. В. Магомедов, *Черняховская культура. Проблема этноса*, Люблин 2001.
- Мызгин 2008** К. В. Мызгин, *К вопросу о времени поступления римских монет в среду Черняховской культуры*, Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, вип. 40-816. Серія історія, Харків 2008, с. 50-63.
- Щукин 2005** М. Б. Щукин, *Готский путь*, Sankt-Petersburg 2005.
- Magomedov 2001** B. V. Magomedov, *Chernyakhovskaya kul'tura. Problema etnosa*, Lyublin, 2001.
- Myzgyn 2008** K. V. Myzgyn, *K voprosu o vremeny postupleniya rymsskykh monet v sredu Chernyakhovskoy kul'tury*, Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V.N. Karazina, vyp. 40-816. Serija istorija, Harkiv 2008, s. 50-63.
- Shhukin 2005** M.B. Shhukin, *Gotskij put'*, Sankt-Petersburg 2005.

Planșa I. Imaginile de avers ale pieselor din tezaurul de la Lărguța (primul lot de 70 exemplare).

Planșa II. Imaginile de revers ale pieselor din tezaurul de la Lărguța (primul lot de 70 exemplare).

Planșa III. Monedele ale lui Constantius II din tezaurul de la Lărguța.

Planșa IV. Monedele ale lui Constantius II din tezaurul de la Lărguța.

Planșa V. Monede de la Constantius II (nr. 55-65), Valentinian I (nr. 66-75), Procopius Uzurpatorul (nr. 76; scara 2,5:1) din tezaurul de la Lărguța și moneda lui Constantius II (nr. 77) din tezaurul de la Capaclia.

New Data on recently Discovered Siliquae Coin Hoards on the Republic of Moldova.

Abstract: In the article at hand we present data on three coin hoards that has recently been found in the Republic of Moldova. The first one comes from the village of Lărguța in the Cantemir district, Republic of Moldova. According to the owner, the hoard initially consisted of 86 Siliqua coins. Unfortunately, we just had the opportunity to check only 76 specimens, 65 of which were issued by Constantius II (minted in Sirmium, Constantinople and Siscia), 10 by Valentinian I (minted in Constantinople) and 1 by Procopius (minted in Constantinople). One of the most interesting coins is the Siliqua of a hybrid type minted by Procopius. It has the usual representation of the emperor's bust on the obverse, but the image on the reverse is typical of the coins minted by Valentinian I in Constantinople.

The second one was found in the Municipality of Chisinau, Grenoble street and consisted of ca 200 Siliquae coins. We had no access to photos or metrological data of them. The third hoard was found in the village of Capaclia in the Cantemir district and consisted of ca 100 Siliquae. We had an opportunity to consult only one coin of Constantius II minted by Constantinople.

The hoards in discussion as well as another Siliquae coin hoards (kept in the Moldovan State collections) leads us to conclusion that these coin hoards could fall into the category of payments to barbarian tribesmen for their services in the Roman army. The peaceful import into the territory of Sântana de Mureș - Chernyakhov culture became possible after the signing of peace treaties in 332 (feodus) between Constantine I and German leaders.

Keywords: Roman Empire, Coin Hoard, Siliquae, Constantius II, Procopius, Valentinian I.

Image caption:

Plate I. The coin images of obverse from the hoard of Lărguța (the first lot of 70 items).

Plate II. The coin images of reverse from the hoard of Lărguța (the first lot of 70 items).

Plate III. The coins of Constantius II from the hoard of Lărguța.

Plate IV. The coins of Constantius II from the hoard of Lărguța.

Plate V. The coins of Constantius II (no. 55-65), Valentinian I (no. 66-75), Procopius (no. 76; scale 2.5:1) from the hoard of Lărguța and the coin of Constantius II (no. 77) from the hoard of Capaclia.

dr. Lilia Dergaciova
Superior scientific researcher,
Institute of Cultural Heritage,
Academy of Sciences of Moldova,
Bd. Stefan cel Mare str., no. 1.
MD-2001, Chisinau,
Republic of Moldova.
e-mail: dergaciova.lili@gmail.com

Regarding some dispersed coin hoards from Lower Moesia (the middle of the 3rd century AD)

Varbin Varbanov, Nikola Rusev

Abstract: *The article presents four hoards of Roman coins (the parts of them for which we have information or are preserved in the collections of the museums), discovered on the territory of present-day Northern Bulgaria. In all of them the last coin in chronology belongs to Trajan Decius. The finds cannot be used as a certain historical source, but the most probable cause for their hiding and remaining underground until the present day are the events from the summer of 251 A.D. or the withdrawal of the Goths from Lower Moesia and their battle with the Roman army at Abritus.*

Keywords: *coin hoards, Lower Moesia, Trajan Decius.*

Object of the article are parts of four coin hoards, hidden underground around the middle of the 3rd century AD, originating from the territory of the present-day Northern Bulgaria or the Roman Province of Lower Moesia.

Coin hoard from the village of Buhovtsi, District of Targovishte.

In 2005 at the Targovishte Regional Museum of History are offered for purchasing 25 silver Roman coins¹. According to their owner, they were found in a pile underground at the Fiseka locality, the village land of Buhovtsi, on the territory of a large Roman settlement. They are distributed as follows: denarii - Maximinus I 1; antoniniani - Caracalla 1; Gordian III 6; Philip the Arab 2; Otacilia Severa 1; Philip II 1; Trajan Decius 13 (see fig. 1). Unfortunately, the coins were not purchased, but the general photos of their obverse and reverse sides allow their precise defining².

Coins from the village of Marchino, District of Targovishte.

In 2011 during a police action, 22 coins were confiscated from a resident of the village of Marchino, of which 21 were registered at the Targovishte Regional Museum of History. During the police investigation it was settled that eleven of the coins (Gordian III 3; Philip the Arab 3; Philip II 2; Trajan Decius 3) originate from a larger hoard. Unfortunately, its volume remains unknown. It is possible for one part of the other 10 coins, namely one denarius of Commodus and two of Septimius Severus to have been part of the same hoard. The other coins have different technical features and are singular

¹ Върбанов 2009, p. 24.

² This is the place for us to express our gratitude to the colleague Stefan Ivanov (Targovishte Regional Museum of History), who has photographed the coin hoard and has presented the information for it.

finds. During a visit at the village it was settled that underneath it there are structures of the Roman period - in their yards the people are finding fragments of Roman pottery (as well as the before mentioned coins). Probably they originate from an unregistered Roman vicus.

Coin hoard from the town of Suhindol, District of Veliko Tarnovo.

In 1995 for the Rousse museum were purchased 12 coins from a hoard from the town of Suhindol, District of Veliko Tarnovo. They are distributed in the following way: denarii - Hadrian 1; Commodus 1; Julia Domna 1; Geta 1; Julia Mamaea 1; antoniniani - Gordian III 2; Philip the Arab 1; Trajan Decius 2; Herennia Etruscilla 1. One coin of Julia Domna is bronze, minted in Stobi. According to Nadezhda Tsvetkova, who sold them, they are discovered in the first half of the 20th century. According to Boris Gerov, unknown when exactly, around Suhindol are discovered around 100 silver coins, of which 10 were registered in the school collection of the town³. The three coins of Trajan Decius were of the type DACIA and PANNONIA⁴. Probably the coins, registered in the Rousse museum, originate from the same hoard⁵.

Coin hoard from the town of Ugarchin, District of Lovech.

In 1956 for the Rousse museum were purchased 11 antoniniani from a hoard from the town of Ugarchin, Lovech region⁶. According to Penka Blagoeva, who sold them, they were discovered during tractor-ploughing. They were distributed as follows: Caracalla 1; Gordian III 4; Philip the Arab 1; Trajan Decius 3; Herennia Etruscilla 2⁷. From the village land of Ugarchin is familiar another coin hoard, unfortunately also dispersed⁸.

From the territory of Bulgaria are known 111 coin hoards, ending with issues of Trajan Decius⁹. They can be separated into four groups, regarding the degree of preservation of their original content; the available information for the context of their discovery and their documentation¹⁰. Eleven of them can be

³ According to Bogdan Sultov a Roman villa is located near Suhindol, and the coins were discovered in the Bardo locality (Султов 1977, p. 22).

⁴ Gerov 1977, p. 165.

⁵ It should be noted that the coins from the four hoards are from known and widely distributed types, expect for the issue of Julia Domna with reverse of Caracalla (Plate V, 3; *RIC IV, I, № 544*), which is found much rarely.

⁶ Герасимов 1959, p. 360; Gerov 1977, p. 165. In the inventory book of the Rousse museum are described 11 coins, despite the fact that their number in the beginning is presented as 12.

⁷ Later the coin of Caracalla and two of Gordian III are stolen.

⁸ Герасимов 1964, p. 241; Gerov 1977, p. 165.

⁹ Out of these, 78 are found in Northern, 27 in Southern Bulgaria and six more are with unknown location of discovery. 97 contain denarii and antoniniani, nine are mixed (bronze and silver coins) and five are only of bronze coins. In the museums were registered 70, but after robberies now they are keeping around 60 hoards from the period (Gerov 1977, 163-168; Варбанов 2014, 93-95). 20 of them are published. It should be noted that in all published hoards with ending coins of Trajan Decius (discovered on the territory of Bulgaria) there are no coins from his third group of issues.

¹⁰ Varbanov 2012, p. 296.

referred to the first group (four being discovered during archaeological excavations); 26 belong to the second group; 40 belong to the third and 34 to the fourth group (i.e. around 30-37% are a certain historical source). The sections of hoards, examined here, belong to the third and the fourth groups, which are not a certain historical source. If the statements of the discoverer of the hoard from the village of Buhovtsi are true (i.e. the coins in hand are the entire hoard) it is possible for it to be "*daily money*" or "*purse hoard*" and to have just been lost in the period of Antiquity. The other reason for its remaining underground until the present day could have been the events from the summer of 251 AD (the battle of the Romans against the Goths at Abritus).

According to the percentage presence of the issues of the separate emperors within the examined hoards¹¹, they can be divided into three groups. At the first one, the largest, the predominant issues are these of Gordian III and Philip the Arab. It can be divided into four sub-groups (fig. 1/1-4). In the first sub-group the predominant issues belong to Gordian III, followed immediately by these of Trajan Decius / Philip the Arab (in an approximately equal proportion) and other rulers - Severan, Antonine, etc. (fig. 1/1). In the second sub-group the predominant are the emissions of Gordian III, followed by these of Philip the Arab, Trajan Decius and other rulers (fig. 1/2). The third is similar, but the percentage proportion of the issues of Trajan Decius is smaller than that of the other emperors of the Severan and the late Antonine dynasties (fig. 1/3). Two peaks of depositing are outlined in the last sub-group - under the early Severan dynasty (or prior that) and under Gordian III/Philip the Arab (fig. 1/4).

The second group includes finds with predominance of issues of Trajan Decius, which are divided in two sub-groups (fig. 1/5-6). In the first, the coins of Trajan Decius are over 50% (fig. 1/5). In the second, the issues of Decius are around 30-50%, followed by these of Gordian III and Philip the Arab (fig. 1/6).

The third group includes finds, with the predominant of them being issues of the late Antonine or the Severan dynasties (fig. 1/7).

The latter (together with the fourth sub-group of the first group) are typical representatives of the so-called "*savings hoard*", collected for a long period of time. The second group are representatives of the so-called "*circulation*" or "*emergency hoards*", hidden under extraordinary circumstances¹². Their hiding and remain underground can be associated with the second phase of the "*Gothic*" war of 250-251 A.D., and namely with the events from the summer of 251 A.D.¹³. The largest part of the first group (sub-groups second and three, and probably one) can also be referred to the "*circulation hoards*"¹⁴ and is related to the events in 251 A.D.

¹¹ For analysis are used hoards with entirely preserved volume or such with larger part preserved (mainly from the first and the second groups).

¹² Duncan-Jones 1994, p. 67-68; Miškec 2012, p. 380.

¹³ Radoslavova, Dzanev, Nikolov 2012, p. 23-49.

¹⁴ See Duncan-Jones 1994, 67, note 1.

Bibliography:

- Върбанов 2009** В. Върбанов, *Колективни монетни находки от II-III век от Търговищка област*, Известия на Исторически музей-Търговище, II, 2009, p. 19-32.
- Върбанов 2014** В. Върбанов, *Находка от денари и антониниани от с. Ножарево*, Силистренско, Нумизматика и сфрагистика, 10, 2014, p. 91-112.
- Герасимов 1959** Т. Герасимов, *Колективни находки от монети през 1956 и 1957 г.*, Известия на Археологическия Институт XXII, p. 356-366.
- Герасимов 1964** Т. Герасимов, *Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г.*, Известия на Археологическия Институт, XXVII, p. 237-248.
- Султов 1977** Б. Султов, *Павликенският край през античността. – Павликени и Павликенския край*, София 1977, p. 11-62.
- Duncan-Jones 1994** R. Duncan-Jones, *Money and government in the Roman Empire*, Cambridge University Press, 1994.
- Gerov 1977** B. Gerov, *Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Müzschatzfunde I. Das II. und III. Jahrhundert (101-284)*, In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 6, 1977, p. 110-181. Berlin-New York.
- Miškec 2012** A. Miškec, *Hoards of the Roman period in Slovenia from the 2nd century BC to the 2nd century AD*, Vjesnik Arheoloskog muzeja u Zagrebu, 3rd ser., XLV, p. 379-390.
- Radoslavova, Dzanev, Nikolov 2012** G. Radoslavova, G. Dzanev, N. Nikolov, *The Battle at Abritus in AD 251: Written Sources, Archaeological and Numismatic Data*, *Archaeologia Bulgarica*, XV (3), p. 23-49.
- Varbanov 2012** V. Varbanov, *Barbarian Invasions in the Roman Provinces of Lower Moesia and Thrace in the mid-Third Century and the Coin Hoards from that Period*, In: *The Lower Danube Roman Limes (1st-6th c. AD)*, Sofia, 2012, p. 289-309.

Catalogue¹⁵:

Hoard from village of Buhovtsi.

Caracalla (1)

1. Obv: ANTONINVSPIVSAVGGERM

Rev: PMTRPXVIIICOSIIIPP

AR; 23 x 25 mm; RIC IV, I, № 263 e, Roma, 215 A.D. (Plate I/1)

Maximinus I (1)

2. Obv: IMPMAXIMINVSPIVSAVG

Rev: PROVIDE/NTIAAVG

AR; 20,5 x 20 mm; RIC IV, II, № 13, Roma, 235-238 A.D. (Plate I/2)

Gordian III (6)

3. Obv: IMPCAESMANTGORDIANVSAVG

Rev: VIR/TV/SAVG

AR; 21 x 23,5 mm; RIC IV, III, № 39, Roma, 240 A.D. (Plate I/3)

4. Л: IMPGORDIANVSPIVSFELAVG

Rev: LAETITIAAVGN

AR; 21 x 23 mm; RIC IV, III, № 86, Roma, 241-243 A.D. (Plate I, 4)

5. Obv: IMPGORDIANVSPIVSFELAVG

Rev: VIRTVTIAVGVSTI

AR; 23 mm; RIC IV, III, № 95, Roma, 241-243 A.D. (Plate I/5)

6-7. Obv: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG

Rev: FORTVNA REDVX.

AR; 20,5 x 23 mm; 21 x 22 mm; RIC IV, III, № 210; Antioch, 242-244 A.D. (Plate I/6-7)

8. Obv: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG

Rev: PROVIDENTIA AVG

22 x 22,5 mm; RIC IV, III, № 150; Roma, 243-244 A.D. (Plate I/8)

Philip the Arab (2)

9. Obv: IMP PHILIPPVS AVG

¹⁵ The coins are defined by the following catalogues: RIC II = H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage. Vespasian to Hadrian. London, 1968 (reprinted); RIC III = Mattingly, H., Sydenham, E. A. Roman Imperial Coinage. Vol. III. Antoninus Pius to Commodus. London, 1930: Spink & Son, Ltd. RIC IV, part I = Mattingly, H., Sydenham, E. A. Roman Imperial Coinage, vol. IV, part I. Pertinax to Geta. London, 1936: Spink & Son, Ltd.; RIC IV, part II = Mattingly, H., Sydenham, E. A., Sutherland, C. H. V. Roman Imperial Coinage, volume IV, part II. Macrinus to Pupienus. London, 1938: Spink & Son, Ltd.; RIC IV, part III = Mattingly, H., Sydenham, E. A., Sutherland, C. H. V. Roman Imperial Coinage, volume IV, part III. Gordian III – Uranian Antoninus. London, 1949: Spink and Son Ltd; RIC V, part I = H. Webb. The Roman Imperial Coinage. London, 1968 (reprinted); И. Върбанов 2002 Гръцки императорски монети. Тракия (от Сердика до Хадрианопол), Тракийски Херсонес, Тракийски острови, Македония, Бургас; В. Pick 1898 Die antike Münzen von Dacien and Moesien. Berlin.

Rev: SEACVLARES AVGG

21,5 mm; RIC IV, III, № 21; Roma, 248 A.D. (Plate I/9)

10. Obv: IMP M IVLPHILIPPVS AVG

Rev: SALVS AVG

22,5 x 23,5 mm; RIC IV, III, № 47; Roma, 248 A.D. (Plate I/10)

Otacilia Severa (1)

11. Obv: MOTACILSEVERAAVG

Rev: CONCORDIA AVGG

AR; 21 x 22,5 mm; RIC IV, III, № 125 c, Roma, 244-246 A.D. (Plate I/11)

Philip II (1)

12. Obv: M IVL PHILIPPVS CAES

Rev: PRINCIPI IVVENT

AR; 21,5 x 24,5 mm; RIC IV, III, № 218 d; Roma, 244-246 A.D. (Plate I/12)

Trajan Decius (13)

13. Obv: IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG

Rev: ADVENTVSAVG

AR; 22 mm; RIC IV, III, № 11 b, Roma, 249-251 A.D. (Plate II/13)

14-22. Obv: IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG

Rev: DACIA

AR; 20,5 x 21,5 mm; 21 x 23 mm; 20,5 x 22 mm; 21 x 22 mm; 21,5 x 21 mm; 20 x 22 mm; 22 x 23 mm; 20 x 22,5 mm; 21 x 23 mm RIC IV, III, № 12 b, Roma 249-251 A.D. (Plate II/14-22)

23. Obv: IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG

Rev: VBERITASVG

AR; 21,5 x 22 mm; RIC IV, III, № 28 b; Roma, 249-251 A.D. (Plate II/23)

24-25. Obv: IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG

Rev: VICTORIA AVG

AR; 21,5 x 22,5 mm; 22,5 x 24 mm; RIC IV, III, № 29c; Roma, 249-251 A.D. (or Antioch № 48) (Plate II/24-25)

Coins from village of Marchino.

Hoard.

Gordian III (3)

1. Obv: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG

Rev: IOVI STATORI

AR; 22,2 x 22,8 mm; 4,54 g; 7 h; RIC IV, III, № 84, Roma, 241-243 A.D.; inventory № 727 (Museum of History-Targovishte) (Plate III/1)

2. Obv: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG

Rev: PM TR P IIII COS II PP

AR; 23,3 x 21,8 mm; 4,71 g; 12 h; RIC IV, III, № 92, Roma, 241-243 A.D.; inv. № 726 (Plate III/2)

3. Obv: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG

Rev: SAECVLI FELICITAS

AR; 21,8 x 22,2 mm; 4,16 g; 12 h; RIC IV, III, № 216, Antioch, 242-244 A.D.; inv. № 728 (Plate III/3)

Philip the Arab (3)

4. Obv: IMP M IVL PHILIPPVS AVG

Rev: AEQVITAS AVGG

AR; 22,4 x 24,2 mm; 3,84 g; 12 h; RIC IV, III, № 27 b, Roma, 244-247 A.D. or Antioch, № 82, 245-248 AD, inv. № 729 (Plate III/4)

5. Obv: IMP PHILIPPVS AVG

Rev: FIDES EXERCITVS

AR; 21 x 21,1 mm; 4,09 g; 12 h; RIC IV, III, № 62, Roma, 247-249 A.D., inv. № 730 (Plate III/5)

6. Obv: IMP M IVL PHILIPPVS AVG

Rev: PM TR P VI COS PP

AR; 23,7 x 22,8 mm; 3,74 g; 6 h; RIC IV, III, № 79a, Roma, 249 A.D., inv. № 733 (Plate III/6)

Philip II (2)

7. Obv: M IVL PHILIPPVS CAES

Rev: PRINCIPI IVVENT

AR; 20,9 x 23,4 mm; 3,56 g; 6 h; RIC IV, III, № 218 d, Roma, 244-246 A.D.; inv. № 731 (Plate III/7)

8. Obv: IMP PHILIPPVS AVG

Rev: LIBERALITAS AVGG III

AR; 23,4 x 23,1 mm; 4,01 g; 6 h; RIC IV, III, № 230, Roma, 247-249 A.D.; inv. № 732 (Plate III/8)

Trajan Decius (3)

9. Obv: IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG

Rev: ADVENTVS AVG

AR; 20,7 x 22,4 mm; 4,45 g; 6 h; RIC IV, III, № 11 b, Roma, 249-251 A.D.; inv. № 734 (Plate III/9)

10. Obv: IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG

Rev: PANNONIAE

AR; 22,4 x 22 mm; 3,81 g; 6 h; RIC IV, III, № 21 b, Roma, 249-251 A.D.; inv. № 735 (Plate III/10)

11. Obv: IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG

Rev: VICTORIA AVG

AR; 22,5 x 21,9 mm; 3,82 g; 12 h; RIC IV, III, № 29 c, Roma, 249-251 A.D. or Antioch, № 48, 249-251 A.D.; inv. № 736 (Plate III/11)

Other coins.

Commodus (1)

1. Obv: M COMMODVS ANTON AVG PIVS

Rev: TR P VIII IMP VI COS IIII PP

AR; 17,3 x 17,4 mm; 2,55 g; 12 h; RIC III, № 54, Roma, 183 A.D.; inv. № 722 (Plate IV/1)

Septimius Severus (3)

2. Obv: L SEPT SEV PERT AVG IMP VII

Rev: PM TR P III COS II PP

AR; 16,1 x 18,7 mm; 3,25 g; 12 h; RIC IV, I, № 68, Roma, 195-196 A.D.; inv. № 723 (Plate IV/2)

3. Obv: L SEPT SEV PERT AVG IMP X

Rev: PACI AETERNAE

AR; 15,5 x 16,5 mm; 3,12 g; 1 h; RIC IV, I, № 118, Roma, 197-198 A.D.; inv. № 724 (Plate IV/3)

4. Obv: SEVERVS / PIVS AVG

Rev: PM TR P XIII COS III PP

AR; 18,6 x 18,5 mm; 2,80 g; 12 h; RIC IV, I, № 197, Roma, 205 A.D.; inv. № 742 (Plate IV/4)

Severus Alexander (1)

5. Obv: IMP ALEXANDER PIVS AVG

Rev: IOVI PROPVGNATORI

AR; 20,4 x 20,7 mm; 2,93 g; 6 h; RIC IV, II, № 235, Roma, 231-235 A.D.; inv. № 725 (Plate IV/5)

Gallienus (1)

6. Obv: GALLIENVS AVG

Rev: PAX AVG

S / I

AR; 18,7 x 20,1 mm; 3,63 g; 11 h; RIC V, I, № 575, Siscia, 253-268 A.D.; inv. № 737 (Plate IV/6)

Provincial bronze coins.

Septimius Severus (1)

7. Obv: AVKΛCEΠT / CEVHPOCΠ, bust right

Rev: VI+AVCTINIAN.../ MAPKIANOΠOΛI, Zeus to the left, with the left hand holding long scepter, and with the right - a phiale. Down to the left - eagle

In the exergue: TΩN

AE; 26,2 x 25,6 mm; 8,87 g; 1 h; Pick 1898, № 560, Markianopolis (Plate IV/7)

Elagabalus (1)

8. Obv: AYT K ... ANTONEINOC, head right

Rev: ... MAPKIANOΠO ..., Hera to the left, with the left hand holding a long scepter, with the right - phiale

AE; 24,7 x 25,5 mm; 7,12 g; 6 h; Markianopolis; inv. № 738 (Plate IV/8)

Severus Alexander (1)

9. Obv: AYT K ..., head right

Rev:, Concordia standing right, with cornucopia and patera above altar

In right field Ω

AE; 21,6 x 22,8 mm; 6,75 g; 12 h; Markianopolis; inv. № 739 (Plate IV/ 9)

10. Coin, bronze

Obv: Worn out surface, head to the right

Rev: Worn out surface

AE; 24 x 25,7 mm; 11,28 g; inv. № 740; first half of III century A.D.

Late roman coin.

Theodosius II (1)

11. Obv: [DN THEODO] / SIVS PF AVG

Rev: [GLORIA R]OMANORVM

AE 3; 13,8 x 14,1 mm; 1,50 g; 6 h; inv. № 741; 408-423 A.D. (Plate IV/10)

Coin hoard from town of Suhindol

Hadrian (1)

1 Obv: HADRIANVS/AVGVSTVS

Rev: COS/III

AR; 18,3 x 18,4 mm; 3,16 g; 5 h; RIC II, № 183, Roma, 125-128 A.D.; inv. № 3431 (Plate V/1)

Commodus (1)

2. Obv: LAELAVREL/..MMAVGPFEL,

Rev: HER-CVL RO-MAN AV-GV

AR; 17 x 17,4 mm; 1,65 g; 6 h; RIC III, № 251, Roma, 191-192 A.D.; inv. № 3427 (Plate V/2)

Julia Domna (2)

3. Obv: IVLIA/AVGVSTA

Rev: ANTONINVS PIVSAVG

AR; 17,5 x 18,9 mm; 3,25 g; 12 h; RIC IV, I, № 544, Roma, 201 A.D.; inv. № 3432 (Plate V, 3)

4. Obv: IVLIA/AVGVSTA, bust right

Rev: MVNICI STOBEN, Nike standing central, looking to the left, holding a torch and cornucopia

AR; 23,1 x 23,2 mm; 6,96 g; 7 h; Върбанов 2906; Stobi; inv. № 3426 (Plate V/4)

Geta (1)

5. Obv: PSEPTGETA/CAESPONT

Rev: PRINCIVV/ENTV/TIS

AR; 18,1 x 19,1 mm; 3,5 g; 7 h; RIC IV, I, № 18, Roma, 200-202 A.D.; inv. № 3429 (Plate V/5)

Julia Mammea (1)

6. Obv: IVLIAMA/MAEAAVG

Rev: VENVS/I/CTORIX

AR; 17,7 x 20 mm; 3,28 g; 1 h; RIC IV, II, № 358, Roma, 222-235 A.D.; inv. № 3430 (Plate V/6)

Gordian III (2)

7. Obv: IMPGORDIANVSPIVSFELAVG

Rev: PMTRPIIIICOSIIPP

AR; 21,3 x 23,2 mm; 4,05 g; 6 h; RIC IV, III, № 92, Roma, 241-243 A.D.; inv. № 3433 (Plate V/8)

8. Obv: IMPGORDIANVSPIVSFELAVG

Rev: VICTORAETER

AR; 22,3 x 23,3 mm; 3,95 g; 1 h; RIC IV, III, № 154, Roma, 243-244 A.D.; inv. № 3434 (Plate V/7)

Philip the Arab (1)

9. Obv: IMPMIVLPHILIPPSAVG

Rev: PAX/AETERN

AR; 20,2 x 22 mm; 4,0 g; 7 h; RIC IV, III, № 41, Roma, 244-247 A.D.; inv. № 3437 (Plate V/9)

Trajan Decius (2)

10. Obv: IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG

Rev: ABVNDANTIAAVG

AR; 21 x 22,5 mm; 4,57 g; 1 h; RIC IV, III, № 10b, Roma, 249-251 A.D.; inv. № 3435 (Plate V/10)

11. Obv: IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG

Rev: ADVENTVSAVG

AR; 21 x 21,7 mm; 4,11 g; 7 h; RIC IV, III, № 11b, Roma, 249-251 A.D.; inv. № 3436 (Plate V/11)

Herennia Etruscilla (1)

12. Obv: HERETRVSCILLA AVG

Rev: PVDICITIA AVG

AR; 21,8 x 21,1 mm; 3,42 g; 5 h; RIC IV, III, № 59b, Roma, 249-251 A.D.; inv. № 3435 (or Antioch RIC IV, III, № 65a) (Plate V/12)

Coin hoard from village of Ugarchin

Gordian III (2)

1. Obv: IMPCAESMANTGORDIANVSAVG

Rev: PAX/AVGVSTI

AR; 22,1 x 22,7 mm; 4,79 g; 1 h; RIC IV, III, № 3, Roma, 238-239 A.D.; inv. № 1495 (Plate VI/1)

2. Obv: IMPCAESMANTGORDIANVSAVG

Rev: ROMAEAETERNAE

AR; 22,9 x 21 mm; 4,48 g; 6 h; RIC IV, III, № 55, Roma, 240 A.D.; inv. № 1495(Plate VI/2)

Philip the Arab (1)

3. Obv: IMPMIVLPFILIPPVSAVG

Rev: SECVRITORBIS

AR; 22,2 x 23,5 mm; 4,24 g; 12 h; RIC IV, III, № 48b, Roma, 244-247 A.D.; inv. № 1495(Plate VI/3)

Trajan Decius (3)

4. Obv: IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG

Rev: ABVNDANTIAAVG

AR; 22,5 x 21,9 mm; 5,26 g; 1 h; RIC IV, III, № 10b, Roma, 249-251 A.D.; inv. № 1495(Plate VI/4)

5. Obv: IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG

Rev: PANNONIAE

AR; 21 x 20,9 mm; 4,01 g; 7 h; RIC IV, III, № 25, Roma, 249-251 A.D.; inv. № 1495(Plate VI/5)

6. Obv: IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG

Rev: VICTORIAAVG

AR; 20,7 x 22,2 mm; 3,93 g; 7 h; RIC IV, III, № 29c, Roma, 249-251 A.D.; inv. № 1495(Plate VI/6)

Herennia Etruscilla (1)

7. Obv: HERETRVSCILLA AVG

Rev: VDICITIAAVG

AR; 21,8 x 22,4 mm; 4,01 g; 11 h; RIC IV, III, № 59b, Roma, 249-251 A.D.; inv. № 1495 (or Antioch RIC IV, III, № 65a) (Plate VI/7)

8. Obv: HERETRVSCILLA AVG

Rev: PVDICITIAAVG

AR; 22,2 x 23,5 mm; 4,89 g; 1 h; RIC IV, III, № 59b, Roma, 249-251 A.D.; inv. № 1495 (or Antioch RIC IV, III, № 65a) (Plate VI/8)

Stolen coins.

Caracalla (1)

1. Obv: IMPANTONINVS AVG

Rev: FIDESMILITVM

AR; 211-217 A.D.; inv. № 1495

Gordian III (2)

2. Obv: IMPGORDIANVSPIVS FEL AVG

Rev: PMTRPIIIICOSII

AR; 241-243 A.D.; inv. № 1495

3. Obv: IMPGORDIANVSPIVS FEL AVG

Rev: LIBERALITAS AVG III

AR; RIC IV, III, № 67, Roma, 239-240 A.D.; inv. № 1495

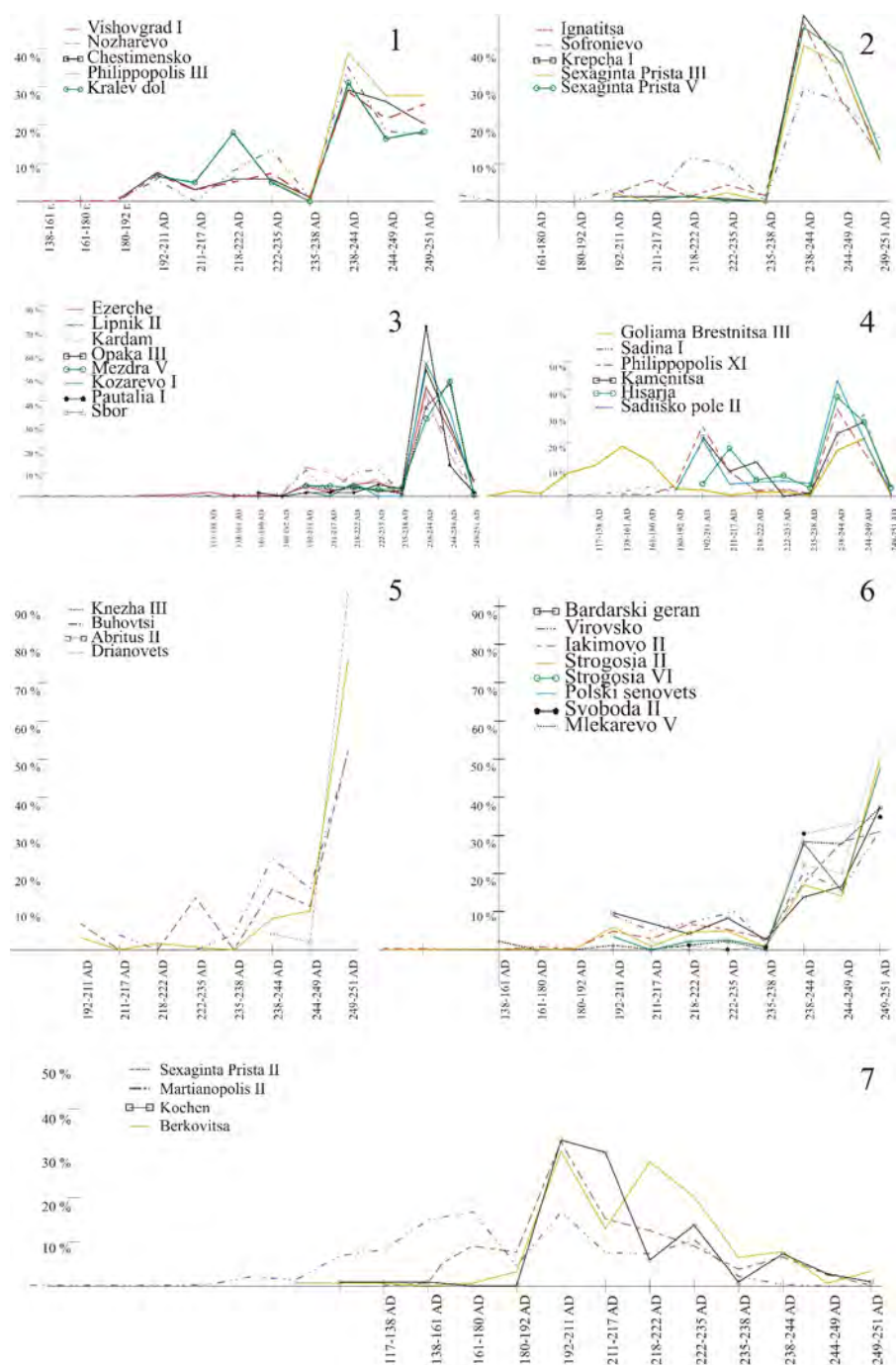

Figure 1. 1-7 Kind of hoards, depending of ratio of coins for each emperor.

Plate I. Coin hoard from the village of Buhovtsi, Targovishte district.

Plate II. Coin hoard from the village of Buhovtsi, Targovishte district.

Plate III. Coin hoard from the village of Marchino, Targovishte district.

Plate IV. Coin from the village of Marchino, Targovishte district.

Plate V. Coin hoard from the town of Suhindol, VelikoTarnovo district.

Plate VI. Coin hoard from the town of Ugarchin, Lovech.

Referiri asupra unor tezaure monetare dispersate din Moesia Inferioară (mijlocul secolului al III-lea p. Chr.).

Rezumat: *Articolul prezintă patru tezaure monetare romane (parți din ele, asupra cărora avem informații sau sunt păstrate în colecții muzeale), descoperite pe teritoriul actual al Bulgariei de Nord. În toate aceste tezaure ultima monedă din punct de vedere cronologic aparține lui Traian Decius. Descoperirile nu pot fi utilizate ca o sursă istorică sigură, dar cea mai probabilă cauză pentru ascunderea și păstrarea lor în pământ până în ziua de azi, sunt evenimentele din vara anului 251 p. Chr. sau alungarea goților din Moesia Inferior și confruntarea lor cu armata romană la Abritus.*

Cuvinte cheie: *tezaure monetare, Moesia Inferioară, Traian Decius.*

dr. Varbin Varbanov
Rousse Regional Museum of History,
3 Battenberg Square,
7000 Rousse, Bulgaria.
e-mail: ramonearhaeology@abv.bg

Nikola Rusev
Rousse Regional Museum of History,
3 Battenberg Square,
7000 Rousse, Bulgaria.
e-mail: nikola_rusev@hotmail.com

Piepteni și alte ustensile de îngrijire corporală descoperite în Banat și în Câmpia de Vest a României (perioada antichității târzii – începutul epocii migrațiilor)¹

Lavinia Grumeza

Rezumat: Printre descoperirile arheologice din Banat și din Câmpia de Vest a României, dateate între sfârșitul secolului al III-lea și a doua treime a secolului al V-lea, pieptenii apar rar. Patru exemplare provin din așezări (Moldova Veche–Vinograda Vlașkicrai, Ictar–Budint, Giarmata–Sit 10, Arad–Grădiște) și alte patru – din necropole (Stračevo–Livezi, Újszentiván–Iván téglagyár și Timișoara–Freidorf). Mai cunoaștem cinci piepteni cu mâner semicircular descoperiți la Nova Lederata (Sapaja–Stara Palanka), un posibil centru roman târziu, care adăpostea și o populație barbară. Toate aceste piese pot fi încadrate din punct de vedere tipologic în două tipuri principale: piepteni bilaterali (tip I) și piepteni cu mâner semicircular (tip IIa, IIb), ambele variante fiind realizate din corn de cerb sau os.

Obiectele de toaletă (pensete, foarfece, cuțitase etc.) apar rar documentate în inventarul funerar al necropolelor sarmatice din Câmpia Panonică. Doar din trei morminte, localizate în sudul Banatului, provin ustensile utilizate în îngrijirea corporală: Vrșac–Crvenka, Pančevo–Vojlovica, Vrșac–Ulica Podvršanska. Aceste complexe funerare, dateate în perioada romană târzie (a doua jumătate a secolului al III-lea – sfârșitul secolului al IV-lea), denotă influențe germanice și prezintă un inventar bogat (între care și arme). Prosperitatea barbarilor de la nordul Dunării este confirmată arheologic de prezența în așezări a numeroase tezaure și descoperiri monetare izolate, dateate în perioada C3. Totodată, izvoarele literare din prima jumătate a secolului al IV-lea vorbesc despre grupuri de sarmați bine organizate din punct de vedere militar și politic.

Situația numismatică și arheologică se schimbă o dată cu sfârșitul etapei C3 și începutul etapei D1. Circulația monetară scade drastic și se limitează la linia Dunării, iar peisajul arheologic se modifică o dată cu diminuarea interesului roman față de teritoriile nord-dunărene și cu apariția în zonă a unor noi grupuri de populații iraniene și germanice.

Descoperirile izolate de piepteni de pe teritoriul Banatului și din Câmpia de Vest a României se datează astfel: tipul I (secolul al IV-lea – a doua treime a secolului al V-lea), tipul II (sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-

¹ Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS–UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul: PN-II-RU-TE-2012-3-0216 și Ministerul Educației Naționale, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul: PN-II-ID-PCE-2012-4-0210. Dr. Daniela Tănase (Timișoara) și drd. Kapcsos Norbert (Cluj-Napoca) au formulat observații utile în urma lecturării atente a manuscrisului, fapt pentru care le adresez mulțumiri. Pentru eventualele erori rămase, întreaga responsabilitate îmi revine.

lea). În literatura de specialitate se consideră că piesele (în special tipul II) au venit din mediul târziu Sântana de Mureș-Černjachov. Totuși, nu putem exclude posibilitatea ca unii piepteni să provină și din centre romane de la sud de Dunăre, unde cunoaștem ateliere de prelucrat osul și cornul pe tot parcursul secolului al IV-lea și până spre începutul secolului al V-lea.

Cuvinte cheie: antichitatea târzie, sarmați, romani, Sântana de Mureș-Černjachov, piepteni, pensete.

I. Piepteni

Printre descoperirile arheologice din Banat și din Câmpia de Vest a României², datate între sfârșitul secolului al III-lea și a doua treime a secolului al V-lea, piepteni apar rar, fiind absenți în siturile perioadelor anterioare. Situația este similară și în restul spațiului barbar de la vest de Carpați. De exemplu, nici un piepten nu este cunoscut în cea mai mare necropolă sarmatică cercetată din Câmpia Panonică: Madaras-Halmok (cu 666 de morminte plane și tumulare)³. De asemenea, obiectele și podoabele din os sau corn (amulete, pandantive, cercei) constituie o raritate în inventarul mormintelor și al așezărilor din vestul României sau Banat⁴.

Până la nivelul anului 2009 G. Pintye a adunat 61 de piepteni din întreg Bazinul Carpatic, majoritatea pieselor fiind datate în perioada sarmatică târzie-hunică⁵. Din acest studiu lipsesc, însă pieptenii descoperiți pe teritoriul Banatului și cei din județul Arad. Din aceste zone *extra provinciae* (pl. 3/1) cunoaștem patru exemplare din așezări (Moldova Veche-Vinograda Vlașkicrai, Ictar-Budinț, Giarmata-Sit 10, Arad-Grădiște) și patru din necropole (Stračevo-Livezi, Újszentiván-Iván téglagyár și Timișoara-Freidorf). La aceste descoperiri se adaugă și cei cinci piepteni cu mâner semicircular descoperiți la *Nova Lederata* (Sapaja-Stara Palanka), un posibil centru roman târziu, dar care adăpostea și o populație barbară⁶.

Toate aceste piese pot fi încadrate din punct de vedere tipologic în două tipuri principale: piepteni bilaterali (tip I) și piepteni cu mâner semicircular (tip II), ambele variante fiind realizate din corn de cerb sau os⁷. Nu cunoaștem, până în prezent, piepteni din metal.

² În acest studiu vom face referire la teritoriul Banatului istoric, zonă delimitată de Carpații Occidentali (la est), de Dunăre (la sud), de Mureș (la nord) și de Tisa (la vest), teritoriu împărțit astăzi de trei state: România, Serbia și Ungaria. Pentru a avea o imagine de ansamblu asupra acestei zone periferice din *Barbaricum* am extins analiza descoperirilor arheologice și la nord de Mureș, mai exact zona Câmpiei Aradului.

³ Köhegyi, Vörös 2011.

⁴ Cunoaștem doar două fusaiole din os, provenite din morminte (mormântul 2 de la Foeni-Cimitirul Ortodox și mormântul 4 de la Vrsač-Crvenka) și un pandantiv din os (dinte de cal) descoperit la Hunedoara Timișană, mormântul 15.

⁵ Pintye 2009. În acest studiu al istoricului maghiar au fost analizate doar pieptenii găsiți în așezări.

⁶ 'A en juger par les seules vestiges matériels, il s'agissait donc, là aussi, d'un important centre fortifié abritant une population de fédérés' (Ivanišević 1999, p. 97).

⁷ Cum apar descrise în literatură.

Tip I (= 1.2 Mare = 5 Șovan = II Pintye)⁸

În această categorie se încadrează pieptenii formați din trei plăci: o placă centrală, dreptunghiulară, cu dinții pe laturile lungi și alte două plăcuțe longitudinale, aplicate pe fiecare față. Prinderea acestor segmente era realizată prin nituri din bronz (Timișoara–Freidorf) sau fier (Újszentiván–Iván téglagyár). Unele exemplare erau decorate prin incizii în zona de îmbinare a niturilor (pl. 1/4, 6).

Tipul I apare în lumea romană în secolul I și este prezent până în antichitatea târzie. În mediul barbar se răspândește o dată cu secolul al IV-lea, fiind documentat arheologic până în secolele VI-VII⁹. Pieptenii cu dinți bilaterali apar sporadic în mediul sarmatic (Polgár – M3 352. Iœelôhely, Sándorfalva–Eperjes, Tiszaeszlár–Bashalom)¹⁰ sau cel germano-sarmatic din Câmpia Panonică (Endrőd–Szujókereszt)¹¹. Datele statistice sunt similare și pentru cultura Sântana de Mureș–Černjachov¹²: trei situri cu asemenea descoperiri sunt amintite până la nivelul anului 2010¹³. Astfel, D. Ignat și S. Bulzan consideră pieptenii bilaterali drept obiecte caracteristice zonei vestice a Daciei post-romane și nu mediului barbar Sântana de Mureș–Černjachov¹⁴.

În Transilvania și în nord-vestul României piepteni de tip I sunt cunoscuți la Suplacu de Barcău – Lapiș I (jud. Bihor)¹⁵, Urziceni Vamă (jud. Satu Mare)¹⁶, Zalău – Bul. Mihai Viteazul 104-106 și Fântânele – Rât (jud. Bistrița-Năsăud)¹⁷. În ultimul sit menționat, pieptenul bilateral este asociat exemplarelor de tip II, descoperirile datându-se în etapa D1¹⁸.

Începând cu secolul al V-lea peisajul arheologic se schimbă, iar pieptenii bilaterali devin piese specifice gepizilor care locuiau în Câmpia Tisei¹⁹. În această categorie se încadrează și exemplarele din nord-vestul României de la Valea lui Mihai sau Diosig, atribuite tot unor populații gepide²⁰.

În Banat, piepteni bilaterali provin din locuința 1 de la Moldova Veche – Vinograda Vlașkicrai (pl. 1/6) și din două necropole: Újszentiván – Iván téglagyár și Timișoara – Freidorf (pl. 1/1, 3-4). Așezarea de la Moldova Veche – Vinograda Vlașkicrai se diferențiază de celelalte așezări contemporane din Banat, prin bogatul material arheologic pe care l-a oferit: unelte folosite în

⁸ În acest studiu am folosit tipologiile propuse de Thomas 1960; Mare 2004; Șovan 2005; Perković 2006; Pintye 2009.

⁹ Dumitrașcu 1982, p. 115; Opreanu 1992, p. 163-164; Șovan 2005, p. 156; Stanciu 2011, p. 53. Pentru descoperiri de piepteni bilaterali în Moesia Superior, în antichitatea târzie, vezi Petković 1998, p. 58.

¹⁰ Pintye 2009, p. 166, 169, abb. 5/1, cu bibliografia aferentă.

¹¹ Vaday, Szőke 1983, p. 122, abb. 11/1.

¹² Șovan 2005, p. 156; Opreanu 1992, p. 164.

¹³ Petrescu 2010, p. 51.

¹⁴ Ignat, Bulzan 1997, p. 508.

¹⁵ Ignat, Bulzan 1997, p. 508.

¹⁶ Gindele 2010, p. 94.

¹⁷ Stanciu 2008, p. 154-155.

¹⁸ Prin urmare contemporane cu atelierul de produs piepteni de la Suceag, jud. Cluj (Stanciu 2008, p. 155).

¹⁹ Gindele 2010, p. 141.

²⁰ Ignat, Bulzan 1997, p. 508, cu bibliografie.

agricultură și în prelucrarea lemnului, 13 monede (trei denari din secolele al II-lea și al III-lea, zece monede emise între anii 320-361), un tezaur din secolul al IV-lea, numeroase fibule și arme²¹. Bogăția acestei așezări poate fi explicată prin amplasarea ei geografică: pe malul Dunării, la 23 km de fortificația romană târzie de la Gornea și la 7 km de castrul de la Pojejena²². De asemenea, se consideră că aici se prelucra fierul – varietatea pieselor de fier, fragmentele de zgură și metal topit fiind indicii pentru asemenea activități meșteșugărești²³. Populația locuia în bordeie mici și medii, de forme rectangulare sau ovale, săpate în pământ (0.25-0.40 m adâncime), prevăzute cu vetre și cu pereți ridicați din lemn și lut. Deși acest habitat este diferit de cel cunoscut în lumea romană sau romană-provincială, O. Bozu și G. El Susi consideră că avem de-a face cu o *"așezare rurală, locuită de o populație autohtonă puternic romanizată (...), în spațiul de timp cuprins între mijlocul secolului III - începutul de secol V"*²⁴.

În ceea ce privește descoperirile din mormintele, arheologii care s-au ocupat de necropola de la Újszentiván, o atribuie unor sarmați germanizați sau unor germanici care încă mai păstrează influențe sarmate la sfârșitul secolului al III-lea și pe parcursul secolului al IV-lea²⁵. Necropola de la Újszentiván–Iván téglagyár, alături de alte descoperiri funerare contemporane (Szeged–Szőreg și Uljma–Téglagyár), fac parte din același orizont arheologic. Aceste complexe funerare au o serie de caracteristici comune: defuncții sunt orientați vest-est, vasele apar depuse în zona capului, iar în morminte sunt prezente arme. Asemenea particularități ale ritualului funerar sunt rar atestate în Banatul de Câmpie al secolelor II-IV, fiind probabil influențe germanice, care se reflectă atât în ritualuri, cât și în inventarul mormintelor²⁶.

Un alt piepten cu dinți laterali, găsit în context funerar, provine din necropola de la Timișoara – Freidorf, complexul 57. Pieptenul se afla sub bazinul defunctei²⁷, probabil atașat de centură. După D. Tănase, mormintele orientate vest-est din necropola de la Timișoara – Freidorf aparțin alanilor, iar mormântul cu piepten, orientat nord-sud, aparține unei persoane de neam germanic (gepidic)²⁸. Prin urmare necropola se încadrează în a doua treime a secolului al V-lea, *"defuncții făcând parte din confederația polietnică condusă de huni"*²⁹.

²¹ Bozu, El Susi 1987, p. 267.

²² Bozu, El Susi 1987, p. 269.

²³ Bozu, El Susi 1987, p. 268.

²⁴ Bozu, El Susi 1987, p. 269.

²⁵ Párducz 1931, p. 152, p. 175. *'On the basis of finds available today, one cannot decide whether the deceased (...) were Vandals who had adopted Iazygian-Sarmatian characteristics or Iazygian-Sarmatian who had assimilated Vandalic tradition ?* (Vaday 2003, p. 207).

²⁶ Grumeza 2014, p. 52.

²⁷ Tănase 2011, p. 82.

²⁸ Tănase 2011, p. 86-87. Această atribuire etnică a fost confirmată și de analizele antropologice realizate de S. S. Gál *'Defunctul (mormântul notat complexul nr. 57) avea caractere nordice și est-baltice tipice pentru gepizi'* (Gál 2011, p. 93.).

²⁹ Tănase 2011, p. 87. M. Mare datează necropola mai timpuriu, în prima jumătate a secolului al V-lea, dar o atribuie aceluiași mediu cultural gepido-sarmatic (Mare 1998, p. 289).

Tip II (= III Thomas = 1.1 Mare = 3c/3f Șovan = IV Pintye = Perković VII)

În această categorie se încadrează pieptenii cu mâner semicircular, formați din trei părți suprapuse, fixate prin nituri. Acest tip are două variante – diferite doar în zona de prindere a mânerului. Varianta IIa (= 3c Șovan) a fost documentată la Ictar – Budinț și Giarmata – Sit 10 și este caracterizată de mânerul semicircular, cu alveolare pe aripile laterale (pl. 1/2). Varianta IIb (= 3f Șovan) apare doar la Arad – Grădiște, mânerul semicircular al pieptenului formând unghiuri drepte cu aripile laterale (pl. 1/5). În ceea ce privește situl de la Nova Lederata nu avem informații suficiente pentru a încadra piesele cu mâner semicircular în una dintre cele două variante mai sus amintite.

Pieptenii cu mâner semicircular se găsesc în număr mare pe întreg spațiul ocupat de cultura Sântana de Mureș-Černjachov³⁰. De exemplu, la nivelul anului 2010, F. Petrescu indică 38 de situri cu descoperiri de piepteni cu mâner în formă de clopot, umeri albiați și decupaj pe fiecare pară (tip 12 Petrescu) și 33 de situri cu descoperiri pentru varianta nealveolată și cu umeri drepți (tip 13 Petrescu)³¹. Ca urmare a acestei distribuții geografice și culturale, G. Pintye folosește denumirea de "*Maroszentanna-Csernyahov-típus*" pentru a descrie tipul IV de piepteni din tipologia pe care o propune pentru descoperirile din Ungaria³². Acest tip este datat în literatura maghiară la sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea³³ sau doar în prima jumătate a secolului al V-lea³⁴. O datare identică propune și J. Tejral pentru pieptenii găsiți în complexe barbare de la Dunărea Mijlocie, mai exact etapa D1, în cronologia central-europeană (anii 360/370-400/410)³⁵. În nord-vestul României asemenea piese apar la Bocșa – La Pieriș (jud. Sălaj), Ghenci - Lutărie (jud. Satu Mare) și Fântânele – Rât (jud. Bistrița-Năsăud), unde se datează similar (etapa D1)³⁶.

S. Petković încadrează într-o categorie "*barbară*" ("*barbarian/barbarized types*") pieptenii cu mâner semicircular descoperiți la Gamzigrad – Romuliana (Petković tip VII) un tip nou introdus din *Barbaricum* în portul roman târziu³⁷. Acești piepteni produși de regulă în mediul Sântana de Mureș-Černjachov nu apar pe malul drept al Dunării (în Imperiul Roman) înainte de a doua jumătate a secolului al IV-lea, când contactele romano-barbare devin mai intense³⁸. La sfârșitul secolului IV - prima jumătate a secolului al V-lea sunt produși și la Gamzigrad – Romuliana³⁹ sau Timacum Minum⁴⁰. Alte ateliere au fost cercetate în mediul roman învecinat la Intercisa, Gorsium, posibil și Nova Lederata,

³⁰ Kokovski 1995, 285; Șovan 2005, p. 156.

³¹ Petrescu 2010, p. 51.

³² Pintye 2009, p. 176.

³³ Pintye 2009, p. 195.

³⁴ În cazul descoperirii de la Biharugra (Medgyesi 2011, p. 84, 88).

³⁵ Tejral 1995, p. 330, Abb. 9/18-19. Unele exemplare ajung și în etapa D2, la est de Carpați (Tejral 1995, abb. 21/11).

³⁶ Stanciu 2008, p. 154.

³⁷ Petković 2006, p. 353.

³⁸ Petković 2006, p. 361.

³⁹ Petković 2006, p. 361.

⁴⁰ Petković 2001.

produsele din corn fiind datate similar⁴¹. Menționăm că cei cinci piepteni atestați la Nova Lederata prezintă decoruri identice, ceea ce sugerează producerea lor în cadrul aceluiași atelier (roman-local ?), cândva la sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea⁴².

Din păcate nu deținem informații suficiente cu privire la contextul descoperirii pieptenilor cu mâner semicircular din vestul României, majoritatea provenind din așezări barbare, dar din descoperiri întâmplătoare. Pieptenul de la Giarmata – Sit 10 nu este încă publicat, însă provine cu siguranță din faza târzie a așezării sarmate, fază datată între secolul al III-lea – sfârșitul secolului al IV-lea (mai probabil doar sfârșitul secolului al IV-lea)⁴³. De asemenea, pieptenele de la Arad – Grădiște a fost găsit alături de numeroase fragmente ceramice, într-o groapă, încadrată cronologic de E. Dörner în secolul al IV-lea⁴⁴. Un alt piepten cu mâner semicircular provine dintr-un mormânt sarmatic de la Starčevo – Livade⁴⁵. Cele două monede din bronz de tip *Fel Temp Reparatio* găsite în mormânt, datează complexul funerar după jumătatea secolului al IV-lea⁴⁶.

II. Ustensile de îngrijire corporală

Obiectele de toaletă (pensete, foarfece, cuțitașe etc.) apar rar documentate în inventarul funerar al necropolelor sarmatice din Câmpia Panonică. Doar din trei morminte, localizate în sudul Banatului, provin ustensile utilizate în îngrijirea corporală. Complexele funerare sunt datate în perioada romană târzie (a doua jumătate a secolului al III-lea – sfârșitul secolului al IV-lea) și aparțin probabil unor defuncți de sex feminin.

Penseta din mormântul 7 de la Vrșac – Crvenka este din argint (pl. 2/1) și a fost găsită în interiorul unui vas, probabil depusă ca ofrandă, iar cea din mormântul 27 de la Pančevo – Vojlovica (pl. 2/2) este din bronz (L = 5.8 cm) și nu apare precizat cu exactitate locul de descoperire. În ceea ce privește setul de ustensile de toaletă (o pensetă sau o foarfecă, o lingură pentru curățat urechea și o piesă cu funcționalitate incertă) din mormântul 1 de la Vrșac – Ulica Podvršanska (pl. 2/3), acestea au fost găsite undeva în zona pieptului defunctei. Piese sunt din argint, de mici dimensiuni (aproximativ 3.5 cm lungime) și au fost depuse rupte, posibil în mod ritualic⁴⁷.

Depunerea de pensete sau de alte ustensile de toaletă (foarfece, pensete, cuțitașe etc.), în interiorul mormintelor nu reprezintă un obicei atipic mediului roman sau germanic⁴⁸. Însă depunerea de ustensile miniaturale constituie un obicei funerar caracteristic mormintelor târzii, ale germanicilor nordici⁴⁹. Interpretările aduse acestor depuneri au fost numeroase. I. Belike-

⁴¹ Ivanišević 1999, p. 99-100.

⁴² Ivanišević 1999, p. 100.

⁴³ Grumeza 2014, p. 39.

⁴⁴ Dörner 1970, p. 446.

⁴⁵ Ivanišević 1999, p. 99.

⁴⁶ Doresc să mulțumesc dr. Nicoleta Demian pentru informații suplimentare.

⁴⁷ Aralica 2002, p. 197.

⁴⁸ Lányi 1972, p. 163, abb. 57/55-58; Belike-Voigt 1998 cu bibliografie.

⁴⁹ Belike-Voigt 1994, p. 101-102; karte 1.

Voigt consideră că nu putem vorbi de opțiuni economice, substituirea unor bunuri funerare sau prezența unor jucării pentru copii, ci mai degrabă avem de a face cu amulete⁵⁰.

O posibilă funcționalitate cultică (pe lângă cea estetică și de igienă) este presupusă și în cazul pieptenilor⁵¹. Germanicii estici considerau că puterea unui războinic stătea și în părul pe care îl dețineau, prin urmare pieptenul – care se afla în contact direct cu părul – putea fi un important obiect de cult, cu funcționalități magice sau protective (rol de amuletă)⁵². Astfel erau purtați în păr, atașați de centură, dar și agățați de un lanț la gât⁵³.

III. Contextul istoric, datarea și atribuirea descoperirilor

Necropola de la Vrșac – Ulica Podvršanska a fost datată la sfârșitul secolului al IV-lea și atribuită sarmaților⁵⁴, similar celei de la Vrșac – Crvenka sau Pančevo – Vojlovica, care se datează începând cu sfârșitul secolului al III-lea până la începutul secolului al IV-lea⁵⁵, respectiv a doua jumătate a secolului al III-lea – prima jumătate a secolului al IV-lea⁵⁶. V. Ivanišević și I. Bugarski consideră că în aceste necropole se înhuma o populație bogată, alături de războinici⁵⁷. Chiar și izvoarele primei jumătăți a secolului al IV-lea vorbesc de grupuri de populații bine organizate din punct de vedere militar⁵⁸ sau politic (sub forma unor regate)⁵⁹, barbari care pun mari probleme provinciilor sud-dunărene.

Această prosperitate a grupurilor sarmate de la nord de Dunăre (sudul Banatului), în special în perioada constantiniană (etapa C3 în cronologia central-europeană) este ilustrată și de tezaurul de la Starčevo (datat după anii 336/7) și compus din trei fibule de tip *Zwiebelkopf*, un *torques*, doi cercei, 12 monede⁶⁰ – toate din aur și un platou din argint (pl. 2/4). Probabil acest tezaur este rezultatul unui jaf barbar în provincia Moesia Prima sau, mai degrabă, o donație făcută unui lider local - sarmat de un dinast roman⁶¹. Aceleași origini se pot invoca și pentru brățara din aur cu ștampila *D(ominus) N(oster) CONSTANT(us)* și cu inscripția *MATTO* (numele proprietarului ?), găsită în mediul barbar, la Vatin (Serbia)⁶², în apropierea necropolelor sarmate de la Vrșac. Aceste bunuri de prestigiu sunt indicii asupra faptului că administrația

⁵⁰ Belike-Voigt 1994, p. 117-129. Autoarea a identificat ustensile miniaturale în numeroase contexte funerare din întreg spațiul cuprins între Marea Britanie și Marea Neagră, pentru primele secole p. Chr. Pentru o listă completă vezi Belike-Voigt 1998, p. 258-330.

⁵¹ Dumitrașcu 1982, p. 119-120.

⁵² Perković 2006, p. 361.

⁵³ Perković 2006, p. 361.

⁵⁴ Aralica 2002, p. 198.

⁵⁵ Simovljević 1957, p. 65.

⁵⁶ Batistić-Popadić 1984-1985, p. 69.

⁵⁷ Ivanišević, Bugarski 2008, p. 42.

⁵⁸ Ammianus Marcellinus, XVII, 12-13.

⁵⁹ Vaday 1989, p. 209.

⁶⁰ Mai exact 12 *solidi* din prima jumătate a secolului al IV-lea: 1 AV Maximianus Herculius, 1 AV Maximinus Daia, 2 AV Constantinus I, 2 multipli Constantinus I, 2 AV Crispus, 1 AV Constantinus II, 1 AV Constantius II și două falsuri (Demian 2012, p. 64).

⁶¹ Ivanišević, Bugarski 2008, p. 40.

⁶² Ivanišević, Bugarski 2008, p. 40; Quast 2013, p. 181-183.

militară constantiniană avea mare nevoie de colaborarea liderilor barbari de la nordul Dunării, lideri pe care nu-i plăteau doar în monede, ci și în bunuri din metal prețios⁶³.

Pe lângă tezaurul de la Starčevo mai cunoaștem un alt tezaur din aur la Borča I (din prima jumătate a secolului al IV-lea) și un altul din a doua jumătate a secolului al IV-lea începutul secolului al V-lea de la Denta⁶⁴. Monedele din metal prețios (tezaur, dar și descoperiri izolate) apar în număr semnificativ, în special în perioadele de crize economice sau de conflicte ale Imperiului cu barbarii⁶⁵, probabil indicii ale unor *stipendia* primite de barbari, din partea romanilor. În total vorbim în Banat de 44 de tezaure monetare variate (pl. 3/2)⁶⁶, care se încheie preponderent în anii 347/348 și 358-359⁶⁷.

Situația numismatică și arheologică se schimbă o dată cu sfârșitul etapei C3 - începutul etapei D1. Conflictele permanente cu Roma din secolul al IV-lea, apariția germanicilor și a hunilor au destabilizat dominația sarmată în Banat⁶⁸. Circulația monetară scade drastic și se rezumă doar la linia Dunării⁶⁹, iar peisajul arheologic se schimbă, o dată cu diminuarea interesului roman față de teritoriile nord-dunărene și cu apariția în zonă a unor noi grupuri de populații iraniene și germanice.

După abandonarea provinciei Dacia de către administrația romană are loc și o schimbare a inventarului funerar, fenomen care a continuat în perioada constantiniană. Apar noi tipuri de artefacte originare din provincia Moesia Prima sau din mediul barbar. În această categorie se încadrează și ustensilele de îngrijire corporală din metal, iar mai târziu pieptenii.

Spațiul de constituire și evoluție a culturii Sântana de Mureș-Černjachov nu a inclus teritoriul nord-vestic al României sau Bazinul Tisei Superioare⁷⁰, așa cum nu a inclus nici Banatul. Totuși anumite contacte între aceste zone, mai ales pe parcursul secolului al IV-lea au fost presupuse de numeroși istorici⁷¹. În nordul Câmpiei Panonice elemente cerneahoviene apar la o dată mai târzie (sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea). Deja cu a doua jumătate a secolului al IV-lea pot fi observate transformări semnificative în materialul arheologic din Bazinul Carpatic⁷². Noi imigranți apar în regiunea Tisei Superioare în cimitirele de la Tiszadob – Sziget, Tiszakarád – Inasa, Tiszavalk –

⁶³ Quast 2013, p. 186.

⁶⁴ Cei 23 de *solidi* de la Denta s-au găsit lângă un schelet; nu se cunosc informații suplimentare (Demian 2012, p. 119).

⁶⁵ Kačina 2014, p. 78.

⁶⁶ Kačina 2014, p. 169. N. Demian a adunat pentru anii 275-380 - 143 de localități din Banat, cu 34.578 monede descoperite. Din acest total, 33.488 monede se regăsesc în 77 de tezaure, depozite și loturi monetare, iar restul de 1.090 îl reprezintă monedele izolate descoperite în 125 de localități (Demian 2012, p. 10, 14, 18).

⁶⁷ În ultimul caz menționat (anii 358-359) tezaurele au fost probabil îngropate în momentul expediției lui Constantius II în teritoriul barbar, nord-durăean (vezi Kačina 2014, p. 139-140).

⁶⁸ Ivanišević, Bugarski 2008, p. 42.

⁶⁹ Kačina 2014, p. 139-140.

⁷⁰ Stanciu 2008, p. 150.

⁷¹ Istvánovits, Kulcsár 1999, p. 67; Stanciu 2008, p. 150; Tănase 2013A, p. 73.

⁷² Istvánovits, Kulcsár 1999, p. 67.

Kenderföldek, Tiszalök – Rázompusztá⁷³. În necropola sarmatică de la Tiszadob se întâlnesc influențe ale culturii Sântana de Mureș - Černjachov: orientare vest-est a mormintelor sau biritualismul⁷⁴. De la Tizakarád provin o fibulă de argint cu cap semicircular, un piepten cu mâner semicircular (descoperit într-o geantă) și cataramă, toate specifice culturii Černjachov⁷⁵.

Pe lângă acest grup nordic mai există un alt grup situat la sud-sud-est de Tisa Superioară, reprezentat de necropolele de la Ártánd Kisfarkasdomb și Nagyfarkasdomb. Influența Sântana de Mureș-Černjachov este mai semnificativă: apare orientarea nord-sud a defuncțiilor, depunerea vaselor la cap, un număr considerabil de piepteni în cadrul inventarului funerar (cinci piepteni au provenit doar din necropola de Kisfarkasdomb)⁷⁶. Asemenea "*medii arheologice mixte*"⁷⁷, caracterizate de diverse populații și influențe germanice sau iraniene sunt presupuse și pentru vestul României sau sudul Câmpiei Panonice, începând cu perioada D1⁷⁸.

D. Tănase consideră că în etapa D1 avem pe teritoriul Banatului antic sarmați influențați de grupuri de nou-veniți, de sorginte germanică și alană, antrenați spre occident de presiunea hunică⁷⁹. Aceste populații ar fi avut aceeași condiție socială, de agricultori sau păstori, și nu se observă prezența unor elite (caracterizate de obiceiuri funerare pompoase și podoabe), ca în perioada hunică⁸⁰. Se individualizează totuși un orizont de morminte de la sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea (Banatsko Arandelovo – Podlukány dúlő, Comloșu Mare, Novi Kneževac, Szeged - Szőreg-homokbánya, Újszentiván – Huhn Miklós telke), morminte care prezintă caracteristici funerare comune și numeroase arme (lănci, spade cu două tăișuri, buteroale) ca și inventar funerar.

Această "*decadență*" și "*sărăcire*" a inventarului ar continua, conform aceleiași D. Tănase și în etapa D2, când se observă în Banat o restrângere semnificativă a locuirii umane. Astfel nu am avea documentată nici o așezare, doar necropolele de la Izvin (?), Periam, Timișoara-Freidorf, Denta (?)⁸¹. Defuncții înhumați la Timișoara – Freidorf sunt considerați a fi de origine alană și germanică (gepidă)⁸². Același tip de populație este presupusă pentru întreg teritoriul Banatului, populație care "*gravita însă în jurul unui centru de putere*

⁷³ Istvánovits, Kulcsár 1999, p. 69.

⁷⁴ Istvánovits, Kulcsár 1999, p. 69.

⁷⁵ Istvánovits, Kulcsár 1999, p. 76.

⁷⁶ Istvánovits, Kulcsár 1999, p. 82.

⁷⁷ Opreanu 2002, p. 177-178.

⁷⁸ De exemplu, pentru sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea, cunoaștem în sudul Câmpiei Panonice cimitirele de la Sándorfalva-Eperjes, Tápé-Malajdok și Csongrád, cimitire cu caracteristici funerare sarmatice, dar și influențe hune sau germanice care ar demonstra o posibilă coexistența a acestor populații (vezi Istvánovits, Kulcsár 1999, p. 88).

⁷⁹ Tănase 2013a, p. 73.

⁸⁰ Tănase 2013a, p. 76.

⁸¹ Tănase 2013b, p. 148, Harta 2.

⁸² Tănase 2013b, p. 151.

*hunic, situat cel mai probabil în apropierea zonei de vărsare a Mureșului în Tisa*⁸³.

Din această perioadă târzie (D1-D2) datează descoperirile izolate de piepteni de pe teritoriul Banatului și din Câmpia de Vest a României (pl. 4). Dacă la vest de Carpați aceste tipuri de artefacte sunt rare, în zona de la est/sud-est de Carpați sau Transilvania situația arheologică este diferită. Descoperirile din siturile culturii Sântana de Mureș - Černjachov sugerează că prelucrarea osului și a cornului era o ocupație extrem de răspândită în perioada romană târzie, cele mai numeroase produse de acest fel fiind pieptenii cu mâner semicircular⁸⁴. Astfel, 91 de piepteni provin doar din necropola de la Mihălășeni (jud. Botoșani)⁸⁵, iar 139 de situri (necropole și așezări) Sântana de Mureș - Černjachov din România prezintă asemenea tipuri de descoperiri⁸⁶. Atelierele de prelucrare a osului și a cornului documentate în Moldova la Bârlad – Valea Seacă, Fedești, Dodești și Ivești au fost datate de V. Palade în prima jumătate a secolului al IV-lea și atribuite culturii Sântana de Mureș - Černjachov⁸⁷. În aceste ateliere se produceau piepteni cu un singur rând de dinți, cu mâner semicircular – tip apreciat în lumea barbară mai mult decât varianta bilaterală⁸⁸.

În Banat și în Câmpia de Vest a României, piepteni apar exclusiv în perioada romană târzie. Mai exact, tipul I aparține secolului al IV-lea – a doua treime a secolului al V-lea, iar tipul II este caracteristic etapei D1 din cronologia central-europeană (sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea). Varianta I este cunoscută atât în morminte, cât și în așezări, iar varianta II apare doar în așezări. În literatura de specialitate se consideră că exemplarele de tip II provin din mediul târziu Sântana de Mureș - Černjachov. Totuși nu putem exclude posibilitatea ca unii piepteni să provină din centrele romane de la sud de Dunăre, unde cunoaștem ateliere de prelucrat osul și cornul pe tot parcursul secolului al IV-lea și până spre începutul secolului al V-lea. O asemenea origine ar putea fi invocată, mai ales pentru pieptenii din sudul Banatului (Stračevo-Livezi, Moldova Veche – Vinograda Vlașkicrai, Nova Lederata). De asemenea, dorim să subliniem și faptul că pe tot parcursul secolului al IV-lea, cea mai mare parte a importurilor romane și a monedelor vin din *Moesia Prima* în mediul barbar nord-dunărean.

Prin urmare, observăm pe tot parcursul sfârșitului secolului al III-lea – a doua treime a secolului al V-lea deplasări continue de populații sau schimbări în ritualurile funerare și în inventarul mormintelor. De asemenea, se înregistrează influențe dinspre noi medii culturale externe: provincia romană *Moesia Prima*, Sântana de Mureș - Černjachov sau orizontul post-cerneahovean. Toate aceste

⁸³ Tănase 2013b, p. 151.

⁸⁴ Palade 1966; Musteață, Popa 2010, p. 159; Opreanu 1992 (de această dată e vorba de o descoperire din fosta Dacie intracarpatică, mai exact așezarea din secolul al IV-lea de la Suceag).

⁸⁵ Majoritatea variante ale tipului cu mâner semicircular (Șovan 2005, p. 155).

⁸⁶ Petrescu 2010, p. 51.

⁸⁷ Palade 1966, Opreanu 1992, p. 164.

⁸⁸ Opreanu 1992, p. 164.

aspecte îngreunează din punct de vedere istoric conturarea etnică a populațiilor care trăiau în vestul României și Banat.

IV. Catalog

1. Újszentiván – Iván téglagyár (Csongrád, Ungaria); mormânt de înhumăție nr. 4, orientat vest-est.

Descriere: piepten din os⁸⁹ nedecorat, cu dinți laterali; prins cu trei nituri din fier pe centru; L⁹⁰ = 10.5 cm, l = 5 cm (pl. 1/1); pieptenul a fost descoperit sub craniul defunctului

Bibliografie: Reizner 1903, p. 49; fotografie: Móra Ferenc Múzeum Szeged

2. Stračevo – Livezi (Vojvodina, Serbia), mormânt de înhumăție dublu.

Descriere: piepten din os cu mâner semicircular; nu există informații suplimentare

Bibliografie: Đorđević 1994, p. 46.

3. Moldova Veche–Vinograda Vlașkicrai (Caraș-Severin, România); locuința 1.

Descriere: piepten din os, realizat din trei plăcuțe prinse în trei nituri din fier; în zona mediană este decorat prin incizii fine, linii paralele orizontale ce încadrează o linie în zigzag; marginile sunt ornamentate cu creștături incizate; L = 10 cm; l = 3.5 cm; g = 0.6 cm (pl. 1/6)

Bibliografie: Bozu/El Susi 1987, p. 248; fig. 14/4.

4. Timișoara – Freidorf (Timiș, România); mormânt de înhumăție orientat est-vest (M2/1988), care aparținea unui bărbat.

Descriere: piepten din os cu dinți laterali; corpul e format dintr-o placă centrală, dreptunghiulară, cu dinții pe laturile lungi, iar pe fiecare față este aplicată câte o plăcuță longitudinală, fixată cu nituri din bronz; decorul consta din linii incizate paralele pe marginea plăcuțelor, iar pe mijloc din cercuri concentrice; L = 11 cm; l = 5 cm; g = 1.1 cm (pl. 1/3); pieptenul a fost depus lângă craniul defunctului

Bibliografie: Mare 1998, p. 288; Mare 2004, p. 35; pl. XXXIV/1.

5. Timișoara – Freidorf (Timiș, România); mormânt de înhumăție orientat nord-sud (Cx nr. 57), care aparține unei femei.

Descriere: piepten fragmentar din os cu dinți laterali; corpul principal al piesei era prins cu nituri de bronz între două plăcuțe decorate cu motive geometrice incizate (Pl. 1/4); pieptenul a fost depus sub bazin

Bibliografie: Tănase 2011, p. 29, 82; pl. XLV/10; LIV/3

6. Ictar – Budinț (Timiș, România).

Descriere: piepten din os format din două părți suprapuse și fixate prin nituri; nedecorat; L = 9 cm; l = 6.5 cm; g = 0.5 cm (la nivelul dinților); g (partea maximă de arcuire) = 1 cm (pl. 1/2)

⁸⁹ Probabil în majoritatea cazurilor enumerate în acest catalog este vorba despre piepteni realizați din corn. În acest catalog am folosit descrierile oferite de autorii descoperirilor.

⁹⁰ Au fost utilizate următoarele abrevieri: L = lungime; l = lățime; g = grosime.

Bibliografie: Mare 2004, p. 34-35; pl. X/1; fotografie: Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică din Lugoj⁹¹.

7. Giarmata – Sit 10 (Timiș, România).

Descriere: piepten nedecorat cu mâner semicircular, prins cu șapte nituri din fier (trei pe mâner și patru pe plăcile inferioare)

Bibliografie: Tănase 2013a, p. 65; Grumeza 2014, p. 24 (piesa e doar menționată, fără informații suplimentare).

8. Arad – Grădiște (Arad, România); groapa nr. 1.

Descriere: piepten din os cu mâner semicircular, prins cu două nituri din fier; ornamentat prin incizie cu șiruri de puncte (pl. 1/5)

Bibliografie: Dörner 1970, p. 446; fig. 2/2.

9. Nova Lederata (Sapaja-Stara Palanka, Serbia).

Descriere: cinci piepteni cu mâner semicircular, decorați într-un mod similar; nu cunoaștem informații suplimentare

Bibliografie: Ivanišević 1999, p. 97.

10. Pančevo – Vojlovica (Vojvodina, Serbia); mormântul 27.

Descriere: pensetă din bronz; L = 5.8 cm (pl. 2/2)

Bibliografie: Batistić-Popadić 1984-1985, p. 63; T. VI/95.

11. Vrșac – Crvenka (Vojvodina, Serbia); mormântul 7, piesă depusă în interiorul unei căni.

Descriere: o pensetă din argint (pl. 2/1)

Bibliografie: Simovljević 1957, p. 58; T. V/8.

12. Vrșac – Ulica Podvršanska (Vojvodina, Serbia); mormântul 1, piese depuse în zona cap-piept.

Descriere: patru ustensile din argint, de proastă calitate, posibil rupte ritualic (pl. 2/3)

Bibliografie: Aralica 2002, p. 186; abb. 2/6.

⁹¹ Doresc să mulțumesc dr. Răzvan Pinca pentru ajutorul oferit în consultarea materialului aflat în Muzeul din Lugoj.

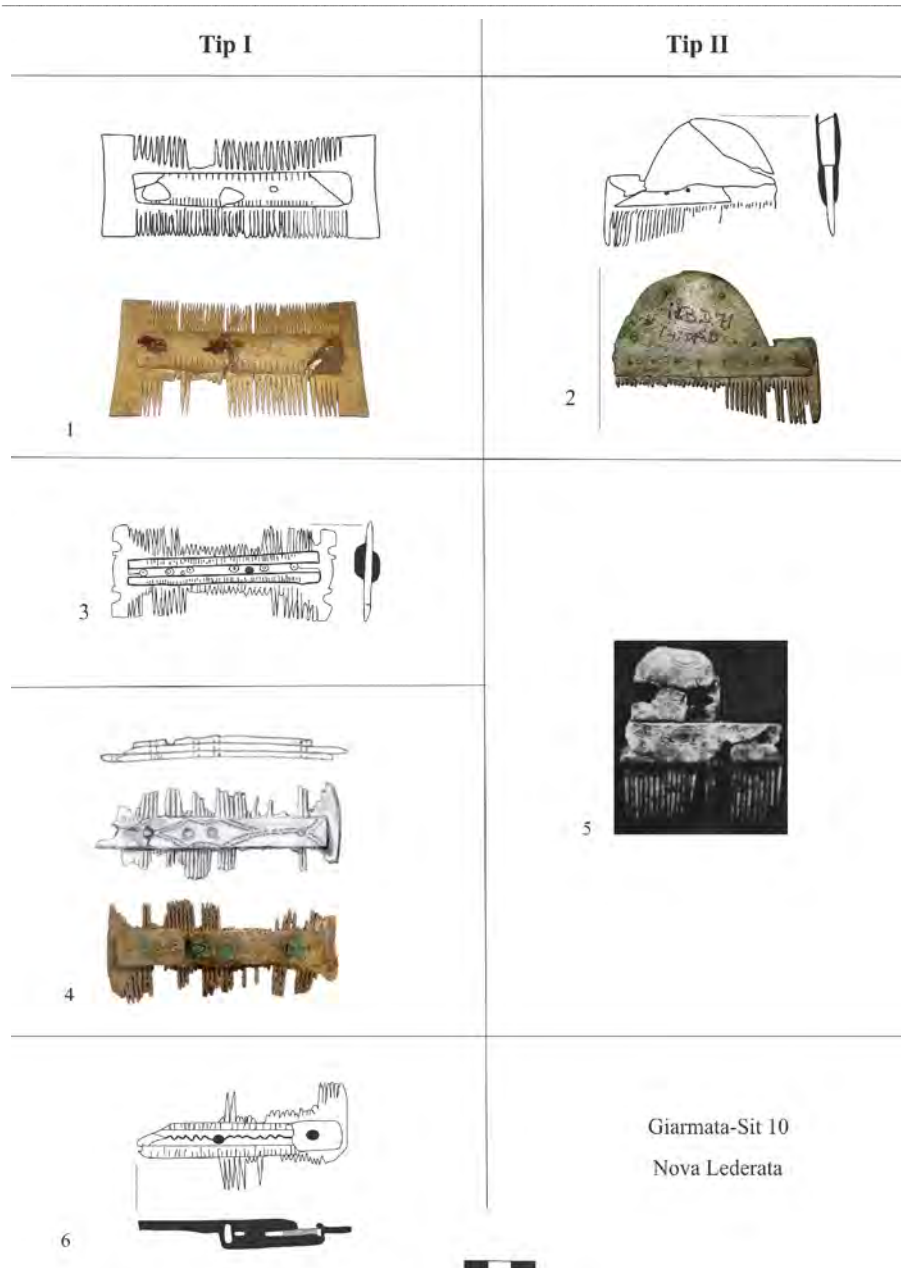
Bibliografie:

- Aralica 2002** Miodrag Aralica, *Dva groba kasnoantičkog doba iz Podvršanske ulice u Vršcu*, JSAS, 18, 2002, p. 183-198.
- Batistić-Popadić 1984-1985** Daria Batistić-Popadić, *Sarmatska nekropola Vojlovica-Pančevo*, RadVM, 29, 1984-1985, p. 59-83.
- Belike-Voigt 1994** Ines Belike-Voigt, *Die Sitte der Miniaturgerätebeigabe bei den Germanen der späten Kaiserzeit*, Offa, 51, 1994, p. 101-142.
- Belike-Voigt 1998** Ines Belike-Voigt, *Frühgeschichtliche Miniaturobjekte mit Amulettcharakter zwischen Britischen Inseln und Schwarzem Meer*, Bonn, 1998.
- Bozu, El Susi 1987** Ovidiu Bozu, Georgeta El Susi, *Așezarea romană târzie de la Moldova Veche Punctul „Vinograda-Vlașkicrai” (județul Caraș-Severin)*, Banatica, 9, 1987, p. 239-270.
- Demian 2012** Nicoleta Elisabeta Demian, *Sud-vestul fostei Dacii Apulensis (Banatul) între 275-380 p. Chr. pe baza izvoarelor numismatice (t.d.)*, 2012, Cluj-Napoca.
- Dörner 1970** Egon Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, MCA, IX, 1970, p. 445-465.
- Dumitrașcu 1982** Sever Dumitrașcu, *O locuință-atelier de lucrat piepteni (sec. VI e.n.) descoperită la Biharea*, Crisia, XII, 1982, p. 107-121.
- Đorđević 1994** Maja Đorđević, *Nalazi nekropola rimskog perioda u Jugozapadnom Banatu*, RadVM, 36, 1994, p. 41-61.
- Gál 2011** Szilárd Sándor Gál, *Buletinul antropologic*, în Mircea Mare, Daniela Tănase, Florin Drașovean, Georgeta El Susi, Szilárd Sándor Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Timișoara 2011, p. 89-94.
- Gindele 2010** Robert Gindele, *Die Entwicklung der Kaiserzeitlichen Siedlungen in Barbaricum Nordwestlichen Gebiet Rumäniens*, Satu Mare, 2010.
- Grumeza 2014** Lavinia Grumeza, *Sarmatian Cemeteries from Banat (Late 1st-Early 5th Centuries AD)*, 2014, Cluj-Napoca.
- Ignat, Bulzan 1997** Doina Ignat, Sorin Bulzan, *Descoperiri de epocă romană în bazinul mijlociu al râului Barcău*, ActaMP, XXI, 1997, p. 499-512.
- Istvánovits, Kulcsár 1999** Eszter Istvánovits, Valéria Kulcsár, *Sarmatian and Germanic People at the Upper Tisza Region and South Alföld at the Beginning of the Migration Period*, in Jaroslav Tejral, Christian Pilet, Michel Kazanski (coord.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, Brno, 1999, p. 67-94.

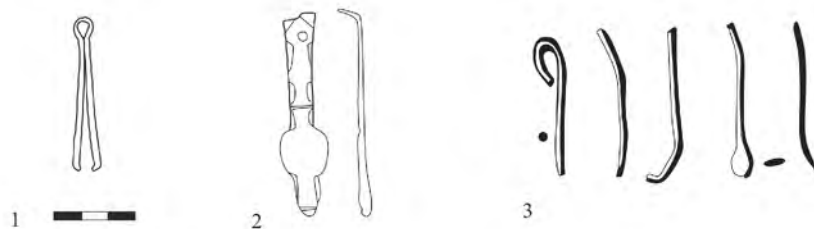
- Ivanišević 1999** Vujadin Ivanišević, *Le début de l'époque des Grandes Migrations dans l'Illyricum du Nord*, in Jaroslav Tejral, Christian Pilet, Michel Kazanski (editori), *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, Brno, 1999, p. 95-107.
- Ivanišević, Bugarski 2008** Vujadin Ivanišević, Ivan Bugarski, *Western Banat during the Great Migration Period*, in Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, Marcin Juściński, Piotr Łuczkiewicz, Sylwester Sadowski (coord.), *The Turbulent Epoch*, II, Lublin, 2008, 39-61.
- Kačina 2014** Trajan Kačina, *Relațiile economice ale Moesiei Prima cu Barbaricum (t. d.)*, Timișoara, 2014.
- Kokowski 1995** Andrezej Kokowski, *Grup Masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszy okresie rzymskim*, Lublin, 1995.
- Kőhegyi, Vörös 2011** Mihály Kőhegyi, Gabriella Vörös, *Madaras – Halmok, Kr. U. 2-5. Századi szarmata temető*, Szeged, 2011.
- Lányi 1972** Vera Lányi, *Die Spätantiken Gräberfelder von Pannonien*, AAH, XXIV, 1972, p. 53-213.
- Mare 2004** Mircea Mare, *Banatul între secolele IV-IX (II)*, Timișoara, 2004.
- Mare 1998** Mircea Mare, *Rituri și ritualuri de înmormântare în Banatul românesc între secolele IV-IX*, AB, VI, 1998, p. 285-306.
- Medgyesi 2011** Medgyesi Pál, *Szarmata kori csontfésű a Biharugra, nyugati határszél lelőhelyről*, BMMK, 34, 2011, p. 77-92.
- Musteață, Popa 2010** Sergiu Musteață, Alexandru Popa, *Antler Manufacturing in the Eastern Carpathian Regions in the Time of Sântana de Mureș-Černjachov Culture (Late Roman Period)*, în Alexandra Legrand-Pineau, Isabelle Sidéra, Natacha Buc, Eva David, Vivian Scheinsohn (editori), *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia. Cultural, technological and functional signature*, BAR International Series 2136, 2010, p. 159-170.
- Opreanu 1992** Coriolan Opreanu, *Date preliminare privind prelucrarea osului în secolul al IV-lea e.n. în așezarea de la Suceag (jud. Cluj)*, EN, II, 1992, p. 159-168.
- Opreanu 2002** Coriolan Opreanu, *Sfârșitul Culturii Sântana de Mureș în Transilvania: Cultura „Sfântul Gheorghe” sau „Orizontul Post-Cerneahovean”*?, EN, XII, 2002, p. 171-181.
- Quast 2013** Dieter Quast, *Ein kleiner Goldhort der jüngeren römischen Kaiserzeit aus Černivci (ehem. Czernowitz/Cernăuți) in der westlichen Ukraine nebst einigen Anmerkungen zu goldenen Kolbenarmringen*, în Matthias Hardt, Orsolya Heinrich-Tamáska (edit.), *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenesitsrepräsentation zwischen*

- Palade 1966** Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum (Forschungen zu Spätantike und Mittelalter, Band 2), Verlag Bernhard Albert Greiner, 2013, p. 171-186.
Vasile Palade, *Ateliere pentru lucrat piepteni din os din secolul al IV-lea e.n. de la Bîrlad-Valea Seacă*, ArhMold, IV, 1966, p. 361-377.
- Párducz 1931** Mihály Párducz, *A Nagy Magyar Alföld római kori leletei*, Dolg, 7, 1931, p. 74-186.
- Petković 1998** Sofija Petković, *O kontinuitetu nekih tipova predmeta od jelenjeg roga teritoriji Gornje Mezijske tokom kasne antike (4-6 vek)*, Glasnik SAD, 14, 1998, p. 57-71.
- Petković 2001** Sofija Petković, *Radionica za izradu predmeta od kosti i roga u utvrđenju Timasim Minus*, JSAS, 17, 2001, p. 59-73.
- Petković 2006** Sofija Petković, *Unilateral antler combs from Romuliana*, Starinar, LVI, 2006, p. 353-366.
- Petrescu 2010** Florin Petrescu, *Cultura Sântana de Mureș-Cerneahov. Arheologie și Istorie*, în Andrei Măgureanu, Erwin Gáll (edit.), *Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București, 2010, p. 41-78.
- Pintye 2009** Gábor Pintye, *A Kárpát-medencei szarmata települések csontfésűi*, ArchÉrt, 134, 2009, p. 165-195.
- Reizner 1903** János Reizner, *Sasüllési és szőregyi leletekről*, ArchÉrt, XXIII, 1903, p. 43-50.
- Simovljević 1957** Natalija Simovlevič, *Sarmatski stratum na Crvenki kraj Vršca*, RadVM, 6, 1957, p. 57-65.
- Stanciu 2008** Ioan Stanciu, *Etapa finală a epocii romane imperiale și începutul epocii migrațiilor în Barbaricum-ul din nord-vestul României*, EN, XVIII, 2008, p. 147-169.
- Stanciu 2011** Ioan Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii*, Cluj-Napoca, 2011.
- Tănase 2011** Daniela Tănase, *Morminte din epoca timpurie a migrațiilor*, în Mircea Mare, Daniela Tănase, Florin Drașovean, Georgeta El Susi, Szilárd Sándor Gál, Timișoara–Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006, Timișoara 2011, p. 81-87.
- Tănase 2013a** Daniela Tănase, *Observații cu privire la arheologia epocii timpurii a migrațiilor în Banat–Etapa D1*, Banatica, 23, 2013, p. 61-90.
- Tănase 2013b** Daniela Tănase, *Mărturii arheologice din epoca timpurie a migrațiilor în Banat – Etapa D2*, AB, XXI, 2013, 147-158.
- Tejral 1995** Jaroslav Tejral, *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum*, în Jaroslav Tejral, Herwig Friesinger,

- Michel Kazanski (editori), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*, Brno, 1997, p. 321-392.
- Thomas 1960** Sigrud Thomas, *Studien zu den Germanischen Kämpfen der Römischen Kaiserzeit*, în Werner Coblentz (Hrsg.) *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege*, Band 8, Leipzig, Bibliographisches Institut, 1960, p. 54-215.
- Şovan 2005** Octavian Liviu Şovan, *Necropola de tip Sântana de Mureş-Černjácov de la Mihăileşti (judeţul Botoşani)*, Târgovişte, 2009.
- Vaday 1989** A. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok, Antaeus*, 17-18 (1988-1989), Budapest, 1989.
- Vaday 2003** Andrea Vaday, *Infiltration and political, military and commercial connections between Germanic tribes and the Sarmatians*, în Claus von Carnap-Bornheim (edit.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*, Neumünster, 2003, p. 207-225.
- Vaday, Szőke 1983** Andrea Vaday, Miklós Szőke, *Szarmata temető és gepida sír Endrőd – Szujókeresztén*, 1983, CommArchHung, p. 79–132.

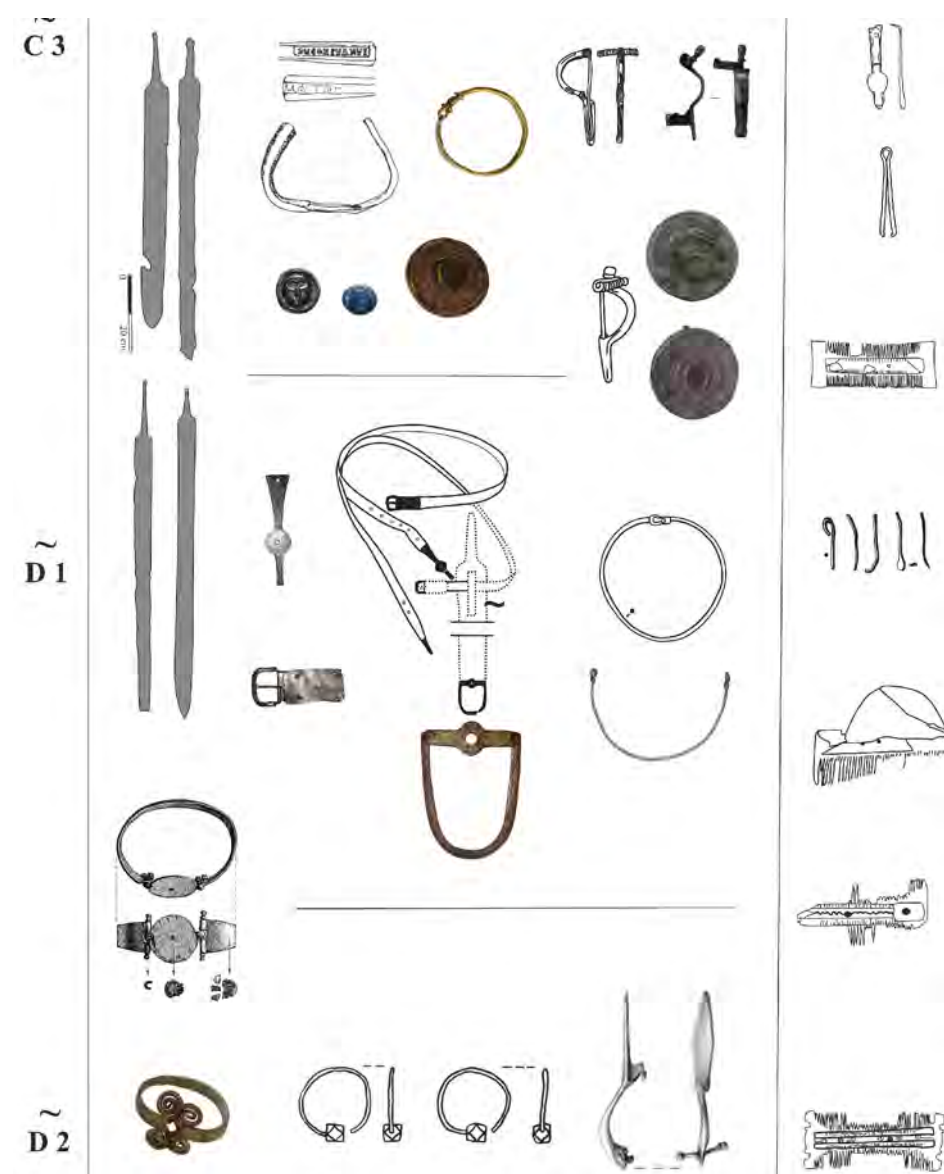
Planșa 1. Tipuri de piepteni: 1 Újszentiván–Iván téglagyár (Reizner 1903; Móra Ferenc Múzeum Szeged); 2 Ictar–Budinț (Mare 2004; Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică din Lugoj); 3-4 Timișoara–Freidorf (Mare 2004; Tănase 2011); 5 Arad–Grădiște (Dörner 1970); 6 Moldova Veche–Vinograda Vlașkicrai (Bozu, El Susi 1987).

Planșa 2. Ustensile de îngrijire corporală: 1 Vrșac–Crvenka (Simovljević 1957); 2 Pančevo–Vojlovica (Batistić-Popadić 1984-1985); 3 Vrșac–Ulica Podvršana (Aralica 2002); 4 Tezaurul de la Starčevo (Ivanišević, Bugarski 2008).

2. răspândirea tezaurelor și a descoperirilor monetare în Banat (Kačina 2014).

Planșa 4. Etapele C3-D2 în Banat: tipuri de piese
(imagini după Grumeza 2014, cu trimiteri, Tănase 2011).

Combs and other toilet implements discovered in Banat and in the Romanian Western Plain (the period of Late Antiquity – beginning of Migration Period).

Abstract: Amongst the archaeological discoveries from Banat and from the Romanian Western Plain which are dated between the end of the 3rd and the second third of the 4th centuries, combs rarely make an appearance. Four such items originate from settlements (Moldova Veche–Vinograda Vlașicrai, Ictar–Budinț, Giarmata–Sit 10, Arad–Grădiște), while four more were found in cemeteries (Stračevo–Livezi, Újszentiván–Iván téglagyár and Timișoara–Freidorf). We also know of five combs with semi-circular handle discovered at Nova Lederata (Sapaja–Stara Palanka), a possible late Roman centre which also housed a Barbarian population. From a typological point of view, all of these pieces can be attributed to two main types: double-sided combs (type I) and combs with semi-circular handle (type IIa-b), both variants being worked either from antler, or from bone.

Toilet implements (tweezers, scissors, small knives) are rarely documented in the funerary inventory of Sarmatian cemeteries from the Great Hungarian Plain. Only three graves from southern Banat include artefacts employed for body care: Vrșac–Crvenka, Pančevo–Vojlovica, Vrșac–Ullica Podvršanska. These funerary features, dated to the late Roman period (from the second half of the 3rd to the end of the 4th centuries), reveal Germanic influences and display a rich funerary inventory (including weapons). The prosperity of the Barbarians living north of the Danube is archaeologically confirmed, since numerous coin hoards and isolated monetary discoveries dated to the C3 period surfaced in settlements. At the same time, the literary sources pertaining to the 4th century speak of Sarmatian groups which were well organized from a military and political standpoint.

The archaeological and numismatic situation changes starting with the end of the C3 stage and the beginning of D1. Monetary circulation drops dramatically and is now limited to the Danube, while the archaeological landscape is altered due to the increasing Roman lack of interest in the lands north of the Danube and to the appearance of new groups of Iranian and Germanic peoples in that area.

The isolated combs found in Banat and in the Romanian Western Plain are dated as follows: type I (4th century – second third of 5th century), type II (end of 4th - beginning of 5th centuries). In the literature, the late Sântana de Mureș–Černjachov environment is regarded as the provenance of these finds (especially of type II). However, we cannot exclude the possibility that some might have been produced in Roman centres south of the Danube, where bone and antler workshops are known to have functioned throughout the 4th and into the beginning of the 5th centuries.

Keywords: Late Antiquity, Sarmatians, Romans, Sântana de Mureș–Černjachov, combs, tweezers.

Lavinia Grumeza
Institutul de Arheologie și
Istoria Artei Cluj-Napoca
str. M. Kogălniceanu, nr. 12-14
Cluj-Napoca, cod
lavinia_grumeza@yahoo.com

Observații asupra tipsiilor de lut din secolele VI-VII

În amintirea Mariei Comșa

Florin Curta

Rezumat: Autorul observă lipsa discuției asupra unui obiect (tipsia din lut), considerat banal de către arheologia medievală românească și, prin urmare, ignorat. Reconsiderarea acestui artefact pornește de la descoperirile efectuate la Gózzquez (Spania), unde a fost cercetat un important complex medieval timpuriu format dintr-o așezare și o necropolă. Interpretarea tipsiilor din spațiul Dunării de jos a pornit de la datarea oferită de siturile din Spania, precum și de la discuția referitoare la întrebuințarea acestora, respectiv cea de a coace lipii de pâine nedospită. Autorul încearcă să răspundă la întrebări precum cele referitoare la ce erau folosite tipsiile, de ce reprezintă o descoperire rară, cum s-ar putea explica largă arie de răspândire și nu în ultimul rând, cum se explică apariția tipsiilor, bruscă, în secolul al VI-lea, oferind ipoteze surprinzătoare din sfera comportamentului social.

Cuvinte cheie: tipsii de lut, secolele VI-VII p. Chr., Europa, Dunărea de Jos, Spania.

Cea dintâi descriere a tipsiilor de lut din arheologia românească îi aparține Mariei Comșa: "tăvi de lut cu marginea mai înaltă (7-10 cm) sau cu marginea scundă (2-4 cm) având diametrul de 20-25 cm"¹. La sfârșitul anilor '50, ea atribuia această formă ceramică culturii Luka-Raikovețkaia, la rândul ei pusă pe seama slavilor răsăriteni. De atunci și până în momentul de față, în arheologia românească tipsiile de lut au fost în mod constant atribuite slavilor². Nu există însă până în momentul de față niciun studiu special dedicat acestei forme ceramice, altminteri de o mare simplitate. Ca urmare, observațiile Mariei Comșa de acum o jumătate de secol și concluziile preliminare la care ea a ajuns numai pe baza materialului ceramic din așezarea de la Hlincea n-au fost niciodată supuse unui examen critic. Stadiul cercetărilor din anii '50 a fost demult depășit, iar numărul descoperirilor a crescut cu rapiditate în tot acest interval, atât în România, cât și în regiunile înconjurătoare. Cu toate acestea,

¹ Chișvasi-Comșa 1957, p. 271. Denumirea și diametrul acestor vase s-au schimbat un an mai târziu: "tăgi rotunde, lucrate cu mâna, cu marginile mai scunde sau mai înălțate și cu diametrul variind între 10 și 25 cm" (Chișvasi-Comșa 1958, p. 74; sublinierea mea). În ambele cazuri, însă, descrierea se referă la fragmentele de tipsii descoperite la începutul anilor '50 în așezarea de la Hlincea, pentru care vezi Petrescu-Dîmbovița et al. 1954. Tipsiile de lut ("petits plateaux en terre glaises") sunt clar atribuite slavilor în Comșa 1968, p. 358.

² Mai recent, de către Stanciu 2011, p. 220-221.

nimic nu s-a schimbat în privința interpretării arheologice a tipsiilor de lut. În cele ce urmează, voi încerca de aceea să compensez această curioasă lipsă de interes pentru una din cele mai caracteristice categorii ceramice din complexele datate la începutul Evului Mediu. Voi aborda totuși chestiunea dintr-un punct de vedere aflat la mare depărtare de teritoriul României.

Așezarea medievală timpurie de la Gózzquez este situată la ceva mai puțin de 20 km spre sud-est de Madrid. În ultimii zece ani de zile, așezarea a dobândit o faimă bine-meritată printre arheologii care se ocupă de Evul Mediu timpuriu, comparabilă cu situri precum Mucking din Anglia, Feddersen Wierde din Germania sau Poggibonsi din Italia. Săpăturile de salvare efectuate la Gózzquez între anii 1997 și 2000 au dat la iveală 282 de complexe, printre care 72 de locuințe cu podea adâncită, 96 de gropi de provizii și 13 cuptoare. Se adaugă la acestea cimitirul aflat în imediata apropiere, ce a fost săpat integral, permițând astfel o foarte fină periodizare și interpretare a materialului găsit în așezare. Cu ajutorul observațiilor stratigrafice, a tipologiei ceramic și a analizelor radiocarbon prin metoda spectrometriei masei accelerate (AMS), autorii săpăturilor au datat așezarea între cel de-al doilea sfert al secolului al VI-lea și mijlocul secolului al VIII-lea, stabilind, pe baza complexelor ceramice, patru faze distincte de locuire³. Unul din cele mai surprinzătoare aspecte ale acestei periodizări este apariția în decursul fazei Ib, datată în cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea, a unei categorii ceramice numită în limba spaniolă "*cazuelas*". Este vorba bineînțeles de tipsiile de lut, ce au apărut în 12 complexe (case cu podea adâncită, gropi de provizii și în șanțuri săpate în vechime în interiorul așezării), aproape întotdeauna dimpreună cu ceramică lucrată la roată (atât cea rapidă, cât și cea înceată)⁴. Toate tipsiile sunt făcute cu mâna dintr-o pastă nisipoasă și vor fi servit la coptul pâinii, chiar dacă această interpretare se întemeiază de fapt pe descoperiri din alte așezări, întrucât nici unul din exemplarele de la Gózzquez n-a fost găsit în preajma vreunei instalații de foc⁵.

Tipsii cu un diametru de 30 până la 40 cm și margini cu o înălțime de 5-6 cm au fost găsite și în săpăturile de salvare de pe străzile Orcel și D. Gil din Cartagena. Numărul mare de exemplare provenite din această săpătură a permis chiar identificarea a patru variante, fiecare cu o altă formă, cu un alt profil și o altă înclinație a pereților, ba unele chiar și un început de picior. Deoarece aceste exemplare au fost găsite împreună cu ceramică fină ștampilată de tip African Red Slip Ware (forme 99C, 101, 104C și 105-109, după Hayes), ca și cu fragmente de amfore, tipsiile de la Cartagena au fost datate la sfârșitul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea, fiind prin urmare contemporane cu cele de la Gózzquez⁶. Asemănările izbitoare în privința pastei

³ Vigil-Escalera Guirado 1999, 2003, 2007 și 2009; Vigil-Escalera et al. 2013.

⁴ Vigil-Escalera Guirado 2000, p. 239, 241; 241 fig. 22/5182.1. Aduc mulțumiri și pe această cale d-lui Alfonso Vigil-Escalera Guirado, care mi-a pus cu multă amabilitate la dispoziție informații de cel mai mare preț din săpăturile domniei sale de la Gózzquez, mai cu seamă cu privire la tipsiile de lut, făcând în același timp câteva observații de mare ajutor pe marginea primei ciorne a acestui articol.

⁵ Vigil-Escalera Guirado 2000, p. 239.

⁶ Láiz Reverte, Ruiz Valderas 1988, p. 291-297; Gutiérrez 1996, p. 364.

dintre tîpsiile și ceramica lucrată la roată de la Cartagena ne îndreaptă cu gândul către o producție locală, iar acest lucru ar putea fi la rigoare adevărat și în privința tîpsiilor de la Gózquez. Întrebuintarea acestor vase se poate deduce din urmele de ardere secundară de pe fundul unora din fragmentele descoperite la Cartagena. Sonia Gutiérrez a mers chiar mai departe, punând în legătură tîpsiile de la Cartagena cu cele folosite, mult mai târziu, în Spania musulmană pentru a coace lipii de pâine nedospită (sau cu foarte puțină drojdie), cunoscute sub numele de "*tābaq*". Asemenea lipii se mâncau îndeobște cu lapte, oțet și sare, cum se întîmplă încă frecvent în Africa de Nord, din Maroc până în Tunisia⁷. Gutiérrez socotea chiar că tîpsiile sunt o categorie ceramică specifică regiunii din estul Spaniei, dintre Alicante și Murcia, dar noile descoperiri de la Gózquez demonstrează că această categorie ceramică a fost mult mai răspândită în Spania decât s-a crezut până acum. Fragmente de tîpsii au mai fost găsite și în cursul săpăturilor de salvare efectuate într-o suburbie sudică a orașului Madrid numită Perales del Río. Cu toate că analizele radiocarbon ale materialului din această săpătură indică anul 490±30, e mai probabil ca așezarea să dateze de la sfîrșitul secolului al VI-lea sau de la începutul celui următor⁸. Exemplarele de la Perales par să fi fost arse numai atunci când au fost puse pe vatră, ceea ce indică faptul că au fost făcute special pentru copt.

Descoperirile de tîpsii de lut din Spania ridică multe semne de întrebare. Pe de o parte, asemenea vase au fost găsite în mediul urban de la Cartagena, un oraș care la sfîrșitul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea se afla sub stăpînire bizantină. Dealtfel, tîpsiile au apărut între timp și în teritoriul rural al orașului, la nord de Lorca⁹. Ele mai erau încă în uz în decursul secolelor VIII și IX, la mult timp după dispariția puterii bizantine din zonă. Pe de altă parte, în decursul celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea, tîpsiile apar și în Meseta, în regiunea orașului Madrid, la mare depărtare de orașul Cartagena și de orice presupusă influență bizantină. Nu știm dacă și în Meseta tîpsiile mai erau încă în uz în decursul secolelor VIII și IX. Rămîne încă un mister ce legătură anume va fi existat între tîpsiile de lut din sud-estul și centrul Spaniei. La fel de neclară este și întrebuintarea acestor vase, chiar dacă interpretarea dată de către Sonia Gutiérrez pe baza materialului etnografic din nordul Africii rămîne cea mai convingătoare. În absența unor complexe arheologice bine definite stratigrafic, nu este totuși deloc sigur că această interpretare se poate aplica tuturor cazurilor cunoscute până acum în Spania. Nu se știe bunăoară ce fel de clădiri erau acelea în care se afla materialul ceramic din săpăturile de salvare de la Cartagena, iar tîpsiile de la Las Fontanicas și Las Hermanillas I, în marginea de nord a orașului Lorca, nu au fost găsite prin săpătură, ci culese de la suprafață în timpul unei periegheze. Chiar dacă această periegheză pare a sugera existența unor așezări medievale timpurii, lipsește contextul arheologic

⁷ Gutiérrez Lloret 1990, p. 171.

⁸ Quero Castro, Martín Flores 1987, p. 372; 366 fig. 1/12.

⁹ Martínez Rodríguez 1996, p. 206-207; 211 fig. 2/2; 212 fig. 3/1-3. Aceste fragmente de tîpsii prezintă urme de ardere secundară pe fund, un indiciu clar al faptului că au fost expuse la foc.

necesar unei interpretări mai nuanțate¹⁰. Din păcate, nici situația de la Gózquez nu e mai încurajatoare, întrucât toate fragmentele de tipsii din așezare au fost găsite în umplutura complexelor. De pildă, complexul 5180, care se afla în apropiere de casa 5240, a fost interpretat drept groapă de provizii sau pivniță. În orice caz, după ce a încetat să funcționeze ca atare, acest complex a devenit groapă de gunoi foarte probabil pentru locuințele din apropiere care se mai aflau încă în uz, fiind astfel umplută treptat în două straturi de material (unitățile stratigrafice 5181 și 5182). Tipsiile au apărut în stratul cel mai timpuriu (5182), databil în a doua jumătate a secolului al VI-lea, adică la scurt timp după abandonarea gropii de provizii (ori a pivniței) 5180¹¹. Tot astfel, după abandonarea sa ca groapă de provizii, complexul 6760 a fost umplut cu gunoi în trei straturi successive (unitățile stratigrafice 6761, 6762 și 6764). Fragmente de tipsii au fost găsite în stratul de mijloc (6762) împreună cu fragmente ceramice databile în a doua jumătate a secolului al VI-lea¹². Este de la sine înțeles că tipsiile trebuie să fi fost folosite undeva pe teritoriul așezării, dar este surprinzător faptul că singurele dovezi în această privință sunt din gropi de gunoi și nu din locuințe. Fără un context arheologic clar, nu se poate spune deci mare lucru despre felul în care erau folosite tipsiile.

Întrebări fundamentale privind această categorie ceramică rămân prin urmare fără răspuns. Dacă, așa cum ne îndeamnă să credem Sonia Gutiérrez, tipsiile erau folosite pentru coptul lipiilor, de ce nu apar astfel de vase în număr mai mare în așezările din Meseta? Dacă tipsiile erau folosite în primul rând pentru scopuri atât de banale precum coptul pâinii nedospite, cum se poate oare explica raritatea exemplarelor în cadrul uneia și aceleiași așezări, ca de exemplu la Gózquez? Dacă pâinea nedospită era un aliment obișnuit, de ce apar tipsiile în unele complexe, dar nu și în altele? Cum se explică apariția concomitentă a acestor vase atât în Spania centrală, cât și în cea de sud-est? Să fie vorba de contacte între cele două regiuni ori de aceleași tradiții? Practicile culinare din sud-estul Spaniei nu vor fi fost, poate, atât de diferite de cele din Meseta, dar populația urbană din Cartagena în mod sigur avea alte obiceiuri alimentare decât populația dintr-un sat precum Gózquez. Chiar dacă admitem pentru moment că tipsiile derivă tipologic din ceramica romană târzie, de ce apar ele dintr-odată la finele secolului al VI-lea? Cu alte cuvinte, de ce apar tipsiile atât de târziu și nu mai devreme? Și de ce apar ele concomitent în mai multe regiuni?

A pune întrebări e cu mult mai ușor decât a da răspunsuri. Depart de a oferi soluții acestor multiple probleme, articolul de față se vrea o încercare de largirea problematicei prin intermediul unei abordări comparative. În ciuda preocupărilor actuale cu cercetarea pan-europeană a așezărilor rurale din Evul Mediu, o preocupare ce reiese cu pregnanță, de exemplu, din conferințele organizate la fiecare doi ani sub titlul "*Ruralia*"¹³, o abordare comparativă

¹⁰ Martínez Rodríguez 1996, p. 202.

¹¹ Vigil-Escalera Guirado 1997-1999, p. 156.

¹² Vigil-Escalera Guirado 1997-1999, p. 304.

¹³ Vezi www.ruralia.cz, accesat la 9 martie 2016.

serioasă lipsește încă din arheologia Evului Mediu timpuriu¹⁴. De cele mai multe ori, interesul arheologilor se axează în principal pe chestiuni de identitate, ceea ce o creează o falsă impresie, potrivit căreia fiecare regiune și sit arheologic își are specificul său, fără nici o legătură cu alte situri din alte regiuni aflate la celălalt capăt al continentului. Singurele excepții sunt cele în care se dorește cu orice preț obținerea unor fonduri de la Uniunea Europeană, iar atunci comparațiile sunt forțate ca pentru a întruni standardele cererilor de finanțare. Articolul de față propune o comparație între o situație arheologică dată din Spania și cea din Europa central-răsăriteană și de est cu scopul de a scoate în evidență, prin contrast, un paradox foarte interesant. În timp ce în Spania tipsiile de lut au fost puse în legătură cu practici culinare de tradiție romană, în Europa de est, cu câteva excepții, nimeni nu pare a se fi gândit la o asemenea soluție¹⁵. Dacă apariția subită a tipsiilor de lut în mediul cultural din Spania la sfârșitul secolului al VI-lea provoacă o oarecare mirare, răspândirea concomitentă a aceluiasi tip ceramic în Europa central-răsăriteană și de est este încăși mai greu de explicat. De aceea, mulți arheologi preferă să o pună pe seama migrației barbarilor (în speță, a slavilor), fără a-și da seama că exact același fenomen este explicat în Spania prin intermediul tradițiilor culturale romane. Totodată, numărul incomparabil mai mare de tipsii din Europa răsăriteană, multe dintre ele găsite în complexe bine datate și în situații stratigrafice clare, oferă condiții mult mai bune pentru studiul acestei categorii ceramice. Europa de est poate deci servi drept teren de încercare pentru unele din ipotezele avansate până acum, ca de exemplu cea oferită de către Sonia Gutiérrez pentru tipsiile din Spania. În sfârșit, la un nivel ceva mai general, comparația dintre fenomenul tipsiilor din Spania și cel al tipsiilor din Europa răsăriteană ridică câteva probleme esențiale privind posibilitatea ca, în ciuda unor circumstanțe sociale și economice diferite, comunități din Europa aflate foarte departe unele de altele să fi reacționat în mod similar în fața unor schimbări concomitente și de același caracter.

De fapt, tipsiile nu apar în decursul secolelor VI și VII numai în Spania și în Europa de est. O mică tipsie se afla lângă piciorul stâng al adolescentului din mormântul 150 al mării necropole merovingiene de la Basel-Kleinhüningen (Elveția), mormânt în care se mai găsea și un topor de luptă de tip *francisca*, precum și o garnitură de pungă caracteristică primei jumătăți sau celei de a doua treimi a secolului al VI-lea¹⁶. Tipsiile nu apar însă în nici un alt complex din așezările regiunii înconjurătoare. Mai interesantă mi se pare prezența mai multor fragmente de tipsii (dintre care trei cu alveole pe buză) în complexul ceramic dela Gwithian, lângă Camborne (Cornwall, Marea Britanie). Despre aceste tipsii s-a spus că ar face parte din așa-numită ceramică cu impresiuni de

¹⁴ Pentru un exemplu de ceea ce se poate obține prin intermediul unei abordări comparative a materialului arheologic din Peninsula Ibericăși din Europa de est, vezi Curta 2013b.

¹⁵ Pentru excepții, vezi Teodor 1999, p. 100; Teodor 2003, p. 189, 191. Din Spania sunt cunoscute mărturii arheologice clare ale existenței în decursul secolului al IV-lea și la începutul secolului al V-lea a unor discuri de *terra sigillata* cu decor ștampilat, dar cu întrebuințare încă necunoscută (Saquero Martín, Guerrero Arroyo, Carretero Vaquero 1992, p. 891; 898 fig. 4/7).

¹⁶ Giesler-Müller 1992, p. 136-137; pl. 32/Grab 150.6; pl. 90/3.

iarbă (*"grass-marked pottery"*), fiind găsite împreună cu fragmente de amfore Late Roman 2, cu toate că analizele radiocarbon par a indica o dată mai târzie decât anul 600¹⁷. Un alt fragment de tipsie a fost găsit pe insula Tean din arhipeleagul Scillies aflat în apropierea coastei de sud-est a Peninsulei Cornwall¹⁸. Fiecare din aceste tipsii are un diametru de cca. 30 cm, cu margini scurte și aproape în unghi drept sau numai ușor răsfrânte. Buzele sunt fie rotunjite, fie teșite, cam un sfert din toate exemplarele cunoscute fiind decorate fie cu alveole, fie cu creștături pe buză. Deoarece nici unul din fragmente nu prezintă urme de ardere secundară pe fund, tipsiile din Cornwall au fost interpretate drept *"farfurii individuale"*¹⁹. Deși lipsesc informațiile privitoare la structurile în care au fost găsite tipsiile, asocierea lor cu fragmente de amfore amintește de situația de la Cartagena și de la Góquez și poate fi comparată, în chip surprinzător, așa cum vom vedea, cu situația din Europa de est. În orice caz, prezența fragmentelor de amforă într-un punct atât de îndepărtat de regiunea mediteraneeană trădează caracterul cu totul special al așezării de la Gwithian, fie de natură civil, fie, mai degrabă religioasă (poate chiar monastică)²⁰.

Spre deosebire de restul continentului, tipsiile de lut sunt cunoscute în Europa răsăriteană încă de la începutul Antichității târzii. Ele apar pentru prima dată în așa-zisa cultură Kiev din bazinul Niprului mijlociu. Exemplare nu mai mari de 28 cm în diametru, cu margini scurte și ușor răsfrânte, au fost descoperite în așezarea din secolele III-IV de la Glevaha, dar și la Ul'ianovka, pe cursul inferior al râului Desna²¹. Întrucât tipsiile din aceste complexe sunt adeseori găsite laolaltă cu discuri de lut, Piotr Tret'iaikov a avansat ideea potrivit căreia tipsiile derivă din discuri²². Discurile apar mult mai devreme în complexe atribuite culturii Zarubyntsiși datate între secolele III a. Chr. și I p. Chr., dar toate cazurile cunoscute până acum par a fi servit drept capace pentru vase, fiind de altfel mai mici (între 15 și 25 cm) decât cele mai timpurii tipsii²³. Potrivit lui Tret'iaikov, la o dată ulterioară anului 200 p. Chr. (așadar în cadrul culturii Kiev și nu al culturii Zarubyntsi), discurile de lut au început să capete margini scurte și ușor răsfrânte, care nu se mai potriveau cu vechiul rol de capac, dar serveau de minune noului rol de tipsie. Marginile s-au înălțat în decursul secolului al VI-lea, când tipsiile au devenit o categorie ceramică caracteristică

¹⁷ Thomas 1968, p. 315, fig. 72/8-12, 14, 15; Thorpe, Thomas 2007.

¹⁸ Thomas 1968, p. 315, fig. 72/13.

¹⁹ Thomas 1968, p. 322.

²⁰ Thomas 1988, p. 16.

²¹ Terpilovs'kij 1984, p. 24; Maksimov, Terpilovs'kij 1993, p. 111. O datare în secolele III-IV a celor mai timpurii exemplare este asigurată de asocierea lor cu o fibulă de fier de tip *Bügelknopffibel* în locuința 1 de la Lavrikov Les (Terpilovs'kij 1984, p. 28).

²² Tret'iaikov 1974, p. 66-67.

²³ Discuri de lut folosite drept capac apar și în complexe din Slovacia datate în Halstatt, precumși în cele din regiunea Prutului și a Nistrului superior datate între secolele VIII și VI a. Chr. Pe teritoriul României, asemenea discuri apar pentru prima dată la începutul epocii Latène (Moscalu 1983, p. 87, 89).

slavilor timpurii²⁴. Interpretarea propusă de Tret'iakov are însă două defecte. Mai întâi, nimic nu indică o posibilă evoluție a tîpsiilor din discurile de lut, iar cele două categorii ceramice coexistă în cele mai timpurii complexe ale culturii Kiev, ca de exemplu în locuința 2 de la Forostovyči²⁵. Dar nici nu se poate vorbi de o continuitate tipologică între discurile din secolul III și tîpsiile din secolul VI.

În așezarea de la Obuhiv II, la 43 km spre sud de Kiev, au fost identificate două faze de locuire, despărțite de un interval de 200 de ani. În timp ce discurile apar în prima fază, care a fost atribuită culturii Kiev, tîpsiile sunt caracteristice celei de a doua fază atribuite culturii Pen'kivka²⁶. În al doilea rând, potrivit scenariului lui Tret'iakov, tîpsiile au înlocuit în cele din urmă discurile, acestea din urmă dispărînd cu totul din materialul arheologic. Dar dacă funcția tîpsiilor va fi fost diferită de cea a discurilor (folosite mai ales drept capace), atunci nu există nici un motiv pentru care cele din urmă să fi disparut la momentul apariției celor dintâi. În realitate, cele două tipuri ceramice coexistă de-a lungul secolului al VI-lea. Discuri întrebuințate drept capace sunt cunoscute în secolele VI-VII din morminte de incinerare în urnă descoperite la Lebiaže, lângă Kursk, la Barašivka, lângă Žytomyr și la Suemtsi, lângă Rivne²⁷. Discurile apar mai ales în complexe de secolele VI-VII din Belarus, care au fost atribuite culturii Koločin, dar nici tîpsiile nu lipsesc din asemenea complexe²⁸. Atât discuri, cât și tîpsii au fost descoperite în inventarul locuinței 13 de la Pen'kivka, pe malul drept al Niprului, și la Hohlov Buhor, lângă Trubčevsk, pe cursul superior al râului Desna, în ambele cazuri în complexe datate în secolele VI-VII²⁹. În alte complexe din această perioadă, discurile apar și fără tîpsii³⁰. Nici unul dintre discurile descoperite în aceste complexe nu a fost găsit fie pe podea, fie într-un fel sau altul în asociere cu instalația de foc; toate au fost de fapt găsite în nivelul de umplură.

Materialul arheologic din așezări nu contrazice prin urmare concluziile trase pe baza urnelor de incinerare cu discuri de lut în chip de capace: funcția discurilor era cu totul alta decât cea a tîpsiilor, dintre care nici una nu a fost

²⁴ Tret'iakov 1974, p. 67. Ideea potrivit căreia tîpsiile de lut ar fi caracteristice slavilor (și numai lor), căci ar deriva în ultimă instanță din discurile de lut, la rândul lor caracteristice slavilor preistorici din cultura Zarubyntsi, mai este încă repetată fără nici un pic de spirit critic de către unii arheologi (de pildă, Szimonova 1997, p. 86; Fusek 2004, p. 173).

²⁵ Goriunov 1974, p. 124-125.

²⁶ Kravčenko 1979, p. 86; Abašina, Skyba 2001-2002, p. 67.

²⁷ Rusanova 1973, p. 5; Symonovič 1975, p. 22 cu nota 18; Lipking 1974, p. 144, 149 și 145 fig. 4/46.

²⁸ Sereda 2003, p. 28.

²⁹ Pryhodniuk 1980, p. 34 fig. 13/16; Padin 1974, p. 135. Cele două complexe amintesc în mod surprinzător de rezultatele periegezei efectuate pe valea pârâului Turilla din marginea de nord a orașului Lorca, în Spania. De la Las Hermanillas 1 s-au recoltat atât tîpsii, cât și discuri, în timp ce la La Jarosa, Las Hermanillas 2 și Molino del Rollo n-au fost găsite decât discuri. Toate aceste puncte au fost datate, pe baza materialului recoltat, în secolele VI-VII (Martínez Rodríguez 1996, p. 210 fig. 1/7, 212 fig. 3/6, 213 fig. 4, 214 fig. 5/7).

³⁰ Bila Tserkva (Pryhodniuk 1990, p. 86, 106, fig. 12/12), Budišče (Pryhodniuk 1980, p. 127-128, 137 fig. 16/16), locuințele 19 și 20 de la Pen'kivka (Pryhodniuk 1980, p. 36 fig. 15/7; Berezovets' 1963, p. 167-169), Sušky (Pryhodniuk 1990, p. 96, 105 fig. 10/5) și toate locuințele din așezarea de la Riabovka (Oblomskij, Terpilovs'kij 2001).

folosită drept capac. Ideea potrivit căreia tipsiile ar deriva din discuri trebuie deci respinsă drept o încercare mai mult sau mai puțin naționalistă de a da slavilor timpurii mai multă vechime preistorică³¹. Această concluzie este valabilă și în privința tipsiilor cu margini scurte ce apar în unele complexe ale culturii Kiev, în raport cu tipsiile din așezările datate în secolele VI-VII. În timp ce tipsiile apar deja în complexe de secol IV ale culturii Kiev, nu este până în prezent cunoscut niciun complex cu tipsii din secolul al V-lea³². Nu există tipsii în nici o așezare a culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, care s-a răspândit în secolul al IV-lea și la începutul secolului al V-lea în întreaga regiune dintre cursul mijlociu al Niprului și cursul inferior al Dunării³³. Altfel spus, între cele mai noi complexe ale culturii Kiev și cele mai vechi complexe cu tipsii ce pot fi datate în mod sigur în secolul al VI-lea există un hiat cronologic ce nu poate fi depășit. Totodată, cele mai vechi complexe cu tipsii din secolul al VI-lea sunt din regiunea Dunării de Jos și nu din cea a Niprului Mijlociu acolo unde tradițiile culturii Kiev se vor fi menținut, chipurile, până în secolul al VI-lea. Pe scurt, dacă nu sunt niciun fel de tipsii în secolul al V-lea, nici în regiunea Niprului Mijlociu, nici în cea a Dunării de Jos, atunci explicația bazată pe argumentul migrației nu se poate susține și e nevoie de alte modalități interpretative. În orice caz, judecând după materialul arheologic disponibil în momentul de față, nu există niciun fel de legătură (tipologică ori de altă natură) între tipsiile din cultura Kiev și cele din Evul Mediu timpuriu. Dacă tipsiile din secolele III-IV aveau aceeași întrebuințare ca cele din așezările medievale timpurii, atunci rezultă că tipsiile au trebuit reinventate căci au fost complet uitate pe parcursul a mai mult de 150 de ani.

O examinare atentă a întregului material arheologic publicat duce la concluzia că există în momentul de față în jur de 400 de complexe cu tipsii ce pot fi datate în secolele VI-VII (vezi catalogul din anexa articolului). În afară de acestea, mai există și un mare număr de tipsii găsite fie întâmplător, fie în cursul periegezelor ori "*în stratul*" unor așezări, adică în afara unui context arheologic bine precizat. Deoarece, în astfel de împrejurări, este practic imposibilă verificarea datărilor propuse, am exclus din analiză toate aceste exemplare fără context, la fel ca și exemplarele care, deși datate în secolele VI-VII, la o analiză mai amănunțită se dovedesc a fi mai târzii. De pildă, Nad'a Profantová a pus pe lista celor mai timpurii tipsii de pe teritoriul Cehiei

³¹ Asemenea încercări sunt cunoscute și din Polonia, unde originea tipsiilor a fost împinsă până la cultura lusaciană din epoca târzie a bronzului sau de la începutul epocii Halstatt, dar și până la cultura pomeraniană a epocii Latène târzie (Jaskanis 2003, p. 434). În bazinul Tisei superioare din Ucraina subcarpatică, apariția primelor tipsii de lut a fost pusă pe seama culturii Kuștanovytsi din secolul VI î. Hr. (Čerkun 1994-1995, p. 77).

³² Niciuna din tipsiile datate în secolul al V-lea nu a fost găsită fie într-un complex databil fără nicio putință de îndoială în acel secol, fie, cel puțin, într-o poziție stratigrafică clară. Asemenea tipsii ar putea de fapt aparține culturii Kiev, după cum indică dimensiunile lor reduse (14-20 cm) în comparație cu exemplarele cunoscute din complexe de secolele VI-VII (Viargei 1993, p. 70; Viargei 2005, p. 490). Pentru o încercare similară, dar tot atât de neizbutită de a data cele mai vechi tipsii din Slovacia în secolul al V-lea, vezi Fusek 1994, p. 78.

³³ Rafalovič 1972b, p. 132, 151; Curta 2009b, p. 18. *Contra*: Fusek 2004, p. 173, dar fără niciun fel de argumente sau dovezi.

exemplarele găsite în groapa 29 de la Opolánky³⁴. Dar aceste fragmente de tîpsii au fost găsite împreună cu ceramică lucrată la roata înceată, cu împunsături de pieptene și cerculețe, ce nu poate fi datată mai devreme de secolul al VIII-lea³⁵. Tot astfel, Gabriel Fusek a pus Bratislava-Devínska Nova Ves pe lista celor mai vechi tîpsii de pe teritoriul Slovaciei, laolaltă cu Nitra-Mikov dvor și Vranov nad Topľou³⁶. Dar complexul ceramic cu fragmente de tîpsii de la Bratislava-Devínska Nova Ves (Dalšie topolite) se datează mai degrabă la sfârșitul secolului al VII-lea sau chiar în secolul VIII³⁷. Motivul pentru care m-am hotărât să las deoparte exemplarele mai târzii este că, în timp ce tîpsiile de lut își fac apariția într-o regiune relativ restrînsă a Europei de est, ele s-au răspândit în secolele următoare în numeroase alte regiuni. S-a observat de fapt că în timp ce tîpsiile apar foarte rar în secolul VI în Ucraina, Polonia, Slovacia sau Cehia, numărul lor în aceste regiuni crește vertiginos pe parcursul secolelor următoare. Dimpotrivă, în sudul României, unde tîpsiile apar la o dată timpurie, ele lipsesc din așezările datate la sfârșitul secolului al VII-lea sau în secolul VIII³⁸.

Odată eliminate complexele de dată în mod clar mai târzie, o privire aruncată rapid asupra catalogului descoperirilor face deja loc unor observații interesante. Mai întîi, nu toate așezările despre care se știe sigur că existau în secolele VI-VII apar pe acea listă. Sare în ochi absența unor așezări importante precum Craiova, București-Cățelu Nou, Dodești, Rus-Mănăstioara, Recea, Ripniv, Dunaújváros și Bachórz³⁹. Totodată, nu în toate așezările de pe listă a fost descoperit același număr de tîpsii (fig. 1). Deși harta descoperirilor indică cu claritate o concentrare în zona României de astăzi, precum și a Republicii Moldova, în unele din așezările din această regiune n-au fost descoperite decât câteva fragmente de tîpsie. Acest lucru arată că, oricare va fi fost funcția lor, tîpsiile nu răspundeau nevoilor vieții de zi cu zi. Distribuția tîpsiilor ne duce astfel cu gândul la o funcție oarecum specială a acestor vase. Chiar și în acele așezări din care provin tîpsii, asemenea vase nu a fost găsite în toate locuințele sau gropile fiecărei așezări. Având în vedere marea diversitate a numărului de complexe pe așezare, ordinea din Tabelul I este dată de proporția (în procente)

³⁴ Kuna, Profantová 2005, p. 161.

³⁵ Princová-Justová 2004, p. 123, 125 pl. 3/28-30.

³⁶ Fusek 1994, p. 78. Gabriel Fusek pare de asemenea a fi cu totul derutat în privința funcției tîpsiilor și a tăvilor de lut. Lista celor mai vechi tîpsii pe care a întocmit-o el include și Blažice, numai că acolo a fost găsit un fragment de tavă, nu de tîpsie (Fusek 1994, p. 319 pl. V/6). Într-o încercare disperată de a demonstra cu orice preț că nu am avut dreptate atunci când am susținut că tîpsiile au fost "inventate" în regiunea Dunării de Jos, Fusek s-a apucat să adauge puncte pe harta distribuției tîpsiilor publicată în Curta 2001, p. 297 fig. 72, și le-a plasat mai cu seamă în regiunea Cehiei și a Slovaciei de astăzi (Fusek 2004, p. 174, harta 4). După harta lui, tîpsii au fost descoperite pînăși în Germania. Multe din punctele adăugate de Fusek reprezintă însă situri databile numai după ca. 700, în timp ce harta mea ilustrează distribuția celor mai vechi tîpsii datate *numai* în secolele VI-VII. Chiar și așa, adaosurile lui Fusek nu schimbă cu nimic vădita concentrarea descoperirilor în regiunea Dunării de Jos.

³⁷ Zábojník 1988, p. 419.

³⁸ Jaskanis 2003, p. 435, 437; Teodor 2005b, p. 215-216 cu nota 30.

³⁹ Popilian, Nica 2005; Leahu 1965; Teodor 1984b; Ignat 1973; Rafalovič 1968b; Aulih 1963; Baran 1963; Bóna 1973; Parczewski 2003.

a complexelor cu tipsii din totalul de complexe descoperite în fiecare așezare.

Astfel, comparând cele mai ridicate cu cele mai scăzute procentaje, rezultă că multe din așezările cu o proporție ridicată de complexe cu tipsii nu au mai mult de 20 de complexe⁴⁰. Dimpotrivă, o proporție relativ mică se întâlnește în așezări cu peste 100 de complexe, dintre care numai în câteva s-au găsit tipsii. Avem deci o confirmare a faptului că, oricare va fi fost întrebuintarea lor, tipisiile aveau un rol special și nu erau vase de uz cotidian. La aceeași concluzie ajungem și dacă aruncăm o privire mai atentă asupra numărului de exemplare din unele din acele complexe care se dovedesc a fi singurele din respectivele lor așezări în care să se fi găsit tipsii. De exemplu, în timp ce în niciun alt complex din așezarea de pe strada Soldat Nicolae Ghivan din București nu au fost găsite tipsii, din locuința 13 provin nu mai puțin de 7 exemplare. În așezarea de la Seliște, 4 din 16 complexe aveau tipsii. Într-unul dintre ele, însă (locuința 13), au fost găsite 129 de fragmente de tipsii, cea mai mare cantitate de astfel de vase înregistrată până acum în vreun complex datat în secolele VI-VII. În vreme ce trei din așezările cu cel mai mare număr de tipsii cuprind complexe având fiecare mai mult de 10 exemplare (Borșeni, Davideni, Semenky), cele mai multe complexe nu conțin decât fragmente din 2 până la 4 exemplare. Uneori, cel puțin unul dintre ele este decorat (tabelul 2). Este vorba despre alveole sau creștături pe buză, realizate fie cu degetul sau cu unghia, fie cu un instrument ascuțit. Două exemplare prezintă un decor în formă de raze și, respectiv, cruce (fig. 3/1 și 4/1)⁴¹. Avem de-a face foarte probabil cu ceva mai mult decât un simplu decor. Fragmente de tipsii din două complexe de la Dulceanca au funduri aspre, ba chiar rugoase la interior, probabil pentru a preveni lipirea de fundul tipsiei a ceea ce va fi fost copt înăuntru (fig. 4/2, 3). Din același motiv, unele exemplare au margini numai puțin răsfrânte, fără unghiuri ascuțite în profil (fig. 5), iar fundurile sunt îngroșate, uneori la mijloc, cu marginile subțiate (fig. 6)⁴². În aceasta constă deosebirea fundamentală dintre tipsii și discuri, care au în general aceeași grosime pe întregul profil și sunt lipsite de margini (fig. 7)⁴³. Nu sunt cunoscute decât numai câteva tipsii întregi, dar chiar și printre acestea se poate observa o mare varietate de dimensiuni. Diametrul exemplarelor din locuința 2 de la Udești și din complexul 55 de la Běchovice este de numai 15 și, respectiv, 16,9 cm. Mult mai mari sunt tipsiile din locuințele 30 de la Izvoare (20 cm), 1 de la Popina (21 cm), 1 de la Ivancea (24 cm), precum și cea de la Ciortești (25 cm). Sunt și câteva exemplare de dimensiuni considerabile, precum exemplarul de la Morești, care are un diametru ce depășește 30 cm (fig. 2/4). Atunci când într-un singur complex apar mai multe exemplare, ele sunt numai rareori de aceleași dimensiuni

⁴⁰ O excepție ce merită a fi amintită este marea așezare de la Davideni, în care aproape 70% din complexe conțin unul sau mai multe fragmente de tipsii.

⁴¹ Pentru cruci incizate în interiorul tipsiilor, vezi Teodor, Stanciu 2009, p. 139.

⁴² Modelarea tuturor exemplarelor cunoscute s-a făcut cu mâna, cu excepția a două tipsii, una din groapa 21 de la Bratei și cealaltă din locuința 6 descoperită pe Calea Victoriei în București, amândouă lucrate la roată.

⁴³ Stanciu 2011, p. 221 cu nota 1283 greșește prin urmare atunci când, din cauza unor margini de abia vizibile, numește "discuri" tipsiile găsite în locuințele 1a și 52 de la Lazuri.

(locuințele 8 de la Borșeni, 13 de la București-Soldat Ghivan, 1 de la Dănceni, 10, 13, 39 și 57 de la Davideni, 1 de la Dulceanca, 1 de la Haloč, 2 de la Turulung-Vii și 4 de la Vel'ke Trakany). Va fi existat oare o măsură medie pentru tîpsii ori poate chiar o tendință de standardizare a unei categorii ceramice ce este oricum foarte simplă? Aceasta este de bună seamă o întrebare de mare însemnătate, ce ar merita o cercetare aparte, ce nu-și are înlocul în articolul de față. În orice caz, variația mărimii este un argument în plus în favoarea ideii potrivit căreia tîpsiile erau produse pentru ocazii speciale și nu vase pentru consumul cotidian. Pe de altă parte, s-a observat faptul că pasta din care sunt făcute tîpsiile nu se deosebește cu nimic de cea din care este confecționată ceramica lucrată cu mîna din unul și același complex⁴⁴. Dacă e adevărat că tîpsiile vor fi fost făcute pentru ocazii deosebite, ele în sine nu par a se fi deosebit cu nimic de restul ceramicii.

Ca și în așezarea de la Gózneq, multe din tîpsiile din Europa central-răsăriteană și de est au fost găsite în nivelul de umplutură, unde au ajuns la cîtva timp după abandonarea casei cu podea adîncită (tabelul 3). Avem însă un număr suficient de mare de exemplare găsite în interiorul locuinței, unele pe podea, altele lângă instalația de foc (fie vatră deschisă, fie, mai adesea, cuptor de lut sau de pietre) ori chiar pe vatra acesteia. Dintre cele 351 de locuințe pentru care avem informație cu privire la poziția în care au fost descoperite fragmentele de tîpsii, majoritatea (42,16 %) aveau cuptor de pietre și numai 13,1% cuptor de lut. Această observație dezice afirmații recente potrivit cărora tîpsiile nu apar în locuințe cu piatră⁴⁵. Asemenea afirmații se bazează pe falsă premisă conform căreia tîpsiile nu puteau fi folosite în cuptoare cu boltă, ci numai pe vetre deschise. Cu toate acestea, din toate locuințele cu tîpsii din secolele VI-VII, 22,2% aveau vetre de pietre și numai 1,7% vetre de lut, cifre care sunt cu mult inferioare celor privitoare la tîpsiile găsite în locuințe cu cuptoare de lut sau de pietre. În unele cazuri, cuptoarele au fost descoperite atît cu bolta intactă, cît și cu fragmente de tîpsii pe vatră, ca în locuințele 9 de la Bacău-Curtea Domnească, 34 de la Davideni și 7 de la București-Băneasa. În alte cazuri (10,25% din totalul complexelor cu tîpsii), nu s-a găsit niciun fel de instalație de foc, ca, de exemplu, în cazul locuințelor 9 de la Chwałków, 38 de la Lozna, 10, 13 și 15 de la Seliște, 233 de la Nitra sau al complexelor SZ1 și SZ 3 de la Nova Tabla. La prima vedere, asemenea cazuri contrazic presupusa asociere dintre instalații de foc și tîpsii. Dacă cele din urmă erau folosite pentru copt lipii, atunci ne-am putea imagina că cei care trăiau în case fără instalații de foc își coceau pâinea pe vetre sau cuptoare în aer liber aflate în afara locuinței sau în locuința vreunui vecin. Dar la o privire mai atentă, tîpsiile din locuințele fără instalații de foc n-au fost găsite pe podea, ci, de regulă, în nivelul de umplutură (locuințele 3 de la Biliaivka, XIII de la Hytssi, I/18 de la Pen'kivka, 1 de la Poluzir'ia, 2 de la Semenky, 3 de la Sighișoara și 5 de la Suha Gomol'sa). Aceste locuințe, după ce vor fi fost abandonate, au fost transformate în gropi de gunoi pentru alte locuințe din preajmă. Tîpsiile găsite în locuințele fără

⁴⁴ Abașina, Skyba 2001-2002, p. 67.

⁴⁵ Pleterski 2008, p. 96.

instalații de foc nu sunt prin urmare în măsură să contrazică ideea legăturii dintre tipsii și instalațiile de foc. În numeroase cazuri, tipsiile au fost găsite în locuințe cu cuptoare de lut sau de pietre din care provin și fragmente de tăvi de lut (locuințele 1 de la Bakota, 13, 23, 24 și 30 de la Davideni, 1, 2 și 5 de la Kodin, 1a de la Lazuri, 8 de la București-Străulești și 14 de la Vel'ky Cetín). Tava era probabil așezată deasupra cuptorului, fie de la bun început (în care caz cuptorul nu avea boltă), fie în urma dărâmării bolții, în calitate de reparație. Vor fi fost oare tipsiile puse pe tăvile de lut, pentru a coace pâinea deasupra cuptorului? O asemenea explicație s-ar putea da la rigoare pentru acele locuințe în care cuptoarele serveau nu numai la încălzit și la gătit, dar și la prelucrarea metalelor. Atunci când activitățile meșteșugărești aveau loc la gura cuptorului, pâinea nedospită se putea coace deasupra lui. Cu toate acestea, niciun complex cu tipsii și cu tăvi nu a dat încă la iveală nici creuzete și nici linguri de turnat metalul topit (fig. 8-10).

Coacerea pâinii nedospite trebuie, însă, să fi avut loc înăuntrul și nu deasupra cuptorului, probabil direct pe jarul din vatră sau, pentru a evita afumarea pâinii sau amestecul ei cu cărbune sau cenușă, pe vălătucii care apar adesea în cuptoarele de lut (dar nu și în cele de pietre) (fig. 8). Rolul vălătucilor era de a menține căldura în interiorul cuptorului după ce jarul se va fi stins, probabil în scopuri culinare⁴⁶. În locuința 1a de la Lazuri, în interiorul cuptorului se aflau vălătuci, un fragment de tipsie, precum și un fragment de tavă de lut, ce stătea probabil deasupra cuptorului⁴⁷. Spre deosebire de vălătuci, "*pâinișoarele*" (sau turtele) de lut apar atât în cuptoare de pietre (locuințele 1 de la Dănceni, 12 de la Garvan și 31 de la Popina), cât și în cuptoare de lut (locuințele X de la Hyttsi, 1a și 52 de la Lazuri). "*Pâinișoarele*" au fost recent interpretate drept "*unelte obiectivizate ale unor credințe și practici magico-religioase*"⁴⁸. Asocierea "*pâinișoarelor*" cu tipsiile are darul de a arunca o lumină neașteptată asupra caracterului special al celor din urmă, mai ales atunci când sunt găsite înăuntrul sau în apropierea instalației de foc. Același lucru se poate spune și despre asocierea în trei cazuri (Hansca, Lozna și Seliște), foarte probabil din secolul al VII-lea, a tipsiilor cu statuetele de lut. Astfel de figurine au fost interpretate drept obiecte de cult legate probabil de practici rituale în jurul vetrei, ca simbol al casei⁴⁹. Figurina din locuința 11 de la Hansca are forma unui animal (bou sau, poate, vacă), iar cea de la Seliște pare să înfățișeze o figură umană. Mai trebuie amintit că în complexul din locuința 11 de la Hansca se găsea și o tipsie miniaturală⁵⁰. S-ar putea prin urmare ca tipsiile să fi avut o semnificație specială din cauza a ceea ce era copt în ele.

Astfel s-ar putea explica și depunerea tipsiilor în morminte. Două astfel de cazuri merită examinate mai îndeaproape. Tipsia din mormântul 24 de la

⁴⁶ Stanciu 1998.

⁴⁷ Stanciu 2011, p. 333-334. O asociere directă dintre un cuptor de lut, vălătuci și tipsii este atestată în cazul cuptorului în aer liber (A) de la Dulceanca (Dolinescu-Ferche 1986b, 128).

⁴⁸ Stanciu 2012, p. 260; vezi de asemenea Bialeková 1999; Stamati 2000 și 2001; Stanciu 2001.

⁴⁹ Tentiuc 1990; Tentiuc 1996; Zsidi 2002.

⁵⁰ Tel'nov, Riaboi 1985, p. 114, 117.

Band, datat la începutul secolului al VII-lea amintește întrucîtva de situația din mormîntul 150 de la Basel-Kleinhüningen, dar totodată se deosebește de aceasta. Mai întîi, la fel ca multe alte morminte de la Band, mormîntul 24 a fost jefuit încă din vechime, iar numărul și poziția exactă a obiectelor de inventar nu ne va fi niciodată cunoscut. În al doilea rînd, acest mormînt este unul din cele patru morminte cu oase de cai din necropola de la Band și va fi fost, probabil, un mormînt de cal. Aflat în marginea de sud-vest a necropolei, mormîntul este flancat de alte două (25 și 32) care conțin oase atît umane cît și de cal⁵¹. Semnificația tîpsiei din mormîntul 24 rămîne încă neelucidată, dar acesta nu este singurul caz de asociere de ceramică cu oase de cal. În afara dinților de cal, mormîntul 168, aflat în partea diametral opusă a necropolei, conținea un vas din ceramică fină cenușie, cu decor ștampilat⁵². Tîpsia din mormîntul 24 are o margine aproape verticală, pentru care nu există nicio analogie în materialul ceramic din așezările de la Bratei sau Sighișoara. Încă și mai ciudată este prezența fragmentelor de tîpsii în inventarul mormîntului de incinerare nr. 5 de la Rat'kovo, lângă Aleksandrov, la vreo 70 km spre nord-est de Moscova. Însăși apariția tîpsiiilor într-o regiune atît de estică provoacă nedumerire. Din cele 15 complexe din necropola de la Rat'kovo, numai în mormîntul 5, oarecum izolat în partea de est, au fost găsite tîpsii. Analiza antropologică a resturilor calcinate indică un individ în vîrstă de vreo 35 de ani, probabil o femeie. În afară de tîpsii, mormîntul mai conține și o mare cantitate de oase de animale, precum și semințe de plante, mai cu seamă de mazăre, ovăz și grâu⁵³. Din inventar mai făceau parte podoabe din lanțuri și plăcuțe de bronz caracteristice mormintelor din grupa Riazan'-Oka datată în secolele VI-VII, dar care apar și în necropole și așezări mai tîrzii din secolele IX-X⁵⁴. În afara acestor artefacte în inventarul mormîntului 5 de la Rat'kovo se mai aflau și două tipare pentru turnat obiecte de podoabă. În zona centrală a Rusiei, depunerea unor astfel de tipare în morminte este un obicei funerar ce apare mai tîrziu în decursul secolelor VII-X⁵⁵. Fără posibilitatea de a data mai exact acest complex funerar, interpretarea tîpsiiilor de la Rat'kovo este foarte dificilă. Dacă se va dovedi pînă la urmă că mormîntul se datează în secolul al VII-lea, atunci s-ar putea ca tîpsiiile să indice adaptarea locală a unor cutume culinare din regiuni aflate la mare depărtare spre sud-vest. Poate că spre această interpretare arată și semințele de cereale.

Unele tîpsii au fost găsite dimpreună cu unelte, ca de exemplu cu seceri în locuințele 74 de la Davideni, 31 de la Dulceanca, 1 de la Kočubiivka și 11 de la Lozna.⁵⁶ Este vorba fără doar și poate de obiecte de valoare, judecînd cel puțin după faptul că asemenea unelte apar în depozite din aceeași perioadă,

⁵¹ Pentru mormintele de cai de la Band, vezi Dobos 2010-2011, p. 379.

⁵² Kovács 1913, p. 359, fig. 74/8.

⁵³ Višnevskij, Kir'ianova, Dobrovol'skaia 2007, p. 94 tabelul 2.

⁵⁴ Ahmedov, Belocerkovskaia, Rumianceva 2007; Ahmedov et al. 2007; Grišakov 1988, p. 80-81.

⁵⁵ Višnevskij, Kir'ianova, Dobrovol'skaia 2007, p. 101.

⁵⁶ O seceră provine și din groapa 20 de la Kavetčina.

descoperite la sud de Dunăre⁵⁷. Încă și mai de preț trebuie să fi fost cele două brăzdare de plug găsite dimpreună cu fragmente de tipsii în locuințele 2 de la Bakota și, respectiv, 17 de la Gropșani. Din inventarul a 7 locuințe în care s-au descoperit tipsii (locuințele 13 de la Garvan, XII de la Hyttsi, 3 de la Kočubiivka, 1 de la Molești, 13 de la Seliște, 49 de la Popina și 9 de la Stetsivka) mai fac parte și pietre de râșniță fragmentare. Brăzdarele de plug, secerile și pietrele de râșniță trădează ocupațiile eminamente agricole ale celor care întrebunțau tipsiile și care locuiau în casele în care acestea au fost găsite. Această concluzie este confirmată și de izvoarele scrise, din care aflăm că ocupația principală a locuitorilor regiunii Dunării de Jos era cultivarea cerealelor⁵⁸. Dealtfel, pasta unora din vasele descoperite la Hansca conține semințe de mei, orz și ovăz⁵⁹. Nu știm mai nimic despre cum se pregătea mâncarea, dar absența formelor ceramice deschise (boluri și caserole) din așezările secolelor VI și VII (spre deosebire de cele din secolul al IV-lea) a fost pusă pe seama unor schimbări de regim alimentar⁶⁰. Formele închise (adică oalele înalte și înguste) sunt de regulă asociate cu oase de bovine (vezi tabelul 4)⁶¹, pentru că astfel de forme erau cele mai potrivite pentru a menține o temperatură ridicată și a reține un volum relativ mare de lichid, două condiții esențiale pentru fiertul cărnii și pregătirea unor feluri de mâncare semi-lichide, de tipul terciului. Oala putea fi lăsată la fiert la gura cuptorului pentru a frăgezi atât carnea, cât și legumele și pentru a le face prin aceasta mai digerabile și mai gustoase. Carnea de vită se gătește cel mai bine în vase înalte și înguste, în care poate să fiarbă în apă vreme îndelungată, atât cât e nevoie pentru a o frăgezi și a stârpi tenia, pe scurt o metodă mai sigură și mai eficientă decât friptura. Din cauza calităților sale nutritive și organoleptice, "*supă*" ce se obține printr-o astfel de metodă poate la rândul ei fi consumată separat, probabil cu mari cantități de pâine sau de mămăligă⁶². Acesta este dealtfel contextul în care trebuie interpretate și tipsiile.

Ca și în Spania, ideea conform căreia tipsiile erau folosite la coptul lipiilor a fost formulată în Europa central-răsăriteană pe baza observațiilor etnografice. Milenko Filipović a atras pentru prima dată atenția cercetătorilor asupra faptului că pânăși în secolul al XX-lea, tipsiile erau întrebunțate în Bosnia, Macedonia și Bulgaria de vest la coptul pâinii nedospite cu prilejuri unor mari sărbători, ca de exemplu praznicul Sf. Profet Ieremia (1 mai). Deoarece în aceste împrejurări femeile jucau un rol fundamental în făurirea tipsiilor, Filipović le-a denumit "*ceramică femeiască*"⁶³. Ca și în Africa de Nord, regiunea din care s-a inspirat Sonia Gutiérrez pentru interpretarea pe care a dat-o tipsiilor din Spania, coptul lipiilor din Balcani se face îndeobște pe vatra deschisă. Cu toate

⁵⁷ Vitliantov 1998; Čolakova 2005. Pentru depozitele de unelte din Peninsula Balcanică datate în secolele VI-VII, vezi și Curta 2013a.

⁵⁸ *Strategikon* XI 4.5.

⁵⁹ Rafalović 1972b, p. 152-153.

⁶⁰ Curta 2009b, p. 17-18.

⁶¹ Multe din aceste bovine au fost sacrificate la o vârstă înaintată, semn că ele vor fi fost cruțate fie ca vite de povară sau de tracțiune, fie pentru produse lactate (Haimovici 1986-1987, p. 255).

⁶² Arthur 2007, p. 18-19.

⁶³ Filipović 1951; vezi și Bratiloveanu-Popilian 1968.

acestea, pe baza unor observații etnografice mai recente efectuate în regiunea Munților Rodopi din sudul Bulgariei au putut fi distinse două categorii de tîpsii, unele mai mici (33-35 cm), altele mai mari (50-70 cm). Cele din urmă nu sunt arse în cuptor, ci numai uscate la soare, fiind apoi acoperite cu un capac, deoarece sunt întotdeauna folosite pe vatra deschisă. Tîpsia, în astfel de cazuri, este încălzită mai întâi pe foc, cu fundul în sus, după care coca se întinde pe toată suprafața, apoi se acoperă cu capacul și pâinea se coace pe jar. Spre deosebire de tîpsiile de mari dimensiuni, cele mici sunt întotdeauna arse în cuptor, fiind folosite numai în interiorul cuptoarelor de copt, fără niciun capac. O astfel de tîpsie este unsă cu untdelemn sau cu grăsime de animal, după care coca (sau mai degrabă amestecul cvasi-lichid ce servește drept cocă) este turnată în tîpsie și coaptă⁶⁴. Un experiment arheologic efectuat în pădurea de la sud de Ljubljana, în Slovenia, a demonstrat că e relativ ușor de confecționat o tîpsie cu un diametru de 30-40 cm, folosind apă, paie, lut și păr de cal, în nu mai mult de o oră de lucru. La fel ca și tîpsiile de mari dimensiuni din Munții Rodopi, cele din experimentul arheologic din Slovenia nu au fost arse, ci pur și simplu încălzite pe vatră⁶⁵. Cu cât e mai mica tîpsia, cu atât se face mai repede lipia. Fără nici un fel de masă de lucru, coca poate fi întinsă în palmă, căci, într-adevăr, o tîpsie de ca. 20 cm corespunde dimensiunilor medii ale unei mâini omenesti⁶⁶. Dat fiind faptul că fiecare tîpsie este relativ mică, lipia produsă cu ajutorul ei va fi fost o porție pentru o singură persoană, ceea ce înseamnă fie că fiecare gospodărie avea mai multe tîpsii, fie că era nevoie de un timp îndelungat pentru a coace lipii pentru toți membrii familiei⁶⁷.

Să ne aducem aminte în acest moment de faptul că marea majoritate a complexelor cu tîpsii aveau fiecare între 2 și 4 exemplare, semn că lipiile coapte pe instalația de foc respectivă erau destinate consumului din familie, știut fiind că într-o casă cu podea adâncită nu puteau sta în medie mai mult de 5 persoane, adică o familie simplă (fig. 11).⁶⁸ Ținând seama de faptul că numai câteva locuințe din fiecare așezare au tîpsii, se poate deduce că lipiile coapte cu ajutorul lor nu vor fi fost pentru toată lumea. În unele locuințe (adesea singurele de acest fel din așezările respective), au fost găsite mai multe tîpsii decât numărul maxim de locatari, membrii familiei ce locuia în casa respectivă. Cum se poate explica prezența a 9 tîpsii în locuința 39 de la Davideni, care avea o suprafață de numai 11,7 m² și care deci nu putea adăposti mai mult de 6 persoane? Ce-i de făcut cu locuința 13 de la Seliște, cu o suprafață de 18,8 m² (deci care nu putea adăposti mai mult de 10 persoane), dar în care s-au găsit 129 de fragmente de tîpsii, în afară de 1039 de fragmente de ceramică lucrată cu mâna?⁶⁹ În ambele cazuri avem de a face cu locuințe propriu-zise, în care

⁶⁴ Krauss, Jeute 1998, p. 513.

⁶⁵ Pleterski 2008, p. 73-74.

⁶⁶ Pleterski 2008, p. 77, 80.

⁶⁷ Pleterski 2008, p. 77.

⁶⁸ Curta 2001, p. 283; vezi și Šalkovský 2001.

⁶⁹ Aceste calcule nu sunt, desigur, decât estimative, căci se bazează pe un coeficient de 1,8-2,7 m² de persoană, coeficient propus pentru calcularea numărului de soldați din fortificațiile romano-bizantine din Peninsula Balcanică (Kardulias 1988, p. 207; Kardulias 1992, p. 282-283).

oamenii trăiau și lucrau zilnic, și nu cu clădiri destinate unor adunări cu un număr mare de participanți. În afara tipsiilor, în inventarul locuinței 39 de la Davideni se mai găsea și un creuzet, iar în cel al locuinței 13 de la Seliște—o fusaiolă de lut și un fragment de piatră de râșniță. Totuși din această din urmă locuință mai provin și două fragmente de amforă, care sugerează faptul că locatarii ei aveau la dispoziție fie vin, fie ulei. Asocierea unui număr relativ însemnat de tipsii cu fragmente de amforă a fost înregistrată și în cazul locuințelor 14 de pe strada Soldat Nicolae Ghivan din București (singura clădire din această așezare în care au fost găsite tipsii) și, respectiv, 1 de la Dulceanca⁷⁰. Amforele sunt prezente și în alte două locuințe de la Davideni, deși întovărășite de o cantitate mai mică de tipsii (locuințele 58 și 73).

Într-o carte publicată acum 14 ani, propuneam pentru așezările din secolele VI-VII un model de analiză intra-sit menit a pune în evidență posibile zone de activitate⁷¹. Într-adevăr, anumite activități efectuate în interiorul unei așezări pot fi identificate cu ajutorul grupărilor de material arheologic relevant, precum și al asocierilor spațiale ale artefactelor sau ecofactelor dintr-un anume orizont arheologic datat cu oarecare precizie. Prin "*activitate*" se înțelege în acest context o anumită ocupație ce are drept rezultat depunerea unui anume material arheologic. Cel mai mare număr de complexe cu tipsii este cel din așezarea de la Davideni (vezi tabelul 1). Merită tocmai de aceea să aruncăm o privire mai atentă asupra acestei așezări pentru a înțelege mai bine distribuția tipsiilor în cadrul uneia și aceleiași așezări. În pofida afirmațiilor autorului săpăturii⁷², așezarea de la Davideni nu are două faze de locuire, cele mai multe din complexele sale putând fi datate într-o singură fază cu puțin înainte și după anul 600⁷³. Așezarea este însă alcătuită din două cătune. Cel mai mic, aflat la nord, cuprinde unele din cele mai mari locuințe din așezare, dar, în același timp, și unele din cele mai mici, ca, de exemplu, locuința 38 (cu o suprafață de numai 8,25 m²), aflată în mijlocul unui spațiu central deschis. Prea mică pentru a adăposti o întreagă familie, această locuință avea însă, în mod neobișnuit, două instalații de foc, un pietrar și o vatră deschisă, amândouă fiind folosite, după cât se pare, concomitent (fig. 12). Cătunul dinspre sud avea de asemenea o clădire (locuința 60) amplasată în mijlocul unui spațiu central deschis. Nici în locuința 38 și nici în locuința 60 nu au fost descoperite nici unelte, nici piese de podoabă, dar din ambele complexe provine ceramica lucrată cu mâna și la roată, precum și, bineînțeles, tipsii. Majoritatea locuințelor din jurul celor două spații deschise aveau fiecare mai multe instalații de foc. De pildă, locuința 42, o

⁷⁰ Pentru amfore în așezările din secolele VI-VII, vezi Curta 2001, p. 242-243; Măgureanu 2010; Gândilă 2013, p. 93-101. Tipsiile au fost găsite împreună cu fragmente de amforă și în locuințele 3 de la București-Băneasa, 23 de la Budureasca, 5 și 11 de la Dulceanca, 10 de la Gropșani, 14 de la Hansca, 2 de la Kavetčina, 12 de la Kodin, 27 de la Obuhiv, 1, 5 și 6 de la Pen'kivka, 2 de la Poluzir'ia, 1 de la Sfîntești, 9 de la Stetsivka și 2 de la Tselihov Buhor. În majoritatea cazurilor fragmentele sunt prea mici pentru a permite o încadrare tipologică a amforelor, dar fragmentele identificate aparțin toate tipului Late Roman 2.

⁷¹ Curta 2001, p. 297-307.

⁷² Mitrea 2001, p. 37.

⁷³ Curta 2002, p. 90, 94.

clădire mare cu o suprafață de 16 m² avea nu mai puțin de 3 cuptoare (două pietrare și un cuptor de lut). Tot astfel, în locuința 71 au fost găsite 5 cuptoare (un pietrar și 4 cuptoare de lut), dar stratigrafia acestei locuințe este neclară și se prea poate ca ea să fi fost reparată cel puțin o dată, caz în care cuptoarele nu vor fi fost folosite concomitent.

Fiecare cătun avea în plus un număr de cuptoare în aer liber (două la nord și 7 la sud). Aidoma locuinței 38, în multe clădiri din jurul spațiului central din cătunul de la nord au fost găsite tipsii. În patru dintre ele (locuințele 33, 35, 36 și 39) au fost găsite și singurele unelte din așezare—două dornuri (locuințele 35 și 35), 2 tipare de piatră (locuințele 33 și 36), 3 creuzete (locuințele 33, 36 și 39) și 4 unelte ascuțite cu întrebuințare necunoscută (câte una în fiecare dintre cele patru locuințe). Cel mai mare număr de fusaiole a fost de asemenea descoperit tot în această zonă a așezării. În locuința 41, aflată în imediata apropiere a locuinței 42, a fost găsită una din cele 3 fibule digitate de la Davideni, precum și un fragment de pieptene bilateral. Dacă ar fi să judecăm după distribuția intra-sit a artefactelor, spațiul central deschis din cătunul nordic era locul unor activități meșteșugărești precum prelucrarea metalelor neferoase și producția de obiecte de podoabă. Aceasta era însăși zona în care se desfășurau activități în cadrul cărora erau consumate mâncăruri speciale. Tipsiile, cu care se coceau foarte probabil lipiile, apar cel mai adesea în clădiri cu mai multe instalații de foc, dintre care multe sunt amplasate în jurul spațiului central deschis din partea de nord a așezării (locuințele 27, 31, 34, 37, 38 și 42). Această distribuție nu apare însă tot atât de clar în cătunul de la sud. Și totuși și în acest caz zona spațiului central deschis este marcată de fragmente de amfore, o altă fibulă digitată, precum și de fibule cu picior întors pe dedesubt, podoabe care serveau în secolele VI-VII ca însemne de statut social⁷⁴. Distribuția tipsiilor în cadrul așezării de la Davideni se deosebește în mod vădit de cea a oaselor de animale. Gătitul mâncărilor pe bază de făină va fi fost mult mai complicat decât prepararea cărnii, necesitând foarte probabil atât spațiu, cât și efort suplimentar. Un experiment arheologic efectuat în anii '80 ai secolului trecut la Březno, în Cehoslovacia, a arătat că pentru a produce masa zilnică, exclusiv pe bază făinoasă, pentru o familie cu trei membri, era nevoie de 1,7 kg de făină pe care o singură persoană o putea răzni manual în timp de 2 ore⁷⁵. Cantitatea de făină necesară pentru fiecare lipie în parte nu va fi fost prea mare, dar dacă toate lipiile trebuiau coapte în același timp, de exemplu cu prilejul unei ceremonii comunitare, atunci pentru cantitatea totală de care era nevoie trebuie să se fi depus un efort considerabil, iar coacerea întregii cantități de pâine nedospită va fi durat un timp îndelungat. Tipsiile semnalează prin urmare existența, în cadrul așezării de la Davideni, a una sau două zone de activități comunitare ce implicau, printre altele, și coptul pâinii

⁷⁴ Pentru fibulele digitate, vezi Curta 2012; pentru fibulele cu picior întors pe dedesubt, vezi Curta, Gândilă 2013, p. 108, 111, 125, 127, 133.

⁷⁵ Pleinerová, Neustupný 1987.

nedospite (sau cu foarte puțină drojdie), de forma lipiilor⁷⁶. E de crezut că locuințele având fiecare mai multe instalații de foc erau legate de asemenea activități, mai ales dacă ne gândim la clădirea 38 și la cele din împrejurul ei, prea mici pentru a fi cu adevărat locuințe. Analiza distribuției intra-sit a tipsiilor scoate așadar la lumină organizarea și folosirea sistematică a spațiului din interiorul așezării, care sunt răspunzătoare atât de structura acesteia, cât și de grupările spațiale de artefacte. Cele mai importante trăsături ale acestor grupări sunt prezența celor două spații centrale deschise și polarizarea distribuției de artefacte. Ne-am putea deci închipui așezarea de la Davideni drept o îmbinare de două cătune, unul la nord, celălalt la sud, cu un fel de piață centrală în partea de nord, care era folosită ca arenă pentru activități comunitare și pentru ceremonii, sărbători sau ospete în cadrul cărora se consumau mâncăruri speciale.

O asemenea organizare a spațiului a fost identificată și în alte așezări⁷⁷. Săpăturile efectuate între anii 1972 și 1982 la Gropșani au dat la iveală 19 locuințe, dintre care 11 cu tipsii. Șapte locuințe sunt grupate în jurul unui spațiu central deschis (zona secțiunilor XII, XXII și XXIII în care nu a fost descoperită nici o locuință), cu trei locuințe pe partea de nord și alte patru pe partea de sud.⁷⁸ La Seliște, două grupuri de case cu podea adâncită erau așezate de o parte și de alta a unui spațiu gol de mari dimensiuni, având o singură locuință (nr. 7) în mijloc, flancată de două cuptoare de copt în aer liber. În cinci case cu podea adâncită de pe latura de est a acestui spațiu au fost găsite toate acele de os, precum și majoritatea fragmentelor de amforă și a tipsiilor din întreaga așezare (o altă tipsie provine din locuința 7 aflată în mijlocul spațiului central)⁷⁹. La Botoșana, 6 din 9 locuințe cu tipsii (nr. 6, 8, 12, 13, 15 și 26) erau grupate în jurul unui spațiu gol din marginea de sud a așezării⁸⁰. În așezarea II de la Dulceanca, toate casele cu podea adâncită erau grupate în cerc în jurul a două cuptoare (dintre care unul cu tipsii), fragmentele de tipsii și de amfore fiind descoperite în partea de sud, iar uneltele în partea de nord a acestui aranjament circular⁸¹. Tipsiile vor fi fost deci, ca și ceramica lucrată cu mâna și ornamentată cu alveole sau creștături pe buză, o marcă a unei identități regionale. Spațiul deschis din centrul fiecărei așezări nu era numai un loc al unor activități comunitare, ci și o arenă a competiției sociale din acea așezare, un context cultural "din afara gospodăriei" pentru afișarea unei identități de grup⁸².

Asemănările frapante dintre contextelor arheologice în care apar tipsiile rezultă și din înserierea pe bază de *correspondence analysis* a 285 de complexe

⁷⁶ Deși nu există nici un fel de indiciu al cultivării viței de vie, cu excepția cosorului din locuința 10 de pe strada Soldat Nicoale Ghivan din București (Dolinescu, Constantiniu 1981, p. 322 fig. 18/7), drojdia putea fi obținută și prin fermentarea altor produse, precum cerealele sau laptele.

⁷⁷ Măgureanu, Szmoniewski 2003, p. 123-130.

⁷⁸ Popilian, Nica 1998, p. 155, fig. 3.

⁷⁹ Curta 2001, p. 298, fig. 73.

⁸⁰ Teodor 1984a, p. 81 fig. 2.

⁸¹ Curta 2001, p. 300, 303, fig. 78.

⁸² Pentru ideea contextului cultural "din afara gospodăriei", vezi Conkey 1991.

În raport cu 32 de categorii de artefacte—unelte (străpungătoare, creuzete, cuțite, linguri de turnat, tipare, ace, brăzdare de plug, râșnițe, seceri și pietre de ascuțit), arme (vârfuri de lance și de săgeată), podoabe (mărgelile, fibule digitate, brățări, fibule cu picior întors pe dedesubt și cercei) și artefacte ceramice (fragmente de amfore, "pâinișoare", figurine de lut, vâlătuci, ceramică lucrată cu mâna, inclusiv fragmente cu decor din alveole sau creștături pe buză, greutate de lut de la războiul de țesut, ceramică lucrată la roata rapidă sau încetă, fusaiole și tăvi de lut). În locul unei parabole, forma în care complexele ar trebui să se grupeze dacă ar exista o variabilă latentă (ca de exemplu dimensiunea temporală, în care caz distribuția complexelor ar fi una cronologică), graficul ce a rezultat din această analiză prezintă o îngrămădire de puncte ce se întinde din cadranul IV în cadranul II (fig. 13-14). În primul cadran se găsesc trei complexe—locuințele 3 de la Bacău, 51 de la Davideni și 17-19 de la Șumuleu—în care au fost găsite fibule turnate cu picior întors pe dedesubt (fig. 15). Fibula de la Bacău este un exemplar tipic cu arc semicircular în secțiune și imitația înfășurării piciorului, trăsături ce se regăsesc pe multe alte exemplare descoperite la sud de Dunăre, în Bulgaria de nord⁸³. Fibula de la Șumuleu este puțin diferită, întrucât piciorul său are forma unei cruci, un detaliu care are de asemenea analogii în Peninsula Balcanică⁸⁴. Cea mai interesantă dintre cele trei fibule este însă cea de la Davideni, al cărei arc este decorat cu trei fețe omenești, interpretate drept portrete de sfinți, dar care sunt mai degrabă potrete de împărați⁸⁵. Cea mai bună analogie provine din fortificația romano-bizantină de la Pernik, în Bulgaria de vest și nu este exclus ca și exemplarul de la Davideni să fi venit tot de acolo⁸⁶. În orice caz, fibula de la Davideni era demult ruptă atunci când a fost lăsată pe podeaua locuinței 51. Descoperirea unei asemenea fibule la mai mult de 190 km distanță de limes-ul dunărean arată valoarea socială pe care această piesă de podoabă o avea pentru locuitorii așezării de la Davideni și faptul că, aidoma amforelor, ea era fără îndoială un însemn de statut social, probabil și din cauza portretelor de împărați de pe arc⁸⁷. În orice caz, fibulele turnate cu picior întors pe dedesubt au fost recent datate în ultimele două sau trei decenii ale secolului al VI-lea⁸⁸.

În ciuda poziției lor izolate din primul cadran, nu există nicio diferență cronologică între cele trei locuințe cu fibule turnate cu picior întors pe dedesubt și celelalte complexe din principala îngrămădire din graficul analizei. Una dintre cele mai timpurii date propuse pentru acestea din urmă este 525±100, o data

⁸³ Curta, Gândilă 2011, p. 57 cu nota 22, 64 fig. 6.

⁸⁴ Curta, Gândilă 2011, p. 57, 67, fig. 8.

⁸⁵ Haralambieva 1998, p. 368; Eger 2001, p. 153.

⁸⁶ Liubenova 1981, p. 172 fig. 112/6.

⁸⁷ Curta, Gândilă 2011, p. 60, 71. Locuința 51 se află în marginea de sud a așezării și face parte dintr-un grup de patru clădiri (locuințele 51, 52, 58 și 59) din jurul unui cuptor în aer liber care va fi fost folosit în comun pentru coptul pâinii (Mitrea 2001, p. 124). Acest grup de case se remarcă prin câteva artefacte ce ar fi putut fi folosite drept însemn de statut social: strecurătoarea de bronz din locuința 52, precum și fibula digitată de tip I G după Werner și fragmentele de amforă din locuința 58.

⁸⁸ Curta, Gândilă 2011, p. 68.

obținută prin analiza radiocarbon a unor fragmente de cărbune din locuința 55 de la Běchovice⁸⁹. Efectuată înainte de era spectrometriei masei accelerate (metodă ce nu a fost inventată decât la sfârșitul anilor '70 ai secolului trecut), această măsurătoare radiocarbon are o marjă de eroare foarte mare, iar datarea astfel obținută este îndoielnică. Îndoiala cu pricina se bazează în primul rând pe ceramica din acel complex, care este decorată cu un motiv șampilat tipic epocii avare, dar care nu poate fi datat mai înainte de mijlocul secolului al VII-lea⁹⁰. Tot atât de îndoielnică este și datarea obținută mai recent prin analiza radiocarbon a unor mostre din umplutura complexului SO 149A de la Nova Tabla: BP 1582±27 (1σ calibrat 431-534 p. Chr. cu o probabilitate de 68,3%; 2σ calibrat 419-542 p. Chr. cu o probabilitate de 95,4%). Mostrele vor fi fost contaminate, după cum rezultă, printre altele, din prezența în acest complex a ceramicii lucrate la roată de epocă romană⁹¹. Din complexul SZ4 din apropiere provine o placă de cureauă cu analogii în mediul avaric timpuriu, ceea ar sugera, dimpotrivă, o datare mai târzie, în jurul anului 600⁹². Dimpotrivă, datările pe bază de radiocarbon ale mostrelor din complexul SE7/SE24 de la Popava par a fi corecte: BP 1445±24 (1σ calibrat 602-642 p. Chr., cu o probabilitate de 68,3%; 2σ calibrat 572-649 p. Chr., cu o probabilitate de 95,4 %) ⁹³. Din cauza resturilor de oase umane calcinate din umplutură, nu e sigur că putem interpreta complexul SE7/SE24 drept locuință, dar cerceul de aur cu pandantiv strugure găsit în acest complex are analogii foarte bune atât într-o descoperire dintr-o localitate necunoscută din Croația (exemplar aflat astăzi la Muzeul Arheologic din Zagreb), cât și în complexe funerare din Crimeea, datate pe baza cataramelor în secolul al VII-lea. Datarea prin analiza radiocarbon a complexului de la Popava este deci confirmată de cronologia cerceului⁹⁴.

Cu mult mai sigur este *terminus post quem* dat de moneda de bronz de la Iustinian, emisă la Constantinopol între anii 527 și 538 și descoperită în locuința 13 de la Botoșana⁹⁵. Nu putem ști cât timp s-a aflat această monedă în circulație, înainte de a fi inclusă în complexul arheologic de la Botoșana, dar lăsând la o parte aprinsa dezbatere privitoare la valoarea cronologică a monedelor folosite la datarea complexelor funerare sau din așezări⁹⁶, locuința

⁸⁹ Vencel 1973, p. 381. În articol nu se precizează unde anume a fost făcută analiza, ci numai faptul că ea ar fi publicată în "H. Quitta (in litt.)", dar lista bibliografică de la sfârșitul articolului nu cuprinde nicio referință cu un asemenea autor. Hans Quitta (1925-2010) a fost un chimist german care a lucrat la Laboratorul de radiocarbon de la Berlin (pe vremea aceea, în Republica Democrată Germană) și a efectuat câteva măsurători radiocarbon la sfârșitul anilor '60 și la începutul deceniului următor, ce au fost publicate în revista *Radiocarbon* avându-l drept co-autor pe Günther Kohl. Nu e clar la care dintre aceste articole se va fi referit Slavomil Vencel.

⁹⁰ Vencel 1973, p. 360 fig. 15/2, 3; Vida 1999, p. 153-154; Curta 2008, p. 678-679.

⁹¹ Pavlovič 2008, p. 49-50.

⁹² Guštin 2008, p. 54 fig. 2-5.

⁹³ Šavel 2008, p. 66-67.

⁹⁴ Curta 2013c, p. 180.

⁹⁵ Teodor 1984a, p. 31, 110 fig. 31/6. Aceasta nu e singura monedă de acest tip din așezarea de la Botoșana, o alta fiind descoperită în locuința 20 (Teodor 1984a, p. 36-37, 109 fig. 30/2, 110 fig. 31/8).

⁹⁶ Pentru o reacție de ultima oră la această dezbatere lipsită de sens, vezi Komar 2011.

13 de la Botoșana este, până una-alta, cel mai vechi complex cu tipsii din întreaga Europă central-răsăriteană de est. Imediat după acest complex vine, în ordine cronologică, locuința 72 de la Davideni, din care provine o fibulă cu picior întors pe dedesubt, a cărei paralelă a fost descoperită în fortificația romano-bizantină de la Pece, în Albania⁹⁷, dar care este de fapt o imitație ieftină a unei fibule de aur descoperite în 1980 într-un mic tezaur în interiorul cisternei principale din castrul de la Vodno, lângă Markovi Kuli, în marginea de sud-est a orașului Skopje⁹⁸. Din tezaur mai făceau parte un pandantiv de aur și un cerceș, tot de aur, precum și o cataramă fragmentară de tip Sucidava (tipul D2, după Schulze-Dörrlamm), care se datează în cea de-a doua treime a secolului al VI-lea⁹⁹. O datare ceva mai târzie poate fi acceptată și pentru locuința 75 de la Davideni, din care provine o fibula de fier cu analogii în fortificația romano-bizantină de la Gabrovo datate în cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea¹⁰⁰. Fibulele din locuințele 16 de la Davideni și 20 de la Poian au piciorul de formă trapezoidală, o trăsătură caracteristică fibulelor cu picior întors pe dedesubt din nordul Bulgariei, mai ales cele de la Gabrovo, datate în ultima treime a secolului al VI-lea¹⁰¹. Tot în ultima treime a acestui secol poate fi datat și fragmentul de tipsie descoperit în fortificația romano-bizantină de la Piatra Frecăței împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) într-un strat datat cu o monedă de la Iustin II, emisă în anul 575/6¹⁰². Tipsiile apar și în ultima fază de locuire de la Caričin Grad (Iustiniana Prima), datată cel mai devreme în ultimele decenii ale secolului al VI-lea¹⁰³.

La sfârșitul secolului al VI-lea sau la începutul celui următor poate fi datată și strecurătoarea de bronz din locuința 52 de la Davideni, un tip de obiect frecvent întâlnit în morminte de femei aristocratice și care era întrebuințat la strecuratul vinului fierț¹⁰⁴. Strecurătorile apar mai ales în morminte din epoca avară timpurie (cca. 570 - cca. 630) în calitate de metafore ale atribuțiilor casnice ale femeilor din înalta aristocrație, care serveau vinul la ospete. Tot în epoca avară timpurie se poate data și mărgheaua cu "ochi" din locuința 17 de la Dulceanca. Astfel de mărghele au fost la modă în interiorul bazinului carpatic în jurul anului 600¹⁰⁵. Aceeași dată sau una ceva mai târzie ar putea fi propusă și

⁹⁷ Pärzhita 1990, pl. X/5.

⁹⁸ Mikulčić, Bilbija 1981-1982, p. 212, 213 fig. 7.

⁹⁹ Schulze-Dörrlamm 2002, p. 151-155.

¹⁰⁰ Curta, Gândilă 2013, p. 112.

¹⁰¹ Curta, Gândilă 2013, p. 127-129. Această datare este adevărată de cronologia crucilor de bronz, ca cea din locuința 16 de la Davideni, un exemplar tipic al seriei în forma unei cruci de Malta care era la modă în secolul al VI-lea în regiunea balcanică. Cu toate acestea, tipare pentru producția unor asemenea cruci apar și la nord de Dunăre, unul dintre ele fiind descoperit la Botoșana (Teodor 1984a, p. 40-41, 99 fig. 201; Curta 2005, p. 185).

¹⁰² Vilceanu, Barnea 1975, p. 209-211, 215, 213 fig. 3/1.

¹⁰³ Bjelajac 1990, p. 173, pl. XVI/20; Ivanišević 2012, p. 61, 64 fig. 3/6, 7. Pentru Caričin Grad, în general, vezi Bavant, Ivanišević 2007.

¹⁰⁴ Mitrea 1995-1996, p. 231, 229 fig. 1/5; Tobias 2001, p. 178. Strecurătoarea de la Davideni aparține tipului D, varianta A după Tobias (Tobias 2001, p. 172).

¹⁰⁵ Pásztor 2008, p. 313-316.

pentru complexe cu fibule digitate¹⁰⁶. Fibula din locuința 5 de la Čornivka este un exemplar al seriei I C după Werner, care a fost recent datată la sfârșitul secolului VI și la începutul celui următor¹⁰⁷. Seria II B, căreia îi aparține fibula din umplutura locuinței 41 de la Davideni, are aceeași datăre¹⁰⁸. Deoarece seria I G nu poate fi datată mai târziu de mijlocul secolului al VII-lea, complexul din locuința 58 din aceeași așezare, din care provine o astfel de fibula, ar putea fi și el tot din jurul anului 600¹⁰⁹. Deși unele fibule de tip I D după Werner ar putea fi datate și mai târziu decât mijlocul secolului al VII-lea, exemplarul din locuința 14 de la Hansca e probabil tot de la începutul secolului¹¹⁰. Tot așa cum fibulele turnate cu picior întors pe dedesubt semnalează legături cu lumea romano-bizantină din nordul Peninsulei Balcanice, fibulele digitate indică contacte la mare distanță. În timp ce cea mai bună analogie pentru fibula de la Hansca este cea de la Budureasca, o localitate aflată la 240 km spre sud-vest, exemplarul din locuința 41 de la Davideni seamănă cu o pereche de fibule digitate din tezaurul de la Ugly, în regiunea Kursk din Rusia, adică la o distanță de patru ori mai mare, înspre nord-est¹¹¹. O altă fibulă de la Davideni, cea din locuința 58, are o bună analogie descoperită la Pastyr'ske, în regiunea Niprului mijlociu din Ucraina de astăzi¹¹². Fibulele digitate nu erau însă numai podoabe exotice obținute de la mare distanță sau imitând produse aduse de departe, ci și însemne de statut social, căci procurarea și portul unor asemenea fibule va fi fost o strategie socială de crearea unei noi identități de grup în rândul elitelor locale. Același lucru se poate susține și în cazul locuinței 20 de la Hansca, în care, pe lângă tipsii, a fost găsită și o pereche de fibule cu brațe egale de tip niprovian¹¹³. O astfel de fibulă a fost descoperită pe umărul unuia dintre cele trei schelete din mormântul 11 de la Bakla, în Crimeea, fiind asociată unei fibule digitate de tip II C după Werner și unei cataramă "bizantine" de tip Siracuza, amândouă datate în prima jumătate a secolului al VII-lea¹¹⁴. Cele mai multe analogii provin însă din descoperiri întâmplătoare din regiunea Niprului mijlociu, inclusiv de pe teritoriul așezării fortificate de la Pastyr'ske¹¹⁵. Contacte cu elitele din regiunea Niprului mijlociu rezultă și din descoperirea unui pandantiv trapezoidal de bronz în cuptorul de la Luka-Vrublivets'ka, din care provine și un fragment de tipsie. Astfel de pandantivi apar frecvent în tezaurile de obiecte de bronz și de argint de la vest și de la est de cursul mijlociu al Niprului, o regiune

¹⁰⁶ Deși fibulele de tip I F după Werner au fost datate în secolul al VI-lea, exemplarul din locuința VIII de la Semenky era rupt și va fi fost probabil o podoabă învechită sau o sursă de material brut (bronz). Tipsiile din acest complex trebuie deci datate mai târziu.

¹⁰⁷ Curta 2011a, p. 70.

¹⁰⁸ Curta 2009a.

¹⁰⁹ Curta 2006a.

¹¹⁰ Curta 2006b, p. 437-446.

¹¹¹ Korzukhina 1996, p. 418, 688 pl. 98/1; Curta 2009a, p. 48 fig. 2.

¹¹² Korzukhina 1996, p. 378, 618 pl. 28/2; Curta 2006a, p. 15 fig. 5.

¹¹³ Rodinkova 2006, p. 57 fig. 6/29, 20; 59. Fibulele de la Hansca aparțin tipului III 2, după Rodinkova, în care însă se găsesc numai exemplare cu datăre nesigură.

¹¹⁴ Curta 2011b; Aibabin, Iuročkin 1995, p. 128, 227 fig. 22/3.

¹¹⁵ Rodinkova 2006, p. 59.

în care se pare că făceau parte din portul femeilor aristocrate.¹¹⁶ Tot înspre tezaurele din regiunea niprovană indică atât placa ornamentală în formă de animal din locuința 13 de la Samčyntsi, cât și brățara cu capete îngroșate din locuința 2 de la Skybyntsi. Plăcile ornamentale în formă de animal au fost recent interpretate drept decorații ale veșmintelor purtate de membrii aristocrației, iar cele mai cunoscute exemplare sunt cele din tezaurul de la Martynivka¹¹⁷. Din același tezaur fac parte și trei brățări de argint asemănătoare celei de la Skybyntsi, dar exemplare din bronz sunt frecvent întâlnite în coomplexele funerare din Crimeea laolaltă cu podoabe caracteristice pentru începutul secolului al VII-lea, precum cataramele de tip Siracusa¹¹⁸.

Nu se poate desigur trage o concluzie atotcuprinzătoare de pe urma câtorva complexe cu datare relativ sigură¹¹⁹. Cu toate acestea, tipsiile de lut apar cu siguranță în cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea, poate chiar în ultima sa treime, și se răspândesc rapid în decursul primei jumătăți a secolului al VII-lea. Tipsiile semnalează adoptarea unor alimente făinoase al căror consum va fi fost poate legat de anumite ceremonii sau ospete comunitare. Alimentele de bază ale perioadei precedente (secolele IV-V) erau și ele tot pe bază de cereale, în special grâu și mei, dar lipiile nu sunt atestate arheologic înainte de mijlocul secolului al VI-lea, cel puțin nu în regiunea cuprinsă între cursul mijlociu al Niprului și cursul inferior al Dunării. Adoptarea tipsiilor în repertoriul ceramic din această regiune, la sfârșitul secolului al VI-lea coincide cu unele schimbări în regimul alimentar semnalate, între altele, de formele ceramice închise, mai potrivite pentru gătitul cărnii de vită sau de porc. Oalele înalte și înguste lucrate cu mâna sau la roata înceată coexistă cu cele mai vechi tipsii, care sunt uneori decorate cu același tip de ornament, fie alveole, fie creștături pe buza vasului, o formă de stil emblematic ce a fost asociată unei anume identități regionale¹²⁰. Și totuși, tipsiile nu fac parte din ceramica de uz comun, căci ele lipsesc din unele așezări sau sunt rare într-altele. De cele mai multe ori, un complex ceramic tipic conține, în afară de ceramică lucrată cu mâna și la roată, numai câteva fragmente dintr-o singură tipsie (fig. 16). O astfel de distribuție, ca și asocierea în unele complexe a tipsiilor cu obiecte ce marcau statutul social (fibule turnate cu picior întors pe dedesubt, fibule digitate, pandantivi, brățări sau amfore) ne lasă să înțelegem că ceremoniile sau ospetele la care se mânca pâine nedospită erau totodatăși un prilej de afirmare și consolidare a statutului social ridicat.

¹¹⁶ Comșa 1984; Gavrituhin 1997.

¹¹⁷ Szmoniewski 2008, p. 283.

¹¹⁸ Pekars'ka, Kidd 1994, pl. 20/1-3; Aibabin, Haidedinova 2009, pl. 130/3, 4.

¹¹⁹ Nici o datare nu poate fi propusă pentru 21% din complexe listate în anexa acestui articol. În afara tipsiilor, din aceste complexe provine ceramică lucrată cu mâna fără niciun fel de decor. Dimpotrivă, tipsiile sunt asociate cu ceramică lucrată la roată numai într-un singur caz (groapa 21 de la Bratei), putând astfel fi datate în secolul al VI-lea sau la începutul celui următor. Numai 5% din toate complexe aveau ceramică lucrată cu roata, în afara celei lucrate cu mâna, fără decor. În majoritatea cazurilor, este vorba de buze în formă de T și de funduri inelare, și unele și altele de tradiție cerneahoviană.

¹²⁰ Curta 2001, p. 291, 294.

În vreme ce cronologia și semnificația socială a tipsiilor nu ridică nici un fel de probleme dificile, este mult mai greu de explicat apariția acestor vase. După părerea mea, explicația oferită până acum (tipsiile apar din cauza migrației slavilor) nu se poate susține din mai multe motive. Mai întâi, în pofida celor afirmate în literatura mai veche, nu există nicio legătură tipologică între tipsii și discurile de lut atestate în acele regiuni ale Europei de est din care se crede că au venit slavii. În al doilea rând, cele mai vechi tipsii nu sunt cele de pe cursul râurilor Pripiat și Nipru, ci cele de la Dunărea de Jos, ceea ce contravine direcției nord-sud a presupusei migrații. În al treilea rând, dacă admitem pentru moment că această migrație va fi avut într-adevăr loc, atunci nu se poate explica de ce tipsiile apar la cel puțin o jumătate de secol după cea mai veche mențiune în izvoarele scrise a slavilor din regiunea Dunării de Jos, adică la o dată mult ulterioară migrației și nu în timpul acesteia. În al patrulea rând, tipsiile și-au făcut apariția, fie și sporadic, în așezări romano-bizantine din regiunea balcanică. Prezența lor într-o fortificație de pe frontiera Dunării, precum cea de la Piatra Frecăței, ar putea, la rigoare, să se datoreze recrutării în garnizoana acelei fortificații a unor băștinași de la nord de Dunăre, dar o astfel de explicație nu mai funcționează în cazul unui oraș precum cel de la Caričin Grad, în care de altfel au fost găsite mai multe tipsii decât la Piatra Frecăței. Oricare va fi fost semnificația lipiilor coapte în tipsii în așezările de la nord de Dunăre, este limpede că această semnificație nu apărea romanilor din Peninsula Balcanică nici drept barbară, nici drept complet străină. Avem astfel o paralelă surprinzătoare cu situația din Spania, atât la Cartagena, cât și la Caričin Grad, tipsiile fiind în uz în același timp, anume în jurul anului 600. În ambele cazuri, ele apar într-un mediu urban, care trebuie privit în contrast cu așezările rurale aflate la o oarecare distanță de aceste orașe, în regiuni socotite, în ambele cazuri, ca fiind locuite de "*barbari*". Atât în Spania, cât și în Europa central-răsăriteană, tipsiile au devenit dintr-odată o importantă componentă a repertoriului ceramic puțin înainte și după anul 600. E greu de crezut că avem de a face cu o simplă coincidență, dar fenomenul nu poate fi deocamdată explicat. O altă paralelă între cele două regiuni este apariția, aproape în același timp, a ceramicii lucrate la roata înceată, care ar putea să indice un mod de producție "*casnic*", deși nu este deloc clar în ce fel se leagă tipsiile de aceste schimbări. Materialul disponibil arată însă cu limpezime că în Europa central-răsăriteană și de est, în jurul anului 600 ceremoniile sau ospetele publice au căpătat brusc o mare semnificație socială și că ele presupuneau consumul de pâine nedospităce era coaptă în tipsii. Astfel de ceremonii vor fi servit elitelor locale drept rampă de lansare a pretențiilor lor sociale și ca arenă pentru competiția dintre diverse căpetenii politice ale sclavinilor, despre care ne informează izvoarele scrise. Mecanismele prin care liderii politici de tip *big men* s-au ridicat din mijlocul acestor comunități vor fi avut prin urmare de a face cu organizarea ceremoniilor comunitare, a ospetelor și a sărbătorilor în care acești lideri jucau un rol cheie¹²¹.

¹²¹ Curta 1999.

Nu cunosc nicio explicație plauzibilă pentru rolul atât de important pe care consumul de pâine nedospită l-a jucat, pare-se, în cadrul acestor ceremonii, dar rămâne în afara oricărei îndoieli faptul că tîpsiile sunt într-un fel sau altul legate de statutul social ridicat. Este de asemenea limpede că producția agricolă din comunitățile ce locuiau în secolele VI-VII la nordul Dunării de Jos era îndeajuns de mare nu numai pentru a asigura baza vieții lor economice, dar și pentru a crea, pe lângă cele necesare subzistenței, și un anumit surplus. Autorul tratatului militar cunoscut sub numele de *Strategikon* știe, bunăoară, că sclavinii de la nord de Dunăre își îngroapă averile în pământ în locuri tainice, un indiciu clar de prosperitate economică. Acest autor era foarte probabil un militar de carierăși cu experiență, care recomandă trupelor romane aflate în campanie împotriva sclavinilor la nord de Dunăre să nu distrugă proviziile găsite în așezările acestora, ci să le transporte pe spinările animalelor de povară ori în ambarcațiuni până în interiorul Imperiului¹²². Într-o societate eminamente agricolă, pâinea (cel puțin cea nedospită, sub forma lipiilor) va fi fost poate un simbol al autorității politice. Rămâne însă în sarcina cercetării viitoare să verifice dacă asemenea concluzii se pot transfera și asupra tîpsiilor de lut din așezarea de la Gózquez.

Anexă:

Lista tîpsiilor de lut din complexe databile în secolele VI-VII.

1. Angheluș, jud. Covasna, locuința 3; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Székely 1992, p. 297, 296; fig. 33/B3.2).
2. Bacău, locuința 5; găsite pe podeaua locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Mitrea, Artimon 1971, p. 236, 243; fig. 14/3).
3. Bacău, locuința 6; găsite pe pe podeaua locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și cu o fibula turnată cu picior întors pe dedesubt (Mitrea, Artimon 1971, p. 236).
4. Bacău, locuința 7; găsite pe podeaua locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (un fragment cu creștături pe buză) și un ac de os (Mitrea, Artimon 1971, p. 236, 239).
5. Bacău, locuința 9; fragmente din 3 exemplare găsite pe vatra pietrarului, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu o cruce incizatăși un altul cu alveole pe buză) (Mitrea, Artimon 1971, p. 239, 243; fig. 14/1, 4, 6).
6. Bakota, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Khmel'nyts'kyi (Ucraina), locuința 1; fragmente din 7 exemplare (5 cu alveole pe buză) împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză) și un fragment de tavă de lut (Pryhodniuk 1975, p. 84-85, 134; pl. XXIV/14-20).
7. Bakota, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Khmel'nyts'kyi (Ucraina), locuința 2; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna

¹²² *Strategikon* XI 4.8.

(inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) și la roata înceată, precum și cu un brăzdar de plug (Pryhodniuk 1975, p. 83-84, 132; pl. XXII/20-23).

8. Bakota, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Khmel'nyts'kyi (Ucraina), locuința 4; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu creștături pe buză) (Pryhodniuk 1975, p. 83, 133; pl. XXIII/7).

9. Bakota, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Khmel'nyts'kyi (Ucraina), locuința 22; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) și la roată (Vynokur, Gorišniy 1994, p. 115; fig. 45/6).

10. Bakota, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Khmel'nyts'kyi (Ucraina), locuința 23; un fragment cu alveole pe buză, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Vynokur 1980, p. 870, 871; fig. 4/6).

11. Balatonlelle, comitatul Somogy (Ungaria), locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Skriba, Sófalyi 2004, p. 122-123, 134; fig. 14/3).

12. Band, jud. Mureș, mormântul 24 (mormânt de cal?); împreună cu un fragment ceramic lucrat la roată din pastă fină roșie (ceramică romană?) și o cataramă de fier cu placă dreptunghiulară (Kovács 1913, p. 405, 305; fig. 27/1).

13. Běchovice, district Praha-východ (Cehia), locuința O55; un exemplar întreg și fragmente din alte două exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv două fragmente cu decor șampilat) (Vencl 1973, p. 351-352, 354, 356, 362; 357; fig. 12/7; p. 358; fig. 13/8, 12; p. 363; fig. 17/8).

14. Bernašivka, raion Mohyliv-Podil's'kyi, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința 34; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și un străpungător de os (Vynokur 1997, p. 34, 36; fig. 5/2).

15. Biliaivka, raion Oleksandrija, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 3; în umplutură, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Pryhodniuk 1990, p. 86).

16. Biliaivka, raion Oleksandrija, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 4; în umplutură, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Pryhodniuk 1990, p. 86, 106; fig. 11/2).

17. Bobshiv, raion Halych, regiunea Ivano-Frankivs'ke (Ucraina), locuința 7; fragmente din 2 exemplare (unul cu alveole pe buză) descoperite în interiorul pietrarului, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu decor din alveole pe buză) (Baran 1972, p. 150-152; fig. 37/11, 12).

18. Bobshiv, raion Halych, regiunea Ivano-Frankivs'ke (Ucraina), groapa 50; fragmente din 4 exemplare (dintre care unul cu alveole pe buză) împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată (Baran 1972, p. 153, 154; fig. 38/4-7).

19. Borșeni, jud. Neamț, locuința 1; fragmente din 3 exemplare găsite în umplutură împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu o fusaiolă (Mitrea, Dumitroaia, Ciubotaru 1997, p. 167, 169, 176; fig. 29/6-8).

20. Borșeni, jud. Neamț, locuința 2; găsite în umplutură împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu o fusaiolă (Mitrea, Dumitroaia, Ciubotaru 1997, p. 169, 176; fig. 29/10).

21. Borșeni, jud. Neamț, locuința 7; găsite în umplutură împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea, Dumitroaia, Ciubotaru 1997, p. 169, 171, 178; fig. 30/17).

22. Borșeni, jud. Neamț, locuința 8; fragmente din 10 exemplare găsite în umplutură împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, un creuzet și 2 fusaiole (Mitrea, Dumitroaia, Ciubotaru 1997, p. 171, 173, 176; fig. 29/15; p. 178; fig. 30/14; p. 181; fig. 32/3-9; p. 183; fig. 33/12).

23. Borșeni, jud. Neamț, locuința 9; în interiorul pietrarului, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată și un fragment de tavă de lut (Mitrea, Dumitroaia, Ciubotaru 1997, p. 175, 180; fig. 31/13).

24. Botoșana, jud. Suceava, locuința 6; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiolă (Teodor 1984a, p. 26-27).

25. Botoșana, jud. Suceava, locuința 8; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiolă (Teodor 1984a, p. 28).

26. Botoșana, jud. Suceava, locuința 12; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, 2 fusaiole și un străpungător (Teodor 1984a, p. 30-31).

27. Botoșana, jud. Suceava, locuința 13; fragmente din două exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna, o fusaiolă, un străpungător și o monedă de la Iustinian, emisă la Constantinopol în 527-538 (Teodor 1984a, p. 31, 128; fig. 49/1, 3).

28. Botoșana, jud. Suceava, locuința 15; împreună cu ceramică lucrată cu roata, o fusaiolă, o cute și fragmente de greutate de la războiul de țesut (Teodor 1984a, p. 32-33, 122; fig. 43/5).

29. Botoșana, jud. Suceava, locuința 22; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, o fusaiolă și 2 pietre de ascuțit (Teodor 1984a, p. 37-38).

30. Botoșana, jud. Suceava, locuința 26; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu o cute (Teodor 1984a, p. 40).

31. Botoșana, jud. Suceava, locuința 29; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiolă (Teodor 1984a, p. 42).

32. Botoșana, jud. Suceava, locuința 30; fragmente în 2 exemplare (unul cu un mâner pe margine), împreună cu ceramică lucrată la roată, un cuțit, 2 pietre de ascuțit și o greutate de la războiul de țesut (Teodor 1984a, p. 42-43, p. 128; fig. 49/2, 6).

33. Bratei, jud. Sibiu, locuința 7a; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu creștături pe buză) și la roată, fragmente din doi piepteni bilaterali de os și un opaiț (Zaharia 1994-1995, p. 305, 348; fig. 12/21).

34. Bratei, jud. Sibiu, groapa 21; împreună cu ceramică lucrată la roată (Bârză 1994-1995, p. 268).

35. Brătești de Sus, jud. Dâmbovița, locuință; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, un cuțit și o fusaiolă (Tudor, Chicideanu 1977, p. 136-137, 146).

36. Březno, district Louny (Cehia), locuința 11; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și cu roata înceată, precum și cu 3 fusaiole (Pleinerová 1975, p. 103; pl. 31/7).

37. București - Băneasa, locuința 1 (locuință reparată, cu 2 cuptoare de lut); împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă), precum și vălătuci (Constantiniu 1965a, p. 89, 89-90, 92).

38. București - Băneasa, locuința 3 (locuință reparată); împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv un mâner de amforă), precum și vălătuci (Constantiniu 1965a, p. 79, 90-91).

39. București - Băneasa, locuința 5 (locuință reparată); împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă) (Constantiniu 1965a, p. 79, 92).

40. București - Băneasa, locuința 7b (locuință reparată de două ori); înăuntrul unuia din cele 2 cuptoare de lut ridicate în cursul reparațiilor locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Constantiniu 1965a, p. 79).

41. București - Băneasa, locuința 8 (locuință reparată); înăuntrul unuia din cele 2 cuptoare de lut, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și vălătuci (Constantiniu 1965a, p. 79).

42. București - Băneasa, locuința 11 (locuință reparată); împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Constantiniu 1965a, p. 79).

43. București - Băneasa, locuința 12 (locuință reparată); împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Constantiniu 1965a, p. 79).

44. București - Calea Victoriei, locuința 6; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Teodor 2005a, p. 181-182; pl. I/6).

45. București - Ciurel, locuința B1A; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă), o fusaiolă și un fragment de tavă de lut (Dolinescu-Ferche 1979, p. 185, 201-205, 187; fig. 2/9).

46. București - Ciurel, locuința B1B; fragmente din 4 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză) și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă), o cute și 2 vălătuci (Dolinescu-Ferche 1979, p. 185-188, 207, 209, 193; fig. 8/5, 9, 12; p. 194; fig. 9/5).

47. București - Ciurel, locuința B2A; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorat cu alveole pe buză și cu cruci incizate) și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă), o fusaiolă și 8 vălătuci (Dolinescu-Ferche 1979, p. 185, 206-207, 189; fig. 4/18).

48. București - Ciurel, locuința 4 (locuință reparată); împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă) (Dolinescu-Ferche 1979, p. 194-196, 210-211, 197; fig. 13/10).

49. București - Ciurel, locuința 7 (locuință reparată); împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză) și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă), precum și 2 vălătuci (Dolinescu-Ferche 1979, p. 196-198, 212-213, 216, 202; fig. 18/8).

50. București - Ciurel, locuința 8 (locuință reparată); împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un vas cu picior) și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă), 2 fusaiole, un cuțit, un vârf de săgeată și 5 vâltuci (Dolinescu-Ferche 1979, p. 198-200, 213-215, 216, 203; fig. 20/9).

51. București - Militari, locuința 3; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și vâltuci (Zirra, Cazimir 1963, p. 56, 60).

52. București - Militari, locuința 24; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și o cute (Negru 2002, p. 58-59, 63-70, 67; fig. 6/3).

53. București - str. Soldat Nicolae Ghivan, locuința 13; fragmente din 7 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea cu rotație lentă, cât și cea rapidă, inclusiv un fragment de amforă), precum și un fragment de tavă de lut (Dolinescu-Ferche, Constantiniu 1981, p. 293, 297, 313, 317; 315; fig. 13/8; p. 318; fig. 15/1-4, 6, 7).

54. București - Străulești-Măicănești, locuința 8; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un vas cu o cruce incizată pe umăr) și la roată, precum și un fragment de tavă de lut (Constantiniu 1965b, p. 174, 176, 184, 187).

55. Budureasca, jud. Prahova, locuința 23; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv un fragment de amforă) (Teodorescu et al. 1999, p. 95).

56. Cernat, jud. Covasna, locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiole (Székely 1992, p. 281, 282; fig. 23/B1.2).

57. Cernat, jud. Covasna, locuința 3; fragmente din 2 exemplare împreună cu ceramică lucrată la roată și o fusaiole (Székely 1992, p. 281, 283; fig. 24/2, 3).

58. Čornivka, raion Novoselitsia, regiunea Černivtsi region (Ucraina), locuința 5; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fibulă digitată (Timoščuk, Rusanova, Mihailina 1981, p. 91; fig. 8/5).

59. Chwałków, voievodatul Wałbrzych (Polonia), locuința O9; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Lodowski 1981, p. 156-157, 154; fig. 5/j).

60. Ciortesti, jud. Iași, complex; exemplar întreg, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un vas cu creștături pe buză) (Iconomu 1991, p. 109-110, 111; fig. 2/6; p. 112; fig. 3/6).

61. Corpaci, raion Edinița (Republica Moldova), locuință; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză) și la roata cu turație lentă (Tel'nov 1985, p. 104-105).

62. Cristuru Secuiesc, jud. Harghita, locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) și la roata cu turație lentă (Székely 1988, p. 178; fig. 19/4).

63. Cucorăni, jud. Botoșani, locuința 2; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) (Teodor 1975, p. 151, 154, 200; fig. 61/46; p. 201; fig. 62/6).

64. Cucorăni, jud. Botoșani, locuința 17; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiole (Teodor 1975, p. 151, 201; fig. 62/7).

65. Cucorăni, jud. Botoșani, locuința 19; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză), 3 fusaiole, o mărgea de sticlăși un creuzet (Teodor 1975, p. 151-152, 199; fig. 60/8, 11, 14).

66. Cucorăni, jud. Botoșani, locuința 20; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză) și 2 fusaiole (Teodor 1975, p. 152, 199; fig. 60/15).

67. Dănceni, raion Ialoveni (Republica Moldova), locuința 1; fragmente din 11 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna, o fusaiole, o cute, 3 străpungătoare de corn, o turtă de lut și un ac de os (Rafalovič, Gol'ceva 1981, p. 132).

68. Dănceni, raion Ialoveni (Republica Moldova), cuptorul 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Rafalovič, Gol'ceva 1981, p. 128-131).

69. Davideni, jud. Neamț, locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu creștături pe buză) și la roată (Mitrea 2001, p. 37-38, p. 343; fig. 82/8).

70. Davideni, jud. Neamț, locuința 12; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și un cuțit (Mitrea 2001, p. 38-39, 343; fig. 82/9).

71. Davideni, jud. Neamț, locuința 3; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu o cruce incizată) și la roată (Mitrea 2001, p. 39-40, p. 349; fig. 88/12).

72. Davideni, jud. Neamț, locuința 4; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, 3 fusaiole și un cuțit (Mitrea 2001, p. 40-41).

73. Davideni, jud. Neamț, locuința 5; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, un ac de os și un cuțit (Mitrea 2001, p. 41-42, p. 345; fig. 84/14).

74. Davideni, jud. Neamț, locuința 7; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o greutate de lut de la războiul de țesut (Mitrea 2001, p. 43-44).

75. Davideni, jud. Neamț, locuința 8; fragmente din 2 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză) și la roată, precum și un cuțit (Mitrea 1974-1976, p. 67, 70; fig. 5/5; fig. 12/6).

76. Davideni, jud. Neamț, locuința 9; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată (Mitrea 1974-1976, p. 67, 73-75, 77; fig. 11/11).

77. Davideni, jud. Neamț, locuința 10; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) și la roată, cu decor incizat, precum și 2 ace de os și o fusaiole (Mitrea 2001, p. 46-48, p. 344; fig. 83/10-15; p. 345; fig. 84/10-11; p. 347; fig. 86/7-9, 12).

78. Davideni, jud. Neamț, locuința 13; fragmente din 7 exemplare (dintre care unul cu creștături pe buză), împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, 2 ace de os, o fusaiole, fragmente dintr-o tavă de lut și un vârf de săgeată cu trei muchii (Mitrea 1974-1976, p. 67, 70, 73-74; fig. 12/7; Mitrea 2001, p. 50-51, p. 344; fig. 83/14; p. 345; fig. 84/12, 13, 15; p. 351; fig. 90/15; p. 352; fig. 91/16).

79. Davideni, jud. Neamț, locuința 16; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, un cuțit, o fibulă de fier cu picior întors pe dedesubt și o cruce de bronz (Mitrea 2001, p. 53-54).

80. Davideni, jud. Neamț, locuința 18; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză) (Mitrea 2001, p. 55, p. 354; fig. 93/14).

81. Davideni, jud. Neamț, locuința 19; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea 2001, p. 55-57, p. 352; fig. 91/14; p. 354; fig. 93/16).

82. Davideni, jud. Neamț, locuința 21; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea 2001, p. 58, 354; fig. 93/11).

83. Davideni, jud. Neamț, locuința 22; fragment dintr-un exemplar cu alveole pe buză, găsit înăuntrul pietrarului dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna, 3 cuțite și, în umplutura locuinței, ceramică lucrată la roată (Mitrea 2001, p. 58-59).

84. Davideni, jud. Neamț, locuința 23; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză), un fragment de tavă de lut și un ac de os (Mitrea 2001, p. 59-60).

85. Davideni, jud. Neamț, locuința 24; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și un fragment de tavă de lut (Mitrea 2001, p. 60-61, 354; fig. 93/13; p. 362; fig. 101/18).

86. Davideni, jud. Neamț, locuința 25; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu un creuzet (Mitrea 2001, p. 61-63, p. 359; fig. 98/5, 6).

87. Davideni, jud. Neamț, locuința 27; fragmente din 4 exemplare (dintre care unul decorat cu un ornament în formă de raze, la interior), împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, 2 ace de os, un cuțit și un fragment de pieptene bilateral (Mitrea 2001, p. 64-66, p. 360; fig. 99/5, 7; p. 363; fig. 102/9; p. 364; fig. 103/9).

88. Davideni, jud. Neamț, locuința 28; fragmente din 2 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu o fusaiole; Mitrea 1992, p. 211-212; fig. 12/10; Mitrea 2001, p. 66-67; fig. 99/8.

89. Davideni, jud. Neamț, locuința 30; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) și la roată, precum și cu un fragment de tavă de lut (Mitrea 2001, p. 68-69, p. 209).

90. Davideni, jud. Neamț, locuința 31; fragmente din 2 exemplare, găsite pe vatră dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna, 2 fusaiole și un ac de os (Mitrea 2001, p. 69-70, p. 229).

91. Davideni, jud. Neamț, locuința 33; fragmente din 5 exemplare găsite în umplutura locuinței împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, 2 fusaiole, un creuzet și un tipar de gresie (Mitrea 1994, p. 285, 287, 289, 304; fig. 13/14; Mitrea 2001, p. 71-72, p. 363; fig. 102/3, 5, 8; p. 364; fig. 103/10; p. 367; fig. 106/38).

92. Davideni, jud. Neamț, locuința 34; fragmente din 3 exemplare găsite în interiorul pietrarului, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Mitrea 1994, p. 289, 310; fig. 16/4; p. 318; fig. 20/7; Mitrea 2001, p. 72-73, p. 362; fig. 101/20).

93. Davideni, jud. Neamț, locuința 35; fragmente din 2 exemplare găsite în interiorul pietrarului, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu creștături pe buză) și la roată, precum și 2 cuțite (Mitrea 1994, p. 289, 310; fig. 16/4; p. 318; fig. 20/7; Mitrea 2001, p. 72-73, p. 362; fig. 101/20).

94. Davideni, jud. Neamț, locuința 36; fragmente din 8 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză) și la roată, o fusaiole, un creuzet și un tipar de gresie (Mitrea 1994, p. 293, 295, 304; fig. 13/4, 7, 18, 19, 25; p. 305; fig. 14/24, 25; p. 318; fig. 20/6; Mitrea 2001, p. 75-76; p. 368; fig. 107/8).

95. Davideni, jud. Neamț, locuința 37; fragmente din 5 sau 6 exemplare găsite în umplutura locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea 1994, p. 293, 295, 304; fig. 13/2, 3, 6, 10, 16, 20, 24, 28; p. 310; fig. 16/9; p. 314; fig. 18/6; Mitrea 2001, p. 76-78, 367; fig. 106/24, 25; p. 368; fig. 107/14).

96. Davideni, jud. Neamț, locuința 38; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Mitrea 2001, p. 78-79).

97. Davideni, jud. Neamț, locuința 39; fragmente din 9 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, un vârf de săgeată, un cuțit, o fusaiole, un creuzet și un amnar (Mitrea 1994, p. 299, 301, 303, 304; fig. 13/3; p. 320; fig. 21/7; p. 321; fig. 22/5).

98. Davideni, jud. Neamț, locuința 40; fragmente din 4 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea 1994, p. 303, p. 305; p. 320; fig. 21/6; p. 321; fig. 22/6).

99. Davideni, jud. Neamț, locuința 41; fragmente din 2 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, un ac de os, un fragment de pieptene bilateral și o fibula digitată (Mitrea 1994, p. 305, 307, 321; fig. 22/7, 9).

100. Davideni, jud. Neamț, locuința 42; fragmente din 2 exemplare găsite pe vatra unuia din cele 2 pietrări, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu creștături pe buză) și la roată, precum și 2 fusaiole (Mitrea 2001, p. 83-85, 375; fig. 114/9; p. 377; fig. 116/16).

101. Davideni, jud. Neamț, locuința 43; fragmente din 2 exemplare (Mitrea 2001, p. 85-86, p. 375; fig. 114/8, 12).

102. Davideni, jud. Neamț, locuința 45; fragment cu creștături pe buză găsit pe vatra cuptorului de lut, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Mitrea 2001, p. 86-87, p. 371; fig. 110/15).

103. Davideni, jud. Neamț, locuința 46; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu creștături pe buză) și 2 fusaiole (Mitrea 2001, p. 87-88, p. 375; fig. 114/6).

104. Davideni, jud. Neamț, locuința 47; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea 2001, p. 88-89).

105. Davideni, jud. Neamț, locuința 48; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, un cuțit, 4 fusaiole, un cercel și un nasture de bronz (Mitrea 2001, p. 89-91, p. 378; fig. 117/7).

106. Davideni, jud. Neamț, locuința 50; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și o fusaiolă (Mitrea 2001, p. 91-92, p. 376; fig. 115/7-9).

107. Davideni, jud. Neamț, locuința 51; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, o fusaiolă și o fibula turnată cu picior întors pe dedesubt (Mitrea 2001, p. 92-93, p. 378; fig. 117/14).

108. Davideni, jud. Neamț, locuința 52; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și o strecurătoare de bronz (Mitrea 2001, p. 93-94, p. 378; fig. 117/5).

109. Davideni, jud. Neamț, locuința 53; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea 2001, p. 94-95).

110. Davideni, jud. Neamț, locuința 57; fragmente din 6 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu fragmente din 2 piepteni de os bilaterali și cu o fusaiolă (Mitrea 2001, p. 98-99, p. 379; fig. 118/14; p. 380; fig. 119/6, 7; p. 381; fig. 120/4, 10, 14).

111. Davideni, jud. Neamț, locuința 58; găsită pe vatră, dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (un fragment de amforă) și o fibulă digitată (Mitrea 1994-1995, p. 446).

112. Davideni, jud. Neamț, locuința 59; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Mitrea 2001, p. 100-101, p. 382; fig. 121/11).

113. Davideni, jud. Neamț, locuința 60; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea 2001, p. 101, p. 382; fig. 121/12).

114. Davideni, jud. Neamț, locuința 61; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu un fragment de pieptene de os bilateral și 3 fusaiole (Mitrea 2001, p. 101-103, p. 384; fig. 123/6).

115. Davideni, jud. Neamț, locuința 62; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu un străpungător de corn (Mitrea 2001, p. 172-173, p. 398; fig. 137/6; p. 399; fig. 138/6, 8).

116. Davideni, jud. Neamț, locuința 63; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv un fragment de ceramică lucrată la roata cu turație lentă) (Mitrea 2001, p. 103-105, p. 384; fig. 123/7-8).

117. Davideni, jud. Neamț, locuința 64; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiolă (Mitrea 2001, p. 105-106, 385; fig. 124/11; p. 386; fig. 125/17).

118. Davideni, jud. Neamț, locuința 66; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv un fragment cu decor lustruit), un cuțit, 2 fusaiole și 2 greutăți de lut de la războiul de țesut (Mitrea 2001, p. 107-109; p. 385; fig. 124/12).

119. Davideni, jud. Neamț, locuința 67; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, o brățară de sticlă, o mărgea de sticlăși un cuțit (Mitrea 2001, p. 109-111).

120. Davideni, jud. Neamț, locuința 69; fragmented in 4 sau 5 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu creștături pe buză) și la roată, precum și cu un cuțit, un străpunctor și un ac de os (Mitrea 2001, p. 111-113, p. 386; fig. 125/15; p. 387; fig. 126/6, 10, 11).

121. Davideni, jud. Neamț, locuința 70; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea 2001, p. 113-114).

122. Davideni, jud. Neamț, locuința 71 (locuință reparată); fragmente din 4 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu un fragment de fibulă de bronz și un străpunghător de corn (Mitrea 2001, p. 114-117; p. 388; fig. 127/8, 11; p. 391; fig. 130/11; p. 394; fig. 133/17).

123. Davideni, jud. Neamț, locuința 72; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu un cuțit și o fibulă de fier cu picior întors pe dedesubt (Mitrea 2001, p. 117-119).

124. Davideni, jud. Neamț, locuința 73; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv un fragment de amforă), precum și 3 ace de os și 2 fusaiole de lut (Mitrea 2001, p. 119-120, p. 392; fig. 131/13).

125. Davideni, jud. Neamț, locuința 74; fragmente din 2 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu un cuțit, 2 fusaiole și un fragment de seceră (Mitrea 2001, p. 120-121, p. 392; fig. 131/14, 15).

126. Davideni, jud. Neamț, locuința 75; fragmented in 4 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu o lingură de turnat din lut și o fibula de fier cu picior întors pe dedesubt (Mitrea 2001, p. 121-122; p. 389; fig. 128/13-14; p. 392; fig. 131/10, 16).

127. Davideni, jud. Neamț, cuptorul 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (cu decor din creștături pe buză) și la roată, precum și cu un fragment de tavă de lut (Mitrea 2001, p. 122, p. 393; fig. 132/14).

128. Davideni, jud. Neamț, cuptorul 7; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea 2001, p. 124).

129. Dulceanca, jud. Teleorman, locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, 40 de vălătuci și un fragment de tavă de lut (Dolinescu-Ferche 1986b, p. 123-124, p. 131-132, p. 134, fig. 7/5-8).

130. Dulceanca, jud. Teleorman, locuința 2; fragmente din 4 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buza și umărul vasului) și la roată, precum și cu vălătuci (Dolinescu-Ferche 1986b, p. 124, p. 130-132, p. 135; fig. 8/14-17).

131. Dulceanca, jud. Teleorman, locuința 3; fragmente din 2 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu vălătuci (Dolinescu-Ferche 1986b, p. 124, p. 130-132, p. 136; fig. 9/6, 7).

132. Dulceanca, jud. Teleorman, locuința 9; fragmente din 4 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) și la roată (Dolinescu-Ferche 1986b, p. 124, p. 130-132, p. 142; fig. 15/11-14).

- 133.** Dulceanca, jud. Teleorman, locuința 17; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu o mărgea de sticlă cu "ochi", o fusaiolă, 2 pietre de ascuțit și vălătuci (Dolinescu-Ferche 1986b, p. 128, p. 130-132, p. 148; fig. 21/9-11).
- 134.** Dulceanca, jud. Teleorman, cuptorul A; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu vălătuci (Dolinescu-Ferche 1986b, p. 128, p. 130-131, p. 150; fig. 23/10, 15).
- 135.** Dulceanca, jud. Teleorman, locuința 1 (locuință reparată); fragmente din 9 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv fragmente de amfore), o cute, 2 cuțite și un fragment de seceră (Dolinescu-Ferche 1992, p. 128, p. 137; fig. 6/2-4, 6-7, 10-14).
- 136.** Dulceanca, jud. Teleorman, locuința 5; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv un fragment de amforă), 5 pietre de ascuțit și vălătuci (Dolinescu-Ferche 1992, p. 128, p. 130, p. 142; fig. 11/4).
- 137.** Dulceanca, jud. Teleorman, locuința 11; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv un fragment de amforă), un cuțit și o fusaiolă (Dolinescu-Ferche 1992, p. 131, p. 144; fig. 13/16-17).
- 138.** Dulceanca, jud. Teleorman, groapa 2; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu vălătuci (Dolinescu-Ferche 1992, p. 128, p. 140; fig. 9/7).
- 139.** Filiaș, jud. Harghita, locuința 15; găsită lângă pietrar, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, precum și cu un străpungător de os (Székely 1974-1975, p. 38; pl. V/1).
- 140.** Filiaș, jud. Harghita, locuința 34; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turaj lentă); Székely 1974-1975, p. 41).
- 141.** Forostovyči, raion Novhorod-Sivers'kyi, regiunea Černihiv (Ucraina), locuință; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu creștături pe buză) (Symonovič 1969, p. 88, 90; fig. 2).
- 142.** Garvan, regiunea Silistra (Bulgaria), locuința 12; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, un străpungător de os, o cute și o "pâinișoară" de lut (Văžarova 1986, p. 87, 90, 89; fig. 73/5).
- 143.** Garvan, regiunea Silistra (Bulgaria), locuința 13; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, o cute, un străpungător de os, un cuțit, o fusaiolă, un fragment de piatră de râșniță și o greutate de lut de la năvod (Văžarova 1986, p. 90, 91; fig. 76/8).
- 144.** Garvan, regiunea Silistra (Bulgaria), locuința 17; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, un străpungător de os și o fusaiolă (Văžarova 1986, p. 98-99, p. 99; fig. 86/7).
- 145.** Garvan, regiunea Silistra (Bulgaria), locuința 50; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, 3 pietre de ascuțit, 2 străpungătoare de os, o greutate de lut de la năvod, o fusaiolă și o "pâinișoară" de lut (Văžarova 1986, p. 123; fig. 120/8).

146. Garvan, regiunea Silistra (Bulgaria), locuința 67; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză) și un străpungător de os (Văžarova 1986, p. 137-140, p. 141; fig. 143/6).

147. Gordinești, raion Edinița (Republica Moldova), locuința 1; găsite în umplutura locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză) și cu roata (cu decor lustruit), precum și cu un străpungător de os (Tel'nov 1985, p. 94-95).

148. Gordinești, raion Edinița (Republica Moldova), locuința 4; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și 2 fusaiole (Tel'nov 1985, p. 91-92).

149. Gordinești, raion Edinița (Republica Moldova), locuința 5; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, precum și 2 fusaiole (Tel'nov 1985, p. 96-97, p. 99).

150. Gordinești, raion Edinița (Republica Moldova), locuința 6; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu creștături pe buză) și la roata înceată, precum și o fusaiolă (Tel'nov 1985, p. 99-100, 102; fig. 7/2).

151. Gropșani, jud. Olt, locuința 6; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă), fragmente de cuțite și o brățară de sticlă (Popilian, Nica 1998, p. 19-20, 167; fig. 15/7).

152. Gropșani, jud. Olt, locuința 7; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată (Popilian, Nica 1998, p. 20-21).

153. Gropșani, jud. Olt, locuința 8; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă), o fusaiolă și vălătuci (Popilian, Nica 1998, p. 21-22, p. 168; fig. 16/7).

154. Gropșani, jud. Olt, locuința 10; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, din care face parte și un fragment de amforă, cât și cea cu turație lentă), un fragment de greutate de lut de la războiul de țesut și un vălătuc (Popilian, Nica 1998, p. 23-25; p. 167; fig. 17/5, 7).

155. Gropșani, jud. Olt, locuința 11; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă), un fragment de cuțit și vălătuci (Popilian, Nica 1998, p. 25-26).

156. Gropșani, jud. Olt, locuința 12; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă) și vălătuci (Popilian, Nica p. 1998, p. 26-28).

157. Gropșani, jud. Olt, locuința 13; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu o lingură de turnat (Popilian, Nica 1998, p. 28-29, p. 158; fig. 6; p. 172; fig. 20/1-3).

158. Gropșani, jud. Olt, locuința 14; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea rapidă, cât și cea cu turație lentă) (Popilian, Nica 1998, p. 29-30).

159. Gropșani, jud. Olt, locuința 15; găsite pe vatra cuptorului de lut, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, o cute și vîlătuci (Popilian, Nica 1998, p. 30-31).

160. Gropșani, jud. Olt, locuința 16; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu vîlătuci (Popilian, Nica 1998, p. 31-32).

161. Gropșani, jud. Olt, locuința 17; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu o fusaiolă, un brăzdar de plug și vîlătuci (Popilian, Nica 1998, p. 32-33).

162. Gutinaș, jud. Bacău, locuința 3; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu un cuțit (Mitrea, Eminovici, Momanu 1986-1987, p. 222-223, p. 245; fig. 12/8).

163. Gutinaș, jud. Bacău, locuința 5; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Mitrea, Eminovici, Momanu 1986-1987, p. 224-225, p. 247; fig. 14/5).

164. Haloč, raion Užhorod, regiunea Zakarpats'ka (Ucraina), locuința 1; fragmente din 10 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna, 2 fusaiole, 2 pietre de ascuțit și o greutate de lut de la războiul de țesut (Peniak 1986, p. 275-276, p. 276; fig. 1/4-6).

165. Hansca, raion Ialoveni (Republica Moldova), locuința 11; un fragment de exemplare cu alveole pe buză, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) și la roata înceată, o figurină de lut, o fusaiolă și 2 străpungătoare de os (Tel'nov, Riaboi 1985, p. 114, 117, 116; fig. 6/5).

166. Hansca, raion Ialoveni (Republica Moldova), locuința 14; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv un fragment de amforă), precum și o fibula digitată (Rafalovič 1968a, p. 97, 100).

167. Hansca, raion Ialoveni (Republica Moldova), locuința 20; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză), precum și cu 2 fibule cu brațe egale (Rafalovich 1972b, p. 199-200).

168. Hlincea, jud. Iași, locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză) (fără autor 1953, p. 326-327, 324; fig. 11/5).

169. Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 4; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu creștături pe buză) (Vakulenko 1974, p. 242-243, p. 245; fig. 3/5, 6).

170. Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 19; fragmente din 2 exemplare găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu creștături pe buză), un cuțit și o fusaiolă (Vakulenko 1974, p. 244, p. 245; fig. 3/22, 23).

171. Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 21; fragmente din 2 exemplare găsite pe vatra pietrarului dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (ceramică lucrată la roată a fost găsită înăuntrul cuptorului de lut) (Vakulenko 1974, p. 246, 247; fig. 4/6, 7).

172. Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 23; fragmente din 2 exemplare găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și 2 fusaiole (Vakulenko 1974, p. 246, 248, 245; fig. 3/32, 33).

173. Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 24; fragmente din 2 exemplare găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (Vakulenko 1974, p. 248, 245; fig. 3/34).

174. Horeča, în Černivtsi (Ucraina), locuința 24; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Timoščuk 1976, p. 150, 20; fig. 7/6).

175. Horeča, în Černivtsi (Ucraina), locuința 25; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Timoščuk 1976, p. 150, 20; fig. 7/7).

176. Horodok, regiunea Hmelnyts'kyi (Ucraina), locuința 2; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu creștături pe buză), un cuțit și o fusaiole (Vynokur, Pryhodniuk 1974, p. 236; fig. 5/6).

177. Horodok, regiunea Ryvne (Ucraina), locuința 3; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și un cuțit (Baran 1972, p. 159, 161; fig. 42/3).

178. Horošova, raion Borščyv, regiunea Ternopil (Ucraina), locuința 5; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu creștături pe buză) (Baran, Pačkova 1975, p. 88-89).

179. Horošova, raion Borščyv, regiunea Ternopil (Ucraina), locuința 7; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și un cuțit (Baran, Pačkova 1975, p. 88-89).

180. Iași - Crucea lui Ferent, locuință; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiole (Teodor 1971, p. 120, 128; fig. 4/4).

181. Iași - Nicolina, locuința 8; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Ioniță 1982, p. 567, 569).

182. Iași - Nicolina, locuința 13; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Ioniță 1982, p. 567, 569).

183. Iași - Nicolina, groapa 3; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Ioniță 1982, p. 567, 569).

184. Iași - Nicolina, groapa 10; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Ioniță 1982, p. 567, 569).

185. Iași - Nicolina, groapa 11; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Ioniță 1982, p. 567, 569).

186. Insula Banului, jud. Dolj, locuința A; fragment dintr-un exemplar cu creștături pe buză, găsit pe vatra pietrarului dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu creștături pe buză) și la roata înceată, precum și cu un cuțit (Diaconu, Roman 1967, p. 3-5).

187. Iosypivka, raion Mahdalynivka, regiunea Dnipropetrovs'ke (Ucraina), locuința 4; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Pryhodniuk 1990, p. 94, 101; fig. 6/13, 14).

188. Ivancea, raion Orhei (Republica Moldova), locuința 1; exemplar întreg găsit pe vatra pietrarului, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole pe buză) și la roata înceată, precum și cu 3 străpungătoare de os (Vlasenko 1985, p. 146-147, 142; fig. 1/7).

189. Ivancea, raion Orhei (Republica Moldova), groapa 1; fragmente din 2 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mâna și un ac de os (Vlasenko 1985, p. 145).

190. Izvoare, jud. Neamț, locuința 7; fragmente din 3 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată, un cuțit și 2 fusaiole (Mitrea 1998, p. 36-37, 39; fig. 23/6-8).

191. Izvoare, jud. Neamț, locuința 20; fragmente din 3 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată (Mitrea 1978a, p. 207, 237; fig. 7/5; Mitrea 1998, p. 30-31, p. 137; fig. 21/5, 7).

192. Izvoare, jud. Neamț, locuința 27; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată, precum și cu un fragment de tavă de lut (Mitrea 1998, p. 67-68, p. 155; fig. 39/10, 11).

193. Izvoare, jud. Neamț, locuința 29; împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată (Mitrea 1998, p. 68-69, p. 157; fig. 41/9).

194. Izvoare, jud. Neamț, locuința 30; exemplar întreg și un fragment dintr-un alt exemplar, împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză), un cercel, un cuțit, 4 străpungătoare de os și un fragment de tavă de lut (Mitrea 1998, p. 69-70, p. 157; fig. 41/10; p. 160; fig. 44/7).

195. Izvoare, jud. Neamț, locuința 32; împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată (Mitrea 1998, p. 71, p. 158; fig. 42/10).

196. Izvoare, jud. Neamț, vatra 2; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment decorat cu alveole pe buză) (Mitrea 1998, p. 39).

197. Izvoare, jud. Neamț, vatra 6; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Mitrea 1998, p. 38).

198. Kadaň, district Chomutov (Cehia), locuința 9; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Bubeník 1972, p. 376, 377; fig. 3/1).

199. Kavetčina, raion Kamianets' Podil's'kyi, regiunea Hmel'nitskyi (Ucraina), locuința 2; fragmente din 2 exemplare găsite pe podeaua locuinței împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roată (în umplutură, inclusiv fragmente dintr-o amforă), precum și cu un cuțit și un străpungător de corn (Vakulenko, Pryhodniuk 1984, p. 62, 75, 46; fig. 21/26-27).

200. Kavetčina, raion Kamianets' Podil's'kyi, regiunea Hmel'nitskyi (Ucraina), locuința 29; fragmente din 3 exemplare găsite în umplutura locuinței împreună cu ceramică lucrată cu mâna, precum și cu un cuțit, un străpungător și un ac de os (Vakulenko, Pryhodniuk 1984, p. 82; 58 fig. 33/14).

201. Kavetčina, raion Kamianets' Podil's'kyi, regiunea Hmel'nitskyi (Ucraina), groapa 20; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și un fragment de seceră; Vakulenko, Prykhodniuk 1984, p. 85, 62; fig. 35/16).

202. Hyttsi, raion Lubny, regiunea Poltava (Ucraina), locuința IV; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Goriunov 1981a, p. 117).

203. Hyttsi, raion Lubny, regiunea Poltava (Ucraina), locuința VI; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, un cuțit, o fusaiolă, 2 pietre de ascuțit și o plăsea de os de la un arc (Goriunov 1981a, p. 117-118, 120; fig. 43/7).

204. Hyttsi, raion Lubny, regiunea Poltava (Ucraina), locuința VIII; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusive un vas cu picior) și o fusaiolă (Goriunov 1981a, p. 119, 122; fig. 46/15).

205. Hyttsi, raion Lubny, regiunea Poltava (Ucraina), locuința X; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu alveole pe buză), o fusaiolă, o cute, un străpungător de os, o "pâinișoară" de lut și vălătuci (Goriunov 1981a, p. 120, 124; fig. 48/2).

206. Hyttsi, raion Lubny, regiunea Poltava (Ucraina), locuința XI; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o cute (Goriunov 1981a, p. 122, 125; fig. 49/1-2).

207. Hyttsi, raion Lubny, regiunea Poltava (Ucraina), locuința XII; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragment decorate cu alveole și creștături pe buză), 3 fusaiole, o cute și un fragment de piatră de râșniță (Goriunov 1981a, p. 122-123, 126; fig. 50/3).

208. Hyttsi, raion Lubny, regiunea Poltava (Ucraina), locuința XIII; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna, o fusaiolă și 2 străpungătoare de os (Goriunov 1981a, p. 123-124, 126; fig. 51/14).

209. Hyttsi, raion Lubny, regiunea Poltava (Ucraina), groapa 118; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Goriunov 1981a, p. 124, 130; fig. 55/2).

210. Hyttsi, raion Lubny, regiunea Poltava (Ucraina), groapa 122; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Goriunov 1981a, p. 124, 130; fig. 55/1).

211. Kiev (Ucraina), locuința 26; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și vălătuci (Šovkoplias, Gavrituhin 1993, p. 54, 55; fig. 2/12).

212. Kočubiivka, raion Uman', regiunea Čerkasy region (Ucraina), locuința 1; fragmente din 2 exemplare găsite în umplutura locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, precum și cu un cuțit, o seceră, un străpungător de os și un fragment de lanț de bronz (Pryhodniuk 1990, p. 89-90, 103; fig. 8/14).

213. Kočubiivka, raion Uman', regiunea Čerkasy region (Ucraina), locuința 3; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu un cuțit și un fragment de piatră de râșniță (Pryhodniuk 1990, p. 90, 104; fig. 9/14, 16).

214. Kočubiivka, raion Uman', regiunea Čerkasy region (Ucraina), locuința 4; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, o fusaiolă, un străpungător de os și o cute (Pryhodniuk 1990, p. 90-91, p. 104; fig. 9/15).

215. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 2; fragmente din 2 exemplare (dintre care unul cu alveole pe buză) găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și un fragment de tavă de lut (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 46, 73; pl. 12/10).

216. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 11; fragmente din 4 exemplare găsite pe podeaua locuinței și în interiorul pietrarului împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole

pe buză) și la roată, precum și cu 3 fusaiole (Rusanova, Timoshchuk 1984, p. 29, 48-49, 74; fig. 15/7-10).

217. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 13; găsite pe podeaua locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (un fragment cu alveole pe buză provine din umplutură) și la roată (în umplutură), precum și cu 3 pietre de ascuțit (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 49, 75; pl. 16/3).

218. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 17; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (în umplutură) (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 50, 75; pl. 17/11).

219. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 20; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și cu o cute (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 34, 51, 76; pl. 18/5, 6, 9).

220. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 22; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiole (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 51, 76; pl. 19/4).

221. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 23; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiole (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 51-52, 76; pl. 19/9-10).

222. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 27; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu alveole pe buză) (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 52-53, 77; pl. 21/14).

223. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, o fusaiole și un fragment de tavă de lut (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 53).

224. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 2; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, o fusaiole și un fragment de tavă de lut (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 54, 78; pl. 22/7).

225. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 5; fragment cu creștături pe buză găsit împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu alveole pe buză), 3 fusaiole și un fragment de tavă de lut (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 54, 78; pl. 23/10).

226. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 6; găsite înăuntrul pietrarului dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 54-55).

227. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 12; fragmente din 2 exemplare găsite năuntrul unuia din cele 2 pietrare dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu creștături pe buză) și la roată (inclusiv un fragment de amforă), precum și cu o fusaiole (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 36, 56, 80; pl. 26/7, 8).

228. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 18; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu alveole pe buză) (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 50-51, p. 75; pl. 17/18).

229. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 19; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un

fragment cu alveole pe buză), precum și cu o cute (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 40, 58, 81; pl. 28/17, 18).

230. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 27; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 59, p. 82; pl. 30/10).

231. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 31; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu creștături pe buză) și la roată, precum și cu o fusaiolăși o greutate de la războiul de țesut (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 60, p. 83; pl. 32/10).

232. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 34; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 61, 82; pl. 31/13).

233. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 36; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (cu creștături pe buză) și la roată (Rusanova, Timoščuk 1984, p. 61, 83; pl. 33/7).

234. Kodin, raion Hlyboka, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 45; împreună cu ceramică lucrată cu mâna; Rusanova, Timoščuk 1984, p. 30, 62, 84; pl. 35/8).

235. Koločin, raion Rečytsa, regiunea Homyel' (Belarus), locuința 2; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna, precum și cu un cuțit și o mărgea din pastă de sticlă (Symonovič 1963, p. 123, p. 114; fig. 15/4).

236. Kupyn, raion Horodok, regiunea Hmiel'nyts'kyi (Ucraina), locuință; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu alveole pe buză) (Pryhodniuk 1975, p. 102, p. 137; pl. XXVII/16).

237. Lazuri, în Satu Mare, locuința 1a; găsite pe vatra cuptorului de lut dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu o fusaiolă, o lingură de turnat, 9 "pâinișoare" de lut, un fragment de tavă de lut și vălătuci (Stanciu 2011, p. 333-334, p. 641; pl. 31/6).

238. Lazuri, în Satu Mare, locuința 52; fragmente din 2 exemplare găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu creștături pe buză) și la roata înceată, o greutate de lut de la un război de țesut, 3 "pâinișoare" de lut și 15 vălătuci (Stanciu 2011, p. 355-356, p. 724; pl. 114/2, 3).

239. Levkyn Buhor, raion Novhorod-Sivers'kyi, regiunea Černihiv (Ucraina), locuință; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Symonovič 1969, p. 88, 90; fig. 2).

240. Logănești, raion Hâncești (Republica Moldova), locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Čebotarenko, Tel'nov 1983, p. 88-89).

241. Lomnica, în Vranov nad Topľou (Slovacia), locuința O1/79; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu o fusaiolă (Budinský-Kričká 1990, p. 98; pl. XXII/24, 26).

242. Lomnica, în Vranov nad Topľou (Slovacia), vatra O3/79; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată (Budinský-Kričká 1990, p. 98-99; pl. XXIV/14).

243. Lozna, jud. Botoșani, locuința 1; găsite în umplutura locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată (Teodor 2011, p. 15, 187; fig. 104/11).

244. Lozna, jud. Botoșani, locuința 5; găsite în umplutura locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna, 2 cuțite, un străpungător de os și 2 fusaiole (Teodor 2011, p. 17, p. 188; fig. 105/10).

245. Lozna, jud. Botoșani, locuința 6; găsite în umplutura locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, precum și cu 3 cuțite, mai multe creuzete, 2 străpungătoare de os și 2 fusaiole (Teodor 2011, p. 17-188, p. 189; fig. 106/5).

246. Lozna, jud. Botoșani, locuința 7; găsite într-unul din cele 2 cuptoare de lut dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, precum și cu mai multe cuțite și creuzete, o lingură de turnat, un tipar de gresie, 5 străpungătoare de os și 19 fusaiole (Teodor 2011, p. 18, p. 185; fig. 102/1; p. 161 fig. 78/3).

247. Lozna, jud. Botoșani, locuința 8; găsite pe vatra cuptorului de lut dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, precum și cu un cuțit, 14 străpungătoare de os, un fragment de lanț de bronz, un tipar de gresie, mai multe creuzete și 4 fusaiole (Teodor 2011, p. 19, p. 188; fig. 105/7).

248. Lozna, jud. Botoșani, locuința 9; găsite pe podeaua locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole și creștături pe buză), precum și cu un cuțit, un străpungător de os și 3 fusaiole (Teodor 2011, p. 9, p. 186; fig. 103/5).

249. Lozna, jud. Botoșani, locuința 11; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole și creștături pe buză), precum și cu un fragment de seceră, 3 cuțite, 5 străpungătoare de os și 2 fusaiole (Teodor 2011, p. 20, p. 187; fig. 104/3).

250. Lozna, jud. Botoșani, locuința 16; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, un străpungător de os, 3 fusaiole și o cute (Teodor 2011, p. 23, p. 186; fig. 103/3).

251. Lozna, jud. Botoșani, locuința 17; fragmente din 3 exemplare (dintre care unul cu alveole pe buză), împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, 2 cuțite, un vârf de lance, un vârf de săgeată cu 3 muchii, 7 străpungătoare de os, 2 fusaiole și un creuzet (Teodor 2011, p. 23, p. 186; fig. 103/6; p. 187 fig. 104/7, 10).

252. Lozna, jud. Botoșani, locuința 18; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, 2 fusaiole și o figurină de lut (Teodor 2011, p. 24, p. 187; fig. 104/4).

253. Lozna, jud. Botoșani, locuința 20; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, 2 cuțite, 2 străpungătoare de os și 3 fusaiole (Teodor 2011, p. 25, p. 185; fig. 102/2; p. 187; fig. 104/3, 4).

254. Lozna, jud. Botoșani, locuința 21; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, precum și cu 3 cuțite, un vârf de săgeată, o mărgea din pasta de sticlă, 2 străpungătoare de os, 3 fusaiole și 2 creuzete (Teodor 2011, p. 26, p. 185; fig. 102/4).

255. Lozna, jud. Botoșani, locuința 23; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, 2 cuțite, 2 fusaiole și un vârf de lance (Teodor 2011, p. 27, p. 187; fig. 104/9).

256. Lozna, jud. Botoșani, locuința 24; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole pe buză) și la roata înceată, precum și 2 străpungătoare de os, 2 fusaiole, o mărgea de sticlă și 2 figurine de lut (Teodor 2011, p. 27, p. 187; fig. 104/2, 8, 12).

257. Lozna, jud. Botoșani, locuința 25; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, precum și cu 2 cuțite, un vârf de săgeată, 7 străpungătoare de os, 5 fusaiole și 2 pietre de ascuțit (Teodor 2011, p. 28, p. 187; fig. 104/1).

258. Lozna, jud. Botoșani, locuința 26; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole pe buză) și la roata înceată, precum și cu 3 străpungătoare de os, 2 fusaiole și o cute (Teodor 2011, p. 28, p. 164; fig. 81/5).

259. Lozna, jud. Botoșani, locuința 36; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole pe buză) și la roata înceată, precum și cu 2 cuțite, o fusaiolă, 2 figurine de lut, un străpungător de os și 2 "*pâinișoare*" de lut (Teodor 2011, p. 33; p. 187; fig. 104/6).

260. Lozna, jud. Botoșani, locuința 37; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole pe buză) și la roata înceată, precum și cu 3 cuțite, 4 tipare de gresie, o lingură de turnat, 3 creuzete, 4 fusaiole, un străpungător de os, 4 "*pâinișoare*" de lut și o brățară din sârmă răsucită (Teodor 2011, p. 34, p. 187; fig. 104/5).

261. Lozna, jud. Botoșani, locuința 38; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole pe buză) și la roata înceată, precum și cu un cuțit, 2 străpungătoare de os, 3 fusaiole și 2 "*pâinișoare*" de lut (Teodor 2011, p. 34, p. 186; fig. 103/1).

262. Lozna, jud. Botoșani, locuința 40; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole pe buză), precum și 5 străpungătoare de os și 2 fusaiole (Teodor 2011, p. 35, p. 188; fig. 105/8).

263. Luka-Vrublivets'ka, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Hmelnyts'kyi (Ucraina), cuptor; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (cenușie, dar și un fragment de amforă), precum și un pandantiv trapezoidal de bronz (Tihanova 1971, p. 9-10).

264. Malá nad Hronom, district Nové Zámky (Slovacia), locuința O2; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Fusek 1994, p. 217, 342; pl. XXVIII/3).

265. Molești, raion Ialoveni (Republica Moldova), locuința 1; găsite la gura cuptorului de pietre, dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata

înceată (cu decor lustruit), precum și cu 2 fusaiole și un fragment de piatră de râșniță (Tentiuc 1998, p. 202, 204; fig. 2/1).

266. Murska Sobota (Slovenia), groapa O21; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Kerman 2002, p. 19-20, p. 18; fig. 2/8, 9).

267. Myhailivka, raion Smila, regiunea Čerkasy (Ucraina), locuință; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Pryhodniuk 1979, p. 85, 86; fig. 3/10).

268. Nezvys'ko, raion Horodenka, regiunea Ivano-Frankivs'ke (Ucraina), locuința 4; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu creștături pe buză) (Smirnova 1960, p. 231).

269. Nezvys'ko, raion Horodenka, regiunea Ivano-Frankivs'ke (Ucraina), locuința 10; un fragment dintr-un exemplar cu alveole pe buză găsit pe vatră de piatră împreună cu ceramică lucrată cu mâna cu creștături pe buză (Smirnova 1960, p. 225, 237, 233; fig. 14/8).

270. Nezvys'ko, raion Horodenka, regiunea Ivano-Frankivs'ke (Ucraina), locuința 11; 2 exemplare întregi, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Smirnova 1960, p. 237, p. 233; fig. 14/1, 2).

271. Nezvys'ko, raion Horodenka, regiunea Ivano-Frankivs'ke (Ucraina), locuința 12; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și un străpungător de os (Smirnova 1960, p. 237-238, p. 234; fig. 15/7).

272. Nezvys'ko, raion Horodenka, regiunea Ivano-Frankivs'ke (Ucraina), locuința 13; găsite în umplutura locuinței împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Smirnova 1960, p. 238).

273. Nezvys'ko, raion Horodenka, regiunea Ivano-Frankivs'ke (Ucraina), locuința 15; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Smirnova 1960, p. 238).

274. Nezvys'ko, raion Horodenka, regiunea Ivano-Frankivs'ke (Ucraina), groapa 25; împreună cu ceramică lucrată cu mâna cu alveole pe buză (Smirnova 1960, p. 235; fig. 16/2).

275. Nezvys'ko, raion Horodenka, regiunea Ivano-Frankivs'ke (Ucraina), groapa 27; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, precum și cu o fusaiolă (Smirnova 1960, p. 236; fig. 17/2).

276. Nitra (Slovacia), locuința O233; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu un creuzet (Fusek 1991, p. 296, 321; pl. III/9, 10).

277. Nitra (Slovacia), groapa O22; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Fusek 1991, p. 295-296, 327; pl. IX/2).

278. Nitra (Slovacia), groapa O22; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Fusek 2002, p. 185).

279. Nitra (Slovacia), groapa O199; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna, un fragment de tavă de lut și un ac de os (Fusek 1991, p. 296, 324; pl. VI/12-13).

280. Nova Tabla, lângă Murska Sobota (Slovenia), locuința SZ1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu creștături pe buză) (Guštin, Tiefengraber 2002, p. 48; fig. 4/1).

281. Nova Tabla, lângă Murska Sobota (Slovenia), locuința SZ3; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Guštin, Tiefengraber 2002, p. 48; fig. 4/4, 5).

282. Nova Tabla, lângă Murska Sobota (Slovenia), complexul SO 149A; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (de epocă romană), precum și cu o mărgea de sticlă (Pavlovič 2008, p. 49-50, 51; fig. 3).

283. Nova Tabla, lângă Murska Sobota (Slovenia), groapa SO18; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Guštin, Tiefengraber 2002, p. 48; fig. 4/2, 3).

284. Nowa Huta, lângă Cracovia (Polonia), groapa 32a/54; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată (Hachulska-Ledwos 1971, p. 44, 45; pl. XXIII/3).

285. Nowa Huta, lângă Cracovia (Polonia), groapa 84; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Parczewski 1993, p. 192; pl. XVIII/9).

286. Nowa Huta, lângă Cracovia (Polonia), groapa 191/54; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Hachulska-Ledwos 1971, p. 70, 77; pl. XLI/4).

287. Nowa Huta, lângă Cracovia (Polonia), groapa 192/54; împreună cu ceramică lucrată la roata înceatăși un vârf de săgeată (Hachulska-Ledwos 1971, p. 70, 77; pl. XLI/6).

288. Obukhiv, regiunea Kiev (Ucraina), locuința 27; găsite în umplutura locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (un fragment de amforă) (Abašina 2004, p. 281, 280; fig. 2/7).

289. Obukhiv, regiunea Kiev (Ucraina), locuința 28; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, un cuțit, o mărgea de sticlăși 5 fusaiole (Abašina 2004, p. 281, 282; fig. 3/20).

290. Obukhiv, regiunea Kiev (Ucraina), locuința 29; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză) (Abašina 2004, p. 283, 285, 288, 286; fig. 6/15).

291. Obukhiv, regiunea Kiev (Ucraina), locuința 30; fragmente din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) (Abašina 2004, p. 294, 296; fig. 13/13, 16).

292. Obukhiv, regiunea Kiev (Ucraina), groapa 8; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Abašina 1986, p. 83).

293. Oreavu, jud. Vrancea, locuința 1; fragmente din 4 exemplare, împreună cu ceramică lucrată la roată (fină cenușie cu decor incizat) (Mitrea 1978b, p. 45-46, p. 49-50; fig. 7/5-8).

294. Pariivka, raion Ilintsi, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința 1; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna, un tipar de gresie și o matrită pentru plăci de curea (Havliuk 1988, p. 227-228).

295. Pariivka, raion Ilintsi, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința 4; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Havliuk 1988, p. 229).

296. Pen'kivka, raion Svitlovods'ke, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 1; găsite în umplutura locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea cu rotație rapidă, inclusiv un fragment de amforă, cât și cea cu rotație lentă), precum și cu un cuțit (Berezovets' 1963, p. 178).

297. Pen'kivka, raion Svitlovods'ke, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 5; găsite pe podeaua locuinței, dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv un fragment de amforă) (Berezovets' 1963, p. 179; fig. 16/8).

298. Pen'kivka, raion Svitlovods'ke, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 6; fragment dintr-un exemplar decorat la interior cu o cruce și găsit în interiorul pietrarului, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (atât cea cu rotație rapidă, inclusiv un fragment de amforă, cât și cea cu rotație lentă) (Linka, Šovkoplias 1963, p. 240; fig. 2/7).

299. Pen'kivka, raion Svitlovods'ke, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 7; fragment dintr-un exemplar cu alveole pe buză găsit pe podeaua locuinței, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buă) și la roata înceată, precum și cu un cuțit (Berezovets' 1963, p. 180).

300. Pen'kivka, raion Svitlovods'ke, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 13; găsite în umplutura locuinței, dimpreună cu un fragment de disc de lut, ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză) și la roata înceată, precum și cu 2 cuțite și un străpungător de os (Pryhodniuk 1980, p. 134; fig. 13/15).

301. Pen'kivka, raion Svitlovods'ke, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 13 (Lug II); găsite în umplutura locuinței împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Berezovets' 1963, p. 181-182).

302. Pen'kivka, raion Svitlovods'ke, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 17; găsite pe podeaua locuinței împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu creștături pe buză) și la roata înceată (Pryhodniuk 1980, p. 63; fig. 40/6).

303. Pen'kivka, raion Svitlovods'ke, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 18; găsite în umplutura locuinței împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiolă (Pryhodniuk 1980, p. 35; fig. 14/9).

304. Pen'kivka, raion Svitlovods'ke, regiunea Kirovohrad (Ucraina), locuința 24; găsite pe podeaua locuinței împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Berezovets' 1963, p. 169).

305. Peșcanoe, raion Ivnia, regiunea Belogorod (Rusia), locuința 2; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Goriunov 1981b, p. 62-63; fig. 2/15).

306. Pidbirtsi, raion Pustomyty, regiunea L'viv (Ucraina), locuință; fragmente din 2 exemplare găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (Kozak 1984, p. 91-92; fig. 3/8, 9).

307. Poian, jud. Covasna, locuința 7; găsite jur-împrejurul vetrei, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Székely 1992, p. 259).

308. Poian, jud. Covasna, locuința 8; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiolă (Székely 1992, p. 259).

309. Poian, jud. Covasna, locuința 18; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu 4 fusaiole și un ac de os (Székely 1992, p. 263, 265; fig. 14/15).

310. Poian, jud. Covasna, locuința 20; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, un cuțit, o fusaiolă, un pieptene cu un singur șir de dinți și o fibulă de bronz cu picior întors pe dedesubt (Székely 1992, p. 263).

311. Poian, jud. Covasna, locuința 21; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată (Székely 1992, p. 268).

312. Poian, jud. Covasna, locuința 22; fragmente din 4 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Székely 1992, p. 268).

313. Poian, jud. Covasna, locuința 24; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu o fusaiolă (Székely 1992, p. 271).

314. Poluzir'ia, raion Novi Sanžary, regiunea Poltava (Ucraina), locuința 1; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (Kazanski, Sereda 2001, p. 20, 23; fig. 4/2).

315. Poluzir'ia, raion Novi Sanžary, regiunea Poltava (Ucraina), locuința 2; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (un fragment de amforă din pastă cenușie) (Kazanski, Sereda 2001, p. 20, 23; fig. 4/6).

316. Popava, lângă Lipovci (Slovenia), complexul SE7/SE24; găsite în umplutura complexului dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată, precum și cu un cercel de aur cu pandantiv în formă de strugure (Šavel 2008, p. 66-67, 68; fig. 12).

317. Popina, district Silistra (Bulgaria), locuința 1; exemplar întreg găsit pe podeaua locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna, 2 cuțite, o fusaiolă, o cute și un străpungător de os (Văžarova 1965, p. 12-14; fig. 3/4).

318. Popina, district Silistra (Bulgaria), locuința 7; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Văžarova 1965, p. 17).

319. Popina, district Silistra (Bulgaria), locuința 10; găsit pe podeaua locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna, un cuțit, o fusaiolă, 8 pietre de ascuțit și 8 străpungătoare de os (Văžarova 1965, p. 26).

320. Popina, district Silistra (Bulgaria), locuința 11; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna, un cuțit și un străpungător de os (Văžarova 1965, p. 26, p. 29-30).

321. Popina, district Silistra (Bulgaria), locuința 31; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna, 2 fusaiole, 3 străpungătoare și o "pâinișoară" (Văžarova 1965, p. 52).

322. Popina, district Silistra (Bulgaria), locuința 49; fragmente din 4 exemplare (dintre care unul decorat cu creștături pe buză) găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna, o fusaiolă, un fragment de piatră de râșniță, un străpungător de os și o cute (Văžarova 1965, p. 72, 73; fig. 45/2).

323. Popina, district Silistra (Bulgaria), locuința 59; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (fragmente decorate cu alveole pe buză) și la roata înceată (Văžarova 1965, p. 83).

324. Proscuriani, raion Hâncești (Republica Moldova), locuință; fragmente din 3 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Hâncu, Titov 1974, p. 168-169; fig. 9/1-3).

325. Pryhorodok, near Hotyn, regiunea Černivtsi region (Ucraina), locuință; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Pryhodniuk 1975, p. 104).

326. Purkarec, district České Budějovice (Cehia), complexul OII/89; găsite în umplutura complexului dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (Břicháček 2007, p. 114, 126; fig. 8/15).

327. Raiky, raion Berdyčiv, regiunea Žytomyr (Ucraina), locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată (Gončarov 1963, p. 290).

328. Raškiv, raion Hotyn, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 6; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Baran 1986, p. 106-107).

329. Raškiv, raion Hotyn, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 30 (locuință reparată); fragmente din 3 exemplare împreună cu ceramică lucrată cu mâna (fragmente decorate cu alveole pe buză) și la roata înceată (Baran 1983, p. 75-76, p. 77; fig. 3/10-12).

330. Raškiv, raion Hotyn, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 50; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Baran 1988, p. 104-105, 154; pl. XLIII/8).

331. Raškiv, raion Hotyn, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 56; găsite pe podeaua locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (Baran 1988, p. 107, p. 155; pl. XLVI/4).

332. Raškiv, raion Hotyn, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 63; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Baran 1988, p. 110, p. 155; pl. XLVIII/6).

333. Raškiv, raion Hotyn, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 71; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, un creuzet și o lingură de turnat (Baran 1988, p. 113, p. 157; pl. LIV/10).

334. Raškiv, raion Hotyn, regiunea Černivtsi (Ucraina), locuința 72; găsită pe vatra pietrarului, în timp ce fragmente de ceramică lucrată cu mâna au fost găsite pe podeaua locuinței (Baran 1988, p. 114, p. 157; pl. LIV/3).

335. Raškiv, raion Hotyn, regiunea Černivtsi (Ucraina), groapa 46; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Baran 1988, p. 117, p. 159; pl. LXII/7).

336. Rat'kovo, raion Aleksandrov, regiunea Vladimir (Rusia), mormântul 5; fragmente din 4 exemplare, împreună cu 2 tipare de gresie și pandantivi de bronz trapezoidali (Viševskij, Kir'ianova, Dobrovol'skaia 2007, p. 91, 99; fig. 5/54-57).

337. Roztoky, district Praha-západ (Cehia), locuința O664; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Kuna, Profantová 2005, p. 31-32; fig. 226/7).

338. Samčyntsi, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința 1; găsite lângă pietrar dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (Havliuk 1963, p. 342).

339. Samčyntsi, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința 12; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Havliuk 1963, p. 345).

340. Samčyntsi, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința 13; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, o cute, o fusaiolă și o aplică în formă de animal (Havliuk 1961, p. 197-198).

341. Seliște, raion Orhei (Republica Moldova), locuința 7; împreună cu ceramică lucrată cu mâna, 2 fusaiole și o lingură de turnat (Rafalovič 1972a, p. 139-140; fig. 15/2).

342. Seliște, raion Orhei (Republica Moldova), locuința 10; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și 2 ace de os (Rafalovič, Lapușnian 1973, p. 129-130).

343. Seliște, raion Orhei (Republica Moldova), locuința 13; 129 de fragmente, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (1039 fragmente) și la roată (2 fragmente dintr-o amforă), precum și o fusaiolă și un fragment de piatră de râșniță (Rafalovič, Lapușnian 1973, p. 133-134).

344. Seliște, raion Orhei (Republica Moldova), locuința 15; fragment dintr-un exemplar decorat cu o cruce incizată la interior, împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roată, 3 fusaiole, o cute, un ac de os și un fragment de figurină de lut (Rafalovič, Lapușnian 1974, p. 130-131, 133, 132; fig. 11/6).

345. Semenky, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința 1; fragmentedintr-un exemplar, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și 2 fusaiole (Havliuk 1961, p. 188).

346. Semenky, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința 2; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Havliuk 1963, p. 322).

347. Semenky, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința 15; găsite în apropierea pietrarului dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și cu un ac de os (Havliuk 1974, p. 199).

348. Semenky, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința 26; găsite înăuntrul pietrarului, în timp ce fragmente de ceramică lucrată cu mâna au fost găsite pe podeaua locuinței (Havliuk 1974, p. 205, 207).

349. Semenky, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința II; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Havliuk 1963, p. 334).

350. Semenky, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), locuința VIII; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roata înceată (cu decor lustruit), precum și un fragment de fibulă digitată (Havliuk 1974, p. 207).

351. Semenky, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), groapa 5; fragmente din 5 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Havliuk 1963, p. 339).

352. Semenky, raion Nemyriv, regiunea Vinnytsia (Ucraina), groapa 6; fragmente din 5 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Havliuk 1963, p. 339).

353. Sfîntești, jud. Teleorman, locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv un fragment de amforă), precum și cu vălătuci (Dolinescu-Ferche 1967, p. 127-131; fig. 5/4).

354. Sighișoara, jud. Mureș, locuința 3; fragment de exemplar lucrat la roatăși găsit în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză) și la roată, precum și cu o cute (Harhoiu, Baltag 2007, p. 97-98, p. 407; pl. 192/1).

355. Sighișoara, jud. Mureș, locuința 4; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză) și la roată (inclusiv fragmente cu decor lustruit) (Harhoiu, Baltag 2007, p. 13-14, 229; pl. 17/1).

356. Șimonești, jud. Harghita, locuința 20; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Székely 1988, p. 176; fig. 17/8).

357. Skybyntsi, raion Trostianets', regiunea Vynnytsia (Ucraina), locuința 2; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și o brățară de bronz cu capete îngroșate (Havliuk 1961, p. 192).

358. Skybyntsi, raion Trostianets', regiunea Vynnytsia (Ucraina), locuința 4; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o cute (Havliuk 1961, p. 192).

359. Sliach, district Zvolen (Slovacia), locuința O2/1979; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu creștături pe buză) și o fusaiolă (Fusek 1994, p. 244, p. 370; pl. LVI/7).

360. Sokil, raion Kamianets' Podil's'kyi, regiunea Khmelnyts'kyi (Ucraina), locuința 13; fragment dintr-un exemplar cu alveole pe buză găsit în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (Vakulenko, Pryhodniuk 1984, p. 95).

361. Sokil, raion Kamianets' Podil's'kyi, regiunea Khmelnyts'kyi (Ucraina), locuința 17; găsit în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole pe buză), precum și 4 străpungătoare de os (Vakulenko, Pryhodniuk 1984, p. 95-96).

362. Sokil, raion Kamianets' Podil's'kyi, regiunea Khmelnyts'kyi (Ucraina), locuința 19; fragmente din 3 exemplare găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole pe buză), precum și 3 străpungătoare de os (Vakulenko, Pryhodniuk 1984, p. 96, 91; fig. 42/7-9).

363. Sokil, raion Kamianets' Podil's'kyi, regiunea Khmelnyts'kyi (Ucraina), locuința 22; fragmente din 3 găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente cu alveole pe buză), precum și un străpungător de os (Vakulenko, Pryhodniuk 1984, p. 97).

364. Stetsivka, raion Čyhyryn, regiunea Čerkasy (Ucraina), locuința 9; împreună cu ceramică lucrată la roată, atât cea cu turajie rapidă (inclusiv un fragment de amforă), cât și cea cu turajie lentă, precum și o fusaiolă, o cute și o piatră de râșniță (Petrov 1963, p. 216, 218).

365. Studenytsia, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Hmel'nyts'kyi (Ucraina), locuința; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și un străpungător de os (Pryhodniuk 1975, p. 107, 139; pl. XXIX/9).

366. Suceava, locuința 16; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu creștături pe buză) și la roată (Teodor 2013, p. 21, p. 144 fig. 53/2).

367. Suha Gomol'sa, raion Zmiiv, regiunea Harkiv (Ucraina), locuința 2; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și 3 fusaiole (Miheev, Pryhodniuk 1986, p. 75-76, 77; fig. 3/3).

368. Suha Gomol'sha, raion Zmiiv, regiunea Harkiv (Ucraina), locuința 5; fragmente din 5 exemplare (dintre care unul decorat cu o cruce incizată la interior) găsite în umplutura locuinței dimpreună ceramică lucrată cu mâna (inclusive fragmente decorate cu alveole pe buză), precum și o cute și o fusaiolă (Miheev, Pryhodniuk 1986, p. 77, 79; fig. 5/5-9).

369. Suha Gomol'sha, raion Zmiiv, regiunea Harkiv (Ucraina), groapa 6; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Miheev, Pryhodniuk 1986, p. 78).

370. Șumuleu, în Miercurea Ciuc, locuința 17-19; fragmente din 6 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fibulă turnată cu picior întors pe dedesubt; informație de la Ioan Stanciu (Institutul de Arheologie, Cluj-Napoca).

371. Šurany, district Nové Zámky (Slovacia), locuința O47; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Fusek 1994, p. 251, 375; pl. LXI/7).

372. Šurany, district Nové Zámky (Slovacia), groapa O8; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Fusek 1994, p. 250, 376; pl. LXII/13).

373. Šurany, district Nové Zámky (Slovacia), groapa O9; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Fusek 1994, p. 250).

374. Šurany, district Nové Zámky (Slovacia), groapa O132; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Fusek 1994, p. 251, 375; pl. LXI/6).

375. Teterivka, regiunea Žytomyr (Ucraina), locuința 5; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Rusanova 1973, p. 36; pl. 14/4).

376. Teterivka, regiunea Žytomyr (Ucraina), locuința 6; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole pe buză) și la roata înceată (Rusanova 1973, p. 36; pl. 14/14).

377. Tselikov Buhor, raion Novhorod Sivers'kyi, regiunea Černihiv (Ucraina), locuința 1; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu creștături pe buză) și o placă de curea ajurată (Goriunov 1972, p. 45-45, 43; fig. 13/1; p. 44; fig. 14/9).

378. Tselikov Buhor, raion Novhorod Sivers'kyi, regiunea Černihiv (Ucraina), locuința 2; fragmente din 2 exemplare găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mânași la roată (atât cea cu turație rapidă, inclusiv un fragment de amforă, cât și cea cu turație lentă), precum și un cuțit (Goriunov 1972, p. 45-45, 44; fig. 14/8, 9).

379. Tselikov Buhor, raion Novhorod Sivers'kyi, regiunea Černihiv (Ucraina), locuința 3; fragmented in 4 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna și un cuțit (Goriunov 1972, p. 45-46).

380. Turulung-Vii, jud. Satu Mare, locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment cu alveole pe buză) și la roata înceată (Stanciu, Bader 2003, p. 136).

381. Turulung-Vii, jud. Satu Mare, locuința 2; fragmented in 5 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată, precum și o "*pâinișoară*" de lut (Stanciu, Bader 2003, p. 137, 147; pl. II/5-7, 9; p. 148; pl. III/3).

382. Tymčenko, raion Zmiiv, regiunea Harkiv (Ucraina), groapa 5; împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată, precum și cu o fusaiolă (Berestnev, Liubičev 1991, p. 33, 34; fig. 1/27).

383. Udești, jud. Suceava, locuința 2; exemplar întreg, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Matei, Rădulescu 1973, p. 272, 274; fig. 7/2).

384. Ustia, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Hmelnyts'kyi (Ucraina), locuința 6; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată (Pryhodniuk 1975, p. 108, p. 130; pl. XX/12).

385. Ustia, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Hmelnyts'kyi (Ucraina), locuința 7; împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roată (Pryhodniuk 1975, p. 108, p. 130; pl. XX/5).

386. Vânători-Neamț, jud. Neamț, locuința 1; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Corman 1994, p. 301, 303, 304; fig. 3/7).

387. Vânători-Neamț, jud. Neamț, locuința 2; găsite înăuntrul pietrarului dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (inclusiv fragmente decorate cu alveole și creștături pe buză), precum și 2 fusaiole (Corman 1994, p. 302, 307, 305; fig. 4/1).

388. Vede, jud. Teleorman, locuința 1; găsite pe podeaua locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată, un fragment de tavă de lut și vâlătuci (Dolinescu-Ferche 1986a, p. 202, 203; fig. 1).

389. Veľke Trakany, district Trebišov (Slovacia), locuința 3; împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată (Budinský-Kričká 1990, p. 99; pl. XXVII/5).

390. Veľke Trakany, district Trebišov (Slovacia), locuința 4; fragmente din 9 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată (Budinský-Kričká 1990, p. 99-100; pl. XXVIII/17-25).

391. Veľky Cetín, district Nitra (Slovacia), locuința 14; împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată, precum și cu fragmente de tavă de lut (Cheben, Ruttkayová, Ruttkaj 1994, p. 205-206, p. 232; fig. 31/5).

392. Velyka Sloboda, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Hmelnyts'kyi (Ukraine), locuința 7; împreună cu ceramică lucrată cu mâna și 2 fusaiole (Kozak, Megei 1987, p. 63, 62; fig. 2/16).

393. Velyka Sloboda, raion Kamianets'-Podil's'kyi, regiunea Hmelnyts'kyi (Ucraina), locuința 11; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Kozak, Megei 1987, p. 63, 65; fig. 4/10).

394. Vlădiceni, jud. Neamț, locuință; găsită înăuntrul pietrarului, dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna (Alexianu 1992, p. 243-246; fig. 2/2).

395. Zanky, raion Zmiiv, regiunea Harkiv (Ukraine), locuința A; fragmente din 2 exemplare găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mânași la roată, precum și cu o fusaiolă (D'iačenko, Pryhodniuk, Petrenko 1991, p. 26, 29; fig. 4/5, 7).

396. Zanky, raion Zmiiv, regiunea Harkiv (Ukraine), locuința B; găsite în umplutura locuinței dimpreună cu ceramică lucrată cu mânași cu o fusaiolă (D'iačenko, Pryhodniuk, Petrenko 1991, p. 26-27, p. 31; fig. 6/5).

397. Zanky, raion Zmiiv, regiunea Harkiv (Ukraine), groapa 4; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (D'iačenko, Pryhodniuk, Petrenko 1991, p. 29-30, p. 32; fig. 8/2).

398. Zanky, raion Zmiiv, regiunea Harkiv (Ukraine), groapa 6; fragmene din 2 exemplare, împreună cu ceramică lucrată cu mâna (D'iačenko, Pryhodniuk, Petrenko 1991, p. 30, 32; fig. 8/10, 11).

399. Zanky, raion Zmiiv, regiunea Harkiv (Ukraine), groapa 7; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (D'iačenko, Pryhodniuk, Petrenko 1991, p. 30, 32; fig. 8/16).

400. Zelenyi Hai, raion Zališčyky, regiunea Ternopil (Ucraina), locuința 8; împreună cu ceramică lucrată cu mâna (Baran 1972, p. 180-181, p. 182; fig. 58/12).

401. Zniatseve, raion Muhačiv, regiunea Zakarpats'ka (Ucraina), locuință; împreună cu ceramică lucrată cu mânași la roata înceată, precum și cu un cuțit, 3 fusaiole, o mărgea de sticlăși un vârf de săgeată (Peniak 1980, p. 22).

402. Zubivka, raion Krasnokuts'ke, regiunea Harkiv (Ucraina), groapa 25; găsite în umplutura gropii, dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și o fusaiolă (Berestnev, Liubičev 1991, p. 36, 34; fig. 1/30).

Tabelul 1: Complexe cu tipsii de lut din așezările date în secolele VI-VII

Așezare	Număr de complexe	Număr de complexe cu tipsii	Procentaj
Velyka Sloboda	14	2	14,3
Cristur Secuiesc	8	1	12,5
Raiky	8	1	12,5
Zelenyi Hai	7	1	14,3
Borșchi	45	5	11,1
Dakota	88	60	67,4
Davideni	63	5	7,4
Popina	63	4	6,7
Gordinești	6	4	66,7
Sighișoara	18	1	5,5
Nezvyys'ka	20	6	30
Bazum	20	1	5
București-Ciurel	10	6	60
Raskiv 3	9	6	66,7
Gropșani	19	11	57,9
Șilac	11	1	9,1
Cucorâni	7	4	57,1
Brezno	12	1	8,3
Semenky	14	8	57,1
Stešivka	12	8	66,7
Hlyboka	9	5	55,6
Kaveteina	37	1	2,7
Bacău	8	1	12,5
București-str.	15	1	6,7
Dulceașca 3	9	4	44,4
Soldat Nicolae Ghivan	15	6	40
Dulceașca 2	10	5	50
Iliaș	13	5	38,5
Zahly	10	3	30
Kadun	20	1	5
Nova Tabla	82	4	4,9
București-Străulești	21	1	4,8
Bratei 2	22	1	4,5
Garvan	120	5	4,2
Suceava	26	1	3,8
Șimonești	27	1	3,7
Murska Sobota	38	1	2,6
Bernašivka	42	1	2,4
Popava	41	1	2,4
Hansca	160	3	1,9
Nowa Huta	191	3	1,6
Bratei 1	123	1	0,8
Roztoky	157	1	0,6
Pen'kivka 2	18	4	22,2
Poian	32	7	21,9
Riabovka	42	9	21,4
Samčyntsi	14	3	21,4
Kodin 2	50	10	20
Lăpușel	15	3	20
Nitra	15	3	20
Obuhiv	25	5	20
Suha Gomol'sha	15	3	20
Pen'kivka 1	32	6	18,8
Izvoare	43	8	18,6
Kočubivka	18	3	16,7
Teterivka	13	2	15,4

Tabel 2: Tîpsii de lutîncomplexe din așezăridatateînsecolele VI-VII

Complex	Număr de exemplare publicate	Exemplare decorate
Bobșiv 7	2	Alveole pe buză
Botoșana 13	2	
Botoșana 30	2	
Cernat 3	2	
Ciceu 1	2	
Cucorăni 2	2	
Davideni 8	2	
Davideni 19	2	
Davideni 24	2	
Davideni 25	2	
Davideni 28	2	
Davideni 31	2	
Davideni 35	2	
Davideni 41	2	
Davideni 42	2	
Davideni 43	2	
Davideni 61	2	
Davideni 63	2	
Davideni 64	2	
Davideni 74	2	
Dulceanca 3	2	
Dulceanca, oven 2	2	
Dulceanca 3/11	2	
Gropșani 10	2	
Hlyboka 4	2	
Hlyboka 19	2	
Hlyboka 21	2	
Hlyboka 23	2	
Hlyboka 24	2	
Horeča 21	2	
Horoshova 7	2	
Ivancea, pit 1	2	
Izvoare 27	2	
Izvoare 30	2	
Kavetčina 2	2	
Hyttsi XI	2	
Kočubiivka 1	2	

Kodin I/2	2	Alveole pe buză
Kodin I/19	2	
Kodin I/23	2	
Kodin II/12	2	
Lazuri 52	2	
LevkynBuhor	2	
Nezvys'ka 11	2	
Nitra O233	2	
Nova Tabla SZ3	2	
Nova Tabla SO18	2	
Obuhiv 30	2	
Iosypivka 4	2	
Pidbirtsi	2	
SuhaGomol'sha 5	2	Cruce incizată în interior
TselihovBuhor 2	2	
Zanky A	2	
Zanky, pit 6	2	
Bacău 7	cel puțin 2	Crestături pe buză
Bacău 9	3	
Bakota 2	3	
Běchovice 55	3	
Borșeni 1	3	
Cucorăni 19	3	
Davideni 30	3	
Davideni 34	3	
Davideni 50	3	
Davideni 62	3	
Dulceanca 17	3	
Forostovyči	3	
Gropșani 13	3	
Izvoare 7	3	
Izvoare 20	3	
Kavetčina 29	3	
Kodin 20	3	
Lomnica 1/79	3	
Lozna 17	3	Alveolepebuză
Lozna 20	3	
Lozna 24	3	
Proscuriani	3	
Raškiv 30	3	
Sokil 19	3	
Sokil 22	3	

Bobșiv 50	4	Alveole pe buză
București-Ciurel 1B	4	
Davideni 27	4	Ornament în formă de raze la interior
Davideni 40	4	
Davideni 71	4	
Davideni 75	4	
Dulceanca 2	4	
Dulceanca 9	4	
Kodin 11	4	
Oreavu	4	
Poian 22	4	
Popina 49	4	Crestături pe buză
TselihovBuhor 3	4	
Davideni 69	4 or 5	
Davideni 33	5	
Semenky, pit 6	5	
Turulung-Vii 2	5	
Davideni 37	5 or 6	
Davideni 57	6	
Bakota 1	7	Alveole pe buză
București-SoldatGhivan 13	7	
Davideni 13	7	Crestături pe buză
Davideni 36	8	
Davideni 39	9	
Dulceanca 3/1	9	
Borșeni 10	10	
Haloč 1	10	
Semenky 1	10	
Dănceni 11	11	
Davideni 10	12	
Seliște 13	Over 15	

**Tabel 3: Poziția în care au fost găsite tipurile din
așezările date în secolele VI-VII**

Complex	Poziție
Biliaivka 3	în m. pl. rurală
Biliaivka 4	în m. pl. rurală
Borșeni 1	în m. pl. rurală
Borșeni 2	în m. pl. rurală

Borșeni 7	înmpluturalocuinței
Borșeni 8	înmpluturalocuinței
Davideni 33	înmpluturalocuinței
Davideni 37	înmpluturalocuinței
Gordinești 1	înmpluturalocuinței
Gropșani 6	înmpluturalocuinței
Gropșani 7	înmpluturalocuinței
Hlyboka 23	înmpluturalocuinței
Hlyboka 24	înmpluturalocuinței
Kavetčina 29	înmpluturalocuinței
Hyttsi XII	înmpluturalocuinței
Hyttsi XIII	înmpluturalocuinței
Kodin I/2	înmpluturalocuinței
Kodin II/19	înmpluturalocuinței
Koločin 2	înmpluturalocuinței
Lăpușel 1	înmpluturalocuinței
Lazuri 52	înmpluturalocuinței
Lozna 1	înmpluturalocuinței
Lozna 6	înmpluturalocuinței
Lozna 11	înmpluturalocuinței
Lozna 21	înmpluturalocuinței
Lozna 36	înmpluturalocuinței
Nezvys'ka 13	înmpluturalocuinței
Obuhiv 27	înmpluturalocuinței
Obuhiv 30	înmpluturalocuinței
Pariivka 1	înmpluturalocuinței
Pen'kivka I/13	înmpluturalocuinței
Pen'kivka I/18	înmpluturalocuinței
Pen'kivka I/19	înmpluturalocuinței
Pen'kivka II/1	înmpluturalocuinței
Pen'kivka II/13	înmpluturalocuinței
Pidbirtsi	înmpluturalocuinței
Poluzir'ia 1	înmpluturalocuinței
Popina 11	înmpluturalocuinței
Popina 31	înmpluturalocuinței
Popina 49	înmpluturalocuinței
Purkarec II/89	înmpluturalocuinței
Sighișoara 3	înmpluturalocuinței
Sokil 13	înmpluturalocuinței
Sokil 17	înmpluturalocuinței
Sokil 19	înmpluturalocuinței
Skybyntsi 2	înmpluturalocuinței
SuhaGomol'sha 5	înmpluturalocuinței

TselihovBuhor 1	înumpluturalocuinței
Zanky A	înumpluturalocuinței
Zanky B	înumpluturalocuinței
Bacău 5	pepodeaualocuinței
Bacău 6	pepodeaualocuinței
Kavetčina 2	pepodeaualocuinței
Kodin 11	pepodeaualocuinței
Kodin 13	pepodeaualocuinței
Pen'kivka I/17	pepodeaualocuinței
Pen'kivka I/24	pepodeaualocuinței
Pen'kivka II/5	pepodeaualocuinței
Pen'kivka II/7	pepodeaualocuinței
Popina 1	pepodeaualocuinței
Popina 10	pepodeaualocuinței
Raškiv 56	pepodeaualocuinței
Filiaș 15	lângăcuptor
Molești 1	lângăcuptor
Samčyntsi 1	lângăcuptor
Davideni 31	pevatră
Davideni 58	pevatră
Bacău 9	pevatracuptorului
Bobșiv 7	pevatracuptorului
Borșeni 9	pevatracuptorului
București-Băneasa 7	pevatracuptorului
București-Băneasa8	pevatracuptorului
Davideni 22	pevatracuptorului
Davideni 34	pevatracuptorului
Davideni 35	pevatracuptorului
Davideni 42	pevatracuptorului
Davideni 45	pevatracuptorului
Gropșani 15	pevatracuptorului
Hlyboka 21	pevatracuptorului
Insula Banului A	pevatracuptorului
Ivancea 1	pevatracuptorului
Kodin I/11	pevatracuptorului
Kodin II/6	pevatracuptorului
Kodin II/12	pevatracuptorului
Lazuri 1a	pevatracuptorului
Lozna 7	pevatracuptorului
Lozna 8	pevatracuptorului
Nezvys'ka 10	pevatracuptorului
Pen'kivka 6	pevatracuptorului
Poian 7	pevatracuptorului

Semenky 2	pevatracuptorului
Semenky 26	pevatracuptorului
Vânători 2	pevatracuptorului
Vlădiceni	pevatra cuptorului

Tabel 4: Oase de animale din complexe cu tipsii (procentaje pe specii)

Complexe	Bovine	Ovi-ca-prine	Porc	Câine	Cal	Mistreț	Cervidee	Elan	Păsări
București-Ciurel 7	50		50						
București-Ciurel 8	66.7	6.7	20		6.7				
Davideni 25	66.7	8.3	16.7						8.3
Davideni 30	11.8	23.5	47						17.6
Davideni 31	18.2	63.6	9	9					
Davideni 35	41.7	33.3	8.3		16.7				
Davideni 36	56.5	14.5	21			6.5		1.6	
Davideni 37	71.2	5.8	15.4		7.7				
Davideni 69	63.6	8	24.7			0.6	3		
Davideni 70	52.9	11.7	17.6		11.7		5.9		
Davideni 71	79.3	17.2	3.4						
Davideni, oven 7	100								
Dulceanca II/3	100								
Dulceanca II/9	100								
Gutinaș 3	73.9	4.3	13		8.7				
Horoșeva 5	14	14	72						
Kodin 19	100								
Lazuri 1a	56.3	25	6.3		12.5				
Lazuri 52	66.7	33.3							
Vlădiceni	20	20	60						

Bibliografie:

- Abashina 1986** Natalija S. Abašina, *Rann'oslov'ianske poselennia Obuhiv VII na Stugni*, Arkheolohiya, 53, 1986, p. 72-86.
- Abašina 2004** Natalija S. Abashina, *Rannoslav'ians'ki žytla poselennia Obuhiv II*, în Denis N. Kozak (coord.), *Arheolohija davnih slov'ian. Doslidžennia i materialy*, Kiev, 2004, p. 277-300.
- Abašina, Skyba 2001-2002** Natalija S. Abašina, Andrij V. Skyba, *Keramika ranneslavianskogo poselenija Obuhiv VII v Kievskom Podneprov'e*, Stratum, 2001-2002, 5, p. 65-70.
- Ahmedov, Belocerkovskaia, Rumianceva 2007** I. R. Akhmedov, I. V. Belocerkovskaia, O. S. Rumianceva, *Kul'tura riazano-okskih mogil'nikov. Vvodnye zamečaniia*, în Igor O. Gavrituhin, A. M. Oblomskij (coord.), *Vostočnaia Evropa v seredine I tys. n. e.*, Moscova, 2007, p. 133-275.
- Ahmedov et al. 2007** I. R. Akhmedov, E. Iu. Novikova, A. M. Krasnikova, I. V. Belocerkovskaia, S. A. Avdusina, *The peoples of central Russia*, în Wilfried Menghin (coord.), *Merowingerzeit: Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 8. Jahrhunderts*, Berlin/Wolfratshausen, 2007, p. 313-366.
- Aibabin, Hairedinova 2009** Aleksandr I. Aibabin, Elzara A. Khairedinova, *Das Gräberfeld beim Dorf Lučistoe 1*, Ausgrabungen der Jahre 1977, 1982-1984, Mainz, 2009.
- Aibabin, Iuročkin 1995** Aleksandr I. Aibabin, V. Iu. Iurochkin, *Mogil'nik "Baklinskii ovrag" (po materialam raskopok 1992-1993 g.)*, în Iurij M. Mogaričev and Igor N. Hrapunov (coord.), *Problemy arheologii drevnego i srednevekovogo Kryma*, Sbornik naučnykh trudov, Simferopol, 1995, p. 125-135, 206-235.
- Alexianu 1992** Marius Alexianu, *O locuință din secolele VI-VII e.n. descoperită la Vlădiceni, județul Neamț*, MemAntiq, 18, 1992, p. 243-249.
- Arthur 2007** Paul Arthur, *Pots and boundaries. On cultural and economic areas between Late Antiquity and the early Middle Ages*, în Michel Bonifay, Jean-Christophe Trégliat (coord.), *LRCW 2*, Oxford, 2007, p. 16-27.
- Aulih 1963** Vitol'd V. Aulikh, *Slavianskoe poselenie u s. Ripneva (Ripnev I)*, Lvovskoi oblasti, în Boris A. Rybakov (coord.), *Slaviane nakanune obrazovanija Kievskoi Rusi*, Moscova, 1963, p. 366-381.
- Baran 1963** Volodymyr D. Baran, *Ranneslavianskoe poselenie u s. Ripneva (Ripnev II) na zapadnom Buge*, în Boris A. Rybakov (coord.), *Slaviane nakanune obrazovanija Kievskoi Rusi*, Moscova, 1963, p. 351-365.
- Baran 1972** Volodymyr D. Baran, *Ranni slov'iani mia Dnestrom i Pripjat'iu*, Kiev, 1972.

- Baran 1983** Volodymyr D. Baran, *Žytla-maysterni na poselenni Raškiv I*, Arkheolohiya, 42, 1983, p. 73-79.
- Baran 1986** Volodymyr D. Baran, *Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine*, Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie, 8, 1986, p. 73-175.
- Baran 1988** Volodymyr D. Baran, *Pražskaia kul'tura Podnestrov'ia po materialam poselenij u s. Raškov*, Kiev, 1988.
- Baran, Pačkova 1975** Volodymyr D. Baran, S. P. Pačkova, *Poselenie poblyzu s. Goroševe na sredn'omu Dnistri*, Arkheolohiya, 18, 1975, p. 87-95.
- Bârză 1994-1995** Ligia Bârză, *La station no. 1 de Bratei, dép.de Sibiu (IVe-VIIe siècles)*, Dacia, NS, 38-39, 1994-1995, p. 239-295.
- Bavant, Ivanišević 2007** Bernard Bavant, Vujadin Ivanišević, *Iustiniana Prima (Caričin Grad). Eine spätantike Stadt vom Reissbrett*, in Ulrich Brandl and Miloje Vašić (coord.), *Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*, Mainz, 2007, p. 108-129.
- Berestnev, Liubičev 1991** S. I. Berestnev, M. V. Liubičev, *Novye dannye o pamiatnikah pen'kovskoi kul'tury v basseinah Severskogo Donca i Vorskly*, in A. G. D'iačenko (coord.), *Arheologija slavianskogo iugo-vostoka*, Voronež, 1991, p. 33-36.
- Berezovets' 1963** D. T. Berezovets', *Poselenija uličei na r. Tiasmine*, in Boris A. Rybakov (coord.), *Slaviane nakanune obrazovanija Kievskoi Rusi*, Moscova, 1963, p. 145-208.
- Bialeková 1999** Darina Bialeková, *K otázke výskytu tzv. "chlebcov" u Slovanov*, SMP, 4, 1999, p. 43-66.
- Bjelajac 1990** Ljiljana Bjelajac, *La céramique et les lampes*, in Bernard Bavant, Vladimir Kondić, Jean-Michel Spieser (coord.), *Caričin Grad II. Le quartier sud-ouest de la ville haute*, Belgrad/Roma, 1990, p. 161-190.
- Bóna 1973** István Bóna, *VII. századi avar települések és Arpád-kori magyar falu Dunaújvárosban*, Budapest, 1973.
- Bratiloveanu-Popilian 1968** Marcela Bratiloveanu-Popilian, *Cirimna, o vatră portativă*, RM, 5, 1968, 6, p. 554-555.
- Břicháček 2007** Pavel Břicháček, *Příspěvek k poznání nejstaršího slovanského osídlení jižních Čech*, in Ondřej Chvojka and Rudolf Krajíc (coord.), *Archeologie na pomezí. Sborník příspěvků ze semináře, České Budějovice, 8.11.2007*, České Budějovice, 2007, p. 111-128.
- Bubeník 1972** Josef Bubeník, *Staroslovanské sídliště v Kadani*, ArchRozhledy, 23, 1972, p. 373-386.
- Budinský-Krička 1990** Vojtech Budinský-Krička, *Novye materialy dlia izučeniia drevneslavianskoi keramiki na poselenijah vostočnoj Slovakii*, SlovArch, 38, 1990, p. 89-146.
- Čebotarenko,** G. F. Čebotarenko, Nikolai P. Tel'nov, *Issledovanija*

Tel'nov 1983	<i>iužnoslavianskoi ekspedicii v 1979 g.</i> , în I. A. Borziak (coord.), <i>Arheologičeskie issledovanija v Moldavij v 1979 g.</i> , Kišinev, 1983, p. 88-102.
Čerkun 1994-1995	Iolana Čerkun, <i>Specializirovannye pečī na ranneslavianskih poselenijah Zakarpat'ia</i> , Satu Mare, 11-12, 1994-1995, p. 67-82.
Cheben, Ruttkayová, Ruttkay 1994	Ivan Cheben, Jaroslava Ruttkayová, Matej Ruttkay, <i>Výskum na trase ropovodu no Veľkom Cetíne</i> , Študijné zvesti, 30, 1994, p. 177-241.
Chișvasi-Comșa 1957	Maria Chișvasi-Comșa, <i>Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI-XII</i> , SCIV, 8, 1957, 1-4, p. 267-294.
Chișvasi-Comșa 1958	Maria Chișvasi-Comșa, <i>Slavii de răsărit pe teritoriul RPR și pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice</i> , SCIV, 9, 1958, 1, p. 73-89.
Čolakova 2005	Anastasiia Čolakova, <i>Rannovizantijski kompleks ot železni sečiva i predmeti ot Odarci (aspekti v izsledvaneto na kolektivnite nahodki)</i> , ArhSofia, 46, 2005, 147-158.
Comșa 1968	Maria Comșa, <i>Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane et ensuite protoroumaine aux VI-e-X-e siècles sur le territoire de la Roumanie</i> , Dacia, NS, 12, 1968, p. 355-380.
Comșa 1984	Maria Comșa, <i>Bemerkungen über die Beziehungen zwischen den Awaren und den Slawen im 6.-7. Jahrhundert</i> , în Peter Šalkovský (coord.), <i>Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderer Ethnika im 6.-10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.-7. Oktober 1983</i> , Nitra, 1984, p. 63-74.
Conkey 1991	Margaret W. Conkey, <i>Contexts of action, contexts for power: material culture and gender in the Magdalenian</i> , în Joan M. Gero, Margaret W. Conkey (coord.), <i>Engendering Archaeology. Women and Prehistory</i> , Oxford/Cambridge, Mass., 1991, p. 57-92.
Constantiniu 1965a	Margareta Constantiniu, <i>Șantierul arheologic Băneasa-Străulești</i> , CAB, 2, 1965, p. 75-98.
Constantiniu 1965b	Margareta Constantiniu, <i>Săpăturile de la Străulești-Măicănești. Așezarea feudală II</i> , CAB, 2, 1965, p. 174-89.
Corman 1994	Igor Corman, <i>Săpăturile arheologice de la Vânători-Neamț</i> , ArhMold, 17, 1994, p. 301-308.
Curta 1999	Florin Curta, <i>Feasting with 'kings' in an ancient democracy: on the Slavic society of the Early Middle Ages (sixth to seventh century A.D.)</i> , EMS, 15, 1999, p. 19-34.
Curta 2001	Florin Curta, <i>The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700</i> , Cambridge/New York, 2001.

- Curta 2002** Florin Curta, *Review of Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V-VII (Piatra Neamț, 2001)*, by Ioan Mitrea, ArchBul, 6, 2002, 2, p. 87-97.
- Curta 2005** Florin Curta, *Before Cyril and Methodius: Christianity and barbarians beyond the sixth- and seventh-century Danube frontier*, în Florin Curta (coord.), *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ann Arbor, 2005, p. 181-219.
- Curta 2006a** Florin Curta, *A contribution to the study of bow fibulae of Werner's class I G*, ArchMold, 29, 2006, p. 93-124.
- Curta 2006b** Florin Curta, *Slavic bow fibulae? Werner's class I D revisited*, AAH, 57, 2006, p. 423-474.
- Curta 2008** Florin Curta, *Utváření Slovanu (se zvláštním zřetelem k Čechám a Moravě)*, ArchRozhledy, 60, 2008, p. 1-54.
- Curta 2009a** Florin Curta, *Neither Gothic, nor Slavic: bow fibulae of Werner's class II B*, ArchAus, 93, 2009, p. 45-77.
- Curta 2009b** Florin Curta, *The early Slavs in Bohemia and Moravia: a response to my critics*, ArchRozhledy, 61, 2009, p. 725-754.
- Curta 2011a** Florin Curta, *Werner's class I C: erratum corrigendum cum commentariis*, EN, 21, 2011, p. 63-110.
- Curta 2011b** Florin Curta, *Žensčina iz Dančen' ili k voprosu o fibulah tipa II C po Verneru*, Tyragetia, 5, 2011, 1, p. 153-192.
- Curta 2012** Florin Curta, *"Slavic" bow fibulae: twenty years of research*, BerRGK, 93, 2012.
- Curta 2013a** Florin Curta, *Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the archaeology of warfare in the 6th to 7th c. Balkans*, în Alexander Sarantis, Neil Christie (coord.), *War and Warfare in Late Antiquity*, Leiden/Boston, 2013, p. 809-852.
- Curta 2013b** Florin Curta, *Markets in tenth-century al-Andalus and Volga Bulghāria: contrasting views of trade in Muslim Europe*, Al-Masaq, 25, 2013, 3, p. 305-330.
- Curta 2013c** Florin Curta, *The beginning of the Middle Ages in the Balkans*, Millennium, 10, 2013, p. 145-214.
- Curta, Gândilă 2011** Florin Curta, Andrei Gândilă, *Too much typology, too little history: a critical approach to the classification and interpretation of cast fibulae with bent stem*, ArchBul, 15, 2011, 3, p. 51-81.
- Curta, Gândilă 2013** Florin Curta, Andrei Gândilă, *Sixth-century fibulae with bent stem*, Peuce, 11, 2013, p. 101-176.
- D'iačenko, Pryhodniuk, Petrenko 1991** A. G. D'iačenko, Oleg M. Pryhodniuk, E. N. Petrenko, *Kompleksy I tys. n. e. selišča Zanki (po raskopkam 1976 g.)*, în A. G. D'iačenko (coord.), *Arheologija slavianskogo iugo-vostoka, Voronež*, 1991, p. 26-33.

- Diaconu, Roman 1967** Petre Diaconu, Petre Roman, *Cîteva urme de viețuire din sec. VII în Insula Banului*, Craiova, 1967.
- Dobos 2010-2011** Alpár Dobos, *Az erdélyi soros temetői lovastemetkezései*, în Zsolt Körösfői (coord.), *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*, Székelykeresztúr, 2010-2011, p. 377-403.
- Dolinescu-Ferche 1967** Suzana Dolinescu-Ferche, *Un complex din secolul al VI-lea la Sfîntesti*, SCIV, 18, 1967, 1, p. 127-134.
- Dolinescu-Ferche 1979** Suzana Dolinescu-Ferche, *Ciurel, habitat des VI-VII-e siècles d. n. è.*, Dacia, NS, 23, 1979, p. 179-230.
- Dolinescu-Ferche 1986a** Suzana Dolinescu-Ferche, *Cercetări arheologice din comuna Vedea, jud. Teleorman*, MCA, 16, 1986, p. 202-207.
- Dolinescu-Ferche 1986b** Suzana Dolinescu-Ferche, *Contributions archéologiques sur la continuité daco-romaine. Dulceanca, deuxième habitat du VIe siècle d. n. è.*, Dacia, NS, 30, 1986, p. 121-154.
- Dolinescu-Ferche 1992** Suzana Dolinescu-Ferche, *Habitats du VI-e et VII-e siècles de notre ère à Dulceanca IV*, Dacia, NS, 36, 1992, p. 125-177.
- Dolinescu-Ferche, Constantiniu 2001** Suzana Dolinescu-Ferche, Margareta Constantiniu, *Un établissement du VI-e siècle à Bucarest*, Dacia, NS, 25, 1981, p. 289-329.
- Eger 2001** Christian Eger, *Byzantinische Heiligenfibeln*, Bayerische Vorgeschichtsblätter, 66, 2001, p. 149-155.
- fără autor 1953** Șantierul Hlincea-Iași, SCIV, 4, 1953, 1-2, p. 312-334.
- Filipović 1951** Milenko S. Filipović, *Ženska keramika kod balkanskih naroda*, Beograd, 1951.
- Fusek 1991** Gabriel Fusek, *Včasnოსloვანსკე სიღლისკო ვ ნიტრე ნა მიკოვომ დვორე*, SlovArch, 39, 1991, 1-2, p. 289-328.
- Fusek 1994** Gabriel Fusek, *Slovensko vo včasnოსloვანსკომ období*, Nitra, 1994.
- Fusek 2002** Gabriel Fusek, *Včasnოსloვანსკე ნაღეზეზ ნიტრე-შიდოლკე/სლოვენსკო*, în Mitja Guštin (coord.), *Zgodni slovani. Zgodnjėsrednjėveška lončėnina na obrobju vzhodnih Alp*, Ljubljana, 2002, p. 184-188.
- Fusek 2004** Gabriel Fusek, *"Slawen" oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie*, SlovArch, 52, 2004, 1, p. 161-186.
- Gândilă 2013** Andrei Gândilă, *Marginal money: coins, frontiers, and barbarians in early Byzantium (6th-7th centuries)*, teză de doctorat de la University of Florida, Gainesville, 2013.
- Gavrituhin 1997** Igor O. Gavrituhin, *Malen'kie trapecievidnye podveski s poloskoi iz pressovannyh toček po nižnemu kraiu*, *Historyčna-arhealagičny Zbornik*, 12, 1997, p. 43-58.

- Giesler-Müller 1992** Ulrike Giesler-Müller, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen*, Derendingen, 1992.
- Gončarov 1963** V. K. Gončarov, *Luka Raikoveckaia*, în Boris A. Rybakov (coord.), *Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi*, Moscova, 1963, p. 283-315.
- Goriunov 1972** E. A. Goriunov, *Selišče Celikov Bugor na Srednei Desne*, KSIA, 129, 1972, p. 42-46.
- Goriunov 1974** E. A. Goriunov, *Nekotorye drevnosti I tys. n. e. na Černigovščine*, în Petr N. Tret'iaikov (coord.), *Rannesrednevekove vostočnoslavianskie drevnosti*, Leningrad, 1974, p. 119-125.
- Goriunov 1981a** E. A. Goriunov, *Rannie etapy istorij slavian Dneprovskogo Levoberež'ia*, Leningrad, 1981.
- Goriunov 1981b** E. A. Goriunov, *Slavianskoe poselenie serediny I tys. n. e. u s. Peščanoe Belgorodskoi oblasti*, KSIA, 171, 1981, p. 61-65.
- Grišakov 1988** V. V. Grišakov, *K istorii naselenija pravoberež'ia nižnei Oki v konce I tys. n. e.*, în M. F. Žiganov (coord.), *Materialy po arheologii Mordovji*, Saransk, 1988, p. 71-103.
- Guštin 2008** Mitja Guštin, *Slovansko skeletno grobišče na ledini Nova tabla pri Murski Soboti*, în Mitja Guštin (coord.), *Srednji vek. Arheološki raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino*, Ljubljana, 2008, p. 53-57.
- Guštin, Tiefengraber 2002** Mitja Guštin, Georg Tiefengraber, *Oblike in kronologija zgodnj srednjeveške lončarine na Novi tabli pri Murski Soboti*, în Mitja Guštin (coord.), *Zgodnji slovani. Zgodnj srednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp*, Ljubljana, 2002, p. 46-64.
- Gutiérrez 1996** Sonia Gutiérrez, *La cora de Tudmir de la Antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*. Madrid/Alicante, 1996.
- Gutiérrez Lloret 1990** Sonia Gutiérrez Lloret, *Panes, hogazas y fogones portátiles. Dos formas cerámicas destinadas a la cocción del pan en al-Andalus: el hornillo (tannur) y el plato (tabag)*, *Lucentum*, 9-10, 1990, 161-175.
- Hachulska-Ledwos 1971** Renée Hachulska-Ledwos, *Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile*, *MANH*, 3, 1971, p. 7-210.
- Haimovici 1986-1987** Sergiu Haimovici, *Studiul materialului osteologic descoperit în două așezări subcarpatice datînd din secolele V-VII e.n.: Davideni și Ștefan cel Mare (jud. Bacău)*, *Carpica*, 18-19, 1986-1987, p. 251-260.
- Hâncu, Titov 1974** Ion Hâncu, V. S. Titov, *Iz istorii sela Kostești po dannym raskopok 1973 g.*, în V. I. Markevich (coord.), *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii (1973 g.)*, Kișinev, 1974, p. 156-175.

- Haralambieva 1998** Anna Haralambieva, *Darstellungen christlicher Symbole, Inschriften und Heiligen auf Trachtzubehör des 4.-7. Jhs. aus heutigem Bulgarien*, în Nenad Cambi, Emilio Marin (coord.), Radovi XIII. Međunarodnog Kongresa za starokršćansku arheologiju. Split-Poreč (25.9.-1.10. 1994), vol. 3, Vatican/Split, 1998, p. 367-373.
- Havliuk 1961** P. I. Havliuk, *Ranneslavianskie poselenija v srednei časti Južnogo Pobuž'ia*, SovArh, 1961, 3, p. 187-201.
- Havliuk 1963** P. I. Havliuk, *Ranneslavianskie poseleniia Semenki i Samčincy v srednem tečenii Južnogo Buga*, în Boris A. Rybakov (coord.), Slaviane nakanune obrazovaniiia Kievskoi Rusi, Moscova, 1963, p. 320-350.
- Havliuk 1974** P. I. Havliuk, *Ranneslavianskie poselenija v basseine Južnogo Buga*, în Petr N. Tret'iakov (coord.), Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti, Leningrad, 1974, p. 181-215.
- Havliuk 1988** P. I. Havliuk, *O načal'nyh etapah razvitija ranneslavianskogo remesla (na materialah remeslennyh sooruzenij na iužnom Buge)*, în Volodymyr D. Baran (coord.), Trudy V Mezhdunarodnogo Kongressa arkheologov-slavistov, Kiev 18-25 sentiabria 1985 g., vol. 4, Kiev, 1988, p. 226-231.
- Harhoiu, Baltag 2007** Radu Harhoiu, Gheorghe Baltag, *Sighișoara - "Dealul Viilor". Monografie arheologică*, Bistrița/Cluj-Napoca, 2007.
- Hübener 1969** Wolfgang Hübener, *Absatzgebiete frühgeschichtlicher Töpfereien in der Zone nördlich der Alpen*. Beitrag zur Keramik der Merowingerzeit, Bonn, 1969.
- Iconomu 1991** C. Iconomu, *Descoperiri arheologice din secolul al VI-lea în comuna Ciortest, jud. Iași*, ArhMold, 14, 1991, p. 109-116.
- Ignat 1973** Mircea Ignat, *Șantierul arheologic de la Rus-Mănăstioara*, Suceava, 3, 1973, p. 227-256.
- Ioniță 1982** Ion Ioniță, *Eine Siedlung der jüngeren römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderung in Iași-Nicolina (Rumänien)*, in Dietrich Papenfuss, Volker Michael Strocka (coord.), Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern, Mainz, 1982, p. 567-586.
- Ivanišević 2012** Vujadin Ivanišević, *Barbarian settlements in the interior of Illyricum: the case of Caričin Grad*, în Vujadin Ivanišević, Michel Kazanski (coord.), The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration, Paris/Belgrad, 2012, p. 57-69.
- Jaskanis 2003** Danuta Jaskanis, *Przyczynek do badań nad problematyką występowania wczesnośredniowiecznych talerzy na*

- obszarze Polski*, în Marek Dulnicz (coord.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Lublin/Varşovia, 2003, p. 431-439.
- Kardulias 1988** Paul Nick Kardulias, *The Byzantine fortress at Isthmia, Greece and the transition from Late Antiquity to the medieval period in the Aegean*, teză de doctorat de la Ohio State University, Columbus, 1988.
- Kardulias 1992** Paul Nick Kardulias, *Estimating population at ancient military sites: the use of historical and contemporary analogy*, AAnt, 57, 1992, 2, p. 276-287.
- Kazanski, Sereda 2001** Michel Kazanski, D. V. Sereda, *Poselenie pen'kovskoi kul'tury Poluzor'e I na Poltavščine*, Arheologičnyy litopys Livoberedžnoi Ukrainy, 2001, 1, p. 19-25.
- Kerman 2002** Branko Kerman, *Staroslovanska naseľbina Kotare - baza pri Murski Soboti*, în Mitja Guštin (coord.), *Zgodnji slovani. Zgodnjesrednjeveska lončenina na obrobju vzhodnih Alp*, Ljubljana, 2002, p. 17-26.
- Komar 2011** Oleksyi V. Komar, *Kuda "zapazdyvaiut" monety? (K voprosu o roli monet v datirovke rannesrednevekovykh pamiatnikov Vostočnoi Evropy VI-VIII vv.)*, în Oleg V. Sharov (coord.), *Peterburgskij apokrif. Poslanie ot Marka*, Chişinău, 2011, p. 555-566.
- Korzukhina 1996** Galina F. Korzukhina, *Klady i slučajnye nahodki veščei kruga "drevnostei antov" v srednem Podneprov'e. Katalog pamiatnikov*, Materialy po arkheologij, istorij i etnografij Tavrij, 5, 1996, p. 352-435, p. 586-705.
- Kovács 1913** István Kovács, *A mezőbáti ásátások. Óskori telepnyomok és temető, La-Tène ízlésű temetkezés, népvándorlaskori temető*, Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, 4, 1913, p. 265-329.
- Kozak 1984** Denis N. Kozak, *Novi rann'oslovians'ki pamiatky v mežyričči Dnistra i Zahidnogo Bugu*, Arkheolohiya, 47, 1984, p. 89-94.
- Kozak, Megei 1987** Denis N. Kozak, V. F. Megei, *Slov'ians'ke poselennia Velika Sloboda-1 na Sredn'omu Dnystry*, Arkheolohiya, 59, 1987, p. 60-67.
- Krauss, Jeute 1998** Raiko Krauss, Gerson H. Jeute, *Traditionelle Getreideverarbeitung in Bulgarien. Ethnoarchäologische Beobachtungen im Vergleich zu Befunden der Slawen in frühen Mittelalter zwischen Elbe und Oder*, Ethnographisch-archäologische Zeitschrift, 39, 1998, p. 498-528.
- Kravčenko 1979** N. M. Kravčenko, *Issledovanija slavianskih pamiatnikov na Stugne*, în Volodymyr D. Baran (coord.), *Slaviane i Rus' (na materialah vostočnoslavianskih plemen i drevnei Rusi)*, Sbornik naučnykh trudov, Kiev, 1979, p. 74-92.

- Kuna, Profantová 2005** Martin Kuna, Nad'a Profantová, *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách*, Prague, 2005.
- Láiz Reverte, Ruiz Valderas 1988** Maria Dolores Láiz Reverte, Elena Ruiz Valderas, *Cerámicas de cocina de los siglos V-VII en Cartagena (c./Orcel-D. Gil)*, *Antigüedad y cristianismo*, 5, 1988, p. 265-301.
- Leahu 1965** Valeriu Leahu, *Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou*, CAB, 2, 1965, p. 11-69.
- Linka, Shovkoplias 1963** N. V. Linka, A. M. Shovkoplias, *Ranneslavianskoe poselenie na r. Tiasmene*, în Boris A. Rybakov (coord.), *Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi*, Moscova, 1963, p. 234-242.
- Lipking 1974** Iu. A. Lipking, *Mogil'niki tret'ei četverty I tys. n. e. v Kurskom Posem'e*, în Petr N. Tret'iakov (coord.), *Rannesrednevekovye vostočnoslavianskie drevnosti. Sbornik statei*, Leningrad, 1974, p. 136-152.
- Liubenova 1981** Veneciia Liubenova, *Selišteto ot rimskata i rannovizantijskata epoha*, în Iordanka Čangova, Teofil Ivanov (coord.), *Pernik I. Poselšten život na hălma Krakra ot V hil. pr. n. e. do VI v. na n. e.*, Sofia, 1981, p. 107-203.
- Lodowski 1981** Jerzy Lodowski, *Osada wczesnośredniowieczna z VI-VII w. w Chwałkowie, woj.Wałbrzych*, *SilAntiq*, 23, 1981, p. 149-163.
- Măgureanu 2010** Andrei Măgureanu, *Scurte considerații referitoare la elitele nord-dunărene din secolele VI-VII d. Hr.*, *Mousaios*, 15, 2010, p. 263-272.
- Măgureanu, Szmoniewski 2003** Andrei Măgureanu, Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *Domestic dwellings in Moldavia and Wallachia in the initial phases of the early Middle Ages*, *AAC*, 38, 2003, p. 111-136.
- Maksimov, Terpilovs'kij 1993** E. V. Maksimov, Rostislav V. Terpilovs'kij, *Kievskaja kul'tura*, în Irina P. Rusanova, E. A. Symonovič (coord.), *Slaviane i ih sosedi v konce I tysiačeletija do n. e.-pervoi polovine I tysiačeletija n.e.*, Moscova, 1993, p. 106-122.
- Martínez Rodríguez 1996** Andrés Martínez Rodríguez, *El poblamiento tardorromano en la comarca de Lorca*, *Alebus*, 6, 1996, p. 197-215.
- Matei, Rădulescu 1973** Mircea D. Matei, Alexandru Rădulescu, *Șantierul arheologic Udești (jud. Suceava)*, *Suceava*, 3, 1973, p. 265-289.
- Miheev, Pryhodniuk 1986** Vladimir K. Miheev, Oleg M. Pryhodniuk, *Pen'kivske poselennia na Sivers'komu Dintsi*, *Arheolohiya*, 54, 1986, p. 75-82.

- Mikulčić, Bilbija 1981-1982** Ivan Mikulčić, Miloš Bilbija, *Markovi Kuli, Vodno, Skopje, 1979 i 1980*, MAA, 7-8, 1981-1982, p. 205-220.
- Mitrea 1974-1976** Ioan Mitrea, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din aşezarea de la Davideni (sec. V-VII e. n.)*, MemAntiq, 6-8, 1974-1976, p. 65-92.
- Mitrea, 1978a** Ioan Mitrea, *Aşezarea prefeudală de la Izvoare-Bahna (II). Contribuţii la arheologia epocii de formare a poporului român*, Carpica, 10, 1978, p. 205-228.
- Mitrea 1978b** Ioan Mitrea, *Cercetări arheologice privind sec. IV-XI în judeţul Vrancea*, StComFocşani, 1, 1978, p. 45-80.
- Mitrea 1994** Ioan Mitrea, *Aşezarea din secolele V-VII de la Davideni, jud. Neamţ. Cercetările arheologice din anii 1988-1991*, MemAntiq, 19, 1994, 279-332.
- Mitrea 1994-1995** Ioan Mitrea, *Deux fibules "digitées" trouvées sur le site de Davideni, dép. de Neamţ (VIe-VIIe siècles)*, Dacia, NS, 38-39, 1994-1995, p. 445-447.
- Mitrea 1995-1996** Ioan Mitrea, *Comunităţi creştine din secolele V-VII în regiunea subcarpatică a Moldovei*, Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 227-232.
- Mitrea 1998** Ioan Mitrea, *Aşezarea din secolele VI-IX de la Izvoare-Bahna. Realităţi arheologice şi concluzii istorice*, Piatra Neamţ, 1998.
- Mitrea 2001** Ioan Mitrea, *Comunităţi săteşti la est de Carpaţi în epoca migraţiilor. Aşezarea de la Davideni din secolele V-VIII*, Piatra Neamţ, 2001.
- Mitrea, Artimon 1971** Ioan Mitrea, Alexandru Artimon, *Descoperiri prefeudale la Curtea Domnească Bacău*, Carpica, 4, 1971, p. 225-252.
- Mitrea, Dumitroaia, Ciubotaru 1997** Ioan Mitrea, Ioan, Gheorghe Dumitroaia, Elena Ciubotaru, *Cercetările arheologice de la Borşeni-Neamţ*, MemAntiq, 21, 1997, p. 131-193.
- Mitrea, Eminovici, Momanu 1986-1987** Ioan Mitrea, Constantin Eminovici, V. Momanu, *Aşezarea din secolele V-VII de la Ştefan cel Mare, jud. Bacău*, Carpica, 18-19, 1986-1987, p. 215-250.
- Moscalu 1983** Emil Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983.
- Negru 2002** Mircea Negru, *Descoperiri arheologice din secolele III şi V la Bucureşti-Militari "Câmpul Boja"*, Bucureşti, 16, 2002, p. 58-72.
- Oblomskij, Terpilovs'kij 2001** A. M. Oblomskij, Rostislav V. Terpilovs'kij, *Slavianskoe poselenie i kočevničeskii mogil'nik V-VIII vv. na Vorskle*, Arheolohičnyi litopys Livoberežnoi Ukrainy, 2001, 1, p. 5-16.
- Padin 1974** V. A. Padin, *Drevnosti VI-VII vv. n. e. v okrestnostiah Trubčevska*, în Petr N. Tret'iakov (coord.), Rannesrednevekovye vostočnoslavianskie drevnosti, Leningrad, 1974, p. 132-135.

- Parczewski 1993** Michał Parczewski, *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*, Viena, 1993.
- Parczewski 2003** Michał Parczewski, *Wczesnosłowiańskie odkrycia w Bachórze, pow. Rzeszów*, în Zenon Woźniak, Jan Garncarski (coord.), *Polonia minor medii aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Cracovia/Krosno, 2003, p. 191-209.
- Pásztor 2008** Adrien Pásztor, *Ergebnisse der typochronologische Untersuchung awarenzeitlicher Perlenfunde in Ungarn*, *Perlentracht in der Früh- und Mittelawarenzeit*, *Antaeus*, 29-30, 2008, p. 307-324.
- Pavlović 2008** Daša Pavlović, *Novi izsledki arheoloških terenskih raziskav na Novi tabli pri Murski Soboti*, în Mitja Guštin (coord.), *Srednji vek. Arheološki raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino*, Ljubljana, 2008, p. 49-52.
- Pekars'ka, Kidd 1994** Liudmila V. Pekars'ka, Dafydd Kidd, *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*, Innsbruck, 1994.
- Peniak 1980** Sergei I. Peniak, *Rann'oslov'iansk'e i davn'orus'ke naselennia Zakarpattia VI-XIII st.*, Kiev, 1980.
- Peniak 1986** Sergei I. Peniak, *Novye slavianskie pamiatniki v Zakarpatt'e*, în Bohuslav Chropovský (coord.), *Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten*, Nitra, 1986, p. 275-283.
- Përzhita 1990** Luan Përzhita, *Kështjella e Pecës në periudhën e antikitetit të vonë dhe mesjetë (rrethi i Kukësit)*, *Iliria*, 20, 1990, p. 201-241.
- Petrescu-Dîmbovița et al. 1954** Mircea Petrescu-Dîmbovița, M. Bîrsan, Emilia Bold, Vasile Boroneanț, P. Cazacu, Marin Dinu, C. Mateescu, Eugenia Zaharia, Nicolae Zaharia, *Șantierul arheologic Hlincea-Iași (r. Iași, reg. Iași)*, *SCIV*, 5, 1954, 1-2, p. 233-256.
- Petrov 1963** V. P. Petrov, *Stecovka, poselenie tret'ei červeti I tysiačletija n. e. (po materialam raskopok 1956-1958 v Potiasmine)*, în Boris A. Rybakov (coord.), *Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi*, Moscova, 1963, p. 209-233.
- Pleinerová 1975** Ivana Pleinerová, *Březno. Vesnice prvních Slovanů v severozápadních Čechách*, Praga, 1975.
- Pleinerová, Neustupný 1987** Ivana Pleinerová, Evžen Neustupný, *K otazce stravy ve staroslovanském období (Experiment v Březne)*, *ArchRozhledy*, 39, 1987, p. 90-101.
- Pleterski 2008** Andrej Pleterski, *Kuhinjska kultura v zgodnjem srednjem veku*, Ljubljana, 2008.

- Podgórska-Czopek 2009** Joanna Podgórska-Czopek, *Grodzisko Dolne, stanowisko 22 - wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem. Część II. Okres rzymski i wczesnosłowiański*, Rzeszów, 2009.
- Popilian, Nica 1998** Gheorghe Popilian, Marin Nica, *Gropșani. Monografie arheologice*, București, 1998.
- Popilian, Nica 2005** Gheorghe Popilian, Marin Nica, *Așezarea prefeudală de la Craiova (Fântâna Obedeanu)*, Drobeta, 15, 2005, p. 148-165.
- Princová-Justová 2004** Jarmila Princová-Justová, *Sídlště z 7. až počátku 9. století v poloze "Staré Badry" u Opolánek, okr. Nymburk. Výsledky výzkumu v letech 1965-1966 a 1969-1973*, PA, 95, 2004, p. 107-174.
- Pryhodniuk 1975** Oleg M. Prykhodniuk, *Slov'iani na Podilli (VI-VII st. n.e.)*, Kiev, 1975.
- Pryhodniuk 1979** Oleg M. Pryhodniuk, *Arheologyčny rozvydki v Porossy, Arheolohija*, 31, 1979, p. 83-96.
- Pryhodniuk 1980** Oleg M. Pryhodniuk, *Arheolohični pam'iatky seredn'ogo Prydniprovia VI-IX st. n. e.*, Kiev, 1980.
- Pryhodniuk 1990** Oleg M. Prykhodniuk, *Novye dannye o pen'kovskoi kul'ture v Srednem Podneprov'e*, in Svetlana A. Pletneva, Irina P. Rusanova (coord.), *Ranneslavijskij mir. Materialy i issledovanija*, Moscova, 1990, p. 75-108.
- Quero Castro, Martín Flores 1987** Salvador Quero Castro, Alfonso Martín Flores, *La ceramic hispanovisigoda de Perales*, in *Arqueología medieval española. II Congreso*, Madrid, 19-24 enero 1987, vol. 2, Madrid, 1987, p. 363-372.
- Rafalovič 1968a** I. A. Rafalovič, *Poselenija VI-VII vv. u s. Hanska*, KSIA, 113, 1968, p. 75-103.
- Rafalovič 1968b** I. A. Rafalovič, *Ranneslavijskoe poselenie VI-VII vv. u s. Reča v Moldavij*, in Valentin S. Zelenčuk (coord.), *Arheologija, etnografija i iskusstvovedenie Moldavij (Materialy i issledovanija)*, Kišinev, 1968, p. 181-185.
- Rafalovič 1972a** I. A. Rafalovič, *Raskopki ranneslavijskogo poselenija VI-VII vv. n. e. u sela Selište*, in I. A. Rafalovič (coord.), *Arheologičeskie issledovanija v Moldavij v 1968-1969 gg.*, Kišinev, 1972, p. 122-142.
- Rafalovič 1972b** I. A. Rafalovič, *Slaviane VI-IX vekov v Moldavij*, Kišinev, 1972.
- Rafalovič, Gol'ceva 1981** I. A. Rafalovič, Natalija V. Gol'ceva, *Ranneslavijskoe poselenie V-VII vv. Dančeni I*, in *Arheologičeskie issledovanija Moldavij v 1974-1976 gg.*, Kišinev, 1981, p. 125-140.
- Rafalovič, Lapușnian 1973** I. A. Rafalovič, V. L. Lapușnian, *Raboty Reutskoi arheologičeskoj ekspedicii*, in *Arheologičeskie issledovanija v Moldavii (1972 g.)*, Kišinev, 1973, p. 110-147.

- Rafalovič, Lapušnian 1974** I. A. Rafalovič, V. L. Lapušnian, *Mogil'niki i ranneslavianskoe gorodišče u s. Selište*, în V. I. Markevič (coord.), *Arheologičeskie issledovanjia v Moldavii* (1973 g.), Kišinev, 1974, p. 104-139.
- Rodinkova 2006** Vlasta E. Rodinkova, *K voprosu o tipologičeskom razvitij antropozoomorfnyh fibul (složnye i dvuplastinčatye formy)*, *RosArh*, 2006, 4, p. 50-63.
- Rusanova 1973** Irina P. Rusanova, *Slavianskie drevnosti VI-IX vv. meždu Dneprom i zapadnym Bugom*, Moscova, 1973.
- Rusanova, Timoshchuk 1984** Irina P. Rusanova, Boris O. Timoshchuk, *Kodyn, slavianskie poseleniia V-VIII vv. na r. Prut*, Moscow, Nauka, 1984.
- Šalkovský 2001** Peter Šalkovský, *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*, Nitra, 2001.
- Saquero Martín, Guerrero Arroyo, Carretero Vaquero 1992** B. Saquero Martín, J. Guerrero Arroyo, S. Carretero Vaquero, *Conjunto de TSHT procedente de Uxama (Osma, Soria)*, în II Symposium de Arqueología Soriana. Homenaje a D. Teógenes Ortego y Frías, 19-21 de octubre de 1989, vol. 2, 1992, p. 885-898.
- Šavel 2008** Irena Šavel, *Staroslovansko grobišče Popava II pri Lipovcih*, în Mitja Guštin(coord.), *Srednji vek. Arheološki raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino*, Ljubljana, 2008, p. 65-70.
- Schulze-Dörrlamm 2002** Mechthild Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch - Germanischen Zentralmuseums. Teil I: Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 6. bis 7. Jahrhunderts*, Mainz, 2002.
- Sereda 2003** D. V. Sereda, *Klassifikacija keramiki koločinskoj kul'tury (po materialam pamiatnikov Dneprovskogo Levoberež'ia)*, *KSIA*, 215, 2003, p. 20-29.
- Šovkopliās, Gavrituhin 1993** A. M. Šovkopliās, Igor O. Gavrituhin, *Kompleksy Pražskoi kul'tury s Oboloni i nekotorye problemy izučeniia pamiatnikov tipa Korčak*, *KSIA*, 208, 1993, p. 52-62.
- Skriba, Sófalvi 2004** Péter Skriba, András Sófalvi, *Langobard település Balatonlelle határában*, *ArchÉrt*, 129, 2004, 121-63.
- Smirnova 1960** G. I. Smirnova, *Ranneslavianskoe poselenie u s. Nezvisko na Dnestre*, *PA*, 51, 1960, 1, p. 222-39.
- Stamati 2001** Iurie Stamati, *Les petits pains en glaise - discussion sur la mentalité des habitants de l'établissement de Lazuri datant du Haut Moyen Age*, *Transylvanian Review*, 10, 2001, 2, p. 83-95.
- Stamati 2000** Iurie Stamati, *"Pâinișoarele" de lut - un exemplu de dialog între arheologie și etnologie*, *ActaMP*, 23, 2000, 1, p. 361-394.

- Stanciu 1998** Ioan Stanciu, *Über frühslawische Tonklumpen und Ton"klümpchen"*, EN, 8, 1998, p. 215-272.
- Stanciu 2001** Ioan Stanciu, *"Tonbrote" als Indiz für die Wanderung und die magisch-ritueller Glauben und Praktiken der frühen Slawen*, Eastern Review, 5, 2001, p. 123-154.
- Stanciu 2011** Ioan Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V - sec. VII timpuriu)*, Cluj-Napoca, 2011.
- Stanciu 2012** Ioan Stanciu, *About the use of the so-called clay "breadcakes" in the milieu of the early Slav settlements (6th-7th centuries)*, EN, 22, 2012, p. 253-278.
- Stanciu, Bader 2003** Ioan Stanciu, Tiberiu Bader, *O nouă așezare medievală timpurie din zona nord-vestică a României (Turulung - VII, jud. Satu Mare)*, în Daniela Marcu Istrate, Angel Istrate, Corneliu Gaiu (coord.), *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 129-149.
- Symonovič 1963** E. A. Symonovič, *Gorodišče Koločin I na Gomel'sčine*, în Boris A. Rybakov (coord.), *Slaviane nakanune obrazovanija Kievskoi Rusi*, Moscova, 1963, p. 97-137.
- Symonovič 1969** E. A. Symonovich, *Dva rann'oseredn'ovičniih poselennia na Černigivščini*, în Vasyl' I. Bidzillia (coord.), *Slov'ianorus'ki starozhitnosti*, Kiev, 1969, p. 87-92.
- Symonovič 1975** E. A. Symonovič, *Rannesrednevekovaia kul'tura lesnoi polosy Podneprov'ia (tipa Koločin-Akatovo) i ee mesto v slavianskom etnogeneze*, SAntiq, 22, 1975, p. 17-28.
- Székely 1974-1975** Zoltán Székely, *Așezări din secolele VI-IX e. n. în sud-estul Transilvaniei*, Aluta, 6-7, 1974-1975, p. 35-78.
- Székely 1988** Zoltán Székely, *Așezări din secolele VII-VIII în bazinul superior al Tîrnavei Mari*, SCIVA, 39, 1988, 2, p. 169-198.
- Székely 1992** Zoltán Székely, *Așezări din secolele VI-XI p. Ch. în bazinul Oltului superior*, SCIVA, 43, 1992, 2, p. 245-306.
- Szimonova 1997** Eugénia Szimonova, *Material'naia kul'tura slavianskogo naselenija Severo-Vostočnoj Vengrij VII-XI vv.*, în Dušan Čaplovič and Ján Dorul'a (coord.), *Central Europe in 8th-10th Centuries. International Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995*, Bratislava, 1997, p. 81-91.
- Szmoniewski 2008** Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *Two worlds, one hoard: what do metal finds from the forest-steppe belt speak about?* în Florin Curta (coord.), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Leiden/Boston, 2008, p. 263-296.
- Tel'nov 1985** Nikolai P. Tel'nov, *Rannelslavianskie poselenija Gordinești I i Korpači*, în P. P. Byrnia (coord.), *Arheologičeskie*

Tel'nov, Riaboi 1985	issledovanija srednevekovyh pam'iatnikov v Dnestrovsko-Prutskom meždureč'e, Kišinev, 1985, p. 91-105.
Tentiuc 1990	Nikolai P. Tel'nov, T. F. Riaboi, <i>Novye dannye o ranneslavianskom poselenij u s. Gansk</i> , în P. P. Byrnia (coord.), <i>Arheologičeskie issledovanija srednevekovyh pam'iatnikov v Dnestrovsko-Prutskom meždureč'e</i> , Kišinev, 1985, p. 105-117.
Tentiuc 1996	Ion Tentiuc, <i>Mel'kaia glinianaia plastika i nekotorye aspekty ideologičeskikh vozzrenij rannesrednevekogo naselenija Moldovy</i> , Buletinul Academiei de științe a RSS Moldova, seria științe sociale, 1990, 3, p. 55-66.
Tentiuc 1998	Ion Tentiuc, <i>Siturile din secolele V-VII de la Molești-Ialoveni (Republica Moldova)</i> , ArhMold, 21, 1998, p. 201-212.
Teodor 1971	Dan Gh. Teodor, <i>Descoperiri din sec. VI-VII e.n. de la Iași-Crucea lui Ferent</i> , CI, 2, 1971, p. 119-128.
Teodor 1984a	Dan Gh. Teodor, <i>Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII (așezarea de la Botoșana-Suceava)</i> , București, 1984.
Teodor 1984b	Dan Gh. Teodor, <i>Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI-XI e.n. de la Dodești-Vaslui</i> , Iași, 1984.
Teodor 1992	Dan Gh. Teodor, <i>Fibule "digitate" din secolele VI-VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic</i> , ArhMold, 15, 1992, p. 119-152.
Teodor 1999	Dan Gh. Teodor, <i>Quelques considérations concernant l'évolution de la civilisation locale des Ve-VIIe s. ap. J.-Chr. dans les régions extracarpatiques</i> , SAA, 6, 1999, p. 99-114.
Teodor 2003	Dan Gh. Teodor, <i>Precizări privind realitățile etno-culturale din secolele IV-X d. Hr. în spațiul extracarpatic (cu privire specială asupra zonelor carpato-nistriene)</i> , în Constantin C. Petolescu, Tudor Teoteoi, Adrian Gabor (coord.), <i>Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu</i> , Iași, 2003, p. 185-192.
Teodor 2011	Dan Gh. Teodor, <i>Un centru meșteșugăresc din Evul Mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșana</i> , Brăila, 2011.
Teodor 2013	Dan Gh. Teodor, <i>Așezarea medievală timpurie de la Suceava-Șipot</i> , Iași, 2013.
Teodor 2005a	Eugen S. Teodor, <i>Raport asupra materialului ceramic de secol VI, rezultat în urma săpăturii de salvare din București, Calea Victoriei nr. 9</i> , CAB, 6, 2005, p. 181-192.

- Teodor 2005b** Eugen S. Teodor, *The shadow of a frontier: the Walachian Plain during the Justinianic age*, în Florin Curta (coord.), *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, Turnhout, 2005, p. 205-245.
- Teodor 1975** Silvia Teodor, *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*, ArhMold, 8, 1975, p. 121-201.
- Teodor, Stanciu 2009** Eugen S. Teodor, Ioan Stanciu, *About crosses on wet clay as a cultural marker*, *Ephemeris Napocensis*, 19, 2009, p. 129-155.
- Teodorescu et al. 1999** Victor Teodorescu, Vasile I. Dupoi, Marilena Jibotean-Peneș, Gheorghe Panait, *Budureasca, străveche și statornică vatră de civilizație la originile poporului român. Cercetările arheologice din anul 1983 privind complexele străromânești de tip Ipotești-Cândești (sec. V-VII e.n.)*, Mousaios, 5, 1999, p. 91-117.
- Terpilovs'kij 1984** Rostislav V. Terpilovs'kij, *Rannie slaviane Podesen'ia III-V vv.*, Kiev, 1984.
- Thomas 1968** Charles Thomas, *Grass-marked pottery in Cornwall*, în J. M. Coles, D. D. A. Simpson (coord.), *Studies in Ancient Europe. Essays Presented to Stuart Piggott*, Bristol, 1968, p. 311-331.
- Thomas 1988** Charles Thomas, *The context of Tintagel. A new model for the diffusion of post-Roman Mediterranean imports*, *Cornish Archaeology*, 27, 1988, p. 7-25.
- Thorpe, Thomas 2007** C. Thorpe, A. C. Thomas, *Post-Roman material culture: return to Gwithian shifting sand of time*, *Cornish Archaeology*, 46, 2007, p. 44-49.
- Tihanova 1971** Marija A. Tihanova, *O ranneslavianskom poselenij v Luke-Vrubleckoij*, KSIA, 125, 1971, p. 7-12.
- Timoščuk 1976** Boris O. Timoščuk, *Slov'iani pivničnoj Bukovyny (V-IX st.)*, Kiev, 1976.
- Timoščuk, Rusanova, Myhaylyna 1981** Boris O. Timoščuk, Irina P. Rusanova, Liubomyr P. Myhaylyna, *Itogi izučenija slavianskikh pamiatnikov Severnoj Bukoviny V-X vv.*, SovArh, 1981, 2, p. 80-93.
- Tobias 2001** Bendeguz Tobias, *Die awarenzeitlichen Sieblöffel im Karpathenbecken*, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2001, p. 161-182.
- Tret'iakov 1974** Petr N. Tret'iakov, *Drevnosti vtoroi i tret'ei četvertei I tys. n. e. v verhnem i srednem Podesen'e*, în Petr N. Tret'iakov (coord.), *Rannesrednevekovye vostočnoslavianskie drevnosti*, Leningrad, 1974, p. 40-118.
- Tudor, Chicideanu 1977** Ersilia Tudor, Ion Chicideanu, *Săpăturile arheologice de la Brătești de Sus, județul Dîmbovița*, Valachica, 9, 1977, p. 119-151.

- Vakulenko 1974** L. V. Vakulenko, *Ranneslavianskoe poselenie u s. Glubokovo v Prikarpat'e*, în Petr N. Tret'akov (coord.), *Rannesrednevekovye vostočnoslavianskie drevnosti*, Leningrad, 1974, p. 242-251.
- Vakulenko, Pryhodniuk 1984** L. V. Vakulenko, Oleg M. Pryhodniuk, *Slavianskie poselenija I tys. n. e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*, Kiev, 1984.
- Vážarova 1965** Živka Vážarova, *Slavianski i slavianobălgarski selišta v bălgarskite zemi ot kraia na VI-XI vek*, Sofia, 1965.
- Vážarova 1986** Živka Vážarova, *Srednovekovnoto selište s. Garvăn, Silistrenski okrăg (VI-XI v.)*, Sofia, 1986.
- Vencl 1973** Slavomil Vencl, *Časně slovanské osídlení v Běchovicích, o. Praha-Východ*, PA, 64, 1973, 2, p. 340-392.
- Viargei 1993** Valentina S. Viargei, *Ranneslavianskoe poselenie Struga 1 na nižnei Goryni*, *Archaeoslavica*, 2, 1993, p. 63-85.
- Viargei 2005** Valentina S. Viargei, *Pražskaia kul'tura v Belarusi*, în Piotr Kaczanowski, Michał Parczewski (coord.), *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji*, Kraków, 19-21 listopada 2001, Cracovia, 2005, p. 487-502.
- Vida 1999** Tivadar Vida, *Die awarenzeitliche Keramik I. (6.-7. Jh.)*, Berlin/Budapesta, 1999.
- Vigil-Escalera Guirado 1997-1999** Alfonso Vigil-Escalera Guirado, *Memoria de las excavaciones arqueológicas en el yacimiento de época visigoda de Gózzquez de Arriba (San Martín de la Vega, Madrid), 1997-1999. Raport de săpătură pentru ÁREA*, Sociedad Cooperativa, 1997-1999.
- Vigil-Escalera Guirado 1999** Alfonso Vigil-Escalera Guirado, *Evolución de los morfotipos de cerámica común de un asentamiento rural visigodo de la Meseta (Gózzquez de Arriba, San Martín de la Vega, Madrid)*, *Arqueohispania*, 1999.
- Vigil-Escalera Guirado 2000** Alfonso Vigil-Escalera Guirado, *Cabañas de época visigoda: evidencias arqueológicas del sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión*, *ArchEA*, 73, 2000, p. 223-252.
- Vigil-Escalera Guirado 2003** Alfonso Vigil-Escalera Guirado, *Cerámicas tardorromanas y altomedievales de Madrid*, în L. Caballero, P. Mateos, M. Retuerce (eds.), *Cerámicas Tardorromanas y Altomedievales en la Península Ibérica*. Instituto de Historia e Instituto de Arqueología de Mérida, Madrid, *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, 28, 2003, p. 371-387.
- Vigil-Escalera Guirado 2007** Alfonso Vigil-Escalera Guirado, *Algunas observaciones sobre las cerámicas 'de época visigoda' (ss. V-IX d. C.) de la region de Madrid*, în Alfonso Malpica, José C. Carvajal (coord.), *Estudios de cerámica tardorromana y altomedieval*, Granada, 2007, p. 357-382.

- Vigil-Escalera Guirado 2009** Alfonso Vigil-Escalera Guirado, *Las aldeas altomedievales madrileñas y su proceso formativo*, în Juan Antonio Quirós Castillo (coord.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*, Bilbao, 2009, p. 315-339.
- Vigil-Escalera Guirado et al. 2013** Alfonso Vigil-Escalera Guirado, M. Moreno-García, L. Peña-Chocarro, A. Morales Muñiz, L. Llorente Rodríguez, D. Sabato, M. Uccesu, *Productive strategies and consumption patterns in the early medieval village of Gózzquez (Madrid, Spain)*, *QuatInt*, 30, 2013, p. 1-13.
- Vilceanu, Barnea 1975** D. Vilceanu, Alexandru Barnea, *Ceramica lucrată cu mîna din așezarea romano-bizantină de la Piatra Frecăței (sec. VI e.n.)*, *SCIIVA*, 26, 1975, 2, p. 209-218.
- Višnevskij, Kir'ianova, Dobrovol'skaia 2007** V. I. Višnevskij, N. A. Kir'ianova, M. V. Dobrovol'skaia, *Rat'kovskij rannesrednevekovyi finno-ugorskij mogil'nik: hronologija, kul'tura, obriad*, *RosArh*, 2007, 2, p. 89-107.
- Vitlianov 1998** Stojan Vitlianov, *Kolektivna nahodka ot orădija na truda i predmeti na bita ot s. Markovo, Varnensko*, *Trudove na katedrite Istorija i Bogoslovie kăm Shumenskija universitet "Episkop Konstantin Preslavski"*, 2, 1998, 40-46.
- Vlasenko 1985** I. G. Vlasenko, *Raskopki poselenij Ivanča II i Branešti III*, în P. P. Byrnia (coord.), *Arheologičeskie issledovanija srednevekovyh pam'iatnikov v Dnestrovsko-Prutskom meždureč'e*, *Kišinew*, 1985, p. 141-152.
- Vynokur 1980** Ion S. Vynokur, *Černiahovskie tradicii i pamiatnikah serediny i tret'ei četverti I tysiačletija n.e. lesostepnogo Dnestro-Dneprovskogo meždureč'ia*, în Bohuslav Chropovský (coord.), *Rapports du III-e Congrès international d'archéologie slave. Bratislava 7-14 septembre 1975*, Bratislava, 1980, p. 867-877.
- Vynokur 1997** Ion S. Vynokur, *Slov'ians'ki iuveliry Podnistrov'ia. Za materialamy doslidžen' Bernašivs'kogo kompleksu seredyny I tys.n.e.*, *Kam'ianets'-Podil's'kyj*, 1997.
- Vynokur, Gorišnyi 1994** Ion S. Vynokur, P. A. Gorišnyi, *Bakota. Stolytsia davn'orus'koho Ponyzzia*, *Kam'ianets'-Podil's'kyi*, 1994.
- Vynokur, Prykhodniuk 1974** Ion S. Vynokur, Oleg M. Pryhodniuk, *Ranneslavianskoe poselenie na r. Smotrič*, în Petr N. Tret'iakov (coord.), *Rannesrednevekovye vostočnoslavianskie drevnosti. Sbornik statei*, Leningrad, 1974, p. 227-241.
- Zábojník 1988** Jozef Zábojník, *On the problems of settlements of the Avar Khaganate period in Slovakia*, *ArchRozhledy*, 40, 1988, p. 401-437.
- Zaharia 1994-1995** Eugenia Zaharia, *La station no. 2 de Bratej, dép.de Sibiu (VIe-VIIIe siècle)*, *Dacia*, NS, 38-39, 1994-1995, p. 297-356.

-
- Zirra, Cazimir 1963** Vlad Zirra, Gheorghe Cazimir, *Unele rezultate ale săpăturilor arheologice de pe Cîmpul lui Boja din cartierul Militari*, CAB, 1, 1963, p. 56-71.
- Zsidi 2002** Paula Zsidi, *Tonköpfchen aus dem Herd eines awarenzeitlichen Wohnhauses*, Budapest régiségei, 36, 2002, p. 341-362.

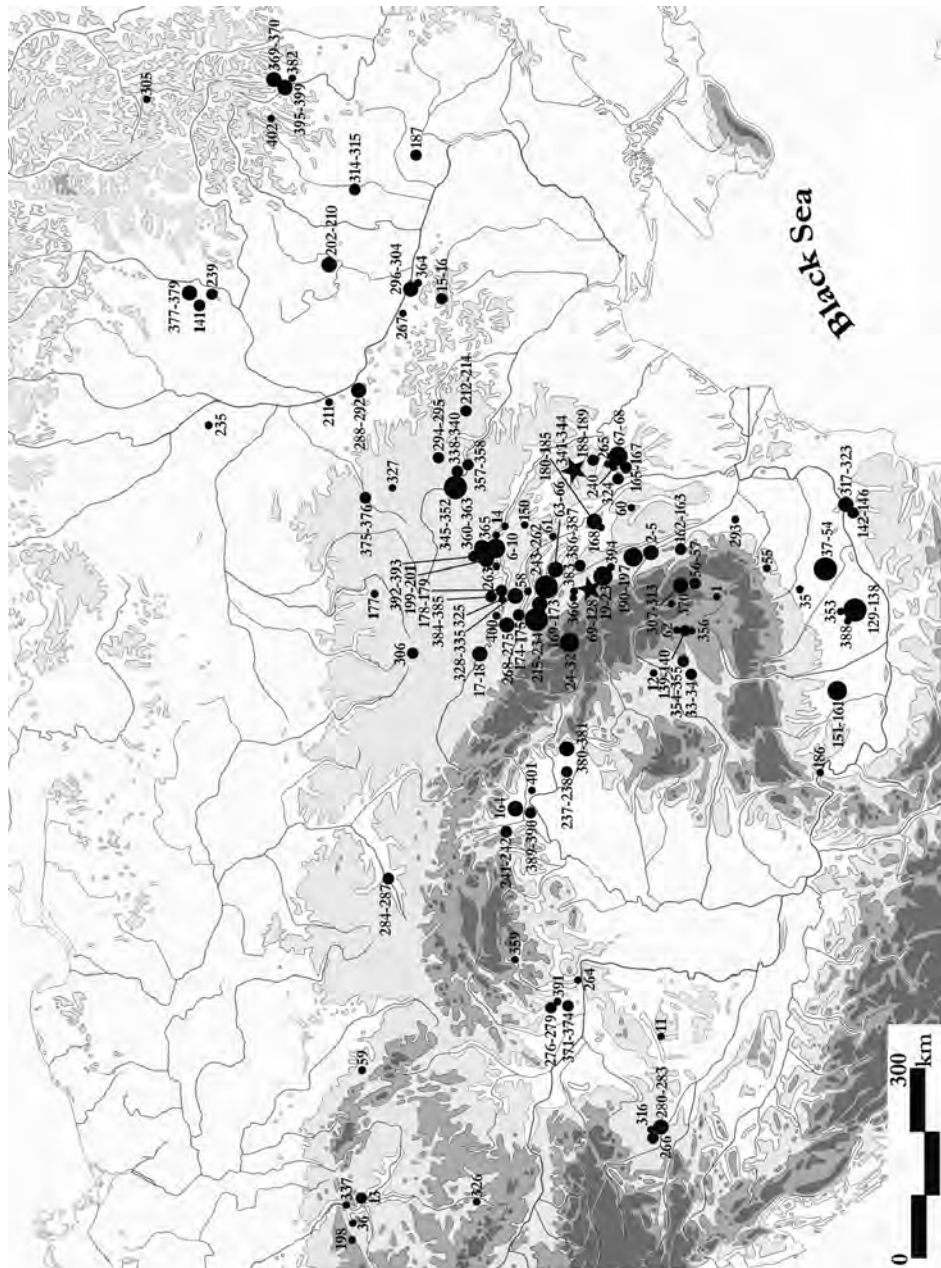

Figura 1. Distribuția tipurilor de lut din secolele VI-VII pe teritoriul Europei central-răsăritene și de est. Cele mai mici cercuri indică câte un singur exemplar, iar apoi cercurile mai mari, în ordine crescătoare, câte 2-5, 6-10, 11-20 și, respectiv, 20-30 exemplare. Simbolurile în formă de stea indică peste 100 de exemplare. Numerele sunt cele din lista de descoperiri din anexă.

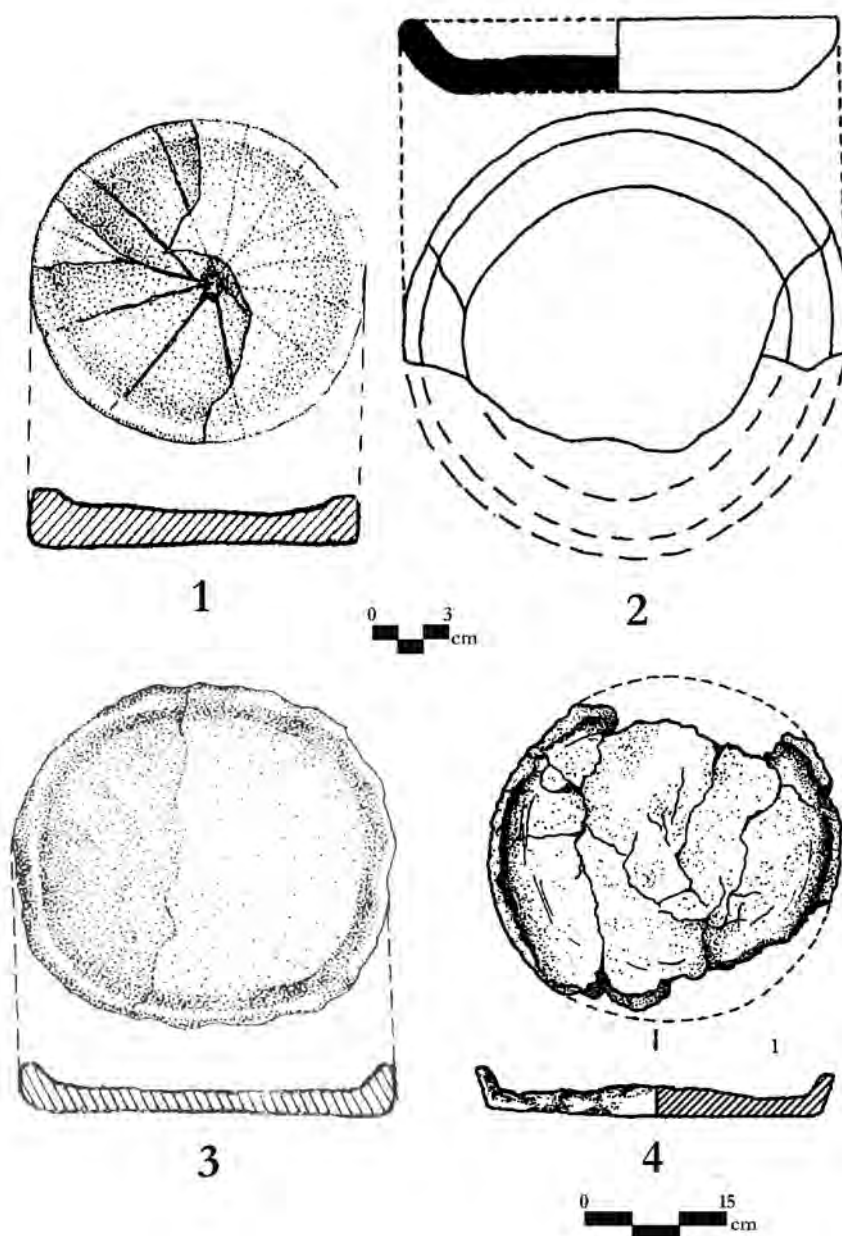

Figura 2. Tipsii întregi sau aproape întregi:
1 Davideni, locuința 27; 2 București-Militari, locuința 24; 3 Davideni, locuința 25; 4 Molești, locuința 1 (după Mitrea 1992, fig. 9/1, fig. 10/5; Negru 2002, p. 67, fig. 6/3; Tentiuc 1998, p. 204, fig. 2/1).

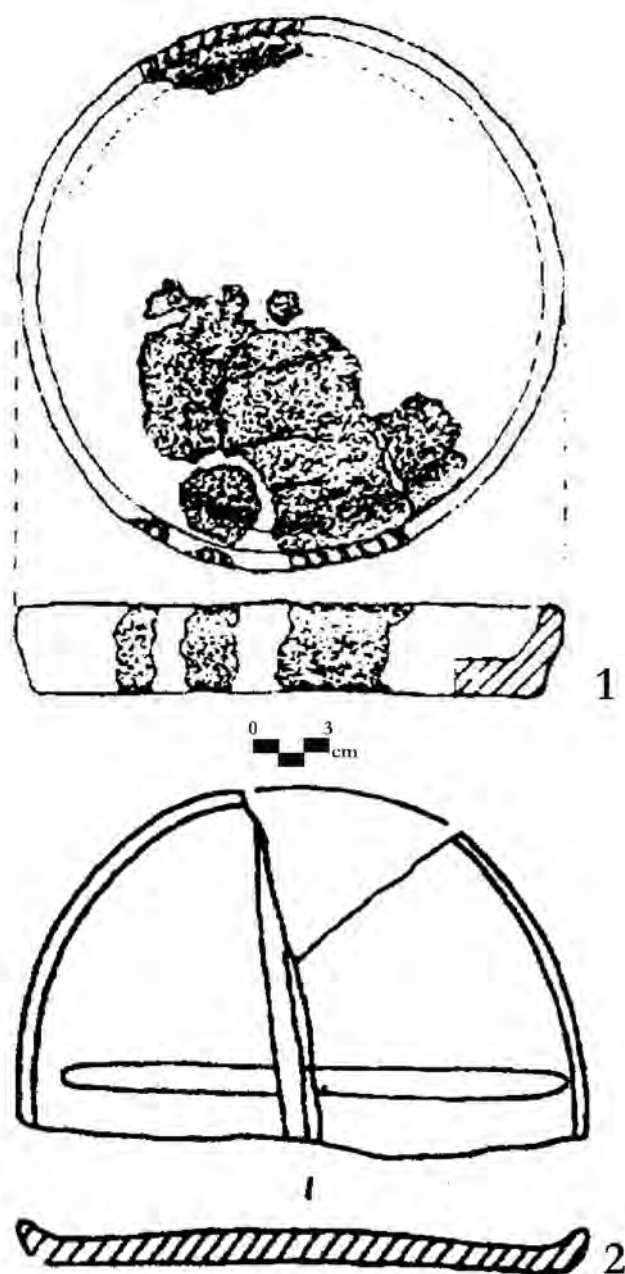

Figura 3. Tipsii de lut cu creștături pe buză (1) și cruci incizate la interior (2):
1 Davideni, locuința 45; 2 Suha Gomol'sha, locuința 5 (după Mitrea 2001, p. 371,
fig. 110/15; Miheev, Pryhodniuk 1986, p. 79, fig. 5/5).

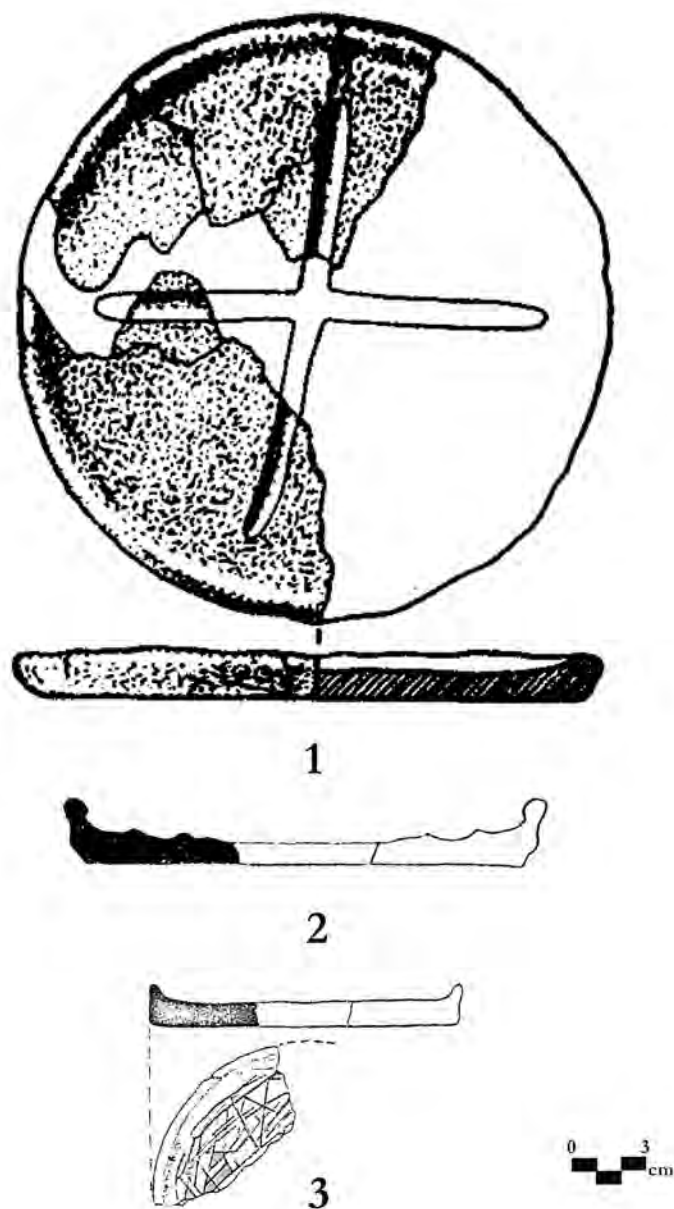

Figura 4. Tîpsii cu ornament la interior:

1 Seliște, locuința 15; 2 Dulceanca, groapa 2; 3 Dulceanca, cuptorul A
(după Rafalovič, Lapușnian 1974, p. 132, fig. 11/6; Dolinescu-Ferche 1992, p. 140, fig. 9/7; Dolinescu-Ferche 1986, p. 150, fig. 23/10).

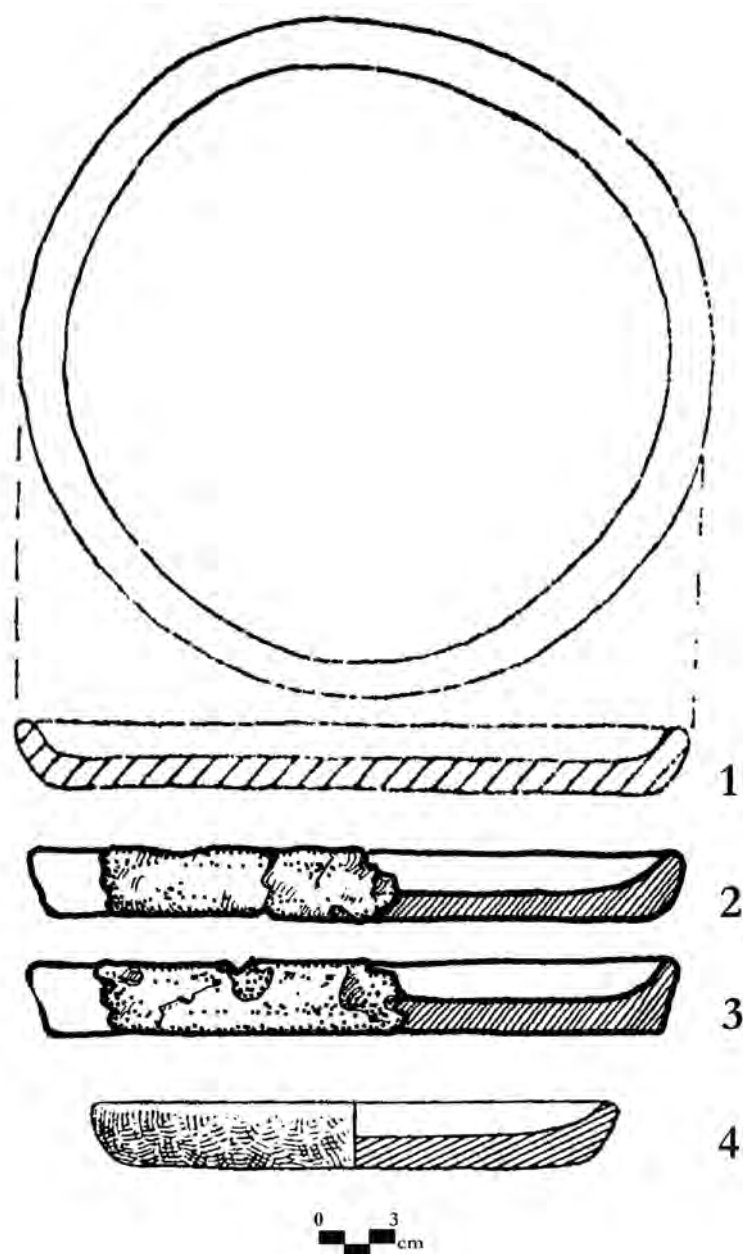

Figura 5. Tipsii cu margini răsfrânte:
 1 Ciortești; 2, 3 Kavetčina, locuința 2; 4 Kupin
 (după Iconomu 1991, p. 111, fig. 2/6; Vakulenko, Pryhodniuk 1984,
 p. 46, fig. 21/26-27; Pryhodniuk 1975, p. 137, pl. XXVII/16).

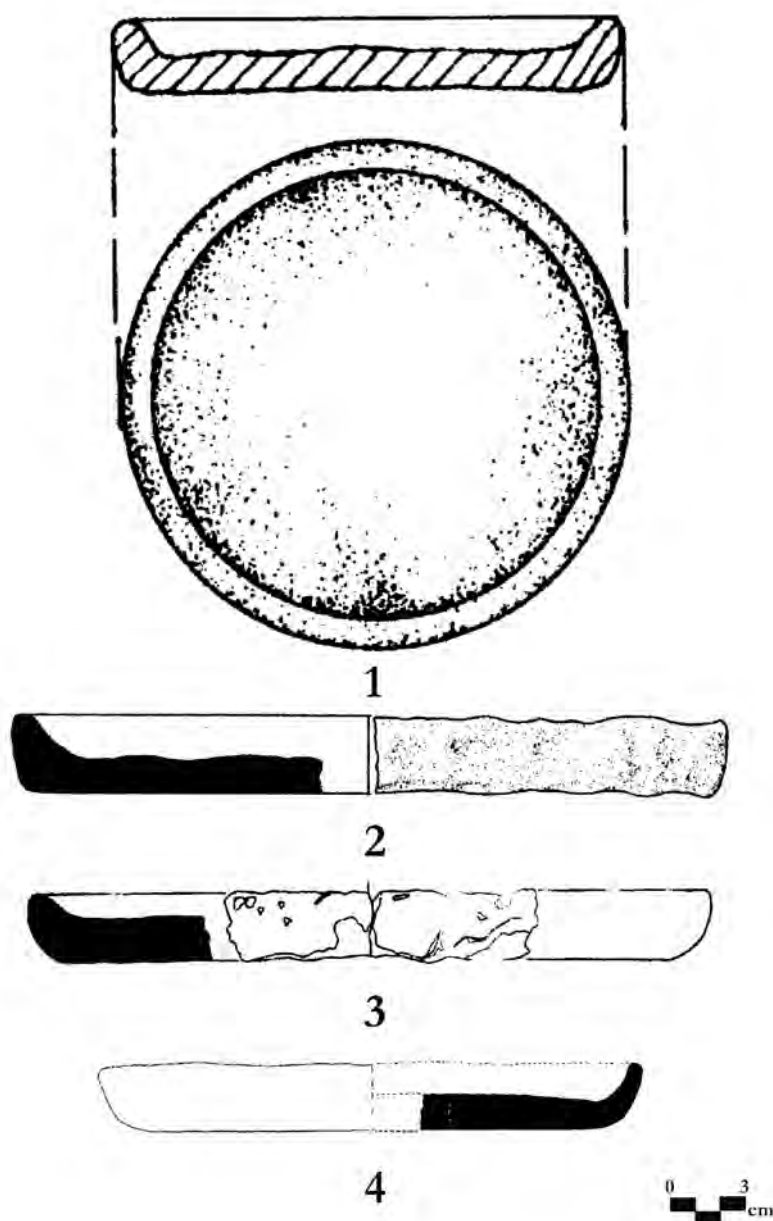

Figura 6. Tipsii cu funduri îngroșate: 1 Izvoare, locuința 30; 2 Turulung-Vii, locuința 2; 3 Lazuri, locuința 1a; 4 Běchovice, locuința O55 (după Mitrea 1998, p. 160, fig. 44/7; Stanciu 2003, p. 148, pl. III/3; Stanciu 1998-1999, p. 214, pl. III/8; Vencl 1973, p. 358 fig. 13/12).

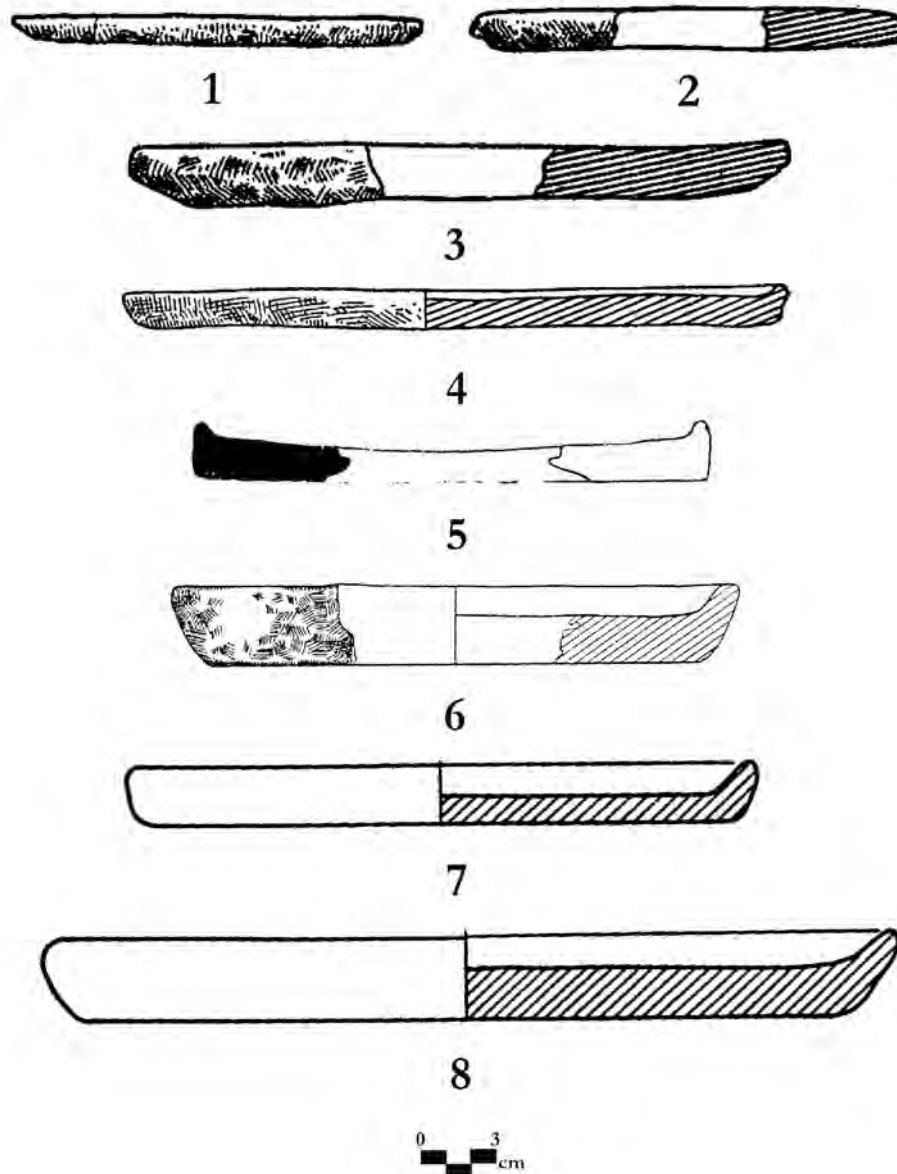

Figura 7. Discuri de lut (1, 2) și tipsii cu margini răsfrânte (3-7):
 1 Budișce; 2, 3 Pen'kivka, locuința 13; 4 Myhailivka; 5 Dulceanca, locuința 5;
 6 Kavetchina, groapa 20; 7, 8 Hlyboka, locuința 4
 (după Prykhodniuk 1980, p. 134, fig. 13/15, p. 137, fig. 16/16; Pryhodniuk
 1979, p. 86, fig. 3/10, p. 142, fig. 11/4; Vakulenko, Pryhodniuk 1984, p. 62, fig.
 35/16; Vakulenko 1974, p. 245, fig. 3/5, 6.

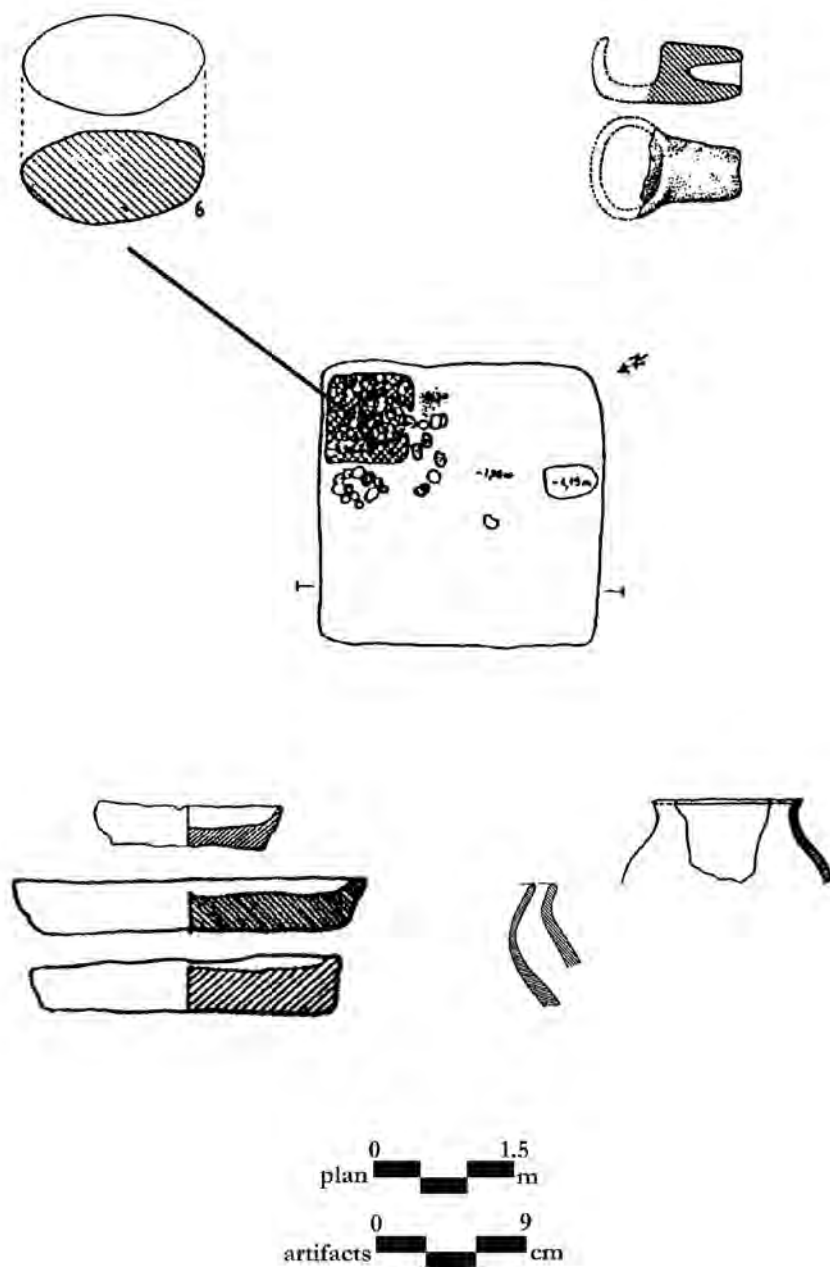

Figura 8. Gropșani, locuința 13; planul și piesele de inventar: vălătuc, lingură de turnat, tipsie și ceramică lucrată cu mâna (după Popilian, Nica 1998, p. 158, fig. 6; p. 172, fig. 20; p. 173 fig. 21).

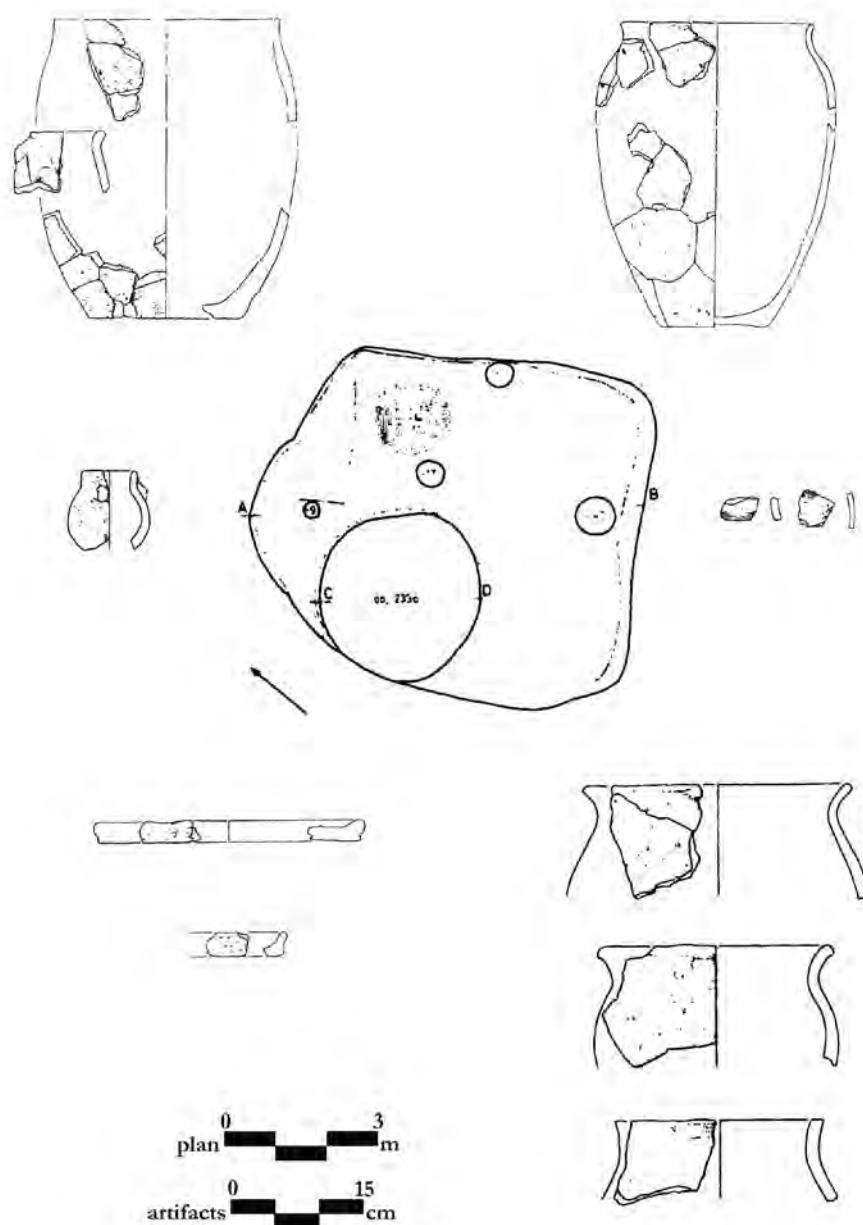

Figura 9. Nitra-Mikov dvor, locuința O233; planul și piesele de inventar: ceramică lucrată cu mâna și cu roata înceată, creuzet și tipsii (după Fusek 1992, p. 297, fig. 6/2; p. 321, pl. III).

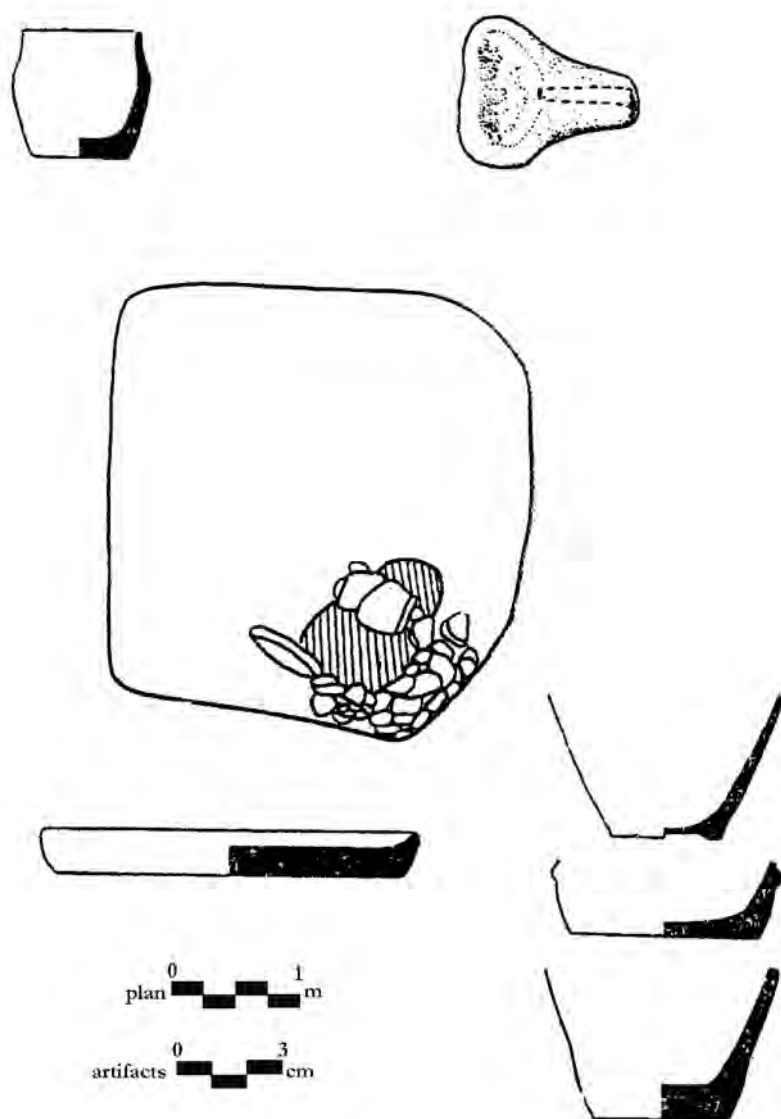

Figura 10. Raškiv, locuința 71; planul și piesele de inventar: creuzet, lingură de turnat, tipsie și ceramică lucrată cu mâna (după Baran 1988, p. 142, pl. XVII/71; p. 157, pl. LIV/8-13).

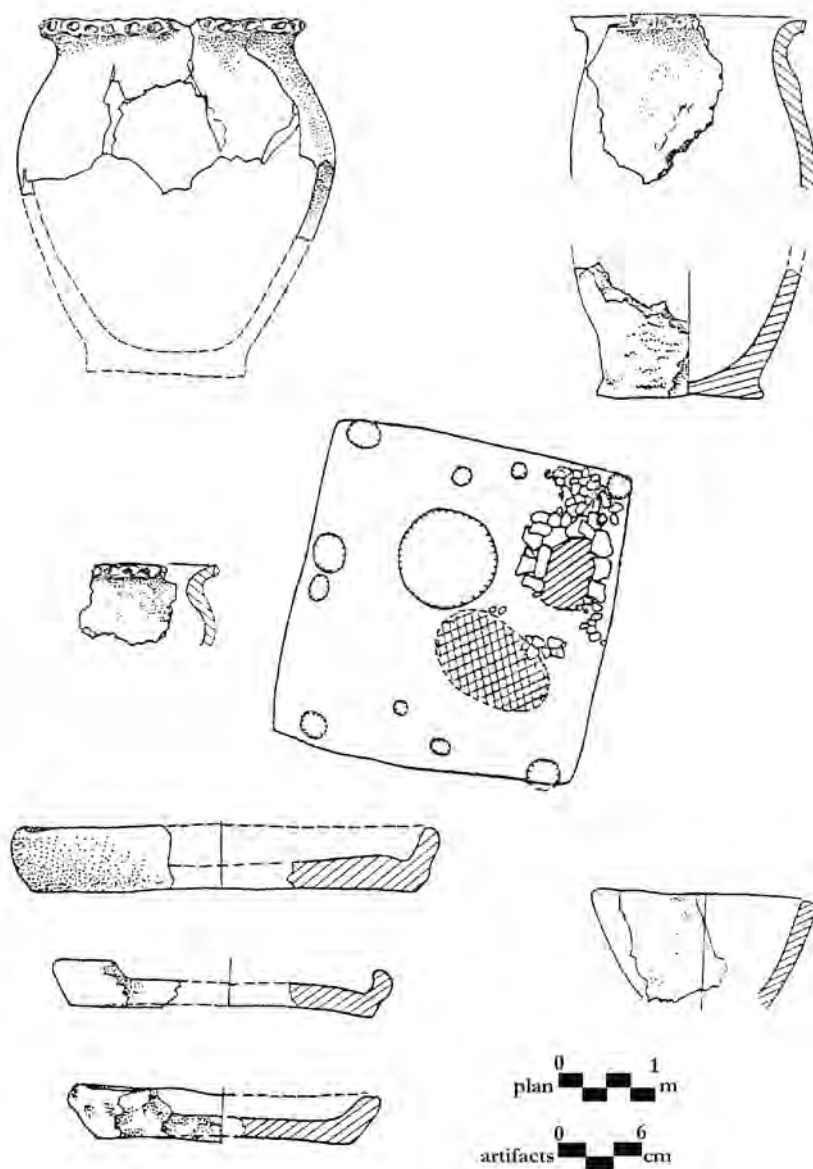

Figura 11. Sokil, locuința 19; planul și piesele de inventar: fragmente de ceramică lucrată cu mâna, unele cu alveole pe buză și tipsii (după Vakulenko, Prykhodniuk 1984, p. 91, fig. 42).

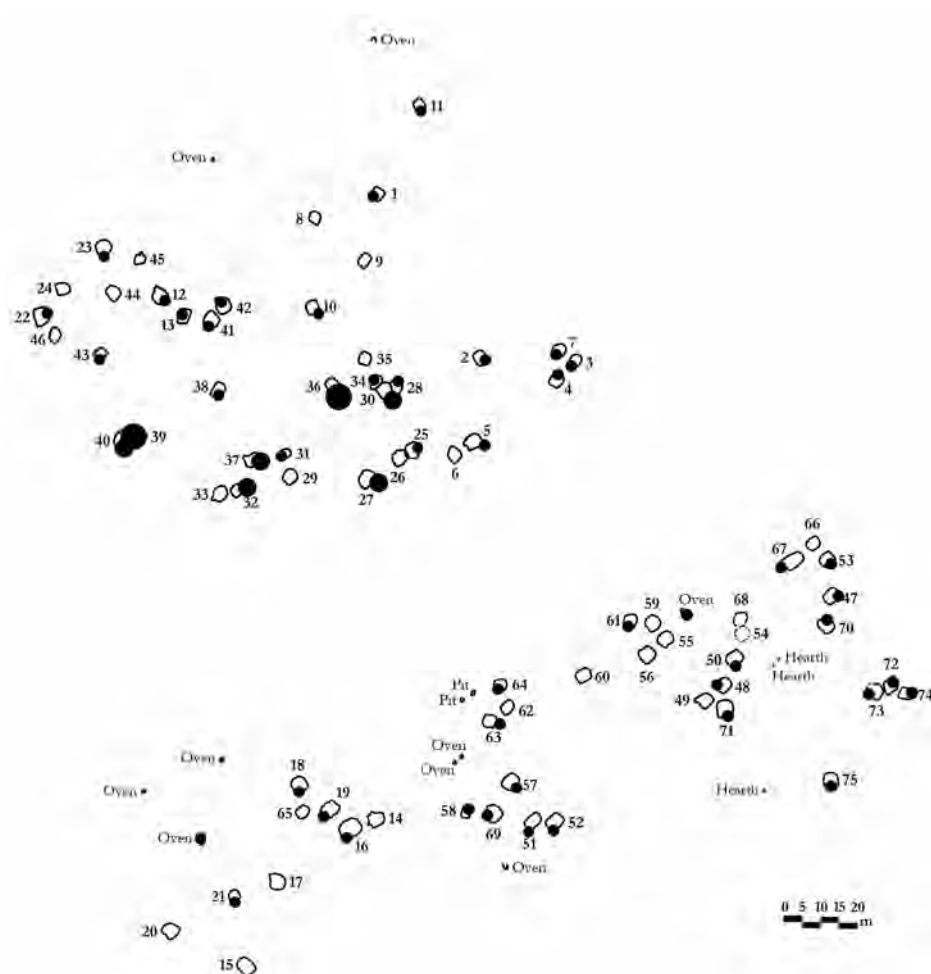

Figura 12. Distribuția tipsiilor din așezarea de la Davideni.
Cele mai mici cercuri indică câte un exemplar, iar cele mai mari, în ordine
crescătoare 4-6 și, respectiv, 8-12 exemplare.

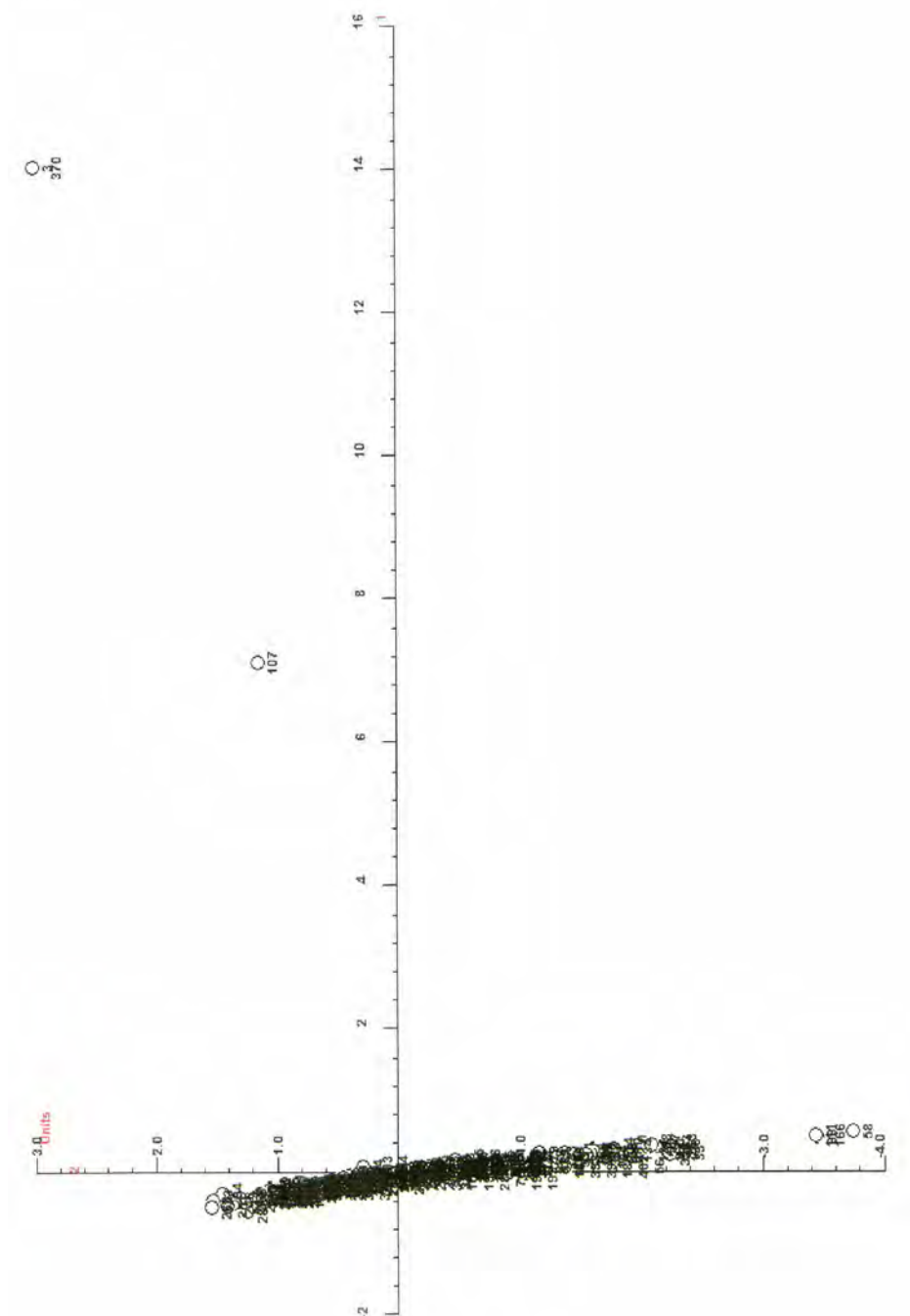

Figura 13. Inserierea prin *correspondence analysis* a 285 de complexe cu tipsii. Numerele sunt cele din lista de descoperiri din anexă.

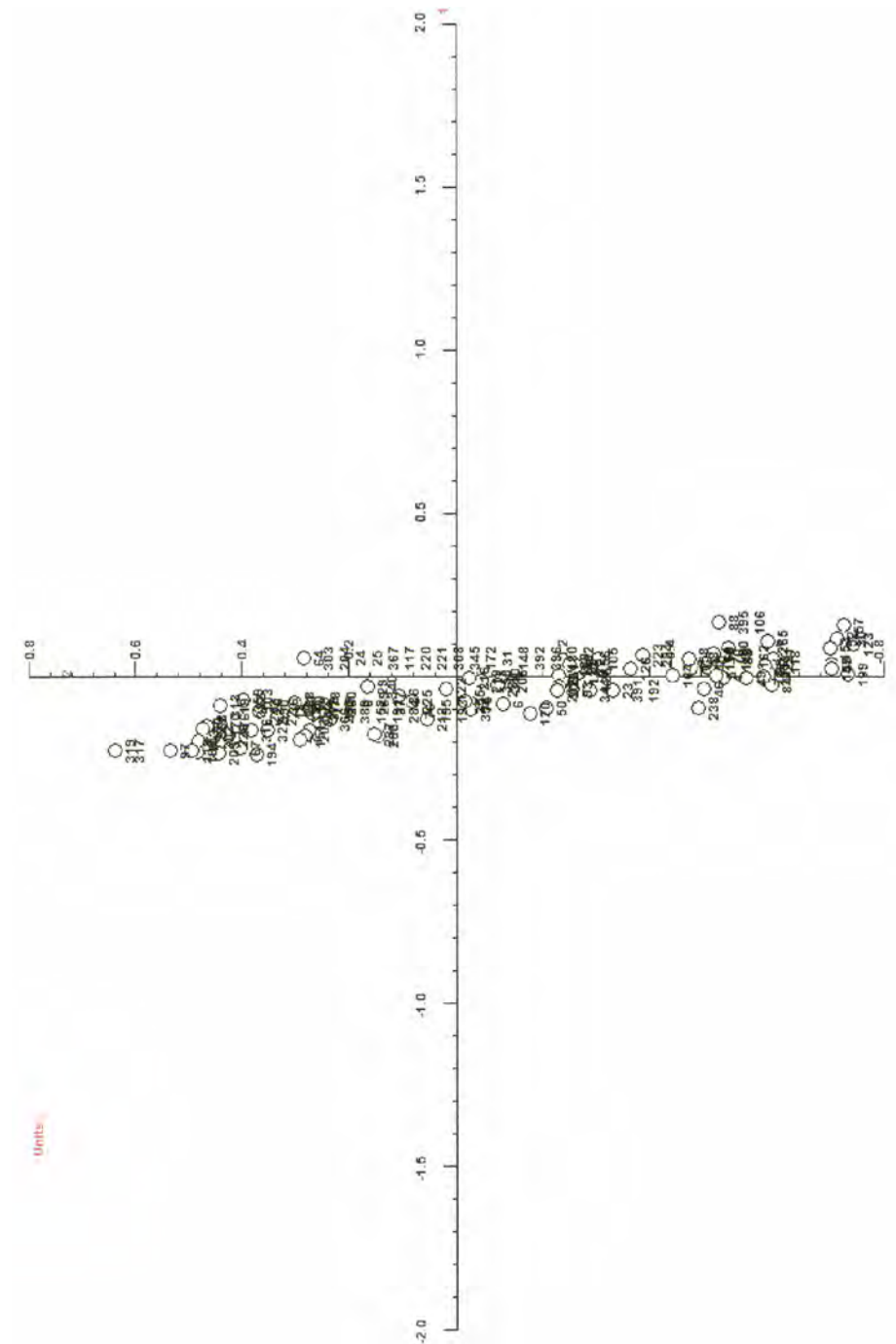

Figura 14. Detaliu al înserierii prin *correspondence analysis* a 285 complexe cu tipsii. Numerele sunt cele din lista de descoperiri din anexă.

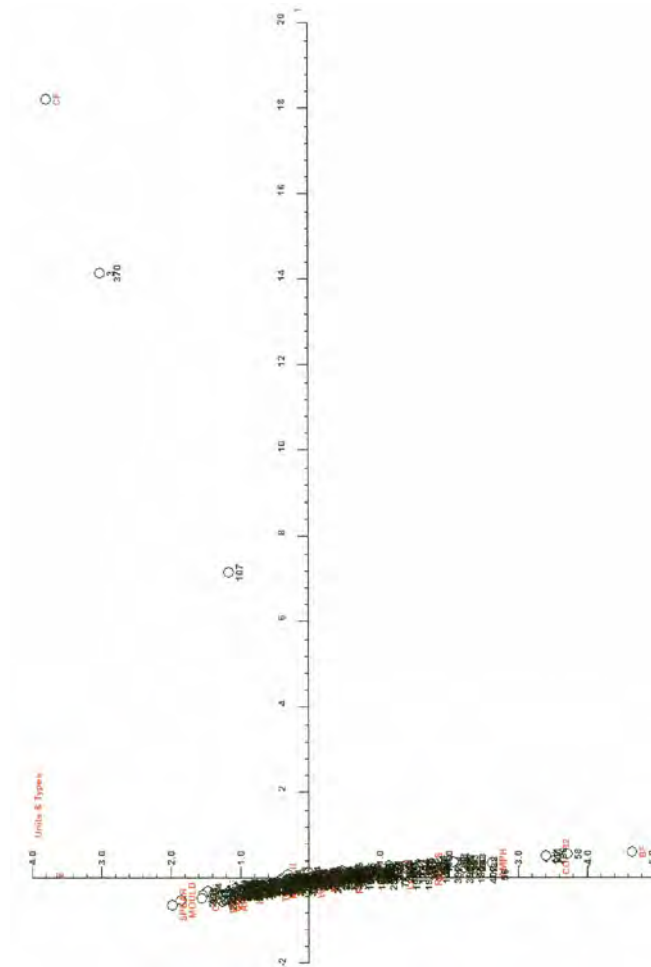

Figura 15. Înscrierea prin *correspondence analysis* a 285 de complexe cu tipuri în raport cu 32 de tipuri de artefacte: AMPH – fragment de amforă; ARRO – vârf de săgeată; AWL – străpungător (de os sau de corn); BEAD – mărgea de sticlă; BF –fibula digitată; BN – ac de os; BRACE – brățară; CF – fibulă turnată cu picior întors pe dedesubt; COMB2 – pieptene bilateral de os; CRUC – creuzet; EAR – cerce; FBS – fibulă cu picior întors pe dedesubt; FIG – figurină de lut; HP – ceramică lucrată cu mâna; HP/C – ceramică lucrată cu mâna cu cruci incizate pe umărul vasului; HP/FI – ceramică lucrată cu mâna cu alveole pe buză; HP/N – ceramică lucrată cu mâna cu creștături pe buză; KNIF – cuțit; LAD – lingură de turnat; LOOM – greutate de lut de la războiul de țesut; LUMP – “pâinișoară” de lut; MOULD – tipar de gresie; PLOW – brăzdar de plug; QUE – râșniță; ROLLS – vălătuci; SICK – seceră; SPEAR – vârf de lance; TOUR – ceramică lucrată la roata înceată; TRA – tavă de lut; WHET – cute (piatră de ascuțit); WHORL – fusaiolă; WP – ceramică lucrată la roata cu turație rapidă.

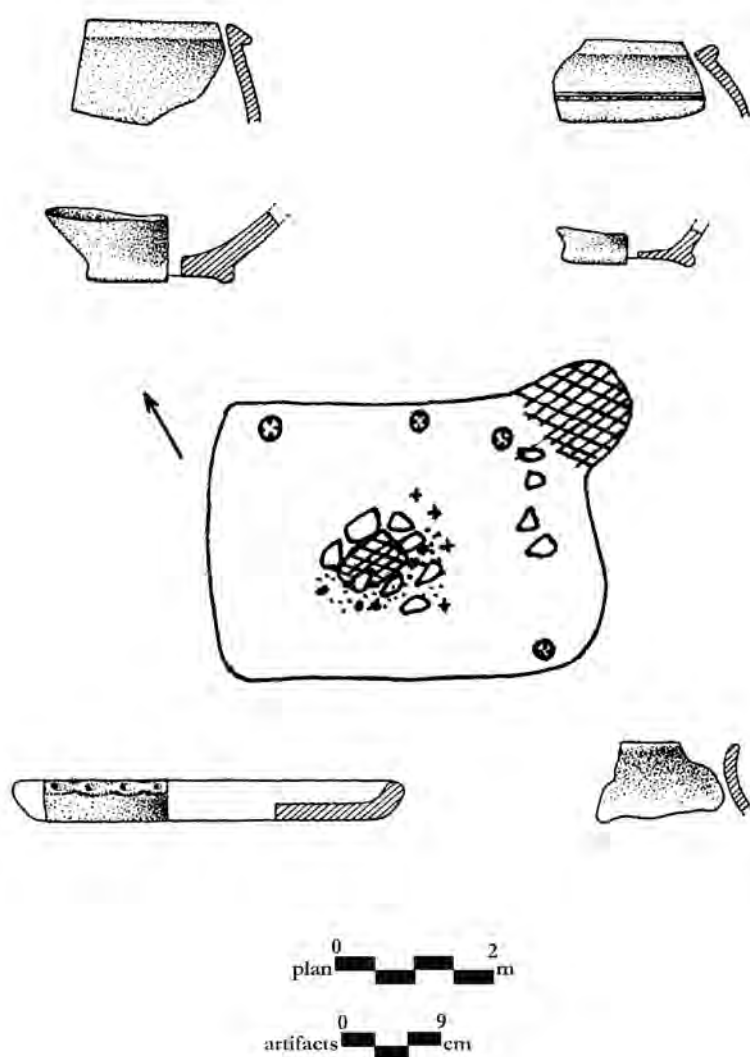

Figura 16. Bakota, locuința 23; planul și piesele de inventar: ceramică lucrată cu mâna și la roată, tipsie cu alveole pe buză (după Vynokur, Gorišnyi 1994, p. 115, fig. 45).

Observations over the clay pans in the VI-VII centuries A.D.

Abstract: *The author notes the lack of discussion about an object (the platter of clay), considered by Romanian medieval archeology to be a commonplace and therefore ignored. Reconsideration of this artifact is based on the discoveries made at Gózne (Spain), where it has been studied an important early medieval complex which consists in a settlement and a necropolis. The interpretation of the patella clay from the region of the Lower Danube began with the dating sites in Spain and followed by the discussion of their use, especially regarding the baking of unleavened bread wafers. The author tries to answer questions such as those related to the usage of the patella, explaining the rarity because of them possibility to demonstrate the wide area of distribution and the sudden emergence of the patella, in the sixth century, revealing surprising hypotheses in the social behavior field.*

Keywords: *clay pans, VI-VII centuries A.D., Europa, Lower Danube, Espania.*

Florin Curta
Department of History, 202 Flint Hall,
University of Florida,
P.O. Box 117320,
Gainesville, FL 32611-7320, USA.
e-mail: fcurta@ufl.edu

The funerary monuments and the issue of ethno-cultural diversity in the Prut-Dniester region during the IX–XII centuries A. D.

Roman Rabinovici

Abstract: *There are some cemeteries and single burials in the Prut-Dniester region, which are dated since the second half of IX – up to the XII centuries: Alcedar, Ecimăuți, Lucașouca, Brănești, Branesti XIII, Hansca, Limbari, Căprăria, Calfa. These are mound (Alcedar) and plain (Brănești, Limbari, Căprăria, Calfa) necropolises, as well as some single graves at the settlements of Ecimăuți, Branesti XIII, Lucașouca, Hansca. Graves with cremations are specific for Alcedar necropolis. There were several burials with cremations found in the plain necropolis of Brănești as well. However, the majority of graves at Brănești were inhumations. The inhumations are presented in Limbari, Căprăria, and Calfa also. Each of these cemeteries is characterized by bright specific traits of funeral rite. Researchers have very controversial opinions about the cultural attribution of these monuments: "The Old Russian culture", the "group of monuments of Ecimăuți - Alcedar type", "Balkan-Danube culture", "monuments of the contact zone", "the Petruha grup of monuments", "the Hansca-Răducănen culture", etc. The ethnic attribution is not less controversial - East Romanian or Old Russian usually. It is important to mention, that there is a kind of "the end of history" in the historiography of this topic nowadays. A vicious cycle has been created in the discussion, the believers of different hypothesis do not respond to long-standing arguments of opponents, or even do not notice them.*

However, some changes happened during last ten years. First, we have revised the previous interpretations of ethno-cultural context of Alcedar and Brănești necropolises. Basing on the comparison of funeral materials, accurate dating of burials and their cultural identity we suggested the different origin of these monuments. The Alcedar and Brănești necropolises are related with different cultural and ethnic groups of populations – with migrated Western Slavic (Alcedar) and local Eastern Slavic (Brănești). Two types of funeral rite (cremation in mounds (Alcedar) of Western Slavic migrants and cremation in plain graves (Brănești, related to the Luka Raykovetskaya culture)) existed simultaneously since the time not later than second half of 9th century A. D.

The article of E. J. Zverev and K. T. Tkachuk (2012) added even more intrigue to the discussion. The authors revised the periodisation of Limbari, Căprăria and Brănești cemeteries and presented their original chronology. They have demonstrated the fact that the population of the settlement Hansca (cemeteries of Limbari and Căprăria belong to this settlement) and Brănești during the mentioned period had been increasing abruptly due to the arrival of

new waves of immigrants. There were at least four waves of immigrants, which coincide chronologically with appearance of some specific combinations of funeral rite. The "season" lifestyle of residents of Hansca and Brănești correlates with the so-called "second stage of nomadic style of life" in the steppe in Eurasia. Thus, the analysis supports the hypothesis about the participation of Turkic and Hungarian ethnic components in the formation of some types of medieval monuments of Prut-Dniester region. Besides, the surprising variety of funeral rites observed at the very small area between Prut and Dniester certainly indicates a multi-ethnicity of the local population during the period of IX–XII centuries.

Keywords: *Prut-Dniester region, funerary monuments, Alcedar, Brănești, Hansca, Limbari, Căprăria, multi-ethnicity, Western Slavs, Eastern Slavs, Early Hungarians.*

There are some cemeteries and single burials in the Prut-Dniester region, which are dated since the second half of IX – up to the XII centuries: Alcedar, Ecimăuți, Lucașouca, Brănești, Branești XIII, Hansca, Limbari, Căprăria, Calfa. These are mound (Alcedar) and plain (Brănești, Limbari, Căprăria, Calfa) necropolises, as well as some single graves at the settlements of Ecimăuți, Branești XIII, Lucașouca, Hansca. The results of investigations of these funerary monuments are completely published (excluding the Alcedar necropolis and graves from Ecimăuți settlement)¹.

Graves with cremations are specific for Alcedar necropolis. There were several burials with cremations found in the plain necropolis of Brănești as well. However, the majority of graves at Brănești were inhumations. The inhumations are presented in Limbari, Căprăria, and Calfa also. Each of these cemeteries is characterized by bright specific traits of funeral rite.

Researchers have very controversial opinions about the cultural attribution of these monuments: *"The Old Russian culture"*, the *"group of monuments of Ecimăuți - Alcedar type"*, *"Balkan-Danube culture"*, *"monuments of the contact zone"*, *"the Petruha grup of monuments"*, *"the Hansca - Răducănen culture"*, etc. The ethnic attribution is not less controversial - East Romanian or Old Russian usually².

The great part of researchers does not pay attention to the presence of some *Western Slavic* (by origin) and *Saltovo - Mayatskaya* culture's elements in these monuments.

¹ Федоров 1964; Федоров 1964а; Федоров 1968; Федоров, Чеботаренко 1974, p. 101-116; Хынку 1969, p. 12-18; Хынку 1970; Хынку 1973; Федоров, Чеботаренко, Великанова 1984; Чеботаренко 1973, p. 73-75; Чеботаренко, Тельнов 1983, p. 95-96; Рабинович, Гукин 1991, p. 213-214.

² Хынку 1969; Хынку 1974; Бырня, Рафалович 1978; Федоров, Негруша 1979; Чеботаренко 1979; Чеботаренко 1982; Чеботаренко 1983; Плетнева 1981; Рабинович 1990; Postica 1994; Tentiuc 1996; Musteață 2005.

It is important to mention, that there is a kind of "*the end of history*" in the historiography of this topic nowadays. A vicious cycle has been created in the discussion, the believers of different hypothesis do not respond to long-standing arguments of opponents, or even do not notice them. However, the situation slightly changed during last ten years³, and especially with the recent research done by E. Zverev and K. Tkachuk⁴.

So, in 2005 we revised the ethno-cultural interpretation of Alcedar cremation and Brănești biritual necropolises. Some researchers suggested earlier the chronological and cultural continuity between Alcedar and Brănești cemeteries. They think that the difference between these two cemeteries should be explained as a change of funeral rite of the same ethnic group (Eastern Slavs, i. e. Old Russians). According to mentioned researchers, this group switched one "*pagan*" funeral rite (cremation under mounds) to another (plain burials with cremations), and later – to the Christian one (inhumations with western orientation)⁵.

However, basing on the comparison of funeral materials, accurate dating of burials and their cultural identity we suggested the different origin of these monuments. We think that the Alcedar and Brănești necropolises are related with different cultural and ethnic groups of populations – with migrated Western Slavic (Alcedar) and local Eastern Slavic (Brănești). Two types of funeral rite (cremation in mounds (Alcedar) of Western Slavic migrants and cremation in plain graves (Brănești, related to the *Luka Raykovetskaya* culture)) existed simultaneously since the time not later than second half of IXth century A. D.

Besides the differences in the burial rites, there is a clear difference in material culture (ceramic, ornaments and other implements) of these two cemeteries. The first chronological phase of Brănești cemetery (cremations in handmade pots) correlates with the first chronological phase of settlement of Brănești XIII, and is dated not later than the middle of IX century. These materials belong to the local variant of *Luka Raykovetskaya* culture⁶.

The *Luka Raykovetskaya* culture is characterized by:

a) Fortified settlements situated usually on the high promontories. It is so called "*promontorial*" type of settlements; these settlements usually consist of multiple naturally protected sites arranged with landscape's features⁷ (fig. 2/12). The fortification constructions of promontorial settlements are very diverse.

b) Dugout dwellings with stone ovens⁸ (fig. 2/9, 10).

c) Pottery, which initially was handmade, and during the last period of *Luka Raykovetskaya* culture it was produced with the slow potter's wheel. This

³ Рабинович 2005.

⁴ Зверев, Ткачук 2012.

⁵ Федоров 1974, p. 279-281; Федоров, Чеботаренко 1974, p. 107-108.

⁶ Рабинович 2005, p. 125-130.

⁷ Тельнов 1990, p. 7; Тельнов 2003, p. 175-180; Гольцева, Кашуба 1995.

⁸ Тельнов 2003, p. 206, p. 208-209.

more recent type of pottery belongs to so-called *Old Russian* culture of Dniester region⁹. Its technology was changed, though morphology and ornamentation of vessels maintained the continuity.

The *Luka Raykovetskaya* pottery is represented by two types (according to the N. P. Telnov's typology). The first and the leading type consists of pots with the maximal diameter in the upper third of the body. They have conical shape, more narrowed at the bottom (fig. 3/1-10)¹⁰.

The second type is rare. It has oval shape of the body, extending in the middle and tapering to the bottom and neck (fig. 3/11-15)¹¹. Both types of pots had some continuants in Old Russian ceramic tradition¹².

d) Inventory. The settlements of *Luka Raykovetskaya* culture (as well as those related with its *Old Russian* phase) are characterized with extremely poor inventory, represented by single objects with uncertain ethno-cultural attribution usually.

e) Chronological data. The late phase of *Luka Raykovetskaya* culture finished (in the middle of Xth century¹³) more later than the ringformed fortified settlements appeared in the region (the mid or the end of the IX century). The burials with cremations, as well as the earliest group of inhumations at Brănești necropolis are dated no later than the end of the IX century¹⁴. The *Luka Raykovetskaya* phase with handmade ceramic (VIII-IX centuries) materials are widely represented at the settlement of Brănești XIII (which correlates, as we remember, to Brănești cemetery)¹⁵.

We should notice here that the material culture of Brănești cemetery is poor and lost of any ethno-cultural specific usually, except for a few elements that indicate the influence of *Saltovo - Mayatskaya* culture¹⁶.

The Alcedar cemetery refers to the fortified ringformed settlement of Alchedar which belongs to the *Ecimăuți - Alcedar* culture. The *Ecimăuți - Alcedar* culture is very different from the *Lyka - Raykovetskaya* culture, and contain the impressive set of new elements (including the Western Slavic by origin ones).

The monuments of *Ecimăuți - Alcedar* type are characterized by the following features:

a) The specific system of fortification. All settlements of *Ecimăuți - Alcedar* are very typical, its fortifications have small sizes and the round or oval shape, so these settlements are called "round" or "ring" settlements ("*kolitsevoie gorodische*")¹⁷. All these settlements are located in the low places on the gentle slopes of hills (fig. 2/13).

⁹ Тельнов 2003, p. 253; ДКМ 1974; Федоров 1974; Федоров, Чеботаренко 1974.

¹⁰ Тельнов 2003, fig. 32-33.

¹¹ Тельнов 2003, fig. 34.

¹² Тельнов 2003, p. 253, fig. 35.

¹³ Тельнов 2003, p. 258.

¹⁴ Рабинович 2005; Зверев, Ткачук 2012.

¹⁵ Рабинович, Гукин 1991.

¹⁶ Федоров, Чеботаренко, Великанова 1984, p. 22, fig. 9; Рабинович 2005, p. 130.

¹⁷ Раппопорт 1967, p. 196-199, fig. 153; Федоров 1974, p. 245-246.

The important feature of *Ecimăuți - Alcedar* settlements (unlike the "promontorial" settlements) is the absence of any traces of previous habitation of some other population (including the *Lyka - Raykovetskaya* people) at these sites¹⁸.

The essential and very interesting singularity is the mutual topographic disposition of "round" (i.e., *Ecimăuți - Alcedar's*) and "promontorial" (i.e., *Lyka Raykovetskaya's*) settlements. As a rule we can see the "promontorial" settlement in the immediate vicinity to the "round" one. The defensive potency of "promontorial" settlement is evidently higher, and the construction of this type of fortresses is less expansive and needs less labor input.

Thus, the question arises: what is the reason to build the round and "promontories" settlements both? The rational explanation is that these two types of settlements were constructed in different times, and (more important) by different ethno-cultural groups of population¹⁹.

b) There part of dwellings on "round" fortresses is ground, rectangular in plan. It is a new building tradition for medieval monuments of the region, which didn't existed in *Lyka Raykovetskaya* culture. Some other new elements in building tradition appeared with *Ecimăuți - Alcedar* settlements, these are: open fireplaces (as the only type of heating device in the living room); braziers formed by the pots embedded in the floor of dwelling; grease clay floor in dugouts, entrance «vestibules» (fig. 2/11)²⁰.

The origin of some of mentioned elements of local house-building tradition is not clear; the other were caused by the influence of the *Western Slavic* or *Saltovo's* traditions. The least likely is to seek their origin in *Luka Raykovetskaya's* tradition.

c) The ceramic complex of *Ecimăuți - Alcedar* type is very specific and different from previous (i.e., *Luka Raykovetskaya* culture) one. All the pottery is well-developed and made with a potter's wheel²¹. This pottery differs from the ceramic of late phase of *Luka Raykovetskaya* culture in the proportions and ornamentation of the vessels, in assortment, in the technological features. The important feature is the following: the ceramic of *Ecimăuți - Alcedar* type have a massive admixture of mica²². We see a huge difference between the mica's concentration in the paste of *Ecimăuți - Alcedar* ceramic (from 50 to 91%)²³, and the mica's concentration in the paste of ceramic of neighboring "promontorial" settlements (Hlinjeni II – 8%)²⁴. In more distant settlements the mica's concentration in the paste of ceramic is even less (for example, at Hansca, 1,0 - 1,2%)²⁵.

¹⁸ Федоров 1960, p. 181; Бырня 1991, p. 191; Ляпушкин 1968, p. 34; Равдина 1988, p. 57, 69; Рабинович 2005.

¹⁹ More detail about the problem of the origin and function of the "ring" settlements – Рабинович 2006.

²⁰ Федоров 1974, p. 248-249, p. 250-255; Sava et al. 1995.

²¹ Равдина 1988.

²² Хынку 1971, p. 80; Федоров 1974; Равдина 1988.

²³ Равдина 1988, p. 59.

²⁴ Гольцева, Кашуба 1995, p. 49.

²⁵ Postică 1994, p. 231.

Thus, the using of mica was a particular feature of ceramic production of *Ecimăuți - Alcedar* culture. T. V. Ravdina demonstrated that in the Alcedar's ceramics collection predominate pots with egg-shaped body. Pots with conical shape of body (very similar to the typical *Luka Raykovetskaya's* pots) are less common (fig. 3/16-29)²⁶.

So, we do not deny the genetic relationship between the ceramics of *Luka Raykovetskaya* culture and *Old Russian* one at the sites that contain these cultural horizons both. But we doubt this continuity for *Ecimăuți - Alcedar* culture.

Remarkably that exactly the researchers who believed in the continuity from *Luka Raykovetskaya* culture to *Ecimăuți - Alcedar* had pointed out the similarity of *Ecimăuți - Alcedar's* ceramics with West Slavic pottery²⁷.

Besides the mentioned differences (in the composition of ceramic paste, proportions and ornamentation of vessels) it is worth to compare the pottery's assortment of *Luka Raykovetskaya* and *Ecimăuți - Alcedar* cultures. The difference is evident, and, more important, there are some vessels in *Ecimăuți - Alcedar's* ceramic collection (fig. 3/30-34)²⁸, for which we can suggest the direct Western Slavic origin as very probable²⁹.

d) Inventory. The specific and bright feature of *Ecimăuți - Alcedar* culture (in comparison with *Luka - Raykovetskaya* culture, as well as with *Old Russian* monuments of Prut-Dniester region (including the complex near Brănești village)) is the plenty and variety of inventory. The inventory includes the items from nonferrous and ferrous metals, especially a huge number of weapons, rider's and horse's equipment. It does matter to point out that arrowheads from *Ecimăuți - Alcedar* sites were of various types, and these types were not specific for Eastern Europe at that time (fig. 3/1-4). The difference between *Luka Raykovetskaya* and *Ecimăuți - Alcedar* is clearly demonstrated by the composition of dress jewelry. A set of "granulated" jewelry decorations (fig. 4) is specific for *Ecimăuți - Alcedar* culture in this region. The unique exemplar of "granulated" jewelry beyond of *Ecimăuți - Alcedar* culture's context in the region is presented by an earring of so-called "Volyn" type from Brănești cemetery.

In general the inventory of *Ecimăuți - Alcedar* culture demonstrates the evident influences from *Western Slavic* cultural circle and *Saltovskaya* culture³⁰.

e) The Alchedar necropolis, as well as the Alcedar and *Ecimăuți* settlements appeared not later than the end of IXth century³¹. The final date was discussed by G. B. Fedorov and, later, by T. V. Ravdina.

²⁶ Ravdina 1988, p. 60; see also Кашуба, Тельнов, Щербакова 1997, p. 53.

²⁷ ДКМ 1974, p. 124; Хынку 1971, p. 80-81.

²⁸ ДКМ 1974, p. 121, fig. 39; Федоров 1953, fig. 47; Федоров 1960, fig. 60/4; Хынку 1971, p. 6-87, fig. 7; Ravdina 1988, p. 60, 62, fig. 3-8; Рабинович, Рябцева, Тельнов 2010, p. 200-214; 2013, p. 283-289.

²⁹ Рабинович 2014

³⁰ Федоров 1960, p. 284; Федоров 1953, p. 106, 109; Рафалович 1972, p. 185; Кирпичников 1973, p. 57, 64, 108; Ravdina 1988, p. 56, 66; Медведев 1966, p. 57; Рябцева 2006, Рябцева Тельнов 2010; Рабинович 1997, p. 13; Rabinovici 2002.

T. V. Ravdina strangely suggested that the *Ecimăuți - Alcedar culture* existed only a few decades in the Xth century (until the mid of 960-ies)³². However, this is an evident mistake, I think³³.

So, we can reasonably insist that the *Ecimăuți* and *Alcedar* settlements appeared no later than at the end of the IX century (or even earlier). It means that *Ecimăuți - Alcedar* culture co-existed with *Luka Raykovetskaya culture* during the quite long period (from the end of IXth century at least (the starting date of *Alcedar* settlement)).

That's why, I think, two types of funeral rites co-existed in the region as well. The cremation under mounds (*Alcedar*) should be explained, I suppose, by the very probable Western Slavic origin of *Ekimautsy - Alcedar* type. While the cremation in plain graves (*Brănești*) was related with *Luka Raykovetskaya* culture.

The article of E. J. Zverev and K. T. Tkachuk (2012) added even more intrigue to the discussion³⁴. They examined three necropolises (*Căprăria*, *Limbari* (a cemetery, which belongs to the settlement of *Hanska*), and *Brănești*) in the comparative plane.

As a result, the authors revised the periodization of *Limbari*, *Căprăria* and *Brănești* cemeteries and presented their original chronology. They have demonstrated the fact that the population of the settlement *Hanska* (cemeteries of *Limbari* and *Căprăria* belong to this settlement) and *Brănești* during the mentioned period had been increasing abruptly due to the arrival of new waves of immigrants. There were at least four waves of immigrants, which coincide chronologically with appearance of some specific combinations of funeral rite. The analysis of season orientation, of gender and age features of the buried people give us the possibility to assert that the settlement of *Hanska* has for a long time been used only in summer period ("*letnik*") and had had no permanent residents. Mainly men, who lived here during the warmer months only, presented the population of *Hanska*. This period corresponds to the time when the necropolis of *Căprăria* and partly *Limbari* were used, and falls into the period of IX–X centuries A. D. A new wave of immigrants at the end of X century brought in the *Hanska* a significant number of permanent residents. This new period had been lasted to the end of the XI century, when the *Limbari* cemetery almost ceased its function. However, it is probable that burials with north and south orientation were done after this date, and should be dated widely, within the entire of XII century.

Conversely, the settlement of *Brănești* was used in wintertime only ("*zimnik*") during the whole period of its existence (the end of IX – XI centuries). Mainly women and children lived here during the cold season. Only a small part of men lived the whole year at this settlement.

³¹ Федоров, Чеботаренко 1974, p. 75-98.

³² Равдина 1988, p. 67.

³³ Detailed critique of T. V. Ravdina's hypothesis see at: Рабинович 1999.

³⁴ Зверев, Ткачук 2012.

Thus, these observations contradict to the earlier expressed opinion that East Romanian people inhabited Hansca, while ancient Russian population Brănești, respectively. The "season" lifestyle of residents of Hansca and Brănești correlates with the so-called "second stage of nomadic style of life" in the steppe in Eurasia³⁵. This stage is characterized by the emergence of seasonal, summer and winter settlements.

Thus, the analysis supports the hypothesis about the participation of Turkic and Hungarian ethnic components in the formation of some types of medieval monuments of Prut-Dniester region³⁶.

Let me remind here also the fact that some researchers had much earlier expressed the hypothesis that Brănești and Hansca represent the monuments of the contact zone, which was formed by local population of *Luka Raykovetskaya* and the alien elements of *Saltovo - Mayatskaya* cultures. The presence of "Saltovskaya" culture's population is manifested by the specific traits of funeral rites, by the some elements of inventory, and (which is very important) it is directly testified by anthropological researches at Limbari cemetery. Anthropologist M. V. Velikanova brought to light the presence of Turk-Bulgarian components among the population of Hansca settlement at the turn of I and II millennia³⁷.

Thus, the surprising variety of funeral rites observed at the very small area between Prut and Dniester certainly indicates a multi-ethnicity of the local population during the period of IX–XII centuries.

³⁵ Плетнева 1967; Плетнева 2003, p. 13-16.

³⁶ Рабинович 1990; Рябцева, Рабинович 2014.

³⁷ Великанова 1978.

Bibliography:

- Musteață 2005** Sergiu Musteață, *Populația spațiului Pruto-Nistorean în secolele VIII – IX*, Chișinău, 2005.
- Postică 1994** Gheorghe Postică, *Romani din Codrii Moldovei în evul mediu timpuriu. (Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca)*, Chișinău, 1994.
- Rabinovici 2002** Roman Rabinovici, *Vărfurile de săgeată din fier în Moldova medievală timpurie și contextul lor cultural-istoric*, ArhMold, XXII, 1999, București, 2002, p. 233-240.
- Sava et al. 1995** Eugen Sava, Igor Manzura, Marc Tcaciuc, Sergiu Kurciatov, Valeriu Bubulici, Roman Rabinovici, Vasiliu Guchin, Ruxandra Alaiba, Mihai Badau-Wittenberger, *Investigațiile istorico-arheologice efectuate în microzona istorico-naturală Rudi - Tatarauca Noua - Arionestii - raionul Dondușeni, Republica Moldova, Cercetări arheologice în aria Nord-Thracă, I*, București, 1995, p. 281-358.
- Tentiuc 1996** Tentiuc Ion, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII*, Iași, 1996.
- Бырня 1991** Павел Бырня, *К проблеме градообразования в Поднестровье в период раннего средневековья*; в П. П. Бырня (отв. ред.), *Древности Юго-Запада СССР (I – середина II тысячелетия н.э.)*, Кишинев, с. 186-205.
- Бырня, Рафалович 1978** Павел Бырня, Исаак Рафалович, *Проблема местного населения Днестровско-Прутского междуречья X-XII вв. и балкано-дунайская культура*, ИзвАН МССР, 1, 1978, с. 65-75.
- Великанова 1978** Марина Великанова, *Данные палеоантропологии о перемещении населения в Днестровско-Прутское междуречье в I-II тысячелетиях*; в Н. А. Мохов (отв. ред.), *Славяно-волошские связи*, Кишинев, 1978, с. 30-76.
- Гольцева, Кашуба 1995** Наталья Гольцева, Майя Кашуба, *Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья. (Материалы раскопок 1978-79 гг. и 1989-90 гг.)*, Тирасполь, 1995.
- ДКМ 1974** *Древняя культура Молдавии*, В. С. Зеленчук (отв. ред.), Кишинев, 1974.
- Зверев, Ткачук 2012** *К вопросу о периодизации могильников Кэпрерия, Лимбарь и Бранешть в Прото-Днестровском междуречье*, Stratum, 5, 2012, с. 125-148.
- Кашуба, Тельнов, Щербакова 1997** Майя Кашуба, Николай Тельнов, Татьяна Щербакова, *Алчедарское древнерусское поселение (раскопки 1987-89 гг.)*, Тирасполь, 1997.

- Кирпичников 1973** Анатолий Кирпичников, *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв.* Свод археологических источников, Е1-36, Ленинград, 1973.
- Ляпушкин 1968** Иван Ляпушкин, *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII-первая половина IX в.). Историко-археологические очерки*, МИА, 152, Москва, 1968.
- Медведев 1966** Александр Медведев, *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв.*, Свод археологических источников, Е1-36, Москва, 1966.
- Плетнева 1967** Светлана Плетнева, *От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура*, МИА, 142, Москва, 1967.
- Плетнева 1981** Светлана Плетнева, *Салтово-маяцкая культура. Балкано-дунайская культура. – Степи Евразии в эпоху средневековья*, АрхСССР, Москва, 1981, с. 62-77.
- Плетнева 2003** Светлана Плетнева, *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IX – XIII век)*, Воронеж, 2003.
- Рабинович 1990** Роман Рабинович, *К проблеме культурной и этнической интерпретации памятников типа Петруха-Лукашевка*; в В. А. Дергачев (отв. ред.), *Археологические исследования молодых ученых Молдавии*, Кишинев, 1990, с. 51-57.
- Рабинович 1997** Роман Рабинович, *Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. (Историко - археологическое исследование)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербург, 1997.
- Рабинович 1999** Роман Рабинович, *Дирхемы на территории Молдовы: культурно-исторический контекст*, Stratum, 6, 1999, с. 263-275.
- Рабинович 2005** Роман Рабинович, *О культурном и хронологическом соотношении Алчедарского и Брэнештского могильников*, RA, Serie nouă. Volumul 1, Nr. 1, Chişinău, 2005, p. 120-132.
- Рабинович 2006** Роман Рабинович, *О происхождении и функциональном назначении средневековых круглых городищ в Пруто - Днестровском междуречье*, RA, Serie nouă, Volumul II, Nr. 1-2, Chişinău, 2006, с. 181-197.
- Рабинович 2014** Роман Рабинович, *О центрально - европейском компоненте в керамическом комплексе кольцевых городищ типа Екиматуцы-Алчедар*, Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei şi studiului artelor. Conferinţă ştiinţifică. Chişinău 22-23 mai 2014, Chişinău, 2014, p. 38-39.

Рабинович, Гукин 1991	Роман Рабинович, Василий Гукин, <i>Результаты раскопок на поселении Бранешты XIII и некоторые спорные вопросы изучения памятников типа Петруха-Лукашевка</i> ; в П. П. Бырня (отв.ред.); <i>Древности Юго-Запада СССР (I-середина II тысячелетия н.э.)</i> , Кишинев, 1991, с. 205-224.
Рабинович, Рябцева, Тельнов 2010	Роман Рабинович, Светлана Рябцева, Николай Тельнов, <i>Итоги раскопок городища Германарие в свете исследования культуры кольцевых городищ в Молдове</i> ; в Е. Н. Носов, С. В. Белецкий (отв. ред.); "Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. 80-летию со дня рождения А. Н. Кирпичникова посвящается, Т. 2, Москва, 2010, с. 200-214.
Рабинович, Рябцева, Тельнов 2013	Роман Рабинович, Светлана Рябцева, Николай Тельнов, <i>О некоторых находках с посада городища Германарие в свете изучения культуры кольцевых городищ в Пруто-Днестровском регионе</i> ; в Г. Ю. Івакін (відповідальний редактор); <i>Слов'яни і Русь: Археологія та історія. Збірка праць на пошану П. П. Толочка з нагоди його 75-річчя</i> , Київ, 2013, с. 283-289.
Равдина 1988	Тамара Равдина, <i>О датировке городища Алчедар</i> , В: П. П. Бырня (отв. ред.), <i>Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья</i> , Кишинев, 1988, с. 54-71.
Раппопорт 1967	Павел Раппопорт, <i>Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв.</i> , МИА, 140, Москва, 1967.
Рафалович 1972	Исаак Рафалович, <i>Славяне VI–IX веков в Молдавии</i> , Кишинев, 1972.
Рябцева 2006	Светлана Рябцева, <i>Ювелирные украшения Пруто-Днестровского междуречья в контексте этнокультурных связей региона в X-XI вв.</i> , RA, Serie Nouă, Vol. II, nr. 1-2, Chişinău, 2006, p. 143-168.
Рябцева, Рабинович 2014	Светлана Рябцева, Роман Рабинович, <i>О возможности выделения венгерских древностей в Карпато-Днестровском регионе в IX–X вв.</i> ; в Н. А. Макаров, А. Е. Леонтьев (отв. ред.); <i>Русь в IX-X вв.: общество, государство, культура</i> , Москва, 2014, с. 259-275.
Рябцева, Тельнов 2010	Светлана Рябцева, Николай Тельнов, <i>Алчедарский клад и центры ювелирного производства Восточной Европы конца IX – начала XI вв.</i> , Stratum, 5, 2010, с. 285-300.
Тельнов 1990	Николай Тельнов, <i>Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII–X вв.</i> Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук, Ленинград, 1990.

- Тельнов 2003** Николай Тельнов, *Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII–X вв.*, Stratum (2001-2002), 5, 2003, с. 142-264.
- Тельнов, Степанов, Руссев, Рабинович 2002** Николай Тельнов, Вячеслав Степанов, Николай Руссев, Роман Рабинович, *«И ...разошлись славяне по земле».* Из истории Карпато-Днестровских земель VI–XIII вв, Кишинев, 2002.
- Федоров 1953** Георгий Федоров, *Городище Екимауцы*, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 50, Москва, 1953, с. 104-126.
- Федоров 1960** Георгий Федоров, *Население Прутско - Днестровского междуречья в I тысячелетии н.э.*, MIA, 89, Москва, 1960.
- Федоров 1964** Георгий Федоров, *Работы Прутско - Днестровской экспедиции 1960-1961 гг.*, KSIA, 99, Москва, 1964, с. 77-88.
- Федоров 1964a** Георгий Федоров, *Работа Прутско - Днестровской археолого-этнографической экспедиции в 1962 г.*, Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея, Одесса, 1964, с. 67-81.
- Федоров 1968** Георгий Федоров, *Работы Прутско - Днестровской экспедиции в 1963 г.* KSIA, 113, Москва, 1968, с. 85-93.
- Федоров 1974** Георгий Федоров, *Население Прутско-Днестровского междуречья и левобережья Нижнего Дуная в конце I и начале II тысячелетия н.э.* Москва, 1974, (рукопись).
- Федоров, Негруша 1979** Георгий Федоров, Валентина Негруша, *Славяне и балкано-дунайская археологическая культура*; в Д. Ф. Марков (отв.ред.); Комплексные проблемы истории и культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы, Москва, 1979, с. 48-56.
- Федоров, Чеботаренко 1974** Георгий Федоров, Георгий Чеботаренко, *Памятники древних славян (VI–XIII вв.)*, Археологическая карта Молдавской ССР, 6, Кишинев, 1974.
- Федоров, Чеботаренко, Великанова 1984** Георгий Федоров, Георгий Чеботаренко, Марина Великанова, *Бранештский могильник X–XI вв.*, Кишинев, 1984.
- Хынку 1969** Ион Хынку, *Поселения XI–XIV веков в Оргеевских кодрах Молдавии*, Кишинев, 1969.
- Хынку 1970** Ион Хынку, *Лимбарь-средневековый могильник XII–XIV веков в Молдавии*, Кишинев, 1970.
- Хынку 1971** Ион Хынку, *Керамика славян Поднепровья в X–XII вв.*, ИзвАН МССР, 2, 1971, Кишинев, с. 80-92.
- Хынку 1973** Ион Хынку, *Кэпрэрия - памятник культуры X–XII вв.*, Кишинев, 1973

Хынку 1974	Ион Хынку, Памятники балкано-дунайской культуры (X–XIV вв.); в В. С. Зеленчук (отв. ред.); <i>Древняя культура Молдавии</i> , Кишинев, 1974, с. 127–150.
Чеботаренко 1973	Георгий Чеботаренко, <i>Калфа - городище VIII–X вв. на Днестре</i> , Кишинев, 1973.
Чеботаренко 1979	Георгий Чеботаренко, <i>К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры в южной части Пруто-Днестровского междуречья</i> ; в В. Д. Королюк (отв. ред.), <i>Этническая история восточных романцев</i> , Москва, 1979, с. 86–105.
Чеботаренко 1982	Георгий Чеботаренко, <i>Население центральной части Днестровско - Прутского междуречья в X–XII вв.</i> , Кишинев, 1982.
Чеботаренко 1983	Георгий Чеботаренко, <i>Балкано - дунайская археологическая культура в зарубежной историографии</i> ; в В. С. Зелечук (отв. ред.), <i>Славяно-молдавские связи и ранние этапы этнической истории молдаван</i> , Кишинев, 1983, с. 58–79.
Чеботаренко, Тельнов 1983	Георгий Чеботаренко, Николай Тельнов, <i>Исследования южнославянской экспедиции в 1979 г.</i> , Археологические исследования в Молдавии в 1979–1980 гг., Кишинев, 1983, с. 88–102.

Figure 1. The map of funerary monuments of IX-XIIth centuries in the Prut-Dniester region.

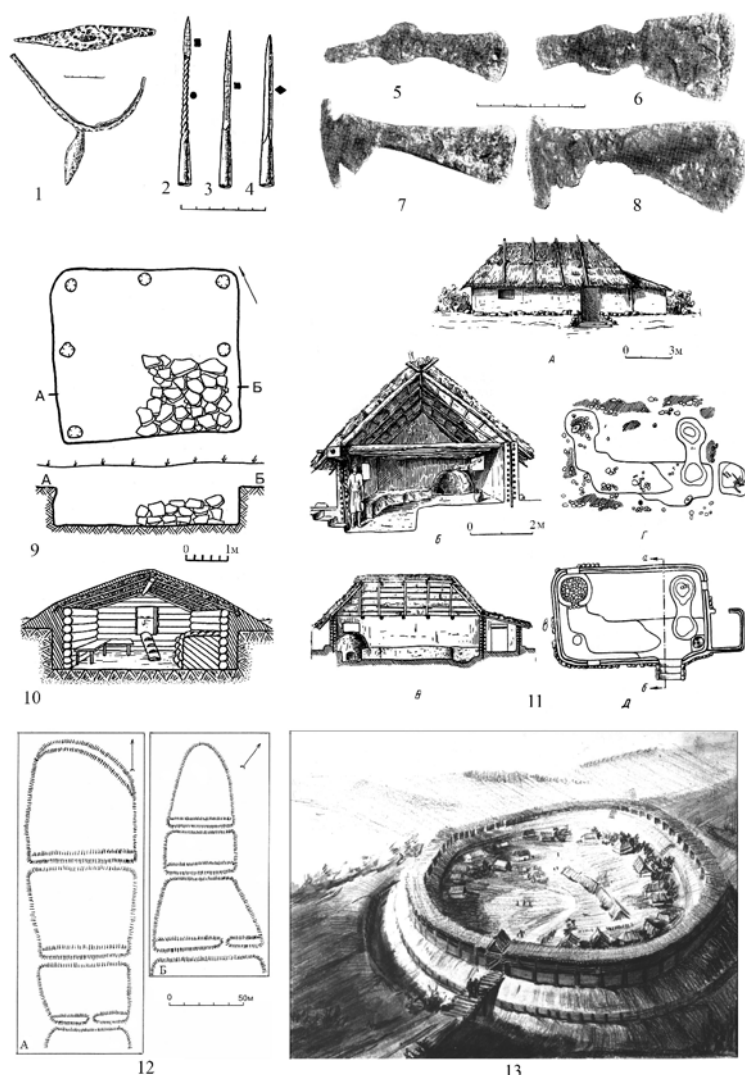

Figure 2. Antiquities of *Luka Raykovetskaya* and *Ecimăuți-Alcedar* cultures. Iron artifacts: 1 spear (Alcedar, Федоров 1960, fig. 65/2); 2-4 arrowheads (Alcedar, Rabinovici 2002, fig. 2/20-22); 5-8 axes (Ecimăuți, Федоров 1953, p. 108, fig. 45/2). House Building: 9 the plan of dugout house of *Luka Raykovetskaya* culture with columnar structure walls (Scoc); 10 the graphical reconstruction of dugout house with carcass construction of walls (Тельнов, Степанов, Руссев, Рабинович 2002, p. 19, fig. 4); 11 the graphical reconstruction of house (Ecimăuți, Федоров 1953, p. 118, fig. 50). Fortification: 12 the plan of cap fortifications, A – Recula, Б – La Trei Cruci (Тельнов 2003, fig. 11); 13 the graphical reconstruction of fortified settlement of Ecimăuți (Федоров 1953, fig. 49).

Figure 3. Pottery from the monuments of *Luka Raykovetskaya* culture (Scoc) and *Ecimăuți-Alcedar* fortresses: 1-10 pots of type I of *Luka Raykovetskaya* culture (Тельнов 2003, fig. 32, 33); 11-15 pots of type II of *Luka Raykovetskaya* culture (Тельнов 2003, fig. 34); 16-33, 35-40 Alcedar, Ecimăuți (Федоров 1953, fig. 47; ДКМ 1974, fig. 39; Равдина 1988, fig. 3-8); 34 Germanarie (photo by author).

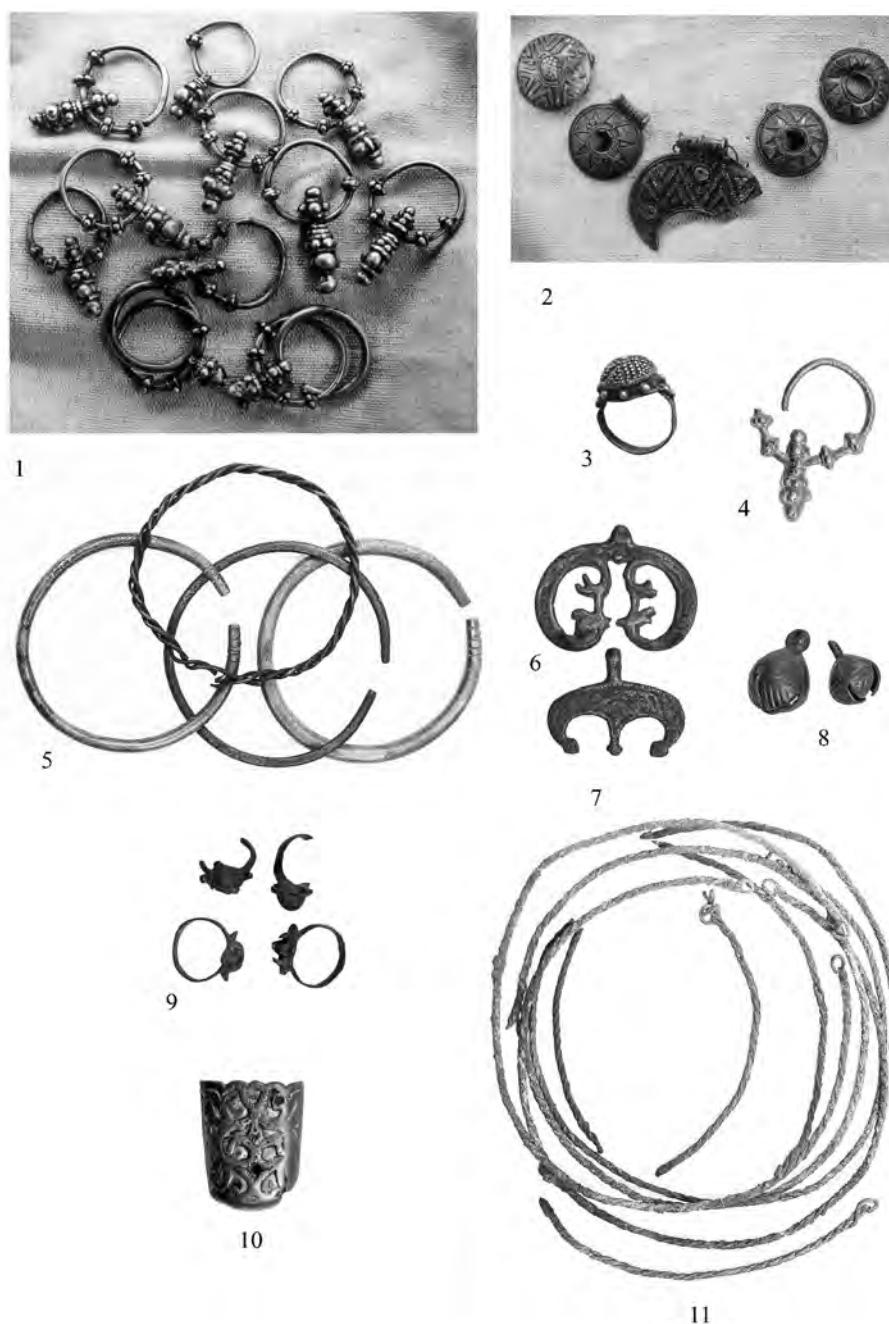

Figure 4. Items made of non-ferrous metals from circular fortresses. The scale is different. 1-2, 4-12 Ecimăuți; 3 Germanarie. (All photo by S. S. Reabtseva).

Monumente funerare și problema diversității etno culturale în regiunea Pruto-Nistreană în secolele IX-XII p. Chr.

Rezumat: Sunt unele cimitire și morminte isolate în regiunea Pruto-Nistreană, care sunt datate din a doua jumătate a secolului al IX-lea până în secolul al XII-lea: Alcedar, Ecimăuți, Lucașouca, Brănești, Branești XIII, Hansca, Limbari, Căprăria, Calfa. Acestea sunt necropole tumulare (Alcedar) și plane (Brănești, Limbari, Căprăria, Calfa), dar și morminte isolate în așezările de la Ecimăuți, Branești XIII, Lucașouca, Hansca. Mormintele de incinerare sunt specifice pentru necropola de la Alcedar. Desigur au fost descoperite și câteva morminte de incinerare în necropola plana de la Brănești. Majoritatea mormintelor din necropola de la Brănești sunt de înhumare. Ritul înhumării este întâlnit la Limbari, Căprăria și Calfa. Fiecare dintre aceste cimitire se caracterizează prin trăsături specifice de rit funerar. Cercetătorii au opinii controversate privind atribuirea culturală a acestor situri: "cultură veche rusă", "grupul cultural de tip Ecimăuți-Alcedar", "cultură balcano-danubiană", "monumente ale zonei de contact", "grupul cultural Petruha", "cultura Hansca-Răducănen", etc. Atribuirea etnică este la fel de controversată: romanitatea răsăriteană sau veche rusească. Este important de menționat că este un fel de "sfârșit al istoriei" în istoriografia acestei probleme în zilele noastre. În cadrul dezbaterilor s-a creat un cerc vicios, susținătorii oricăreia dintre ipoteze nu pot da o replica cu argumente bine întemeiate oponenților sau să accepte argumentația acestora.

Desigur, unele schimbări sau petrecut în ultimii zece ani. În primul rând, am revizuit unele interpretări anterioare despre contextual etno-cultural al necropolelor de la Alcedar și Brănești. Pornind de la comparația materialului funerar, acuratețea datării mormintelor și a identității culturale, sugerăm o origine diferită a siturilor. Necropolele de la Alcedar și Brănești au legături cu grupuri culturale și etnice de populații diferite – cu slavii vestici, migratori (Alcedar) și slavii estici, locali (Brănești). Două tipuri de ritual funerar au existat simultan, începând cu acest moment, dar nu mai târziu de a doua jumătate a secolului al IX-lea p. Chr. (morminte de incinerare în tumuli (Alcedar) la slavii vestici, migratori și morminte de incinerare în necropole plane (Brănești, similar cu cultura Luka Raykovetskaya))

Articolul lui E. J. Zverev și K. T. Tkachuk (2012) a adăugat și mai multe controverse în dezbateri. Autorii au revizuit periodizarea necropolelor de la Căprăria și Brănești și au oferit o cronologie originală. Ei au demonstrat faptul că populația din așezările de la Hansca (necropolele de la Limbari și Căprăria aparțin acestei așezări) și Brănești în timpul perioadei menționate a crescut brusc datorită unor noi valuri de imigranți. Au fost cel puțin patru valuri de imigranți, care coincid cronologic cu apariția unor combinații specifice de rituri funerare. "Perioada" stilului de viață al locuitorilor din Hansca și Brănești este corelată cu așa numita "a doua etapă a stilului nomadic de viață" din stepele din Eurasia. În acest fel, analiză susține ipoteza privind participarea unor elemente etnice turcice și ungare în formarea unor tipuri de monumente medievale din regiunea pruto-nistreană.

În afară de aceasta, surprinzătoarea varietate de rituri funereare observate într-un spațiu mic dintre Prut și Nistru indică cu siguranță multi-etnicitatea populației locale din perioada secolelor IX-XII.

Cuvinte cheie: regiunea Pruto-Nistreană, complexe funerare, Alcedar, Brănești, Hansca, Limbari, Căprăria, multi-etnicitate, slavii vestici, slavii estici, ungurii timpurii.

Lista ilustrației:

Figura 1. Harta monumentelor funerare din secolele IX-XII din regiunea pruto-nistreană

Figura 2. Descoperiri aparținând culturilor Luka Raykovetskaya și Ecimăuți-Alcedar. Piese din metal: 1– lance (Alcedar); 2-4 – vârfuri de săgeți (Alcedar); 5-8 – topoare (Ecimăuți). Locuințe: 9 – planul unei locuințe adâncite cu gropi de stâlp, aparținând culturii Luka Raykovetskaya (Scoc); 10 – reconstituirea grafică a unei locuințe adâncite cu pereții din bârne de lemn; 11 – reconstituirea grafică a unei locuințe (Ecimăuți). Fortificații: 12 – planul fortificațiilor de la, A – Recula, B – La Trei Cruci; 13 – reconstituirea grafică a așezării fortificate de la Ecimăuți.

(1 – Федоров 1960, fig. 65/2; 2-4 Rabinovici 2002, fig. 2/ 20-22; 5-8 Федоров 1953, p. 108, fig. 45/2; 9-10 Тельнов, Степанов, Руссев, Рабинович 2002, p. 19, fig. 4; 11 Федоров 1953, p. 118, fig. 50; 12 Тельнов 2003, fig. 11; 13 Федоров 1953, fig. 49).

Figura 3. Ceramică din situri ale culturii Luka Raykovetskaya (Scoc) și cetăți de tip Ecimăuți-Alcedar: 1-10 – vase din tipul I al culturii Luka Raykovetskaya după T. P. Telnov; 11-15 – vase din tipul II al culturii Luka Raykovetskaya după T. P. Telnov; 16-33, 35-40 – Alcedar, Ecimăuți; 34 – Germanarie.

(1-10 Тельнов 2003, fig. 32, 33; 11-15 Тельнов 2003, fig. 34; 16-33, 35-40 Федоров 1953, fig. 47; ДКМ 1974, fig. 39; Равдина 1988, fig. 3-8; 34 – fotografii ale autorului).

Figura 4. Obiecte realizate din metale neferoase provenind din fortificații circulare. Scări diferite. 1-2, 4-12 – Ecimăuți; 3 – Germanarie. (fotografii realizate de S. S. Reabtseva).

dr. Roman Rabinovici
Școala Antropologică Superioară,
str. Zimbrului, nr. 10a,
Chișinău, Republica Moldova.
e-mail: romanescu@mail.ru

Some belt sets and separate plaques of IX–XI centuries from the Prut-Dniester Region

Svetlana Reabȃeva

Abstract: Long belts, decorated with numerous plaques were characteristic for the European men's fashion for the 9th – the first half of 11th centuries. In the Prut-Dniester region the belt sets are originated from some settlements and burial sites. Until now we have data about three belt sets.

The first belt set of the 9th century was found in the burial mound near Slobodzia (Transnistria region, on the left bank of the river Dniester). The similar belt plaques are known from the Răducăneni hoard in Romania, dated to the end of the 9th – the first half of the 10th centuries. The same decorations were presented in Bolshetigansk burial ground in the Urals region, as well as in a certain number of monuments from Ukraine (perhaps marking the presence of the Hungarians on the territory of Atelkuz).

The second belt set was found in the burial mound no. 3 near the village of Bedraji (Ungheni region). The similar belts are distributed in the monuments of the first part of the 10th – first half of the 11th centuries in the Central and South-Eastern Europe. Some specific features of such belts are known from the territory of Hungaria, Slovakia, Romania, but more often they are found in the monuments of Bulgaria. Probably, another several items from the territory of Ukraine are related to this tradition.

The third belt set was found on the fortified settlement of Echimăuți (Rezina region). The settlement is dated back to the end of the 9th – the first half of the 11th centuries, its main inhabitants were Slavs. In the 10th – the beginning of the 11th centuries plaques of similar forms are known from Eastern, Central and South-Eastern Europe. But closest finds were attested in the Lower Danube and the Balkans.

Thus, in the Prut-Dniester region belt sets come from different types of monuments inhabited by settled and nomadic populations. They are reflected a medieval fashion of the end of the 9th – beginning of the 11th centuries, and the contacts of the population of this region with those from Eastern, South-Eastern and Central Europe.

Keywords: South-East, Centre Europe, Prut-Dniester region, belts, plaques, medieval fashion, cultural contacts.

Long belts, decorated with numerous plaques were characteristic for the European men's fashion for the IX – the first half of XI centuries. Despite the universality of this mode, a number of characteristics forms of belts buckles and plaques can be selected with style of its decor, typical for the various

schools of metal working. In the Prut-Dniester region belts, plaques and buckles are originated from some settlements and burial sites.

One belt set of the IX century was found in the burial mound near Slobozia (on the left bank of the river Dniester). Slobozia mound served as a burial place in different historical epochs, but the largest group of burials is the medieval nomadic one. Medieval graves have been added to the necropolis of Chalcolithic period¹.

The belt set was found in the grave number 18. The belt from Slobozia is dated back to the second half of the IX century, which is confirmed by radiocarbon dates obtained from this burial. The skull and lower limbs of a horse were found near the men's skeleton, the remains of the bridle and stirrups were nearly too. One-handed pitcher pottery and two silver gilded earrings were placed near human skull. The remains of sacrificial food (bones of a sheep) had been deposited into the grave. Also five arrowheads were found there with some remains of a quiver and bow trims. Belt plaques were found together with the fragments of a leather belt. An iron knife and leather pouches were not far away too. Silver plaques of shield form and a buckle were preserved there (fig. 1/2; fig. 2/23-37). In the center of the plaques a smooth plate, surrounded with scalloped design is situated there. The central part of the belt buckle is framed with the border of false pearls, and decorated with a rather complex floral ornament².

The bronze belt plaque in the form close to the items from Slobozia , but a little more rough, was found at Buculeni village (Ungheni district of the Republic of Moldova) (fig. 2/17). Similar plaques are known from the Răducăneni hoard in Romania (fig. 2/19-20). This treasure can be dated to the end of IX century - the first half X century³. There are the belt buckle and nine silver leaf-shaped belt plaques, decorated with festoons and stylized pattern depth (fig. 2/19-22).

The origin of this style of design of details of belt sets can be likely connected with the late Avar period (such as the belt from Zlinsko (Czech Republic))⁴. A similar decoration of the edges of belt plaques were presented among the finds from Bolshetigansk burial ground in the Urals region. As well as there were a number of monuments of Ukraine⁵. Apparently such belt sets with specific decor could be the part of the circle of antiquities, marking the promotion of Hungarians in the Eastern Europe. The monuments, related to the presence of Hungarians in Eastern Europe, are rare. According to researchers, the archaeological evidence of residence of the Hungarians in the Volga region are the materials of Tankeev and Tigansk cemeteries with the spectacular discoveries of bridle sets and funerary masks. Single burials are known in Saratov and Samara Volga region and the south and west of Ukraine. These

¹ Shcherbakova, Taschi, Tel'nov 2008, p. 4.

² Shcherbakova, Taschi, Tel'nov 2008, p. 24-28.

³ Teodor 1980, p. 403-423.

⁴ Galuška 2013, p. 81, 82, obr. 54, 55.

⁵ Tyurkskoe nasledie...2008, p. 214.

monuments were united by A. Komar in the Subotitici type (possible were associated with the arriving of ancient Hungarians)⁶. Researcher took to the same range of antiquities, marking the presence of the Hungarians in the territory of Atelkuz the medieval graves of Slobozia burial mound, geographically very distant from the other monuments the Subotitici type⁷. For A. Komar, this monument is marks the western border of Atelkuz. In our mind, about the Hungarian antiquities and Hungarian presence we can speak for the territory of the Prut-Dniester region too⁸.

The second belt set was found in the Republic of Moldova in the burial mound № 3 near the village of Bedrazhi (Ungeni region)⁹. Also there was male grave in rave richly equipped. Burial belonged to an adult man, under the human skeleton the remains of wood were found, the horse boon were under the skull. Beside the bones of the pelvis and hands the remains of cloths (probably from the jacket), perhaps decorated with silver foil were traced there. The gold temple ring was lay at the left temple of buried. Also five arrowheads and a knife were found there. Details of belt were decorated in the uniform manner with false pearls and floral ornament and located in the region of the pelvis (fig. 2/38-46). The belt consisted of a set of 40 silver gilded mounts of cordite form, a buckle and a belt tip. A convex shield, framed with beaded border and decorated with the floral ornament is in the center of the plaques. Flap of the buckle repeats the form of plaques. The elongate belt tip is decorated with floral patterns.

This style of belt's decoration has been studied since the first half of the XX century. Similar belts are known from the monuments of the first part of X – first half of XI centuries in the Central and South East Europe¹⁰. The details of such belt's are known from Hungarian, Slovakia, Romania, but more often they are found in the monuments of Bulgaria (Drestar, Veliko Târnovo, Oderci, Stanata, Sredischte, Preslav, Dobrich, Shumen, Popina, Izvornik, Krivin)¹¹ (fig. 3/8-30). A whole belt set, very close to that was found in Bedrazhi was discovered in Krivin (Bulgaria)¹² (fig. 3/1-7). It included 38 brass plaques, the buckle with a small pentagonal shield, decorated with incised geometric designs and elongated smooth tip. Some discoveries from the necropolis of Oderci are very interesting ones, they demonstrate the using of the belt mounts in the quality of plates for decoration of women's cloths¹³. This is indicated by the presence of little holes.

⁶ Komar 2011, p. 21-78.

⁷ Komar 2011, p. 65-67.

⁸ Ryabtseva, Rabinovich 2007, p. 195-230.

⁹ Chirkov 1990, p. 158-168.

¹⁰ Langó 2014, p. 57-65.

¹¹ Fettih 1937, tab. XCII; Balint 1991, p. 39, abb. 12; Langó 2000, p. 33-57; Langó 2010, p. 257-284; Langó 2014, p. 57-65; Dragotă et al. 2009, p. 257, pl. 52; Doncheva 2004, p. 212-227; Pletnev 2004, p. 228-240; Stanilov 1993, p. 152-163; Gomolka-Fuchs, p. 493-514.

¹² Gomolka-Fuchs 2002, p. 493-514.

¹³ Doncheva-Petkova 2005, obr. 22.

The belt plaques were found near the village of Novosel in Bulgaria, among other various decorations and tools in the complex of jewelry workshop of X-XI centuries¹⁴. Thus, the belt from Bedrazhi has a range of analogies in Central and South-Eastern Europe. In our mind, it was made in the XI century in one of the jewelry workshops of the Carpathian-Balkan region. Probably several items from the territory of Ukraine are connected with this tradition (the belt from the old men's burial in the necropolis of Trapovka and there is a plaque from the levels of the first half of the X century of fortification settlement of Iskorosteni)¹⁵. In the Eastern Europe the individual finds of mounts with similar forms were confined to the regions of the Bulgaria on Volga (Izmeri), the Kama Region (Rozdestvensky burial ground), Zaural'e (Barsov gorodok, Cherepaniha 2)¹⁶. The question of the place of manufacturing and the ways of distributing of this small "northeast" group of items has remained debatable one. In this region there were own production centers, such as Izmeri¹⁷.

In the Prut-Dniester region one belt is connected with the fortified settlement of Ecimăuți. The settlement is dated back to the end of IX – the first half of XI century, its main inhabitants were Slavs. The belt set was found in 1951 during the excavations of jeweler's workshop¹⁸. It consists of 40 cast bronze heart-shaped plaques (with a slight protuberance in the lower part), decorated incised pattern volutes (fig. 1/1; fig. 2/2-4, 8-10). Plaques are available in two versions: one greater, the other - the narrow, elongated (refer, respectively, to the types XXVIII B1 and B2 of V. Murashova typology)¹⁹.

Plaques of close forms are known from Eastern, Central and South-Eastern Europe. Those items are demonstrates the addition of a single style in the design of belt sets. Similar instances occur from Karos, Homokmed, Ladanbene - Benepusta and other places in Hungary²⁰ (fig. 3:35-37). But closest findings are known from the Lower Danube and the Balkans - Păcuiul lui Soare (Romania), Preslav, Nadarov, Shoumen District (Bulgaria)²¹ (fig. 3/31, 38-43, 45, 46, 49). In Eastern Europe common plaques, but with out of drop-shaped protrusion and with some graphic additions in the ornament, were found in Gnezdovo and Timerevo archeological complexes, as well as in Vladimir burial mounds, Lyadinsk, Tomnikovsk cemeteries²². Similar plates are known in Old Rus' materials of X-XI centuries, as well as in the Kama region, in Volga Bulgaria, Mari, Cheremis, Mordovians monuments²³ (fig. 3/44, 50-52).

¹⁴ Bonev, Doncheva 2011, p. 275, 276.

¹⁵ Dobrolyubskij, Subbotin 1982, p. 168-173; Komar 2012, p. 329, fig. 22/2.

¹⁶ Kazakov 2010, p. 53-61, рис. 2; Chikunova 2012, p. 96-98, рис. 1.

¹⁷ Kazakov 2010, p. 53-61.

¹⁸ Fedorov 1953, p. 104-126.

¹⁹ Murasheva 2000, p. 45.

²⁰ The ancient Hungarians 1996, p. 84, fig. 10, p. 312, fig. 1, p. 339, fig. 6; Fettih 1937, t. XXXV, LXIV, CXXX; Eszter 2003, p. 505, t.3; Szóke 1954, p. 119-139, fig. 6.

²¹ Diaconu, Vilceanu 1972, p. 155; Dumitriu 2001, taf. 46; Doncheva 2004, p. 212-227; Pletnev 2004, p. 228-240; Stanilov 1993, p. 152-163.

²² Murasheva 2000, p. 45.

²³ Fettih 1937, t. XXVII; Murasheva 2000, p. 45, 46.

Different from other Eastern European items, belt plaques from Ecimăuți, apparently, can be attributed to the products of Danube region craft traditions, presented in Hungary, Romania and Bulgaria. The greatest proximity to plaques from Ecimăuți show the items from Păcuilui Soare (Romania), Nadarov and Pet Mogila (Bulgaria) (fig. 3/38-41). Moreover, the findings on the territory of Bulgaria, for example, in the mentioned location of Nadarov of the templates and other tools for manufacture of details of belt set, as well as defective copies, suggests that we are dealing with some production complex²⁴.

In addition to a belt set, from Ecimăuți are known several plaques ornamented with krins or leaf-shaped patterns, as well as geometrized socket dedicated to a bag or purse²⁵ (fig. 2/12). A miniature plaque with krin pattern probably also could treat to bag decoration (fig. 2/11). On the fortified settlement was found several belt buckles, including miniature, which could belong to the belt or the bag (fig. 2/1, 7, 13-15).

A leaf-shaped plaque with décor specific for Hungarian antiquities was found at the settlement of Tarasova (fig. 2/53). A similar palmette is represented in the decor of the tip of the sheath from the settlement of Ecimăuți (fig. 2/54). Some plaques were found on Hansko settlement (fig. 2/47-52). Three plates were found during the excavations of the dwelling №72, another in the cultural layer. Those items probably occur from one set. They are united by the presence of semi-circular protrusions on the sides of plaques, as well as the specific volume sheet-like decor (fig. 2/47-49).

One plaque of crescent form is decorated with a cast ornament in the form of two pairs of leaves (fig. 2/49). Analogues plaques were found in the Kama, Volga and Altai regions in the monuments of IX-X centuries. For example, belt with such plates is presented in a rich female burial № 7 of Bolshe-Tigansk burial ground in the Kama region (Russia)²⁶. The plaques of crescent form decorated with leather straps and the remains of the funeral covers were found in the rich man's burial of Subbotitsa on the river Ingul (Ukraine)²⁷.

In Hungary, such plaques are known from cemeteries of Tisaeszlár-Baskhalom and Bana and date back to the IX – beginning of X centuries²⁸. In Bulgaria, similar plaques originate from Debrene (Dobrich district). Here have been found 21 individual plaques and a belt with two straps, decorated with plaques with leaf-shaped patterns²⁹. Smooth plaques of crescent form without of leaf motifs are known from the collection of the Historical Museum in Shumen, from Preslav, the village of Okrosh, Pet Mogila (Varna district). Bulgarian discoveries are dated back to the IX – the middle of XI centuries³⁰. V.

²⁴ Pletnev 2004, p. 238; Bonev, Doncheva 2011, p. 275, 276.

²⁵ Ryabtseva, Rabinovich 2007, p. 195-230, fig. 1.

²⁶ Khalikova 1976, p. 169, fig. 10.

²⁷ Bokii, Pletneva 1988, p. 103, fig. 4.

²⁸ Kiss, Bartha 1970, p. 224. Fig. 5, 8; The ancient Hungarians 1996, p. 186. fig. 1.

²⁹ Jotov 1993, p. 124, tab. II.

³⁰ Stanilov 1993, p. 152, 157, oăp. 2.

Jotov connects the appearance of these plaques on the territory of Bulgaria with a Hungarian influence³¹.

Also on Hansko settlement were found square plaques (fig. 2/47-48). The plaques are decorated with sockets very characteristic for Hungarian workshops. In Hungary, round and polygonal plaques with three- and four socket are very numerous, they come from Békéscsaba, Karos II, Artand-Nadfarkadomb, Hentsida³². Typically, these items belong to the decoration of horse harness. Hungarian findings are dated within the X century, in the Eastern Europe – not later than the middle of the X century³³.

Thus, in the Prut-Dniester region belt sets come with different types of monuments belonging settled and nomadic populations. They are reflected the medieval fashion of the end of IX – beginning of XI centuries, and the contacts of the population of this region with East, South-East and Centre Europe.

Bibliography:

**Ambrosiani,
Andrushchuk
2006**

Б. Амбросиани, Ф. Андрощук, *Вооружение и восточные контакты Бирки*, в: Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–XI ст.: матеріали міжнар. польового археологічного семінару, 20-23 липня, 2006 року, Чернігів – Шестовиця – Чернігів, 2006, р. 3-16.

B. Ambrosiani, F. Androshchuk, *Vooruzhenie i vostochnye kontakty Birkij*; In: Rus' na perekhrestsi svitiv. Mizhnarodni vplivi na formuvannya davn'orus'koï derzhavi) IX–XI st.: materialy mizhnar. pol'ovogo arkheologichnogo seminaru, 20-23 lipnya, 2006 roku, Chernigiv – Spetovicia – Chernigiv, 2006, p. 3-16.

Balint 1991

C. Balint, *Die spätavarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*, VAH, 1, Budapest: Inst. für Archäologie, 1991.

**Bokij, Pletneva
1988**

Н. М. Бокий, С. А. Плетнева, *Захоронение воина-кочевника X в. в бассейне Ингула*, СОВА, 1988, 2, р. 99-116.

N. M. Bokij, S. A. Pletneva, *Zakhoronenie voina-kochevnika X v. v bassejne Ingula*, SovArh, 1988, 2, 99-116.

³¹ Jotov 1993, p. 123, 128.

³² Revesz 1994, p. 308-359; Revesz 1997, p. 422, 423, abb. 3.4; The ancient Hungarians 1996, p. 98, 170, 213, 214, 235, 304, 404.

³³ Khalikova 1976, p. 163; Izmailov 2000, p. 70-86; Kazakov 1972, p. 163; Ambrosiani, Andrushchuk 2006, p. 5.

- Bonev, Doncheva 2011** Ст. Бонев, С. Дончева, *Стаобългарски производствен ценпри с. Новосел, Шуменско*, В. Търново, 2011.
St. Bonev, S. Doncheva. *Staob"lgarski proizvodstven tsenpri s. Novosel, Shumensko*. V. T"rnovo, 2011.
- Chikunova 2012** И. Чикунова, *Этнокультурные взаимодействия в Южнотаежном Притоболье в средневековье*. В: История и культура средневековых народов Степной Евразии. Материалы II Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей (Барнаул, сентябрь 2012), Барнаул, 2012, p. 96–98.
I. Chikunova, *Etnokul'turnye vzaimodejstviya v Yuzhnotaezhnom Pritobol'e v srednevekov'e*. In: Istoriya i kul'tura srednevekovykh narodov Steпноj Evrazii. Materialy II Mezhdunarodnogo kongressa srednevekovoj arkheologii Evrazijskikh stepей (Barnaul, sentyabr' 2012), Barnaul, 2012, p. 96–98.
- Chirkov 1990** А. Чирков, *Новые данные о поздних кочевниках Среднего Попрутья*, В: В.А. Дергачев (отв. ред.) Археологические исследования молодых ученых Молдавии. Кишинев, 1990, с. 158–168.
A. Chirkov, *Novye dannye o pozdnikh kochevnikakh Srednego Poprut'ya*; In: V.A. Dergachev (otv. red.) Arkheologicheskie issledovaniya molodykh uchenykh Moldavii, Kishinev, 1990, p. 158-168.
- Diaconu, Vilceanu 1972** P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972.
- Dobrolyubskij, Subbotin 1982** А. О. Добролюбский, Л. В. Субботин, *Погребение средневекового кочевника у села Траповка*; в: Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1982, p. 168-173.
A. O. Dobrolyubskij, L. V. Subbotin, *Pogrebenie srednevekovogo kochevnika u sela Trapovka*. In: Pamyatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v Severo-Zapadnom Prichernomor'e, Kiev, 1982, p. 168-173.
- Doncheva 2004** С. Дончева. *За един вид орнаментална украса в ранносредновековна Българска металопластика*; в: Преслав, 6, София, 2004, p. 212-227.
S. Doncheva, *Za edin vid ornamentalna ukrasa v rannosrednovekovna B"lgarska metaloplastika*; In: Preslav, 6, Sofiya, 2004, p. 212-227.
- Doncheva-Petkova 2005** Л. Дончева-Петкова, *Одърци. Некрополи от XI век*, Т. 2, София, 2005.
L. Doncheva-Petkova, *Od"rci. Nekropoli ot XI vek*, Т. 2, Sofiya, 2005.

- Dragota et al. 2009** A. Dragota, V. Deleanu, G. T. Rustoiu, S. Oța, *Necropola medievală timpurie de la Alba Iulia - Str. Brândușei. Cercetările arheologice din anii 1997-2008*, Alba Iulia, 2009.
- Dumitriu 2001** L. Dumitriu, *Der mittelalterlich Schmuck des unteren Donaugebietes im 11-15. Jahrhundert*, București, 2001.
- Galuška 2013** L. Galuška, *Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu. Search for the origin: from Avar bronze items to Great Moravian gold*, Brno, Moravské zemské muzeum, 2013.
- Gomolka-Fuchs 2002** G. Gomolka-Fuchs, *Eine Gürtelgarnitur vomungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Ruse, Bulgarien*, *EurAnt*, 8, 2002, p. 493-514.
- Eszter 2003** I. Eszter, *A Rétköz honfoglalás és Árpád-Kori emlékei*. Nyiregyháza, 2003.
- Fettih 1937** N. Fettih, *Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. *Archaeologica Hungarica*, XXI, Budapest, 1937.
- Fedorov 1953** Г. Б. Федоров, *Городище Екимавцы*, КСИА, Вып. 50, Москва, 1953, p. 104-126.
G. B. Fedorov, *Gorodishche Ekimaucy*, KSIA, Vyp. 50, Moskva, 1953, p. 104-126.
- Izmailov 2000** И. С. Измайлов, *Балымерский курганный могильник и его историко-культурное значение*; в: Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары. Доклады международного симпозиума по вопросам археологии и истории, СПб., 2000, p. 70-86.
I. S. Izmajlov, *Balymerskij kurgannyj mogil'nik i ego istoriko-kul'turnoe znachenie*, In: Slavyane, finno-ugry, skandinav, volzhskie bulgary. Doklady mezhdunarodnogo simpoziuma po voprosam arkheologii i istorii, Spb., 2000, p. 70-86.
- Jotov 1993** В. Йотов, *Находки от ремъчни украси от ранносредновековното селище до село Дебрене, Добричко, Добруджа*, 1993, 10, p. 123-130.
V. Jotov, *Nakhodki ot rem"chni ukrasi ot rannosrednovkovnoto selishche do selo Debrene, Dobrichko, Dobrudzha*, 1993, 10, p. 123-130.
- Kazakov 1972** Е. П. Казаков, *О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника*; в: А. П. Смирнов, В.Н. Чернецов, И.Ф. Эрдели (отв. ред.) Проблемы археологии и древней истории угров; Москва, 1972, p. 161-167.
E. P. Kazakov, *O nekotorykh vengerskikh analogiyakh v veshchevom materiale Tankeevskogo mogil'nika*; In: A. P. Smirnov, V. N. Chernecov, I. F. Erdeli (otv. red.), *Problemy arkheologii i drevnej istorii ugrov*; Moskva, 1972, p. 161-167.

- Kazakov 2010** E. П. Казаков, *Поясные накладки волжских болгар из Танкеевского могильника и Измеревского селища*; в: Н. А. Макаров, В. Ю. Коваль (отв. ред.), *Русь и Восток в IX–XVI вв. Новые археологические исследования*; Москва, 2010, p. 53-61.
E. P. Kazakov, *Poyasnye nakladki volzhskikh болгар из Танкеевского могил'ника и Измеревского selishcha*; In: N. A. Makarov, V. Yu. Koval' (otv. red.), *Rus' i Vostok v IX–XVI vv. Novye arkheologicheskie issledovaniya*; Moskva, 2010, p. 53-61.
- Khalikova 1976** E. A. Халикова, *Больше-Тиганский могильник*, СовА, 1976, 2, p. 158-178.
E. A. Halikova, *Bol'she-Tiganskij mogil'nik*, SovArh, 1976, 2, 158-178.
- Kiss, Bartha 1970** A. Kiss, A. Bartha, *Graves from the age of the Hungarian conquest at Bana*; AАН, Budapest, 1970, p. 218-260.
- Komar 2011** A. В. Комар, *Древние мадьяры и Етелькеза: перспективы исследований*; в: Археология і давня історія України Вип. 7. Мадяри в Середньому Подніпров'ї, Київ, 2011, p. 21-78.
A. V. Komar, *Drevnie mad'yary i Etel'keza: perspektivy issledovaniy*; In: Arkheologiya i davnyaya istoriya Ukraini Vip. 7. Madyari v Seredn'omu Podniprovi, Kiiv, 2011, p. 21-78.
- Komar 2012** A. В. Комар, *Киев и Правобережное Поднепровье*; в: Макаров отв. ред. *Русь в IX–X вв. Археологическая панорама*, Москва–Вологда, 2012, p. 300-333.
A. V. Komar, *Kiev i Pravoberezhnoe Podneprov'e*. V: Makarov отв. red. *Rus' v IX–X vv. Arkheologicheskaya panorama*, Moskva–Vologda, 2012, p. 300-333.
- Langó 2010** P. Langó, *Megjegyzések a Kárpát-medence X-XI. Századi huzalkarpereceinek és sodrott karpereceinek viseletéhez és használati idejéhez*; In: A nyíregyházi JÓSA ANDRÁS MÚZEUM ÉVKÖNYVE XLII. évfolyam 2000, p. 33-57.
http://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_SZSZ_Jame_42/?pg=56&layout=s [accesat 15.04.2016].
- Langó 2010** P. Langó, *A Kárpát-medence X-XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközletei*. In: "Fons, skepsis, lex" Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére, Szeged, 2010, p. 257-284
- Langó 2014** P. Langó, *Bulgarian Connections of the Find-horizon of the 10th century in the Carpathian Basin*; In: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and lower Danube, Sofia – Piliscsaba, 2014, p. 57-65.
- Murasheva 2000** В. В. Мурашева, *Древнерусские ременные наборные украшения X–XIII вв*, Москва, 2000.

- Pletnev 2004** V. V. Murasheva, *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniya X–XIII vv*, Moskva, 2000.
B. Плетнев, *Производство на коланни гарнитури в ранносредновековна България*; в: Преслав, 6, София, 2004, p. 228-240.
V. Pletnev, *Proizvodstvo na kolanni garnituri v rannosrednovekovna B"lgariya*; In: Preslav, 6, Sofiya, 2004, p. 228-240.
- Revesz 1994** L. Revesz, *Mit beschlägen geschmückte pferdegeschirre aus den landnahmezeitlichen fraun-und männergräbern*; Acta Archaeologica Hungaricae, 1994, 46, p. 308-359.
- Revesz 1997** L. Revesz, *Ein landnahmezeitliches frauengrab in Békéscsaba-Ersébethely*; Acta Archaeologica Hungaricae, 1997, 49, p. 419-449.
- Ryabtseva, Rabinovich 2007** C. C. Рябцева, P. A. Рабинович, *К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX-X вв*; RA, SN, Volumul III, № 1-2, Chișinău, 2007, p. 195-230.
S. S. Ryabtseva, R.A. Rabinovich, *K voprosu o roli vengerskogo faktora v Karpato-Dnestrovskikh zemlyakh v IX-X vv*; RA, SN, Volumul III, № 1-2, Chișinău, 2007, p. 195-230.
- Sherbakova, Tashchi, Telnov 2008** T. A. Щербаклова, E. Ф. Тащи, Н. П. Тельнов, *Кочевнические древности Нижнего Поднепровья*. Кишинев, 2008.
T. A. Sherbakova, E. F. Tashchi, N. P. Telnov, *Kochevnicheskie drevnosti Nizjnego Podnestrov'ia*; Kishinev, 2008.
- Stanilov 1993** C. Станилов, *Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България*; в: Плиска-Преслав, 6, София, 1993, p. 152-163.
S. Stanilov, *Dve grupi starob"lgarski rem"chni ukrasi ot Severoiztochna B"lgariya*; In: Pliska-Preslav, 6, Sofiya, 1993, p. 152-163.
- Szóke 1954** B. Szóke, *Adatoka Kisalföld IX es X századi Történetéhez*; Arhaeologiai Ertesítő, 1954, vol. 81, 2, p. 119-139.
- The ancient Hungarians 1996** *The ancient Hungarians*. Budapest, 1996.
- Teodor 1980** D. Gh. Teodor, *Tezaurul de la Raducaneni (Iasi)*, SCIVA, 31, 1980, 3, p. 403-423.
- Tyurskoe nasledie... 2008** Tyurskoe nasledie VI-VIII vv; Astana, 2008.

Figure 1. The reconstruction of the belt set from Ecimăuți (1); plaques from Slobozia (2); Bedrazhi (3); Ecimăuți (4-5); Tarasovo (6). The scale is different.

Figure 2. The belts, bags plaques and the sheath tip.
The scale is different. 1-15, 54 Ecimăuți; 16 Obârșia; 17-18 Buculeni; 19-22 Răducăneni; 23-37 Slobozia; 38-46 Bedrazhi; 47-52 Hansco; 53 Tarasovo.

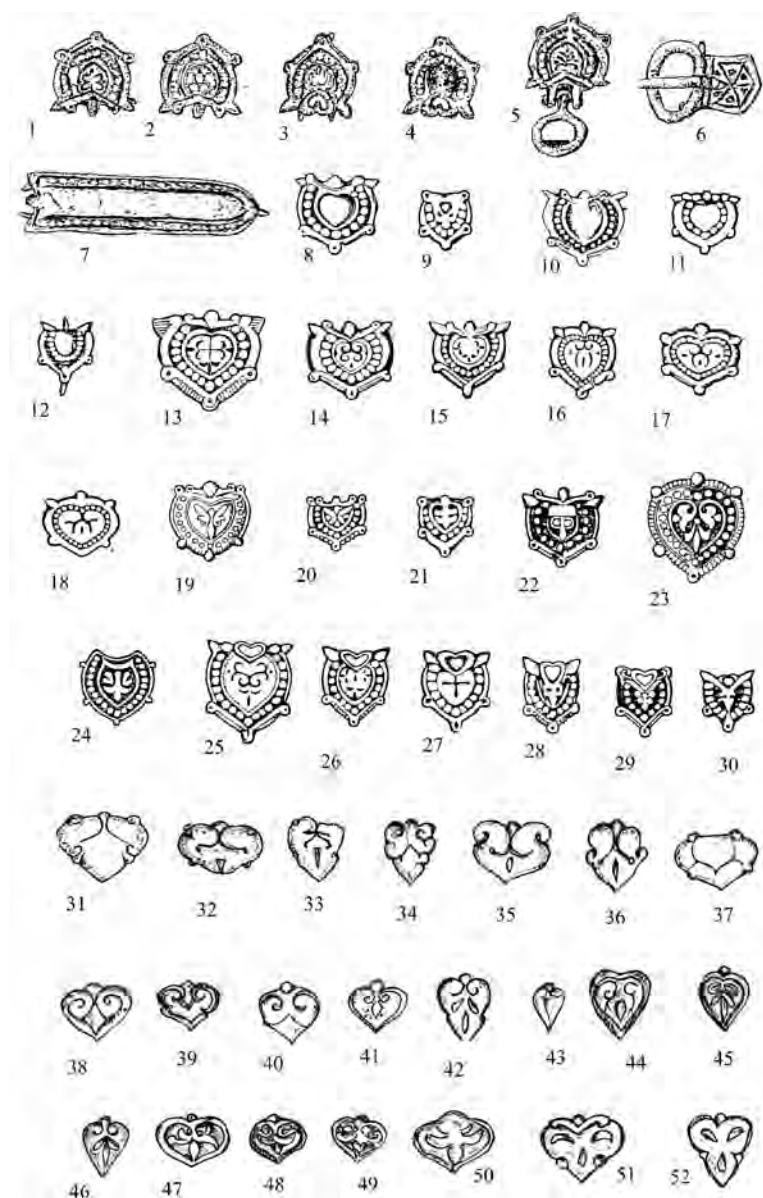

Figure 3. Details of belt sets. The scale is different.

1-7 Krivine; 8, 10. Drestar; 23 Veliko Tarnovo; 11, 25. Stana, 12, 16, 27. Sredischte; 13, 19, 22 Preslav; 14 Dobrich; 15, 17, 20, 24, 30. Shumen, 21, 22, 9. Popin; 26 Izvarnik; 31, 42 Preslav; 32-34. Homokmed; 35, 36 Karos; 37 Ladanbene Benepusta; 38, 43, 45, 46, 49 Nadarov; 39 Păcuiul lui Soare; 40, 41 Pet Mogila, 44 Gnezdova, 47 Nadës; 50, 52 Shestovitsy; 51 Kiev.

Seturi de curea și aplici separate din secolele IX-XI din regiunea pruto-nistreană.

Rezumat: Centuri lungi, împodobite cu numeroase plăci decorative, au fost specifice modei bărbătești europene din secolul al IX-lea și până în prima jumătate a secolului al XI-lea. În regiunea pruto-nistreană descoperiri de acest gen provin din diferite așezări și necropole. În prezent, deținem informații despre trei seturi de curea de acest tip.

Primul set din sec. al IX-lea a fost descoperit într-un tumul de lângă satul Slobozia (Transnistria, malul stâng al Nistrului). Un set similar provine din tezaurul de la Răducăneni (România) care poate fi datat de la sfârșitul secolului al IX-lea – începutul celui de-al XI-lea. Alte piese similare sunt prezente în necropola de la Bolshitiansk din regiunea Ural și în mai multe monumente de pe teritoriul Ucrainei contemporane (astfel, marcând prezența ungurilor în Atelkez).

Al doilea set a fost găsit în tumulul nr. 3 de lângă satul Bedraji (raionul Ungheni). Seturi similare sunt atestate în diferite monumente din Europa centrală și de sud-est, fiind datate din secolul al X-lea și până la prima jumătate a secolului al XI-lea. De asemenea, plăci decorative din seturi de curea sunt cunoscute în diferite complexe din Ungaria, Slovacia, România, însă, de cele mai multe ori ele sunt atestate în Bulgaria. Probabil, unele aplici de acest gen, descoperite în Ucraina pot fi asociate cu această tradiție.

Cel de al treilea set a fost găsit în așezarea fortificată de la Echimăuți (raionul Rezina). Această așezare este datată de la sfârșitul secolului al IX-lea – prima jumătate a secolului al XI-lea. În secolul X – începutul secolului al XI-lea plăci decorative de formă similară sunt cunoscute în diferite monumente din Europa Centrală, de Est și de Sud-Est, dar cele mai apropiate analogii provin din regiunea Dunării Superioare și Balcani.

Prin urmare, seturile de curea din regiunea pruto-nistreană provin din diferite tipuri de monumente ce au aparținut populației sedentare și nomade. Practic, ele reflectă moda vestimentară de la sfârșitul secolului al IX-lea – începutul secolului al XI-lea și contacte ale populației din această regiune cu cea din Europa de Est, Sud-Est și Centrală.

Cuvinte cheie: Europa de Sud-Est și Centrală, regiunea pruto-nistreană, seturi de curea, aplici, moda medievală, contacte cultural.

Lista ilustrației:

Figura 1. Reconstrucția setului de centură de la Ecimăuți (1); aplici de la Slobozia (2); Bedrazhi (3); Ecimăuți (4-5); Tarasovo (6). Scările sunt diferite.

Figura 2. Cataramă, plăci pentru genți și armătură de teacă. 1-15, 54 Ecimăuți (Moldova); 16 Obârșia (Romania); 17-18 Buculeni (Moldova); 19-22 Răducăneni (Romania); 23-37 Slobozia; 38-46 Bedrazhi (Moldova); 47-52 Hansco; 53. Tarasovo.

Figura 3. Elemente pentru seturi de centură. Scările sunt diferite. 1-7 Krivine; 8, 10 Drestar; 23 Veliko Tarnovo (Bulgaria); 11, 25. Stana; 12, 16, 27 Sredischte; 13, 19, 22 Preslav; 14 Dobrich; 15, 17, 20, 24, 30 Shumen; 9, 21, 22 Popin; 26 Izvarnik; 31, 42. Preslav (Bulgaria); 32-34 Homokmed; 35, 36 Karos; 37 Ladanbene Benepusta (Hungary); 38, 43, 45, 46, 49 Nadarov (Bulgaria); 39

Păcuiul lui Soare (România); 40, 41 Pet Mogila (Bulgaria); 44 Gnezdova (Russia); 47 Nadës (Hungary); 50, 52 Shestovitsy; 51 Kiev (Ukraine).

dr. Svetlana Reabțeva
Centrul de Arheologie,
Institutul Patrimoniului Cultural
al Academiei de Științe a Moldovei,
bd. Ștefan cel Mare, nr. 1,
MD-2001, Chișinău,
Republica Moldova.
e-mail: sveta_earing@mail.ru

The Royal Institution during the Liturgy in Mediaeval Bulgaria

Stela Doncheva

Abstract: *The development of the liturgical practice during the different periods of the Church history has been connected with the ruler's institution and in particular – with the participation of the emperor in the very ritual. As early as the 6th century, the Byzantine rite became "imperial", and as its symbol it appeared the "St. Sophia", built by Justinian (527-565 A.D.).*

All mentioned from this article, represents the role which the ruler's institution had in the liturgy of the Eastern Church and the importance which had been given to the emperor's participation in the liturgical action. The changes, which occurred in the church ritual during the Middle Ages, didn't affect essentially the ruler's role, but only changed the scale and the duration of his participation, in conformity with the overall minimization and concentration of the action into the new spatial dimensions of cruciform temple.

The resemblance in the ruler's role in the liturgical practice and the parallels in the peculiarities of the architectural environment confirm the direct succession of mystics and liturgical ordinance from the Byzantine Church to the Bulgarian Church, which proofs the importance of Constantinople for the cultural and religious development of the Mediaeval Bulgarian state.

Keywords: *Justinian I, Byzantine Church, Mediaeval Bulgarian state, Early Christianity*

The development of the liturgical practice during the different periods of the Church history has been connected with the ruler's institution and in particular – with the participation of the emperor in the very ritual. As early as the 6th century, the Byzantine rite became "imperial"¹, and as its symbol it appeared the "St. Sophia", built by Justinian (527-565 A.D.), (fig. 1a-b). The synthesis between liturgy and architecture converted images into mystical argument for the perception of the non-material realities, which was introduced by the neoplatonical theory via the work of Pseudo- Dionysius Areopagitus². At this background, the eucharistic liturgy in particular, acquired ritual glitter and theological clearness with the introduction of the new church holidays, The Symbol of the Christian Faith (511 A.D.) and some church chants such as Trisvetoe (438 – 439 A.D.), "Edinorodniy Sine" (535 – 546 A.D.) and "Yzhe cheruvimi" (573 – 574 A.D.), which are at the basis of the processions³.

¹ Тафт 2000, р. 32; Успенский 1980.

² Майендорф 1995, р. 153.

³ Тафт 1978.

Their appearance was connected with several important moments – with the theological disputes (due to which many liturgies had been carried out in open air), with sanctification of churches, transportation of holy relics, burials of influential persons – or they are a result of the calendar's development (to which there had been added a special cycle in the memory of saints, celebrated in some temples)⁴. These Constantinople liturgical street processions affect all the rituals of the Great Church⁵. Entrances, processions, the ascending to the throne ceremonies became characteristic features of whole the Byzantine liturgy.

The most essential part of these processions was, undoubtedly, the imperial ceremonial, which during the times of Justinian became measure for ruler's magnificence. The Emperor's participation gave special "imperial" form to the liturgy as a whole, which is testified in the ceremonial books of the emperor's yard such as *"About the Ceremonies"*, written by Constantine VII Porphyrogenetus⁶ (913-920; 945-959 A.D.) and *"About the Officials in the Constantinople Yard and About the Positions in The Great Church"* by Pseudo-Kodin (the 14th century)⁷. According to the Constantine Porphyrogenetus, emperor participates in the Liturgy in *"St. Sophia"* seventeen times, four of them being at holidays, introduced after the Justinian times. In the rest of the liturgies he remains on his throne in the southern nave. His main participation is in the first Entrance procession, during which he leaves his throne three times – at the Entrance of the Holy Gifts in the Offerings procession, at the Peace kiss and at the Holy Communion⁸ (fig. 1a-b).

His participation starts at the moment, when he followed by the Guards and his close associates, meets the Patriarch in the narthex. The mosaics in the "San Vitale" church illustrate very well the entry ceremony (fig. 2), (fig. 3a-b). Here he kisses the Gospel, greets the Patriarch and after the Entry prayer at the Royal Gates, both enter the temple. Inside the very church, it could be clearly seen the longitudinal axis between the entrance and the apsis as well as the indicators and the symbols on the floor, which directed the procession to the sanctuary⁹ (fig. 4a-b). Clergy sets up around the soleum and the emperor's associates – around the pulpit and the Alter Gates. After putting in the Alter the gifts, which he himself has brought, the emperor leaves the sanctuary and occupies his throne in the southern nave. During the Transfer of the Holy Gifts, he precedes the procession and meets the Patriarch again in front of the Alter barrier, where the Patriarch takes the Gifts and brings them to the Alter, while the emperor returns back to his place¹⁰. Later he again goes to the sanctuary,

⁴ Baldwin 1987, p. 171-189; Taft 1982, p. 159-170.

⁵ Първото свидетелство за поява на богослужебно шествие се отнася към периода на арианството (IV в.), когато Йоан Златоуст започва да извършва службите по улиците, противопоставяйки се на арианските шествия, извършвани извън града.

⁶ Vogt 1935, p. 61-62.

⁷ Ps.-Kodinos 1966.

⁸ Mainstone 1988, p. 231.

⁹ Majeska 1978, p. 299-308.

¹⁰ Vogt 1935, p. 90-91, p. 116-117, p. 140.

where he exchanges the Peace kiss first with the Patriarch and then – with the rest of the clergy. He leaves his throne for the last time during the ceremony at the Holy Communion, which he receives personally from the Patriarch and before all the laymen.

After the end of the liturgy, in which the emperor had participated, there was a common practice he and the Patriarch to retreat for breakfast in a special premise, called *mytathorion*, situated in the eastern end of the temple building. In those cases, when the emperor didn't take part in the liturgy, after entering the temple he occupied his place in the southern gallery, which he accessed via a wooden ladder in the southern part¹¹. Here he took the Holy Communion.

The ritual of a new ruler's coronation was especially solemn. It was introduced by Constance II in 641 A.D. and described in the book "About the ceremonies" in the process of its development till the 10th century¹². The book testifies also about other Byzantine churches, where the emperor participates in liturgies – such as "*St. Irina*" (fig. 5a-b), "*Holy Apostles*" and "*St. Anastasius*"¹³. Recently, it has been shared the opinion, that except "*St. Sophia*", the "*Holy Apostles*" church was a cathedral temple, too, and solemn liturgies had been also carried out there on certain days of year¹⁴. On the other hand, "*St. Sophia*" had been connected with "*St. Irina*" in an integrated ensemble with the palace, which defines their special meaning for the religious life in the city (fig. 6). Their specific position is connected also with the role of emperor's family in the liturgical processions in the capital's streets. Thus they appear as separate parts of the stationary scheme, according to which, a bishop consecutively serves in them. For this reason, all these buildings can be defined as *episcopacies*¹⁵.

Another ancient model of the role of emperor in church rites may have contributed to the iconography of the baptistery. This is the imperial receptional hall. Often domical with a circular or octagonal plan, the hall functioned as a ceremonial space between the emperor, his court and the God. Besides the Lateran Baptistery, the Orthodox Baptistery in Ravenna is the most commonly cited example in Early Christianity (fig. 7a-b). Like the imperial receptional hall, the Early Christian baptistery functions as a transcendent space that enables communication between the heavenly realm and the individual supplicant (fig. 8). In this case the emperor is the focus and beneficiary of the ritual. These purification rituals specifically associated with imperial rule.

This can be seen in a complex of buildings at Blachernae in Constantinople that dates back to the 5th century and which later became a monastery. Located at the northern extreme of Constantinople, just outside the Theodosian walls and along the Golden Horn, Blachernae was long

¹¹ Matthews 1972, p. 132.

¹² Vogt 1935, p. 145-148.

¹³ Mayer 2000, p. 49-68.

¹⁴ Mango 1990, p. 51-61; Downey 1951, p. 53-80; Baldwin 1987, p. 210.

¹⁵ Mayer 2000, p. 65-68.

venerated as the site of a sacred spring¹⁶ (fig. 9a). A number of buildings were erected in its vicinity, notably an imperial palace that contained a number of triclinea, a basilica with an adjacent circular chapel (soros) and what has been described as a bathhouse (louma), (fig. 9b)¹⁷.

The reliquary shrine was located next to the spring that probably supplied water to the nearby "bathhouse". Archaeological and textual evidence of latter structure suggest that it had a more specific ritual function than simply bathing. Byzantine court ritual comprised a complex blend of classical vocabulary, particularly as it relates to imperial ceremonial, and Christian thought¹⁸. According to 10th century Book of Ceremonies, attributed to the emperor constantin VII Porphyrogenetos, a ceremony dedicated to the cult of the Virgin took place in the Byzantine court, in which the emperor was immersed thrice in a pool of water, much like triple immersion in baptism.

The evidence at Blachernae suggests an affinity between the cult of the Virgin and imperial ceremonial, a relationship that can be found elsewhere in numerous mosaics of the Byzantine period. In the case of Blachernae, the cult of the Virgin and the imperial cult were combined in such a way that the effectiveness of imperial rule relied on the continuing veneration of the Virgin. The idea of emulating the symbolism of the redemption and resurrected neophyte in this ceremony of imperial renewal brings into focus two important characteristics. On the one hand it demonstrates an enduring belief in the providential nature of emperor that was to permeate Christian imperial ceremonial. On the other hand, it re-affirms the faith in the efficacy of baptismal symbolism, or at least a version of it, in ensuring spiritual rebirth. As suggested earlier, in relation to the Orthodox Baptistry at Ravenna, the symbolism of the throne is a key to an understanding of the relation between "*imperium*" and "*sacerdotium*" in Early Christianity. By the late 5th century there developed widely differing views about the nature and meaning of the imperial throne between east and west that centered on the contention of the sovereign role of the pope as final judge of the legitimacy of imperial rule. The source however of this emerging schism can be traced back to Constantine himself, as will be explained later. It seems plausible, moreover, that the privileged role of the emperor, in his ritual dialogue with divinity, was somehow equated with the catechumen undergoing baptism. Rather, it is likely that these ritual artifacts were intended to emphasize the presence of the emperor during the ministering of the holy sacraments by the bishop through the traditional associations with the imperial cult.

During the times of Justinian and his successors this imperial ritual reaches the culmination of its development, continuing to get more refined, though the transformations and the changes. In the 7th and 8th centuries, when the country was involved in its self-defence, liturgy continued being carried out with the usual ritual processions. The different sources testify on behalf of this

¹⁶ ODByz 1991, p. 293; Janin 1950, p. 124-125.

¹⁷ Temple 2002, p. 5-45.

¹⁸ McCormick 1990, p. 131-184.

liturgical continuity till the Fourth Crusade (1204), which interweaved with the Byzantine liturgical reform, started after the victory of icon- worshipping during the patriarchal period of St. Methodius (840–847)¹⁹.

In the new theology, developed in the interpretation of St. German²⁰, ritual and church building are symbolical and eschatological reflection of the sacrament of Salvation and Heavenly Kingdom. The small-scaled cross-in-square churches from the middle and late Byzantine periods replaced the monumental architecture from the Justinian times. Along with the reduction of the size, the liturgical actions become more compact and more concentrated. The magnificence of the city ritual processions and rites in early basilicas, relying on liturgical space, which included the temple and its environments, started taking place in a considerably reduced space. The changes affected the scale and the grandeur of the religious actions, but not their consequence. According to M. Arranz, in the period between the 8th and 14th centuries, *"the Constantinople liturgy slightly changed"*²¹.

In the new system, for example, the two Entrance processions are transformed into ritual appearances of clergymen from the altar barrier and they have been given a new meaning as Epiphanies. During the first procession, i.e. at the Little Entrance – the Gospel has been brought out of the altar, moved solemnly through the central entrance and put back into the sanctuary. It has been considered that this means the appearance of Christ in the image of Word. The Great Entrance at the beginning of the Faithfuls' liturgy has been reduced from functional entrance inside the temple to solemn transfer of the Bread and Wine from the sacrificial altar in the northern part of the triple sanctuary into the central part²². This ceremony symbolizes the route of Christ to Golgotha and serves as a fore- image of His appearance in the Holy Communion sacrament.

In this aspect, the role and meaning of ruler in liturgical action has not changed. On behalf of this, there testify also the very church buildings, in the most impressive ones of which there is a special place for the ruler and his close associates. Such churches are, e.g.: the northern church in the K. Lips monastery (Isa Mesjedi), (fig. 10a-b), (fig. 9), Mireleion (Bodrum Jamissi), (fig. 11a-b), St. Theodor (Kilisise Jamissi), etc.²³. In the 10th century, the places, reserved for the emperor, were situated in the eastern end of the southern nave and included mythatorion, thriclinium (most probably outside the church) and box for this throne. In the cases, when emperor didn't participate directly in liturgy, he was observing it from the gallery in the western part of temple.

After the adoption of Christianity in Bulgaria and especially – after the Council in 870 A.D., when the country finally defines itself to the Byzantine church, numerous clergy arrived there and imposed the then existing liturgical

¹⁹ Arranz 1990, p. 286-322.

²⁰ Св. Герман 1995.

²¹ Arranz 1988, p. 23.

²² Tafft 1980-81, p. 47, p. 72; Tafft 1978; Mathews 1982, p. 125-127.

²³ Millingen 1974; Schafer 1978; Дончева 2008.

practice. At that time the reform in church had already been completed (c. 843 A.D.) and the liturgical ritual had been transferred in a peculiar and synthesized shape, loaded up with symbolism and mystics.

During that period it started the building of the characteristic for the Preslav capital crucidomed churches, whose architectural composition had been transferred in complete variant from Constantinople.

To this end, it had been perceived also the role and meaning of emperor's participation in the liturgical action. On behalf of this, there testify as well both of the most genuine temple compositions from the First Bulgarian Kingdom epoch – the Great Basilica in Pliska and the Round Church in Preslav. At the very beginning of the research of the Great Basilica, the two premises in front of the pastophoria to the east had been defined as mythotariums (fig. 12a). This, together with its role as a princely and archbishop's temple as well as a capital's cathedral, connect it with the palace- church liturgical ritual, imposed and ratified after 870 A.D., (fig. 12b). The plan peculiarities of the temple suppose the availability of a gallery floor above the side naves and above the narthex, where most probably, it had been situated the ruler's throne (fig. 12c), (fig. 11d). From there, the prince could observe liturgy, without taking directly part in it. In all the other cases, according to the ratified tradition, he had to stay in the eastern part of the southern nave, where he could monitor the progress of the action and join when needed.

The Round Church in Preslav is not less interesting. It is a harmonious combination of three functionally differentiated and separately built parts: round naos, narthex and atrium (fig. 13a-b). It is commonly accepted the opinion about the princely character of the Preslav church²⁴, which is supported by the traces, left by the ruler's throne in the second southern niche from the east, as well as by the assumption about availability of a throne in the gallery floor above the narthex²⁵. Both places had been designed for the ruler – when he took actively part in the liturgical ritual, he remained on his throne below and during the majority of the cases, when he did not participate in the liturgy, he could observe the religious rites from his place in the gallery above the narthex (fig. 13c). The availability of two ruler's places in the Round Church, too, also confirms the application of the Byzantine palace-church ordinance (fig. 13d).

All mentioned so far, represents the role which the ruler's institution had in the liturgy of the Eastern Church and the importance which had been given to the emperor's participation in the liturgical action. The changes, which occurred in the church ritual during the Middle Ages, didn't affect essentially the ruler's role, but only changed the scale and the duration of his participation, in conformity with the overall minimization and concentration of the action into the new spatial dimensions of crucidomed temple.

The resemblance in the ruler's role in the liturgical practice and the parallels in the peculiarities of the architectural environment confirm the direct

²⁴ Гошев 1932, p. 15-16.

²⁵ Бояджиев 1982.

succession of mystics and liturgical ordinance from the Byzantine Church to the Bulgarian Church, which proofs the importance of Constantinople for the cultural and religious development of the Mediaeval Bulgarian state.

Bibliography:

- Arranz 1988** M. Arranz, *La Liturgie de l'Euchologe slave de l'Euchologe slave du Sinai*; In: Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodios. Acts of the Ihternational Congress held on the Eleventh Centenari of the Death of St. Methodios. Rome, October 8-11, 1985, Orientalia Christiana Analecta, 231, Roma, 1988, p. 15-74.
- Arranz 1990** M. Arranz, *La 'Diataxis' du Patriarche Methode pour la reconciliation des apostasy, Les sacrements de la restauration de l'ancien Euchologe constantinopolitain (II-1)*, OCP, 56, 1990, p. 283-322.
- Baldowin 1987** J. F. Baldowin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, Orientalia Christiana Analecta, 228, Roma, 1987.
- Бояджиев 1982** Ст. Бояджиев, *Архитектурата на Кръглата църква в Преслав*, В: Р. Ангелова, Н. Чанева-Дечевска, Ст. Стамов (ред.), Изследвания върху средновековната българска архитектура. София, 1982, р. 5-130.
- Дончева 2008** С. Дончева, *Кръстокуполните църкви в Първото българско царство*, ВеликоТърново, 2008.
- Downey 1951** G. Downey, *The Builder of the Original Church of the Apostles at Constantinople. A contribution to the criticism of the Vita Conctantini attributed to Eusebius*, DOP, 6, 1951, p. 53-80.
- Гошев 1932** И. Гошев, *Старобългарската литургия: Според бълг. и визант. извори от IX–XI в.*, ГСУ – БФ, 1932, Т. 9, р. 1–79.
- Успенский 1980** Н Д.. Успенский, *Византийская литургия. (Историко - литургическое исследование)*, БогТруды, 21, 1980, р. 5-53.
- Janin 1950** R. Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, Paris, 1950.
- Mainstone 1988** R. J. Mainstone, *Hagia Sophia. Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, London, Thames and Hudson, 1988.

- Майендорф 1995** Й. Майендорф, *Византийско богословие*, София, 1995.
- Majeska 1978** G. P. Majeska, *Notes on the Archeology of St. Sophia of Constantinople. The Green Marble Bands on the Floor*, DOP, 32, 1978, p. 299-308.
- Mango 1990** C. A. Mango, *Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics*, ByzZ, 83, 1990, p. 51-61.
- Matthews 1972** T. F. Matthews, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, London, 1972.
- Mathews 1982** T. F. Mathews, *"Private" Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Reappraisal*, CahArch, 30, 1982, p. 125-138.
- Mayer 2000** W. Mayer, *Cathedral Church on Cathedral Churches? The Situation at Constantinople (c. 360-404 AD)*, OCP, 66, 2000, p. 49-68.
- McCormick 1990** M. McCormick, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Mediaeval West*, Harvard University, Massachusetts, 1990.
- Millingen 1974** A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London, 1974.
- ODByz 1991** *Oxford Dictionary of Byzantium*, Edited by Alexander P. Kazhdan, New York, 1991.
- Ps.–Kodinos 1966** Ps. – Kodinos, *Traite des offices*, Ed. J. Verpeaux, Paris, 1966.
- Taft 1978** R. F. Taft, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and Other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Orientalia Christiana Analecta, 200, Roma, 1978.
- Taft 1980-1981** R. F. Taft, *The Liturgy of the Great Church; An Initial, Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm*, DOP, 34-35, 1980-81, p. 45-75.
- Taft 1982** R. F. Taft, *Byzantine Liturgical Evidence in the Life of St. Marcian the Oeconomus; Concelebration and the Preanaphoral Rites*, OCP, 48, 1982, 159-170.
- Тафт 2000** Р. Тафт, *Византийский церковный обряд*, Краткий очерк. Перевод с английского А. А. Чекалова, (Серия Византийского Библиотека, Исследования. Издательство «Алетейя», St. Petersburg, 2000.
- Temple 2002** N. Temple, *Conversion and Political Expedience: Imperial Themes in the Early Christian Baptistry*, Analecta, vol. XXIV, 80, 2002, p. 5-45.
- Св. Герман 1995** Св. Герман Константинопольский, *Сказание о Церкви и рассмотрение тайнств*, Москва, 1995.
- Schafer 1978** H. Schafer, *Byzantinische Architectur*, Munchen, 1978.
- Vogt 1935** A. Vogt (ed), *Constantin Porphyrogenete, Le livre des ceremonies*, vol. I, Paris, 1935.

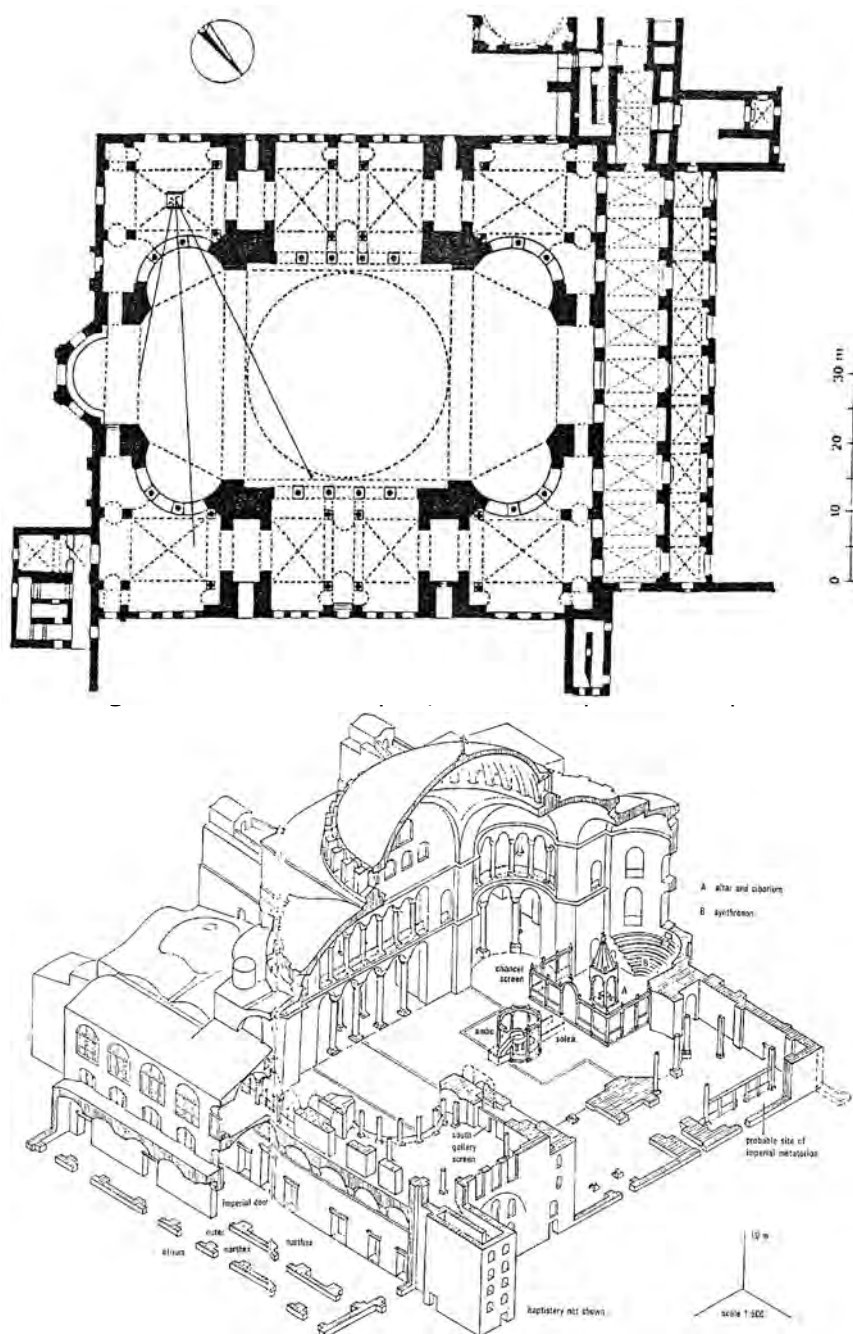

Figure 1b. Church S. Sophia, Constantinople.
Sectional reconstruction by R. Mainstone.

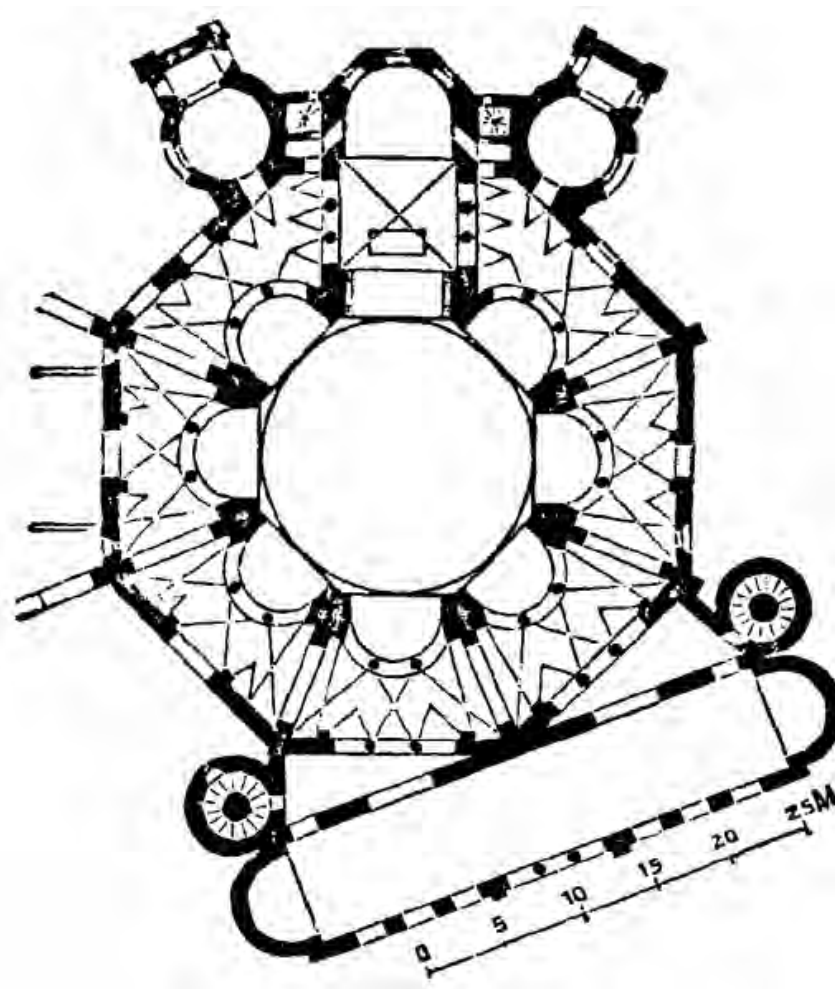

Figure 2. Church San Vitale, Ravenna. Ground plan.

Figure 3a. Emperor Justinian. Entry ceremony.
Mosaic in the church San Vitale, Ravenna.

Figure 3b. Emperor Justinian. Entry ceremony.
Mosaic in the church San Vitale, Ravenna. Detail.

Figure 4a. Empress Theodora. Entry ceremony.
Mosaic in the church San Vitale, Ravenna.

Figure 4b. Empress Theodora. Entry ceremony.
Mosaic in the church San Vitale, Ravenna. Detail.

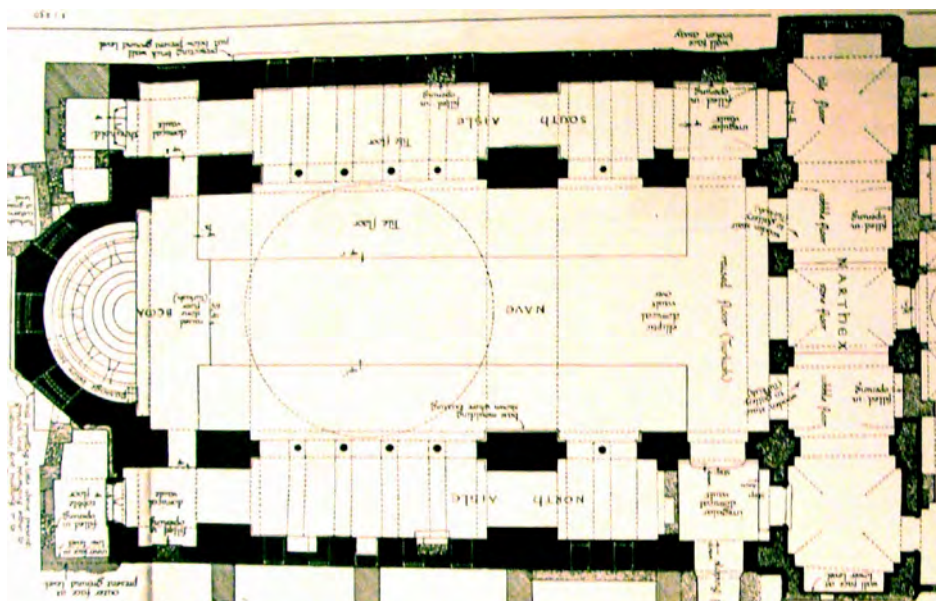

Figure 5a. Church S. Irene, Constantinople. Ground plan.

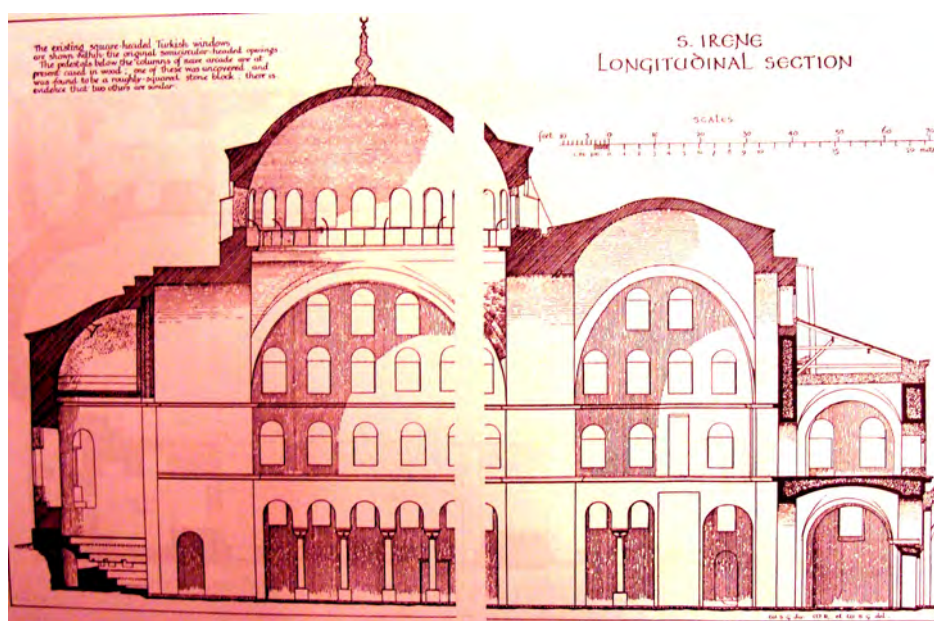

Figure 5b. Church S. Irene, Constantinople. Longitudinal section.

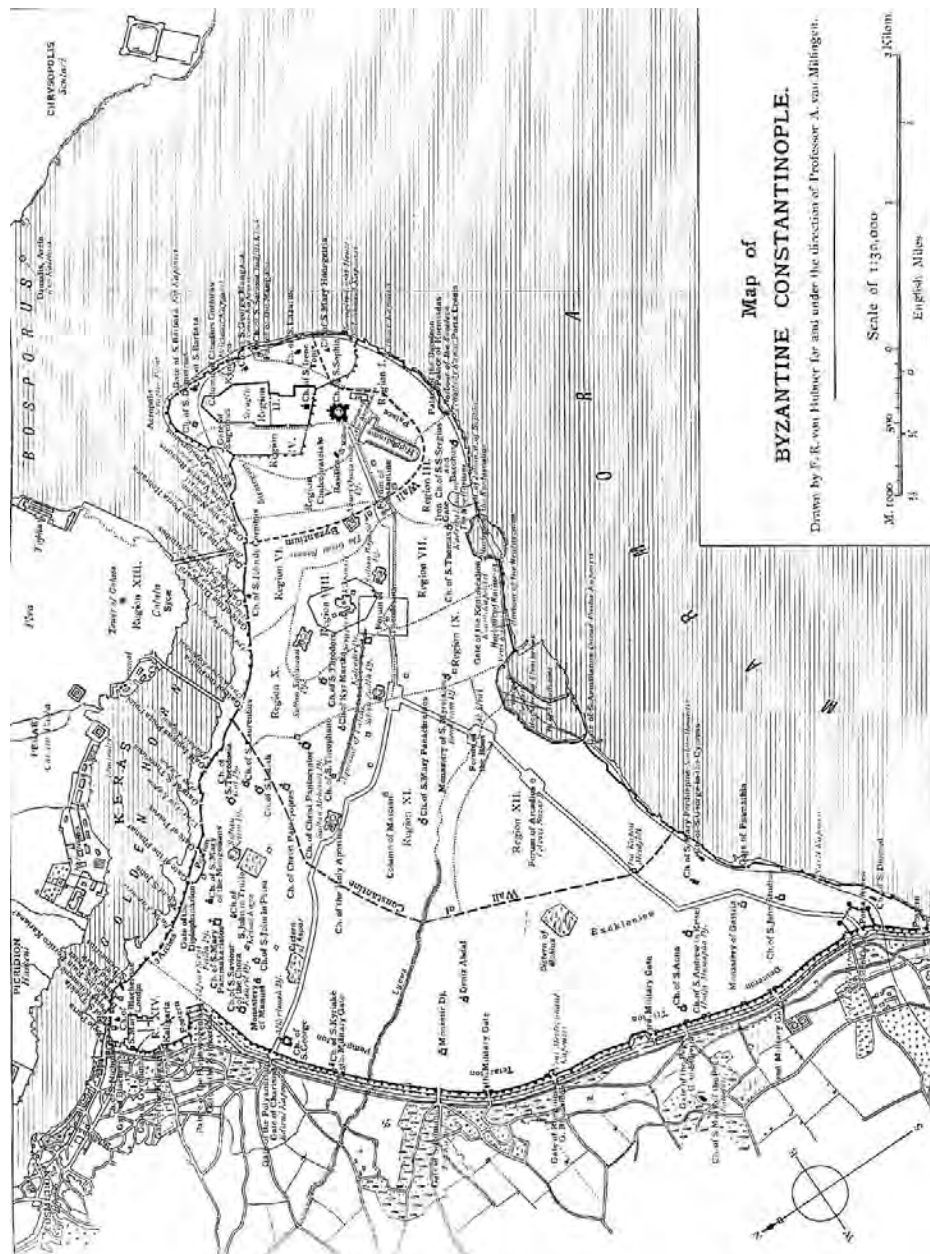

Figure 6. Map of Byzantine Constantinople.

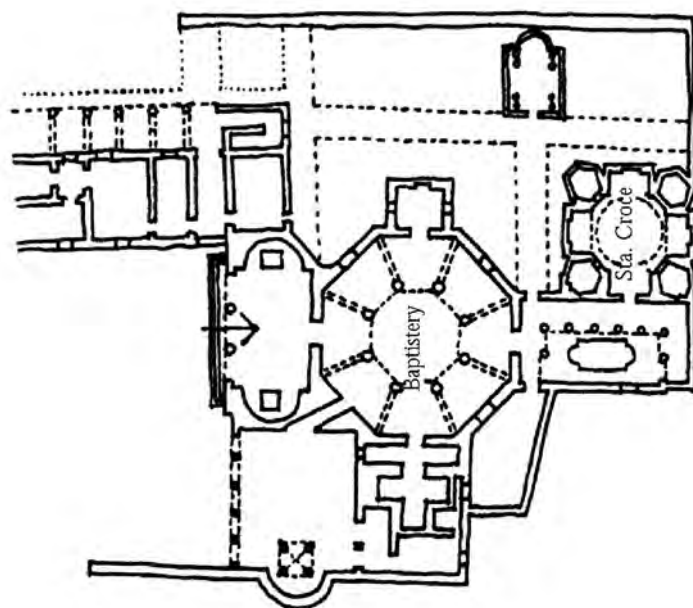

Figure 7a. The Lateran Baptistery and Sta. Croce. Ground plan. Reconstruction by G. Giovanale.

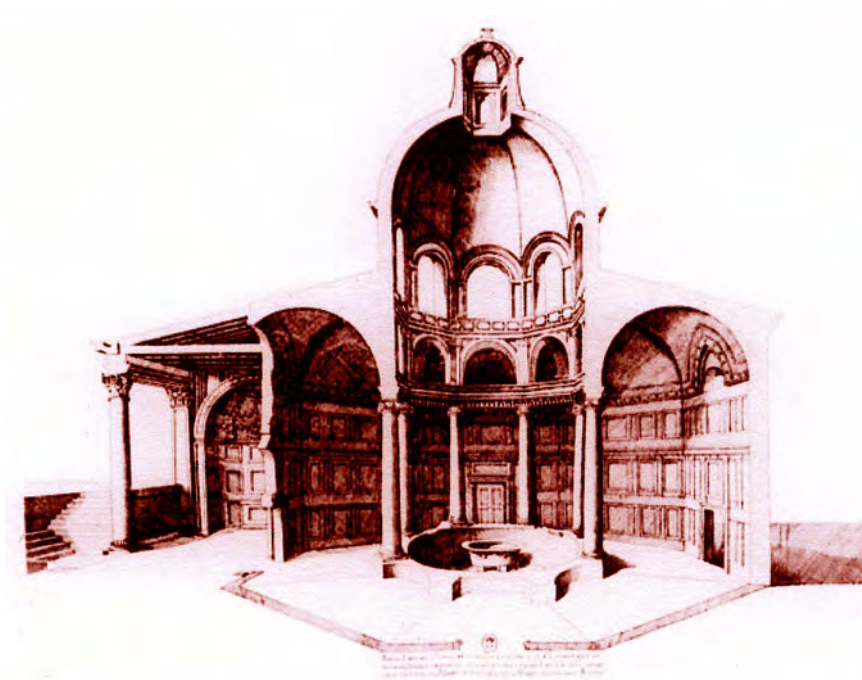

Figure 7b. The Lateran Baptistery. Sectional reconstruction by A. Lafrery.

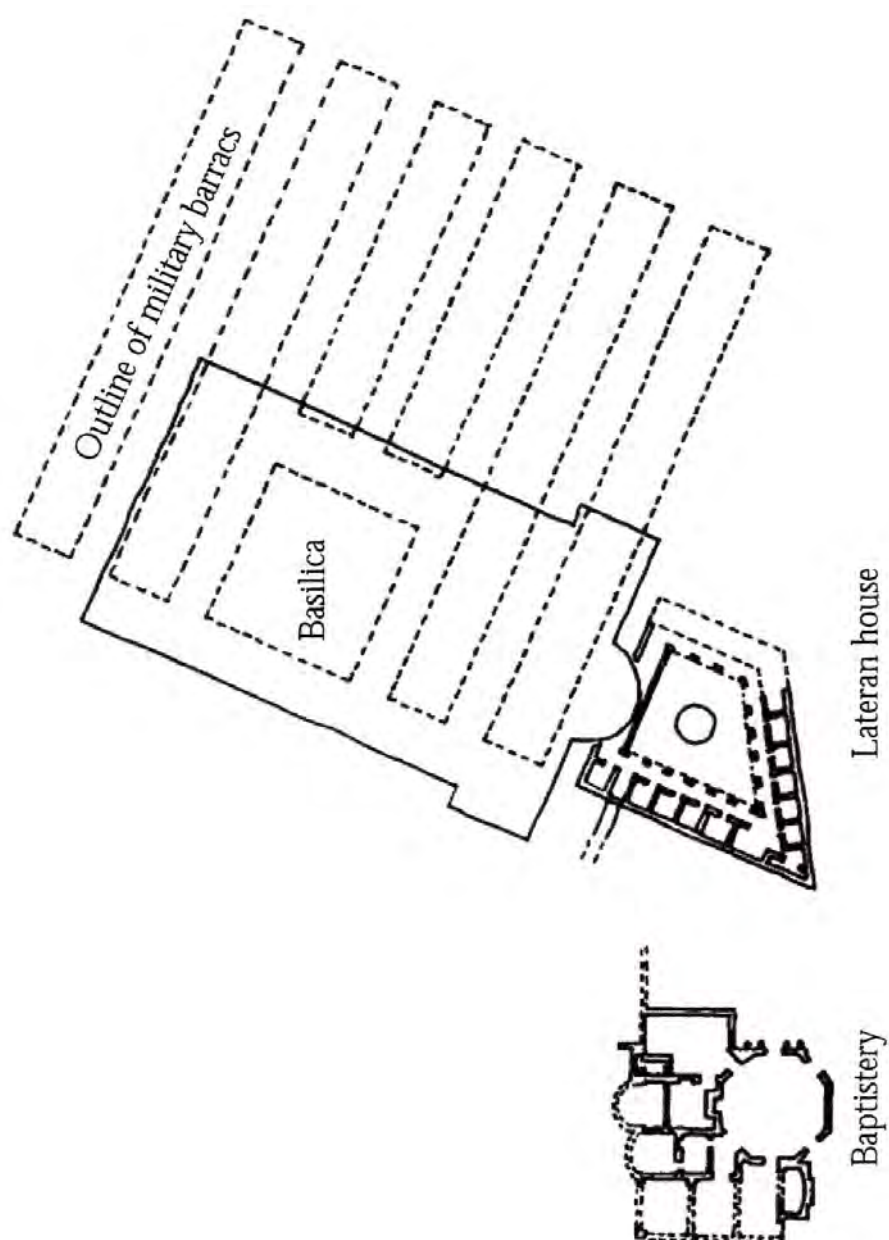

Figure 8. Layout of the Lateran Complex highlighting the incorporation of the Constantinian baptistry. Reconstruction by G. Pellicony.

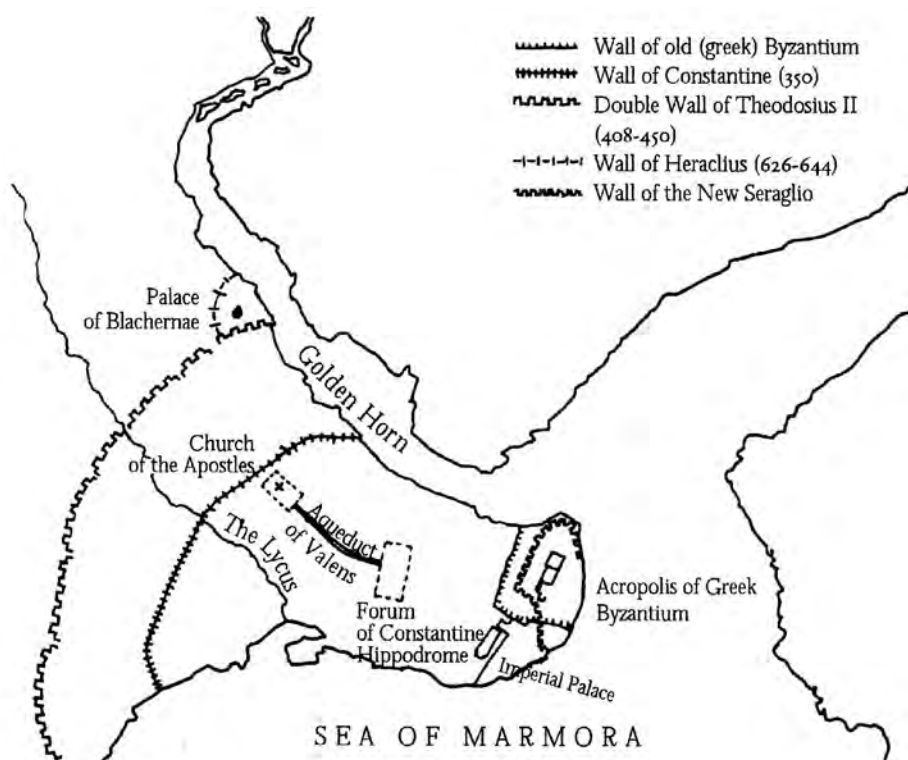

Figure 9a. Outline map of Constantinople.

Figure 9b. Map of Constantinople. 3-D reconstruction.

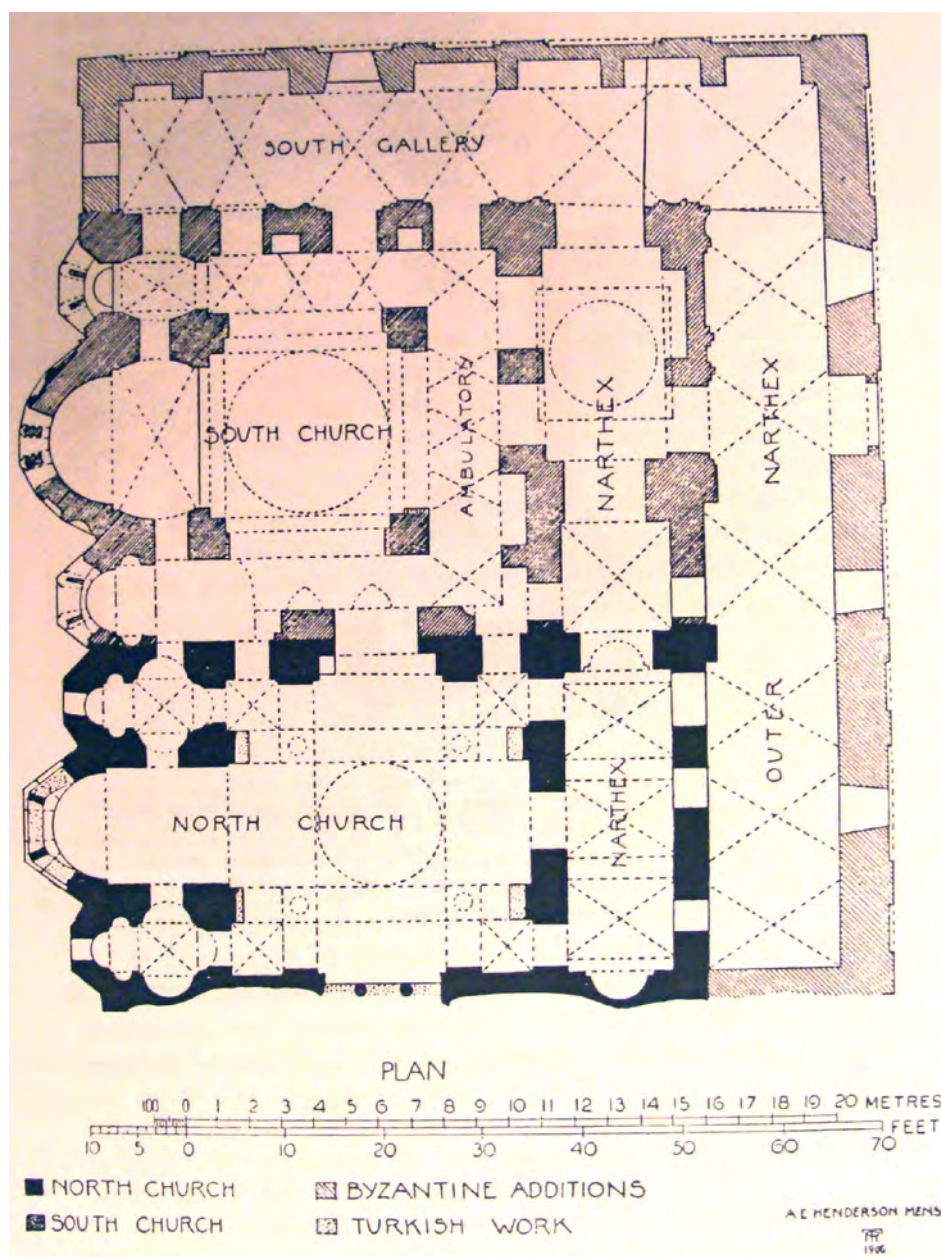

Figure 10a. Northern church in Constantine Lips Monastery – S. Mary Panachrantos (Isa Mesjedi). Ground plan by A. Milingen.

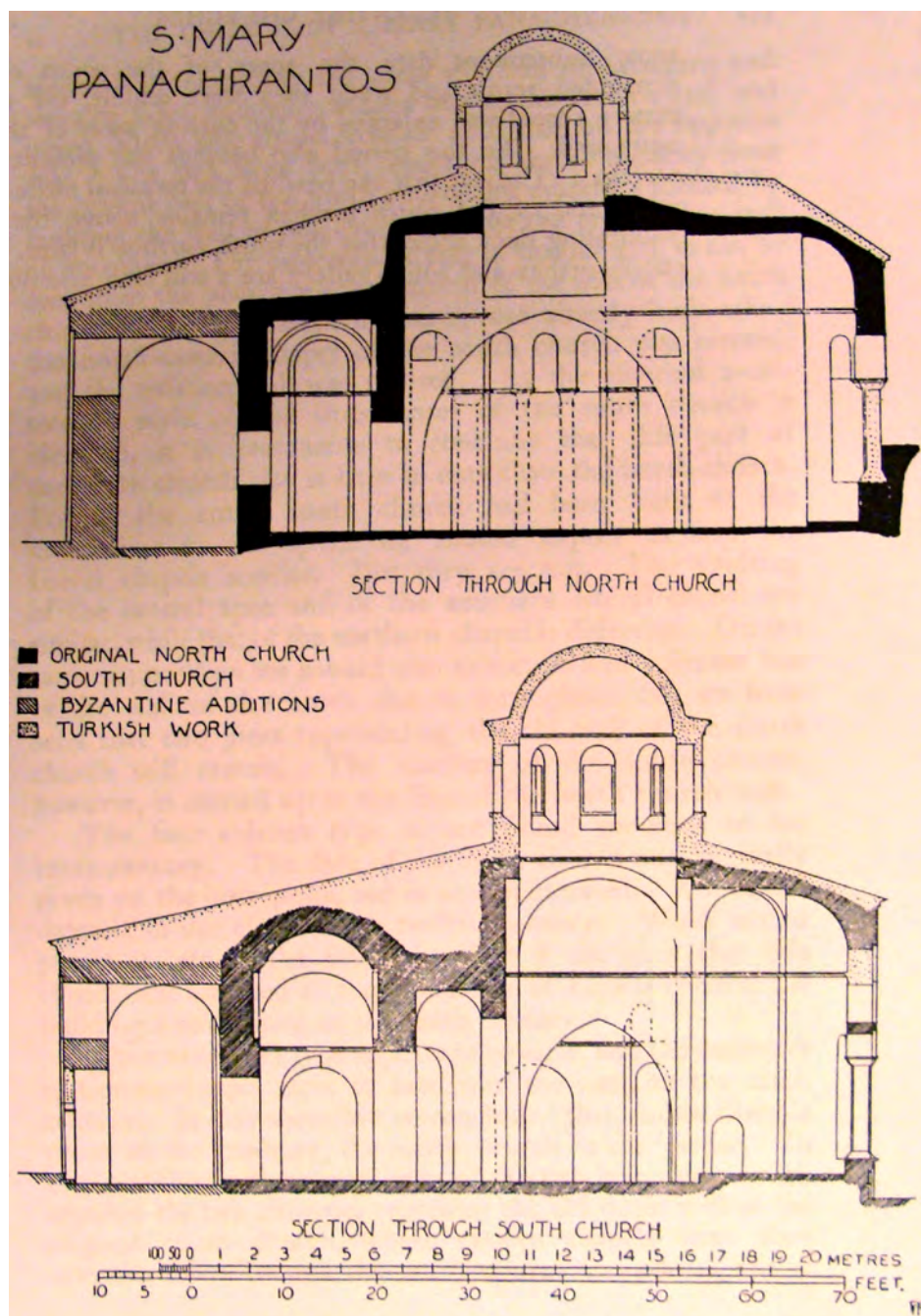

Figure 10b. Northern church in Constantine Lips Monastery – S. Mary Panachrantos (Isa Mesjedi). Longitudinal section by A. Milingen.

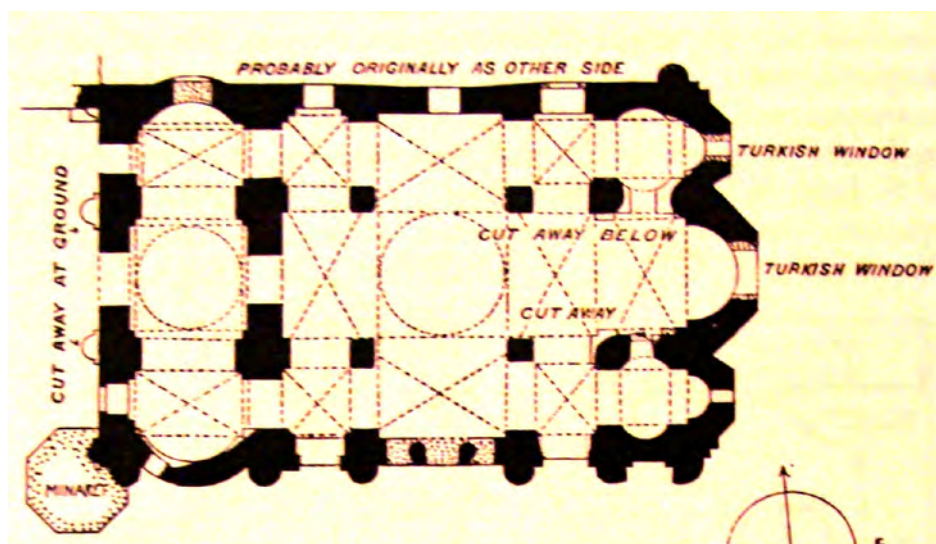

Figure 11a. Church Myreleion (Bodrum Jamissi). Ground plan by A. Milingen.

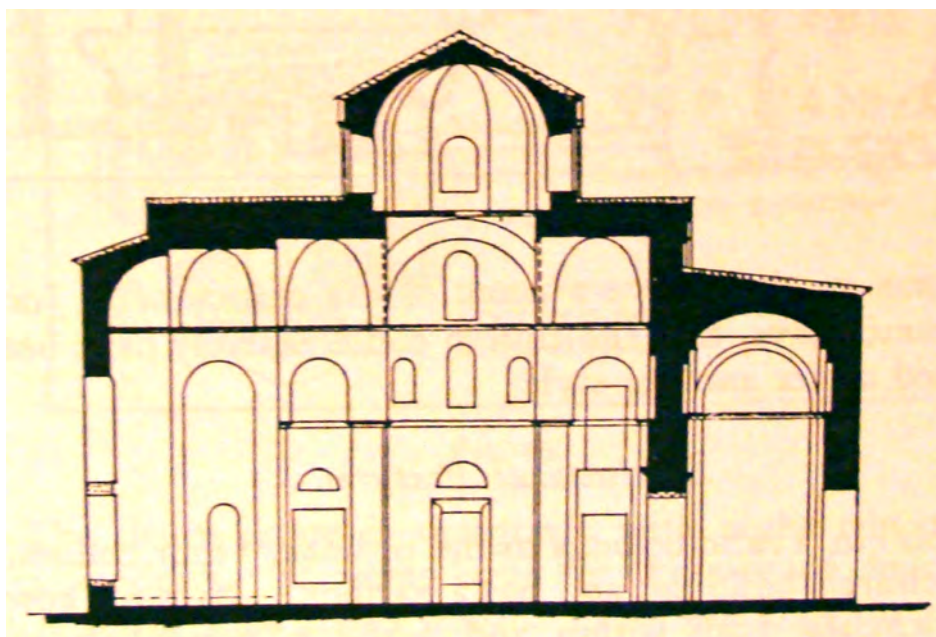

Figure 11b. Church Myreleion (Bodrum Jamissi).
Longitudinal section by A. Milingen.

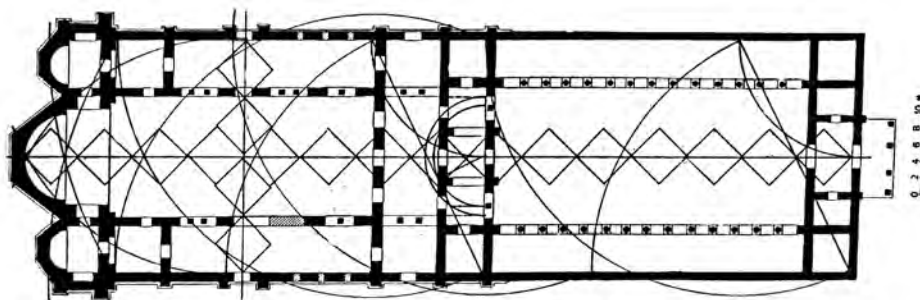

Figure 12a. The Basilica in Pliska. Ground plan.
Reconstruction by St. Doncheva.Great

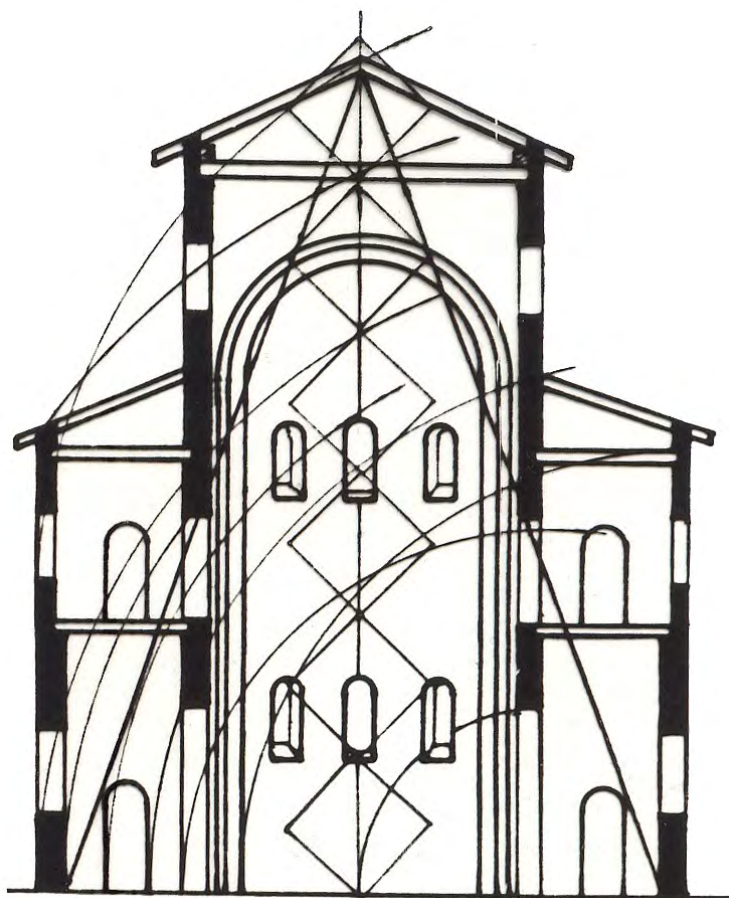

Figure 12b. The Great Basilica in Pliska. Cross-section.
Reconstruction by St. Doncheva.

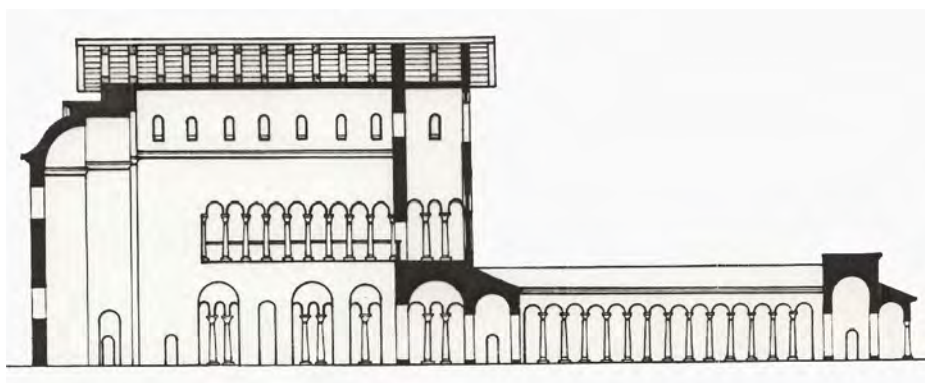

Figure 12c. The Great Basilica in Pliska. Longitudinal section.
Reconstruction by St. Doncheva.

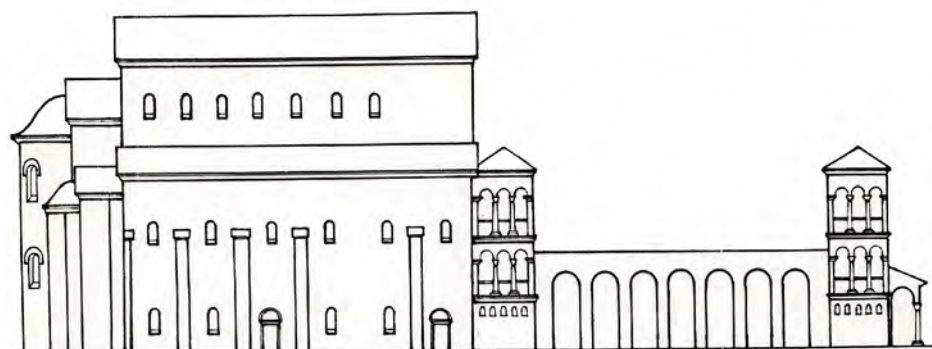

Figure 12d. The Great Basilica in Pliska. Façade-north side.
Reconstruction by St. Doncheva.

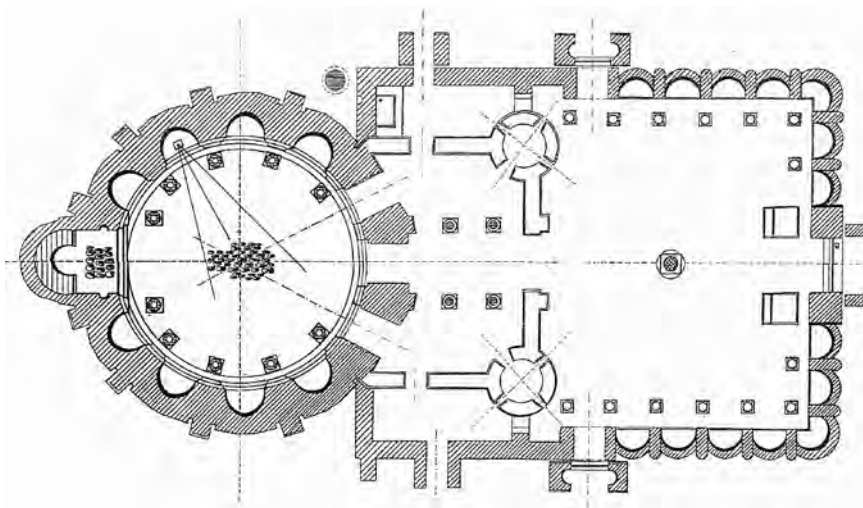

Figure 13a. The Round church in Preslav. Ground plan by St. Bojadziev.

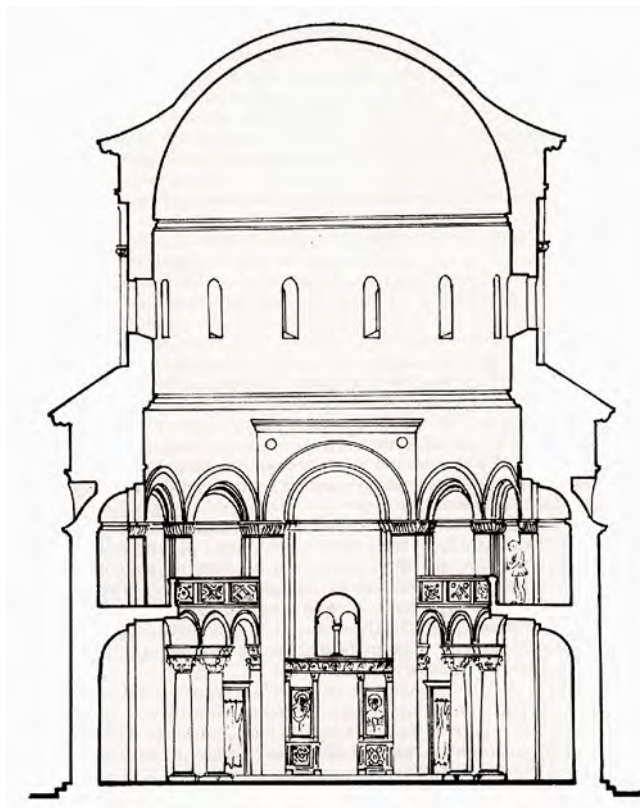

Figure 13b. The Round church in Preslav. Cross-section.
Reconstruction by St. Bojadziev.

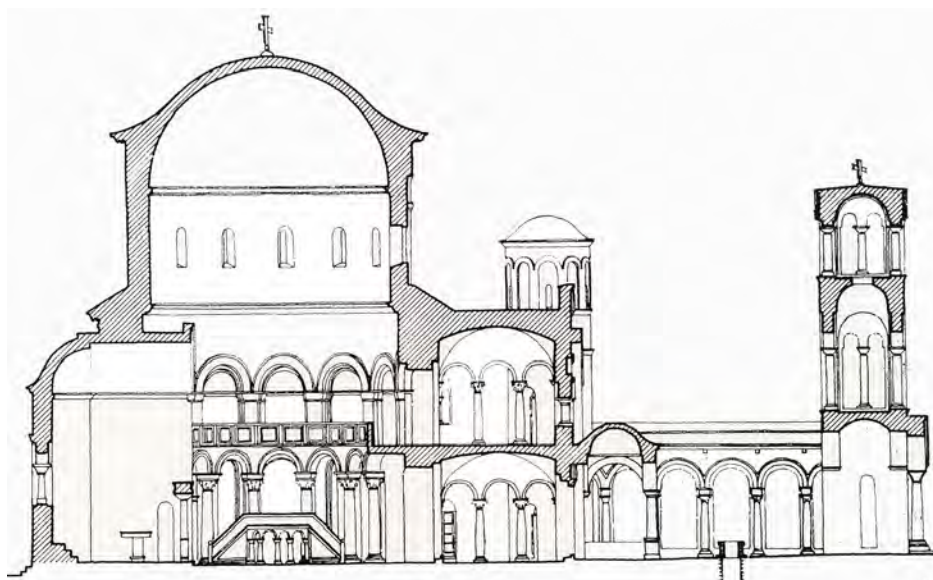

Figure 13c. The Round church in Preslav. Longitudinal section.
Reconstruction by St. Bojadziev.

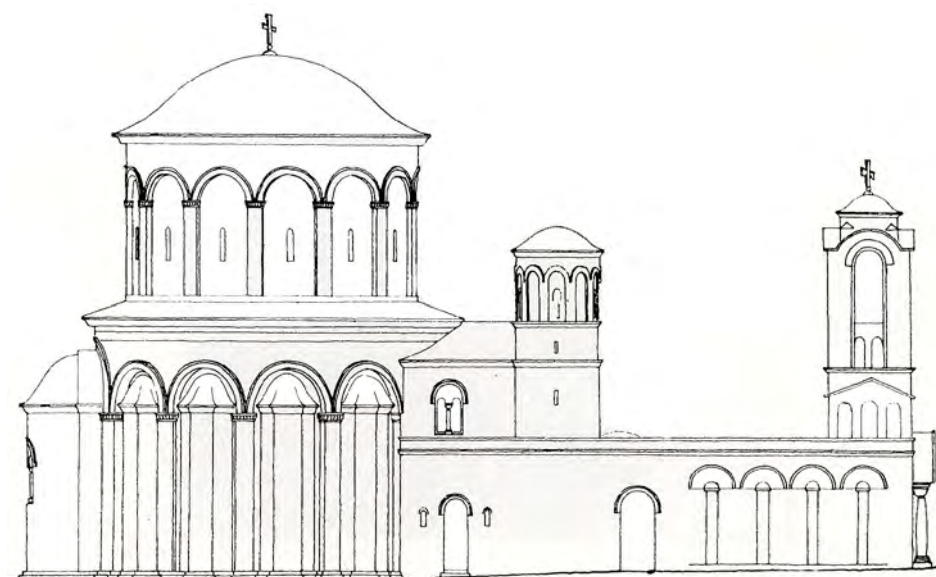

Figure 13d. The Round church in Preslav. Façade-north side.
Reconstruction by St. Bojadziev.

Instituția regală în cadrul liturghiei din Bulgaria medievală.

Rezumat: Dezvoltarea practicii liturgice în diferite perioade ale istoriei Bisericii a fost conectată cu instituția conducătorului și în particular cu participarea împăratului la acest ritual. De la începutul secolului al VI-lea, ritul bizantin a devenit imperial și ca simbol a apărut Sfânta Sofia, construită de Iustinian I (527-565 p. Chr.).

Toate mențiunile din acest articol, prezintă rolul instituției conducătorului la Liturghie în Biserica Răsăriteană și importanța dată participării împăratului în practica liturgică. Schimbările apărute în practicile bisericești din perioada medievală nu au avut efecte majore asupra rolului conducătorului, dar a schimbat proporțiile și durata participării lui, în conformitate cu generalitățile minimizării și concentrării acțiunii în noul spațiu dimensional din templul cruciform cu cupolă.

Asemănarea rolului conducătorului în practica liturgică și paralelele în particularitățile mediului arhitectural confirmă linia directă de succesiune a misticiei și ordinea liturgică din Biserica Bizantină către Biserica Bulgară, care arată importanța Constantinopolului pentru dezvoltarea culturală și religioasă a statului medieval bulgar.

Cuvinte cheie: Iustinian I, Biserica Bizantină, Statul Medieval Bulgar, Creștinismul Timpuriu

Ilustrația:

Figura 1a. Biserica Sfânta Sofia, Constantinopol. Planul general.

Figura 1b. Biserica Sfânta Sofia, Constantinopol. Reconstrucție în secțiune, după R. Mainstone.

Figura 2. Biserica San Vitale, Ravenna. Planul general.

Figura 3a. Împăratul Iustinian I. Ceremonia de intrare. Mozaic din biserica San Vitale, Ravenna.

Figura 3b. Împăratul Iustinian I. Ceremonia de intrare. Mozaic din biserica San Vitale, Ravenna. Detaliu.

Figura 4a. Împărăteasa Teodora. Ceremonia de intrare. Mozaic din biserica San Vitale, Ravenna.

Figura 4b. Împărăteasa Teodora. Ceremonia de intrare. Mozaic din biserica San Vitale, Ravenna. Detaliu.

Figura 5a. Biserica Sfânta Irene, Constantinopol. Planul general.

Figura 5b. Biserica Sfânta Irene, Constantinopol. Secțiune longitudinală.

Figura 6. Harta Constantinopolului bizantin.

Figura 7a. Baptisteriul și Sfânta Cruce de la Lateran. Planul general. Reconstrucție de G. Giovanale.

Figura 7b. Baptisteriul de la Lateran. Reconstrucție în secțiune, după A. Lafrery.

Figura 8. Dispunerea complexului de la Lateran evidențiind încorporarea Baptisteriului constantinian. Reconstrucție de G. Pellicony.

Figura 9a. Harta schematică a Constantinopolului.

Figura 9b. Harta Constantinopolului. Reconstrucție 3-D.

Figura 10a. Biserica de nord din Mănăstirea Constantine Lips – S. Mary Panachrantos (Isa Mesjedi). Planul general după A. Milingen.

Figura 10b. Biserica de nord din Mănăstirea Constantine Lips – S. Mary Panachrantos (Isa Mesjedi). Secțiune longitudinală, după A. Milingen.

Figura 11a. Biserica Myreleion (Bodrum Jamissi). Planul general, după A. Milingen.

Figura 11b. Biserica Myreleion (Bodrum Jamissi). Secțiune longitudinală, după A. Milingen.

Figura 12a. Marele Basilica din Pliska. Planul general. Reconstrucție de St. Doncheva.

Figura 12b. Marele Basilica din Pliska. Secțiune transversală. Reconstrucție de St. Doncheva.

Figura 12c. Marele Basilica din Pliska. Secțiune longitudinală. Reconstrucție de St. Doncheva.

Figura 12d. Marele Basilica din Pliska. Fațada de nord. Reconstrucție de St. Doncheva.

Figura 13a. Biserica rotundă din Preslav. Planul general, după St. Bojadziev.

Figura 13b. Biserica rotundă din Preslav. Secțiune transversală. Reconstrucție de St. Bojadziev.

Figura 13c. Biserica rotundă din Preslav. Secțiune longitudinală. Reconstrucție de St. Bojadziev.

Figura 13d. Biserica rotundă din Preslav. Fațada de nord. Reconstrucție de St. Bojadziev.

dr. Stella Doncheva
National Institute of Archaeology
and Museum, Bulgarian Academy of Sciences,
Departament of Middle age archaeology,
4 General Toshev,
9700, Shumen, Bulgaria.
e-mail: donchevastela@yahoo.com

Etnicitatea mileniului I: studii de caz în drumul spre o analiză globală

Sorin Paliga

Rezumat: Studiul își propune să analizeze câteva tipologii etnice, pornind de la câteva studii de caz. Un prim grup este reprezentat de perechile endonim ~ exonim (forma folosită de reprezentanții unui grup etnic este diferită de cea folosită de străini), de exemplu *Euskara*, *Hay*, *Suomalainen*, *Hellenos*, respectiv „basc”, „armean”, „finlandez”, „grec”. Și perechea *Daci* (endonim) ~ *Getae* (exonim) face parte, probabil, din această categorie. Putem avea însă și un alt fel de etnonime, unde întâlnim forme de „transfer etnic”, precum *Francus*, inițial reprezentantul unui grup germanic, al francilor; sau *Bulgari*, inițial un grup turcic, al cărui nume este ulterior folosit pentru a desemna grupul slav al bulgarilor. Cu totul aparte este și forma postclasică *Sclavenus*, colocvial *Sclavus* (de aici și rom. *șchiau*, *șchei*) precum și *Vlachъ*, extins apoi și în textele medievale sub forma *Blachus*, *Blachi*, cu referire la orice grup etnic romanizat, inclusiv la români, dar nu numai la aceștia. Este luat ca exemplu tipic faimosul pasaj din *Cronica* lui Anonymus, notarul regelui Ungariei, finalul cap. IX: *Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum*, tradus eronat în mai multe limbi (engleză, română, slovacă). Fiecare grup etnic are istoria sa și, ca atare, fiecare trebuie analizat ca atare, cu specificul său. Adesea, o anume tipologie nu se potrivește alteia, ceea ce este relevant într-un caz devine total irelevant în alt caz.

Cuvinte cheie: etnicitate, slavi, români, vlahi, cultura Keszthely, limbă, romanizare.

Premise

După ce, în diverse studii, am analizat probleme diverse legate de ceea ce numim uzual „etnicitate”, este timpul unor concluzii ca prim pas spre o lucrare mai amplă dedicată etnicului european. Am analizat, așadar, (1) problema originii slavilor¹; despre *Sclaveni*, *Sklavenoi* în lucrarea interdisciplinară scrisă cu Eugen Silviu Teodor² și, ulterior, în lucrarea noastră dedicată limbilor slave³; (2) substratul și problema etnicului trac (traco-dac, daco-get, geto-daco-trac etc.), în câteva studii publicate începând cu anul 1987, problemă complexă și complicată, adesea inutil, de contextul social-politic al

¹ Paliga 1993, Paliga 2008.

² Paliga, Teodor 2009.

³ Paliga 2012a

național-comunismului anterior anului 1990⁴, despre relația dintre traci și baltici, unde am criticat ipoteza că tracii ar fi niște „baltoizi”⁵, unde am analizat contextul etnonimelor „balcanice”, pornind de la studiile Fanulei Papazoglu⁶; (3) etnicitatea Evului Mediu mijlociu, cum am încercat recent prin (re)analizarea faimosului pasaj din cronica lui Anonymus *Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum*, nefericit „reinterpretat”, cu pretenția de „clarificare”, atât de Popa-Lisseanu în *Fontes Historiae*⁷ cât și, recent, de Al. Madgearu⁸ – primul face din 4 grupe etnice 3, iar al doilea din 4 face 2!⁹; (4) diverse alte studii referitoare la raportul dintre cultură preistorică și etnicitate, respectiv încercări de a răspunde unor întrebări referitoare la culturile neoliticului și eneoliticului sud-est european și straturile lingvistice analizabile.

Etnicitatea este, într-o tentativă de sinteză a celor analizate în studiile mai sus menționate, un proces complex în care intră elemente de limbă (definitorii în majoritatea cazurilor), de norme sociale, de cutume, de credință. Etnicul este, întotdeauna, un proces dinamic, un unicat istoric, un mod de coagulare a grupelor umane în jurul unor norme acceptate la nivel social, de grup uman. Nu putem ignora influența contextului politic, care a funcționat permanent în istorie. Unicitatea etnicului se constată și în cazul unor grupuri etnice înrudite: slovacii față de cehi, macedonenii (moderni) față de bulgari, croații față de sârbi, catalanii față de spanioli etc. Discuții ample, neîncheiate nici azi, s-au referit la raportul dintre traci și iliri. Problema este complexă și nu o putem analiza aici în detaliu¹⁰.

După părerea noastră, tentativele de a găsi o definiție general valabilă, unanim acceptată ori acceptabilă, a etnicității se lovesc de asemenea particularizări, de variante locale, când cercetătorul constată – mai mult ori mai puțin surprins – că ceea ce considera relevant pentru un anumit grup etnic nu pare relevant în cazul altui grup etnic, iar ceea ce considera relevant într-o anumită perioadă istorică se dovedește irelevant în altă epocă istorică. Dacă acestei constatări îi adăugăm faptul că etnicitatea este în continuă transformare, nicidecum ceva static, putem afirma că definiția etnicului este o întreprindere dificilă dacă aspiră spre universalitate. Universal este „doar” faptul că fiecare grup etnic se consideră specific, chiar „special”, chiar dacă admitem – cum este, de altfel, uzual – și influența politicului. Etnicitatea și politicul sunt două aspecte ale aceleiași probleme, nu neapărat probleme diferite.

De altfel, la aceeași concluzie, eventual cu nuanțe de detaliu, ajung și autorii unei instructive antologii despre felul cum anticii vedeau și analizau etnicitatea¹¹. Astfel, la p. XIV–XV ni se vorbește despre „*modalitatea etnografică de analiză*”; la p. XV ni se spune că viziunea celor vechi despre etnicitate este

⁴ Paliga 2012.

⁵ Paliga 2015b.

⁶ Papazoglu 2007a, Papazoglu 2007b.

⁷ Popa-Lisseanu 1934.

⁸ Madgearu 2005.

⁹ Paliga 2015a.

¹⁰ a se vedea Russu 1969, o lucrare „clasică” încă.

¹¹ Kennedy, Sydnor Roy, Goldman 2013 (introducerea).

ori poate fi mult diferită de a noastră; la p. XVII suntem avertizați că unele pasaje antice ne-ar putea șoca prin modul diferit de abordare a etnicității etc.

Faptul că avem ori putem avea viziuni foarte diferite asupra etnicului este uzual și astăzi. Altfel spus, este iluzoriu să credem că ar exista consens și cu atât mai puțin unanimitate în analiza etnicului.

Câteva studii de caz

Din multitudinea de exemple posibile, vom alege câteva relevante demersului nostru, respectiv realităților mileniului I p. Chr. Este o perioadă considerată „etnică”, nu în sensul că atunci ori doar atunci au apărut grupurile etnice, ci în sensul că, datorită migrațiilor și, în general, marilor transformări culturale și religioase, procesul de etnicizare a fost mai rapid decât în alte perioade istorice. Pe de o parte, începutul acestui mileniu cunoaște o uniformizare culturală prin expansiunea Imperiului Roman, pentru ca ulterior să aibă loc regroupări etnice, mai ales în a doua parte a acestei perioade, respectiv în a doua jumătate a mileniului.

Într-o tentativă de analiză a perpetuării etnicului și, pe de altă parte, a apariției unor noi grupuri etnice, putem face analize din diverse unghiuri. De exemplu, întâlnim dublete etnice datorate uzului: o formă este folosită în interiorul unui grup etnic (endonim), o altă formă este folosită de străini (exonim), de exemplu:

- *Hellenoi* (de probabilă origine pre-indo-europeană) ~ *greci* (numele pe care și-l dau grecii față de numele folosit de străini, în speță de latini, *Graecus*, pl. *Graeci*) de la care l-au preluat modernii.
- *Suomi*, *suomalainen* ~ Finlanda, finlandez, străinii folosesc numele dat de vecinii germanici.
- *Hay*, *Hayk'*, în Evul Mediu *Hayastan* (cu sufix de origine persană) ~ *armean*, *Armenia*, străinii folosesc o formă care apară prima oară într-o inscripție persană din anul 515 a. Chr. și, în aproximativ aceeași perioadă, în greacă, databilă pe la sfârșitul secolului al VI-lea a. Chr.: Ἀρμενία, Ἀρμένιοι. Ambele forme (endonimul și exonimul) sunt vechi, probabil de origine pre-indo-europeană.
- *Euskara* este numele indigen al limbii basce, în timp ce străinii folosesc forme derivate din rădăcina *basc-*, *vasc-*, latin *Vascones*.

Toate aceste etnonime sunt (foarte) vechi. Ele se conturaseră înainte de perioada istorică și au fost preluate ca atare.

Mai interesante pentru noi, mai ales din perspectiva „înnoirilor etnice”, sunt însă acele forme apărute în a doua jumătate a mileniului I p. Chr., respectiv acele etnonime care se conturează în perioada marilor migrații și care reflectă tocmai marile schimbări de care vorbeam. Trebuie reținut că „noile” etnonime sunt, de fapt, vechi, ele se refereau inițial la numele unor triburi ori uniuni de triburi și care, pe măsură ce istoria se rescrie, devin nume etnice cunoscute și nouă. Situația anterioară documentelor istorice poate fi reconstituită cu o anumită marjă de nesiguranță.

Bulgar este un etnonim care se referea inițial la grupul turcic al bulgarilor, numiți relativ incorect și proto-bulgari, care – în a doua parte a

mileniului I p. Chr. – ocupă un teritoriu important din zona Mării Negre și a Balcanilor, consolidându-se ca o importantă putere politică. După circa două secole, acest grup etnic este complet asimilat de populația slavă care ocupase deja arealul menționat. Din limba foștilor cuceritori turcici, limba bulgară păstrează cert un singur cuvânt, chiar acest etnonim *bulgar* (българ). Avem de-a face, am putea spune, cu un spectaculos „transfer etnic” când, după 2–3 secole de coabitare slavo-(proto-)bulgară ia naștere un nou grup etnic slav, dar care păstrează numele foștilor cuceritori. Nu este însă un caz izolat și nici măcar un caz rar.

Francii au fost un grup germanic care, în perioada migrațiilor, au cunoscut o expansiune și au putut constitui structuri politice solide, care au rămas în istorie mai ales datorită marelui lor conducător *Carol cel Mare*. Etonimul *Francus*, cum apare în sursele latine postclasice, este „transferat” unui grup etnic romanizat, fiind folosit apoi cu referire la francezi. Este, așadar, un alt exemplu tipic de „transfer etnic”. Gloria lui Carol cel Mare a ajuns și în estul Europei, etnonimul românesc *frânc*, astăzi învechit și folosit doar ca antroponim (*Frâncu* și alte forme derivate), se referă tocmai la acest grup etnic occidental, prin *frânc* românii definind un grup etnic romanic diferit de al lor, *rumân* din *Romanus*. De fapt, româna păstrează trei etnonime vechi: *rumân*, prin care românii se defineau pe ei înșiși; *frânc* și *șchiau*, pl. *șchei* din forma latină postclasică *Sclavus*, pl. *Sclavi*, în texte *Sclaveni* și *Sklavenoi*, prin care bizantinii îi numeau pe slavi. Despre evoluția acestui etnonim am scris în repetate rânduri, ca atare nu mai putem insista aici.

Sclavi și *Sclaveni*, *Sklavenoi* sunt forme latine și grecești postclasice explicabile, cel mai probabil, prin adaptarea formei auzite chiar la unii vorbitori ai acestui grup *Slověninъ*, pl. *Slověne*. Este un etnonim derivat, cel mai probabil, din *slovo* ‘cuvânt’, reprezentanții acestui grup etnic numindu-se pe sine, așadar, „vorbitorii, cei care se înțeleg unii cu alții”. Este puțin probabil ca, în prima fază a expansiunii, ceea ce bizantinii numeau *Sclaveni*, *Sklavenoi* să fi fost un grup etnic omogen și compact. Erau triburi și grupuri umane de origini diferite, al căror numitor comun erau alianțele temporare în jurul unor lideri locali cu o anume influență efemeră. Consolidarea statelor slave are loc mult mai târziu, în trei mari zone: Balcani, zona Salonic și Ohrid; Europa Centrală – Marea Moravie; și în răsărit, Rusia Kieveană.

Că avem de-a face cu grupuri etnice diferite, pentru care s-a folosit unificator un etnonim generic, *Sclaveni*, *Sklavenoi*, colocvial *Sclavi*, rezultă și din conotația pe care a avut-o, la un moment dat, forma *Ṣaqlab*, *Ṣiqlab*, *Ṣaqlāb*, pl. *Ṣaqlāliba* în araba secolelor IX–XII: ‘sclav blond’¹². Era, așadar, un termen de conotație socială, nu un etnonim în sensul pe care l-am folosi noi astăzi. Era, totodată, un „etnonim nou”, apărut pe la începutul secolului al VI-lea p. Chr. în noile contexte sociale și politice când, dinspre nordul Carpaților, se deplasa spre sud acest grup etnic încă neomogen și care, ulterior, avea să se extindă, mai ales prin ruși, până la Pacific.

¹² vezi analiza la Pauliny 1999, mai ales introducerea.

Așa cum spuneam, rom. *șchiau*, pl. *șchei* reflectă, prin uz la nivel colocvial, forma latină postclasică *Sclavus*, pl. *Sclavi*, azi ieșită din uz, dar prezentă în toponime, cel mai cunoscut fiind *Șcheii Brașovului*, care înseamnă, pur și simplu, „*Slavii (din zona) Brașovului*”. Atunci însă, la nivelul secolelor VI–X, a fost intens folosit, dovadă răspândirea sa în arabă cu conotația menționată (vezi analiza lui Pauliny¹³). Etonimul se păstrează însă până azi, în forme deformate și, adesea, departe de conotația inițială, cum ar fi italian *ciao*, o formă dialectală provenită din **sciao < Sclavus*, formulă de salut similară formei *servus*, frecventă și azi în Europa Centrală. În română, a fost calchiată prin *slugă*, adică „*sluga / sclavul domniei tale*”.

Tot de aici trebuie să provină și seria de etnonime *Shqip(e)* „albanez”, forme învechite *Shqinika* ‘Sclavenica’, adică Dardania (*regio sclavenica*, locuită de slavi), de asemenea *Shqa*, *Shkla*, *Shkle* ‘bulgar’, unde ultimele două forme sunt mai noi, sub influență livrescă. Toate acestea arată că, inițial, strămoșii albanezilor au venit dinspre nord, alături de alte grupuri „sclavenice”, așa cum arăta Hasdeu (vezi studiile sale dedicate originii albanezilor și relațiile cu românii, de exemplu *Pierit-au dacii?*) încă acum mai bine de un secol și a cărei teorie a fost ulterior preluată de Giuliano Bonfante¹⁴ și de I. I. Russu¹⁵, aceste grupuri alăturate „sclavenilor”, dar diferite de acestea, trebuie să fi fost de origine carpică, respectiv supraviețuitoarii ultimelor grupuri de sușă tracică din arealul carpatic.

Schema de mai jos reflectă această realitate prin etnonimele păstrate în diverse limbi și prin conotațiile cu totul specifice ale formei *Sclavi* în noile contexte de după secolul al VI-lea p. Chr.

Principalele forme derivate de la *Sclavus*, *Sclavenus*, *Sclavini*

Slav	Byzantium	Arabă	Est-romanica – română	Albaneză
<i>slovo</i> ‘cuvânt’ > <i>Slověnitŕo</i> , pl. Slověne; forme slave moderne: sloven <i>slovenec</i> , <i>slovenski</i> ; slovac <i>Slovák</i> , <i>slovenský</i> .	<i>Sclaveni</i> , <i>Sclavini</i> (cele mai vechi), apoi <i>Σκλάβοι</i> , <i>Sklavoi</i> , <i>Sclavus</i> ; *	<i>Šaqlab</i> , <i>Šiqlab</i> , <i>Šaqlāb</i> , pl. <i>Šaqlāliba</i>	<i>șchiau</i> , pl. <i>șchei</i> (< <i>sclavus</i> , <i>sclavi</i>) ‘slav’, formă învechită, azi numai în toponime: <i>Șcheia</i> , <i>Șcheii Brașovului</i> etc. Arom. <i>șcl’edău</i> ‘servitor, șerb’.	<i>Shqip</i> ‘albanez’ (adj.), <i>Shqiptar</i> (* <i>sklya-b-</i>); <i>Shqinikë</i> < <i>Sclavenica</i> (Dardania, i.e. <i>regio sclavenica</i>); <i>Shqa</i> , <i>Shkla</i> , <i>Shkle</i> ‘bulgar’ **

* Putem presupune că formele bizantine *Sclaveni*, *Sclavini*, apoi *Σκλάβοι*, *Sklavoi*, *Sclavus* au fost preluate de la populația romanizată (din protoromână), deformându-se, probabil, forma originală *Slověnitŕo*, pl. Slověne, păstrată până azi ca etnonimele slovenilor și slovacylor, respectiv *slovenski*, respectiv *slovenský*. Nu este clar de ce secvența originară **slo-* a fost deformată în *scla-*. **Formele românești arată că *sclavus*, *sclavi* au fost formele colocviale, populare.**

** Formele albaneze arată, între alte dovezi, că – în spatele etnonimului *Sclavus*, *Sclavenus* se „ascundeau” și alte grupuri etnice. A se vedea sensul din arabă. Formele alternante *shqip* v. *shqa*, *shkla* și *shqinikë* arată că acestea au fost inițial înrudite, cu același etymon. Diferențierea actuală s-a realizat de-a lungul secolelor, pe măsură ce fiecare regiune și fiecare grup etnic își consolida specificul său.

¹³ Pauliny 1999

¹⁴ vezi, în primul rând, studiile de limba română, Bonfante 2001.

¹⁵ Russu 1995 (lucrare postumă).

Ceea ce am putea numi procesul de „*etnicizare slavă*” s-a desfășurat pe parcursul a câteva secole, culminând prin termenul *slavenstvo* „slăvitare” sau „*lumea slavă*”, un construct ideologic și politic de secol XIX-XX, care mergea alături de emanciparea politică a popoarelor europene începând cu secolul al XIX-lea. Procesul avea să culmineze cu anul de referință 1848. Nu trebuie înțeles nicidecum că această „*etnicizare slavă*” ar fi un fenomen special, ceva aparte. Este un fenomen general, la care participă varii grupuri etnice, între acestea și popoarele slave care, gradual, își organizează și formațiuni statele bazate pe principii moderne: grupurile sud-slave, polonezii, cehii, slovaci.

Problema etnonimului *vlah*, *valah*. *Gesta Hungarorum* și problema etnonimelor la Anonymus

Probabil că nici o cronică medievală nu a intrat în conștiința românilor, inclusiv a istoricilor români (și maghiari), așa de manifest, obsesiv aproape, precum este cronică lui Anonymus. Așa cum am încercat să atenționăm cu alte ocazii, această cronică nu este nicidecum aparte, ciudată ori cumva greu de coroborat cu alte detalii istorice. Anonymus menționează acolo multe grupuri etnice, așa cum erau ele văzute la nivelul secolelor XI–XII. Nu știm când a fost scrisă cronică lui Anonymus, oricând în intervalul domniilor celor patru regi Béla, adică între 1061 și 1270, așadar oricând de pe la jumătatea secolului al XI-lea pînă în a doua parte a secolului al XIII-lea, deci cu o aproximație de două secole. Este drept că majoritatea cercetătorilor înclină să creadă că ar fi vorba de perioada regelui Béla III (1173–1196) dar acest lucru nu este cert. Cert este că Anonymus descrie fapte mai vechi cu cel puțin un secol decât perioada în care a trăit. Acest detaliu nu-i știrbește valoarea istorică, deoarece – cum era uzual – a folosit surse azi pierdute.

Certe sunt, de asemenea, referințele la grupurile etnice din aceea perioadă și care sunt confirmate de alte date istorice. Așadar, șapte triburi ugrice (*hetumagor*, azi am spune *hét magyar*) se aliază pentru a porni spre sud, unde o perioadă se stabilesc în apropierea sciților (*Scithi*) la nordul Mării Negre (*ad nigrum pontem*, se pare prima atestare a Mării Negre cu acest nume), apoi se deplasează spre zona rușilor Kieveni (*rutheni*), pentru ca în final, fiind învinși în luptă, să se stabilească în Pannonia, unde găsesc condiții prielnice pentru întemeierea unor forme prestatale, ulterior devenite statale.

Diversele ipoteze, avansate atât de unii istorici români, cât și de unii istorici unguri, cu tendințe de a-l critica pe Anonymus ba că nu e coerent, ba că se contrazice, unii încercând chiar să-l „corecteze”, ajungând fie la rezultate penibile, fie de-a dreptul ridicole. Ne facem datoria să insistăm, cu riscul de a plictisi, asupra faimosului pasaj de la finalul cap. IX, unde autorul (notarul unuia dintre cei patru regi Béla) face referire la PATRU grupe etnice: *Sclavi*, *Bulgari*, *Blachi ac pastores Romanorum*. Precizăm faptul că și anterior acestui pasaj și ulterior, în următoarele capitole, autorul face referință la diverse grupuri etnice, iar analiza sa nu este deloc incoerentă ori neclară, cum a părut unora, grăbiți să-l acuze pe autor fie că nu gândește în termenii ideologiei de secol XIX din Austro-Ungaria, fie că nu gândește în termenii provincialismului românesc interbelic ori specific național-comunismului din anii '70 și '80 ai secolului XX.

Ce grupe etnice „vede” autorul aici? Noi credem că le vede cât se poate de bine și de corect.

1–2. *Sclavi* în opoziție cu *Bulgari* reflectă două grupe etnice slave: primii, sunt slavii central-europeni, strămoșii slovenilor și slovacylor, singurele grupe slave moderne care păstrează vechiul etnonim folosit și de grupurile de slavi cu care au intrat în contact bizantinii și romanitatea răsăriteană; cu aceștia au cohabitat și maghiarii și la acești slavi (*Sclavi*) se referă Anonymus; *Bulgari* sunt, evident, slavii balcanici, aflați – în anumite perioade istorice – într-o expansiune spre nord. Anonymus, așadar, îi diferențiază corect și coerent pe slavii central-europeni (strămoșii slovenilor și slovacylor de azi) de slavii balcanici (strămoșii bulgarilor de azi); îi pune alături, fiind grupe etnice înrudite (acest lucru îl știa, desigur, și Anonymus), dar în contrast cu următoarele două grupuri etnice.

3–4. Cele mai multe discuții le-au generat următoarele două etnonime, *Blachi* și *pastores Romanorum*. Popa-Lisseanu traduce pe *Blachi* prin „români”, transformă conjuncția copulativă *ac „și, precum și”* într-un explicativă [?!] – „adică” –, iar *pastores Romanorum* este tradus prin „păstori romanilor”. Da, acești „păstori ai romanilor” este tradus corect, autorul făcând referire la păstori transhumanți, realitate socială cunoscută și din epocile ulterioare, până astăzi.¹⁶

Să revenim însă la textul lui Anonymus. Cine să fie acești *Blachi*? Românii? Nu are nicio noimă ca Anonymus să-i menționeze pe români succesiv de două ori în același rând de text, cum eronat traduce Popa-Lisseanu. Nu are logică nici să traducem etnonimul *Blachi* prin „vlahi”, deoarece în limbile moderne, inclusiv în engleză (*Vlachs*, *Vlachs*) etnonimul se folosește astăzi asociat românilor din Balcani, ceea ce – mai este nevoie să spunem? – nu asta dorea Anonymus să ne comunice. Așa fac, din păcate, adăugând confuzie unei confuzii deja răspândite, cei doi traducători ai textului, analizat de noi: Martyn Rady¹⁷ (în engleză) și Vincent Múcska¹⁸ (în slovacă). Acei *Blachi* trebuie să fie un grup romanizat, dar ALTUL decât românii, care apar sub forma *pastores Romanorum* și care apar și în capitolele ulterioare sub forma *Blasi* și la genitiv plural, *terra Blacorum*. Acei *Blachi* de la finalul capitolului IX trebuie să fie populația romanizată din Pannonia, respectiv purtătorii culturii Keszthely și urmașii acestora, care sunt asimilați complet în secolul al X-lea, dar care – pentru perioada descrisă de Anonymus – reprezintă încă o realitate culturală și lingvistică¹⁹.

Anonymus, așadar, descrie – ba încă nuanțat – PATRU grupe etnice, în deplin acord cu sursele arheologice și istorice privitoare la perioada respectivă,

¹⁶ Să precizăm că transhumanța nu este specifică numai românilor ci, în general, tuturor popoarelor a căror economie tradițională este bazată pe creșterea oilor. A se vedea, de exemplu, numeroasele filme documentare despre transhumanța păstorilor francezi, inclusiv în zilele noastre.

¹⁷ Martyn 2009

¹⁸ Múcska 2000

¹⁹ Culturii de tradiție romanică numită Keszthely (după numele localității din sudul lacului Balaton) căreia i s-au dedicat numeroase studii, nu putem intra aici în detalii.

secolele IX–X, grupându-le câte două: slavii central-europeni (*Sclavi*), slavii balcanici (*Bulgar*), populația romanizată central-europeană (*Blachi*) și păstori români transhumanți, fără doar și poate primii români pe care i-au cunoscut ungurii după așezarea în Pannonia, în primele decenii (*pastores Romanorum*). Mai jos, în capitolele următoare, când autorul se referă la zone localizabile la răsărit de Pannonia, românii apar sub forma *Blasi* și la genitiv plural *terra Blacorum*. Și acest lucru este logic, deoarece – în latina postclasică – forma *Blachi* se folosea pentru a desemna ORICE POPULAȚIE ROMANIZATĂ, ulterior limitându-se pentru a-i desemna fie pe italieni, fie pe români. Anonymus însă, evident, nu se referă, în acel pasaj (la final de capitol IX), nici la italieni, nici la români, ci la populația romanizată din Pannonia. Anonymus nu trebuie, prin urmare, „corectat” (cum fac Popa-Lisseanu și, relativ recent, Al. Madgearu), ci analizat în contextul istoric respectiv: Popa-Lisseanu face din patru grupuri etnice trei și, ca să fie totul pe dos, transformă și conjuncția *ac* „(precum) și” în explicativa „adică”; Madgearu mai face un pas înapoi, și din cele 3 grupuri etnice ale lui Popa-Lisseanu face ... două.

Erori de traducere fac și traducătorii străini. Atât Martin Rady (traducerea în engleză) cât și Vincent Múcska (traducerea în slovacă) lasă nemodificată forma *Blachi*, „traducând-o” prin „vlahi”, ceea ce, evident, nu are nici o noimă pentru cititorul de azi. Este drept că, așa cum am sugerat noi mai sus, traducerea poate părea prea lungă și cu prea multe explicații în paranteze. Fără doar și poate așa este. Știm însă, din traducerile textelor vechi, inclusiv a textelor medievale, că explicațiile pot fi, adesea, mai lungi decât originalul și aceasta pentru a clarifica sensurile și nuanțele. Acei *Blachi* nu pot fi nici „vlahi”, deoarece prin acest etnonim (corect sau, mai ales, incorect) sunt astăzi desemnați românii balcanici; nici „români” nu este o traducere corectă, deoarece Anonymus nu la ei se referă, ci la populația romanizată din Pannonia. Dacă cercetătorii vor conveni, cândva, că populația care a creat cultura Keszthely din zona lacului Balaton poate fi numită „românească”, atunci am putea accepta să traducem forma *Blachi* prin „români”. Ne îndoim că ar fi posibilă o asemenea echivalare. Nu o face, de altfel, nici Anonymus, respectiv îi diferențiază pe acești *Blachi* de *pastores Romanorum*. Este însă în spiritul epocii când folosește, dar în paragrafe diferite, formele *Blachi*, *Blasi*, (*terra*) *Blacorum* cu referire atât la populația romanizată din Pannonia, cât și la populația romanizată din Carpați. Nu face nicio eroare, deoarece acesta era uzul și acesta era și sensul inițial al acestui etnonim: orice grup etnic romanizat, de tradiție romanică și care vorbește un idiom romanic.

Acest gen de cronică medievală nu este ceva nefiresc în epocă. Am cita aici doar foarte similara cronică, tot a unui anonim și, probabil, tot de origine panonică: *Gesta principum Polonorum*, recent editată și tradusă în anul 2003.

Tipologii etnice

Am încercat să arătăm mai sus că există câteva tipologii etnice. Fără dorința de a îndrăzni să facem aici o clasificare completă și / sau detaliată, câteva repere pot fi utile.

O categorie importantă este reprezentată de etnonimele vechi, cu origini preistorice. În câteva asemenea situații, avem dublete de tip endonim ~ exonim (forma autohtonă ~ forma folosită de străini).

Situații similare de forme diferite endonim ~ exonim întâlnim și în cazul unor forme mai noi, apărute – în situații diverse – în perioada marilor migrații și după aceasta. Un asemenea caz este cel deja discutat, *Vlachъ*, latinizat *Blachus*, pl. *Blachi*, prin care slavii se refereau la orice grup etnic romanizat și/sau de origine romanică. Etnonimul nu este folosit de români. Tot slavii folosesc o formă specifică pentru a-i desemna pe vecinii de la vest, pe germani: *Němьсь*, pl. *Němci*, etnonim derivat de la rădăcina *něm-* 'mut'. Motivația este relativ simplă: în timpul primelor contacte între germanici și slavi, aceștia din urmă, neștiind limba acelor străini, i-au botezat „muții”. Acest etnonim este până azi uzual în toate limbile slave. O pereche de tip endonim ~ exonim este uzuală și în cazul albanezilor, așa cum arată schema de mai sus.

Perioada migrațiilor conduce și la consolidarea unor noi etnonime, adesea numelor unor grupuri mici sau unor triburi. Am amintit mai sus cazul francilor, grup etnic germanic, dar care, am putea spune în mod spectaculos, își „transferă” numele unui grup romanizat, francezilor. Deloc diferit, numele bulgarilor turcici s-a folosit ulterior, după secolul al VII-lea, cu referire la un grup etnic slav și așa a rămas până astăzi. Există numeroase alte etnonime care reflectă una dintre situațiile de mai sus, precum și situații specifice.

Alte etnonime se consolidează în epoca modernă, odată cu câștigarea independenței ca state. Secolul al XIX-lea cunoaște, așadar, apariția unor noi etnonime, fenomen care, pe alocuri, continuă și astăzi, de exemplu *macedonean* (modern, din Macedonia fostă iugoslavă), care apare după al doilea război mondial; iar *kosovar* este, probabil, ultimul etnonim apărut în Europa ultimelor două decenii. Sunt exemple care arată că fenomenul de etnicizare este continuu, chiar dacă mai rapid și mai evident în anumite perioade istorice.

În loc de concluzii

Etnicitatea este un fenomen complex, caracterizat de numeroase elemente, care țin atât de psihologia individuală, dar și – mai ales – de grup: limba, obiceiurile, credințele, relațiile sociale, contextul social și politic etc. conduc spre ceea ce numim „popor” ori, poate mai corect, „grup etnic”. Cel mai important detaliu, poate, este că un grup etnic este totdeauna „în mișcare”, în continuă evoluție. Percepția noastră poate fi astăzi diferită de a unui „etnograf” precum Anonymus, notarul regelui Ungariei, ori precum Tacitus în lucrarea sa de referință *De origine et situ Germanorum*, despre originea și așezarea germanilor. Faptul că aceștia pot folosi forme și termeni nouă nefirești nu înseamnă că avem dreptul să modificăm textul original prin traduceri „convenabile”. Datoria noastră este să analizăm și să interpretăm corect aceste texte medievale ori antice, ele sunt surse prețioase de informație și, „citite” corect, ne conduc spre reconstituirea unui tablou autentic al acelor timpuri. Și Tacitus și Anonymus ne oferă informații prețioase de tip etnografic despre grupurile etnice ale antichității și, respectiv, ale Evului Mediu mijlociu. Ca atare, nu este permis să „cosmetizăm” aceste texte sub pretextul că le facem mai clare cititorului modern.

Bibliografie:

Texte

Medievale

Anonymus I

Anonymus, *Gesta Hungarorum. Chronicon Anonymi Bele Regis Notarii*. Electronic edition <http://www.magyarorigins.com/images/Gesta-Hungarorum-Anonymous-Latin.pdf>

Múcska 2000

Vincent Múcska (ed.), *Kronika anonymného notára kráľa Bela Gesta Hungarorum*, Bratislava, Vydavateľstvo Rak, 2000.

Popa-Lisseanu 1934

G. Popa – Lisseanu, *Anonymi Bele Regis Notarii Gesta Hungarorum* edidit G. Popa-Lisseanu, Fontes Historiae Daco-Romanorum, fasciculus I, București, 1934.

Martyn 2009

Rady Martyn, *The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation*, SEER, Vol. 87, No. 4 (October 2009), p. 681-727.

Tonciulescu 1996

Paul Lazăr Tonciulescu, *Cronica notarului Anonymus Faptele ungurilor*. Traducere de pe fotocopia originalului de la Viena, București, 1996.

Anonymus II

Anonymus, *Gesta principum Polonorum*. Translated and annotated by Paul W. Knoll and Frank Schaer. With a preface by Thomas N. Bisson; Budapest – New York, Centra European University Press, 2003.

Studii și volume

Bonfante 2001

Giuliano Bonfante, *Studii române*, București, Saeculum I.O. 2001 (Original: Giuliano Bonfante, *Studii romeni*, Società Accademica Romana, Collana di studi e saggi, VI, Roma, 1973).

Hașdeu 1973

Bogdan Petriceicu Hașdeu, *Scrieri istorice*, I–II, București, 1973.

Hașdeu 1988

Bogdan Petriceicu Hașdeu, *Studii de lingvistică și filologie*, Ed. Gr. Brâncuș, I–II, București, 1988.

Kennedy, Sydnor Roy, Goldman 2013

Rebecca F. Kennedy, C. Sydnor Roy and Max L. Goldman (edd., trans.), *Race and ethnicity in the classical world: an anthology of primary sources in translation*, Indianapolis, Cambridge, Hackett Publishing Company, Inc., 2013.

Madgearu 2005

Alexandru Madgearu, *The Romanians in the Anonymous GESTA HUNGARORUM. Truth and Fiction*, Bibliotheca Rerum Transsilvaniae, XXXIV, Romanian Cultural Institute, Cluj-Napoca, 2005.

Paliga 1993

Sorin Paliga, *Slovani, Romunci in Albanci v 1. Tisočletju* (Slavi, români și albanezi în primul mileniu e.n.), *SlavRev*, 41, 2, 1993, p. 237–243.

- Paliga 2008** Sorin Paliga, *Linguistic Marginalia on Slavic Ethnogenesis*, Romanoslavica, XLIII, Paper for the International Congress of Slavists, Ohrid, Macedonia, 10-16 IX 2008, 2008, p. 79–100.
- Paliga 2012a** Sorin Paliga, *Introducere în studiul comparativ al limbilor slave*, București, Editura Universității București, 2012.
- Paliga 2012b** Sorin Paliga, *Tracii și dacii erau niște „baltoizi”?*, Romanoslavica, XLVIII, 3, 2012, p. 143–151.
- Paliga 2015a** Sorin Paliga, *Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum*, Omagiu profesorului Ioan Rebușapcă la 80 de ani, Volum coordonat de Constantin Geambașu. București, p. 467–476.
- Paliga 2015b** Sorin Paliga, *Ethnic and Linguistic Distinctions in the Ancient Balkan Area. How Many Languages Were There in the Antiquity?* Balkanskite ezici, literaturi i kulturi. Divergencija i konvergenicja. Meždunarodna konferencija, posvetena na 20-godišnjina ot sǎzdavaneto na specialnost Balkanistika, Sofia, 30–31 maj 2014 g. Sǎstaviteli: Petja Asenova, Rumjana L. Stančeva, Vasilka Aleksova, Rucana Bejleri, Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, 2015, p. 37–43.
- Paliga, Teodor 2009** Sorin Paliga, Eugen Silviu Teodor, *Lingvistica și arheologia slavilor timpurii. O altă vedere de la Dunărea de Jos*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2009.
- Papazoglu 2007a** Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, (Reprint of F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci I Mell), Sarajevo, 1969), Beograd, Equilibrium, 2007.
- Papazoglu 2007b** Fanula Papazoglu, *Iz istorije antičkog Balkana. Odabrane studije*, Beograd, Equilibrium, 2007.
- Pauliny 1999** Ján Pauliny, *Arabské správy o Slovanoch (9.-12. storočie)*, Bratislava, Veda, vyd. Slovenskej akademie vied. Bernoláková spoločnosť, 1999.
- Russu 1969** Ioan I. Russu, *Illirii*, București, Editura Științifică, 1969.
- Russu 1995** Ioan I. Russu, *Obârșia tracică a românilor și albanezilor. (Clarificări comparativ - istorice și etnologice). Der thrakische Ursprung der Rumänen und Albanesen. (Komparativ-historische und ethnologische Klärungen)*, Ed. bilingvă română-germană, traducere de Konrad Gündisch, Cluj-Napoca, 1995.
- Sikimić 2002** Biljana Sikimić, *Etnički stereotipi o Vlasima u Srbiji. Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, Niš, Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, 2002, p. 187–203.

Ethnicity in the 1st Millenium C.E.: Case Studies towards a Global Analysis.

Abstract: *The paper aims at analysing several ethnic typologies, starting from some brief case studies. A first group is represented by the pair endonym ~ exonym (i.e. the form used indigenously by the representatives of a given ethnic group v. the form used by foreigners): Euskara, Hay, Suomalainen, Hellenos, respectively 'Basque', 'Armenian', 'Finnish', 'Greek'. The pair Daci (endonym) ~ Getae (exonym) should be perhaps included in this category. It is also possible to quote forms of 'ethnic transfer', as Francus, initially referring to a Germanic group, later with reference to a romanised group, the French. Not differently is the case of Bulgari, initially a Turkic group, later denoting the Slavic group of the Bulgarians. The post-classical form Sclavenus, Sclavus (hence Rom. șchiau, pl. șchei) as well as Vlachъ, to become in the Medieval Latin texts Blachus, pl. Blachi, with reference to any romanised group, not only the Romanians are other specific examples. The famous paragraph in the chronicle of Anonymus, Gesta Hungarorum, end of ch. IX, is taken for analysis: Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum, which has traditionally been erroneously translated into several languages (English, Romanian, Slovak). Every ethnic group has its history and should therefore be analysed with its specific features. Very often, a certain typology, assumed typical for one case, does not fit another case at all.*

Keywords: *ethnicity, Slavs, Romanians, Vlachs, Keszthely culture, language, romanisation.*

dr. Sorin Paliga
Universitatea din București,
Facultatea de limbi și literaturi străine,
Catedra de limbi și literaturi slave,
str. Pitar Moș, nr. 7-13,
cod 010451, București, România.
e-mail: sorin.paliga@gmail.com

Symbolic trepanations in the first millenium A.D. of South-East Europe

Alexandra Comşa

Abstract: *Symbolic trepanation is a surgery carried out upon the skull, which affected just the outer table and sometimes even the diploë of the bone. Its purpose is not known for certain, being not excluded the medical, cultural or religious ones.*

The present paper refers to the general characteristics of this type of trepanation, but also to a series of examples from South-Eastern Europe, considering the fact that, on the territory of Romania, there are no such cases until now.

Keywords: *symbolic trepanation, skull, spirituality, South-Eastern Europe.*

In order to define this kind of trepanation, we could say that, unlike the well known, surgical one, which perforates all layers of the skull bone, this was performed just on its surface, thus affecting only the outer table and sometimes even the diploë of the cranium, but, without penetrating its inner table (fig. 1). The term of symbolic trepanation was introduced into the scientific literature by Bartucz, in 1950¹.

Historical aspects

This type of trepanation was known since very ancient times, some cases being documented in the North-African territories and being dated back in the Upper Paleolithic. It seems that the mentioned region was a very conservative one in this regard, as the practice had been maintained there for about 12.000 years². Much later, we find that Hippocrates and his disciples had practiced this surgery, affecting just the outer table and the diploë of the skull³.

As we have studied in detail the surgical, as well as the symbolic trepanation⁴, we could observe the presence of the latter in various historical periods until present⁵, not only in Europe, but also elsewhere.

Archaeological accounts

As mentioned by Irina Reshetova, in the region of South Siberia and Mongolia, where the Turkic population had originated, the symbolic trepanation, the same like the surgical one, was practiced on all age categories of people.

¹ Bartucz 1950, p. 389-435; Boev 1968, p. 127; Mednikova 2003, p. 148.

² Mednikova 2003, p. 149.

³ Boev 1968, p. 148-149.

⁴ Comşa 2013, p. 127-139.

⁵ Tullo 2010, p. 165.

The Early Medieval symbolic trepanations were concentrated in the European part of Russia, on the Middle Volga, Middle Don and Northern Caucasus – Dagestan and Osetia. During the so-called Conquest Period, tribes had migrated from the mentioned regions more to the East. The presence of the symbolic trepanations is widely observed, especially in Hungary and Bulgaria, but also in the Ukraine and Republic of Moldova. These surgeries were forbidden in Hungary in the 11th century A.D., during the reign of King Stephen, who transformed the pagan religion of the state into the Christian one⁶. It is considered that the Salvato-Mayaki Culture was the „*vehicle*” that brought the trepanation from Asia to Europe, during the Early Middle Ages⁷.

Methods used for performing the symbolic trepanation

They were cutting, scraping, drilling, the latter being also named the „*tube method*” by archaeologist Eugen Comşa, based upon its use on pottery. This last method was more seldom used, as it did not offer a very precise intervention, existing the risk of affecting the brain.

The anthropological studies mention also the marking of the head of the living subject by using molten metal⁸.

The hot iron of different shapes should not be neglected too.

Implements

Most probably, they were sharp knives, or chisels, which were more accurate in their intervention. The drills and other tools of this kind, according to the experiments carried out by J. Néméskei⁹, were considered improper for this surgery.

Purpose

Usually, the symbolic trepanation is interpreted in several ways:

- as a ritual of passage towards the mature age, given that the symbolic trepanation was mostly found on such subjects;
- a mark of the social rank;
- a ritual of initiation¹⁰.

In Bulgaria, Boev had discussed about the medical purpose of such interventions¹¹. Other scientists, also connecting it with the healing of different ailments, considered that this intervention was a manner of assuring a better protection against the inflammation, thus being also avoided the complications which might have affected the brain, in the case of the surgical trepanation¹². As such a „*secondary*” pathology (inflammation) was unfrequently found, we consider that the symbolic trepanation was seldom done for a medical purpose, having a more spiritual significance. In fact, this is the reason why this is called „*symbolic*”. Another argument in this sense, would be also the grouping of the lesions on the skull under various geometric forms, which also might have had

⁶ Mednikova 2005, p. 172.

⁷ Reshetova 2012-2013, p. 9.

⁸ Mednikova 2003, p. 149.

⁹ Boev 1968, p. 130-133.

¹⁰ Simalsik et alii 2014, p. 253.

¹¹ Boev 1970, p. 123-124.

¹² Jordanov et alii 1989, p. 92, p. 17

a certain meaning, that was lost in time¹³. Still, for the moment, as no clear evidences about this practice could be found, it is considered that its purpose is still unknown, any of the medical, ritual and social (rank mark) being possible¹⁴.

Accomplishment

This type of surgery could be a complete, or incomplete one. The complete one means that the cutting had a full outline, while the other one means that the intervention was interrupted, due to various reasons.

Healing of the intervention

After performing the surgery, depending on the characteristics and physiology of each body, the wound might heal within a shorter, or longer time. Most frequently, the discovered skulls had partly, or completely healed interventions. We should not leave aside the fact that, usually, the death of those individuals is not correlated with the symbolic trepanation. Therefore, in some cases, an ailment could result in the death of an individual, whose skull might be found later by the archaeologists with an incompletely healed trepanation.

An example of such a partially healed intervention upon a skull of a male individual of 60-65 years was found in Hungary, for instance, in the Grave 20 of the cemetery from Hódmezővásárhely-Nagysziget. It is interesting to note the observation of the anthropologists who had studied this case and who mentioned that, in the case of the *„plum-seed-shaped and ellipic trephinations were only engraved along the desired shape and their center would not be stroken out ...”*¹⁵.

Procedures used during the surgery

In our opinion, there were several main operations to be done for a successful symbolic trepanation. These were very similar to those employed during the surgical trepanations, being the following ones:

- incision of of the covering skin;
- folding aside of the skin flaps;
- incision of the *lamina externa*;
- deepening of the incision;
- removal of the bone piece from the surface delimited by incision;
- sometimes, smoothing of the remainder surface on the skull, in order to remove the possibility of remaining splinters on that spot¹⁶;
- putting back the skin flaps in their initial position, then being sewed together;
- application of bandages made of organic substances (tree bark, herbs etc.), in order to assure the proper healing of the wound;

It is known that the most painful part is the initial one, of skin incision. Afterwards, the cutting of the cranial bone, where no inervation exists, is a less paintul operation.

¹³ Buikstra, Roberts 2012, p. 410, note 1; Reshetova 2012-2013, p. 9.

¹⁴ Bereczki, Marcsik 2005, p. 65

¹⁵ Bereczki, Marcsik, 2005, p. 68.

¹⁶ Boev 1968, p. 130.

Shape of the lesion

Usually, it was found the rounded shape, usually with a prominent ridge. The oval one is also present, but others could not be excluded. Same larger oval and almond-shaped interventions could be also observed¹⁷.

Location

In our opinion, the symbolic trepanation had an important social meaning and this was the reason why it had to be placed on very visible places, like the frontal and parietal bones. Frequently, the symbolic trepanation was situated on the *bregma* point, on the sagittal suture, or its proximity. We rarely find it on the occipital bone, as this is not a very visible location. It is a matter that is worth being studied which might be the reason for using this part of the skull for performing symbolic trepanations.

Number of marks

There are frequent cases when a single intervention could be identified but, there are others, in which 2, 3 4, or even more surgeries could be found on the skull of a single individual. If more than 2, they were usually grouped, forming certain geometric shapes. We believe that these have added an even more important symbolism, or cultural codes to the respective procedures.

Dimensions

The size of the trepanations was variable, depending upon the skills of the „surgeon“, the customs of the respective community and other criteria.

We should not forget that, as placed in visible places, the surgeries had to be seen also, therefore they could not have had very small dimensions.

Social meaning

In this regard, we have found information about its use in initiation cults by some communities. Sometimes, the trepanned people were considered to have been the shamans, but this idea was not always documented¹⁸.

Position of the patient

According to a case study by Choccol from the Czech Republic, the stages to be followed were three, as we will see below:

- In the first, the person subjected to the surgery was bent forward. In fact, this is the most important aspect, as normally, the symbolic trepanation is situated on the frontal, or parietal bones;
- In the second, the „surgeon“ was on the left side of the patient;
- In the third, he was in front of the patient.

In our opinion, this is valid for a right-handed surgeon, while for the left-handed one, the second stage might be different, as the respective person would be placed on the right side of the individual subjected to trepanation.

Indeed, other positions of the patient would be more complicated to be used for such an intervention and would have also diminish the abilities of the „surgeon“. Besides, it had to be also considered the condition of the patient who, during the surgery might have fainted or feel dizzy, for instance. He must have been seated in a relaxing and comfortable position.

¹⁷ Bereczki et alii 2013, p. 322-333.

¹⁸ Mednikova 2005, p. 152.

Gender of the trepanned people

Regarding the gender of the individuals upon which the symbolic trepanation was carried out, it could be emphasized that this was found on both sexes and seldom on children. Still, depending upon the material culture to which they had belonged, it could be noticed that normally, the more frequent interventions were carried out upon male individuals.

Age of the trepanned individuals

Usually, the people with such surgeries were above the adult age. Seldom, subadults with symbolic trepanations existed too.

Differential diagnosis

We will mention here just few of the changes affecting the skull, as result of various causes and which might result in an appearance similar to the one of a symbolic trepanation:

- blunt force trauma, or tumors look in a similar manner. Still, they would also result in a periosteal reaction, new bone formations above the skull, not to mention their distinct symptoms;
- haematoma and trauma of the external soft tissue can sometimes produce irregular bone damages;
- tuberculosis and syphilis produce round lesions on the skull, but they are not found just on the outer table of the skull¹⁹.

Healing capacity of the skull

According to Anda, who had referred to the surgical trepanations, the capacity of the cranial bone to get healed is indirectly proportional to the dimensions of the lesion²⁰. Yet, he had stated that, considering the trepanned holes. Still, even if in the symbolic trepanations there are no perforations of the cranial bone, in our opinion, the fact stands true. Besides, we could stress here that the surface of the bone never recovers to its initial condition. This means that the wound always leaves a scar behind. Of course, it also can maintain a „slope“ that follows the initial intervention of the instrument upon the skull.

Condition of the trepanned person

The symbolic trepanation is performed exclusively on living individuals, as this is part of a single or multiple cultural code.

Persons who performed the surgery

Unlike the case of the usual trepanation, which demanded special skills, this surgery could be done by anyone, of course, with a special care and attention, in order to restrain the intervention just to the limit between the diploë and the inner table of the skull. In the case of the Early Hungarians, we believe that, by simulating the surgical trepanation, but not completing it, the surgeon had used this procedure just as a means of stimulating one of the two souls, which was located inside the head (in order to get activated and contact the after world, probably in certain, important moments from the lifetime of the respective people).

Beliefs connected to the symbolic trepanation

¹⁹ Bereczki et alii 2013, p. 230.

²⁰ Anda 1951, p. 255.

It is interesting to notice that, in certain situations, such interventions were associated with the solar cult. The molten metal probably symbolized a particle of the Sun. Notably, the "*solar symbol*" was applied to the forehead. "The forehead was associated with solar symbolism in several cultures such as Tashtyk, as evidenced by the decoration of funerary masks..."²¹.

Early Hungarians had believed that each individuals had two souls, one of them being situated in the head. This latter soul was capable to communicate with the entities of the after world and the vertex (top of the head) was a place where these contacts (inside and outside) the cranium had occurred. This might be the reason why, this part of the skull was most frequently marked by symbolic trepanations²².

Representation of the symbolic trephination

In 1465, in the Treaty of Serefeddin Sabondju-oglu, is re-rendered a cauterization on the head, located on the *bregma* point. In the same work, was also represented the cauterization on the head, against paralysis and paresis, where the location of the intervention is situated just like those on the skull from Pliska, for instance. In the last image, there is also a cauterization, located upon *sutura sagittalis* (fig. 2).

As in the above lines we have briefly reviewed the most important aspects concerning the symbolic trepanation, we should also give here several examples, in order to show its importance in the past communities, of course, with a special focus upon those of the A.D. first millenium.

First of all, we ought to mention that, until now, we have no cases of symbolic trepanation discovered on the territory of Romania. But, as sometimes they are not very evident on the archaeological samples, we could assume that they existed, possibly on damaged skulls, but could not be identified, or the respective skeletons had not been yet anthropologically studied, as we have a large amount of series in such a situation.

Despite that, we should not avoid the example of other neighboring territories, where the presence of symbolic trepanations is a given fact.

Bulgaria

Symbolic trepanations were discovered at Pliska, in the site dated in the 7th-9th century A.D., but also in Preslav. A study regarding the mentioned practice in the second half of the 9th century and during the 10th century A.D., in sites discovered in NE Bulgaria, in the region of Oderci village (of the Tolbuhin district), on the West coast of the Black Sea, was carried out upon 388 burials of East Christian Orthodox religious tradition. It was found that 41% of the trepanned subjects (15 of male sex and 18 of female sex) where above the age of 30 years. No case of trepanation under this age was found. The position and form of the lesions were the usual ones. They were frequently rounded and

²¹ Mednikova 2003, p. 149.

²² Bereczki et alii 2013, p. 225.

bordered by a prominent ridge, but ellipsoid and irregular shapes were also present. The number of interventions had varied between 1-9 per individual. They were mostly situated on the *bregma* point, on the sagittal suture, or around it. Their diameter varied between 3-4 mm and 20-29 mm, while their depth was between 1-2 and 5-6 mm. There were no traces of inflammation²³.

Russia

The cases studied in the region of the European part of Russia had symbolic trepanations which were usually situated on the *bregma* point, or along the sagittal suture. Their shape was round, or oval²⁴.

Ukraine

An anthropological study regarding the symbolic trepanation was carried out in the Saltovo - Mayaki burial grounds, being focused upon the Early Bulgarians which were to be found on the Middle Don and Donets. It is interesting to note here the discovery in the cemetery from Lyisogorovka, of a skull bearing two trepanations (Burial no. 9), one surgical and one symbolic one. This is an unusual situation, as it is known that normally, these two types of interventions are not to be found on the same subject. In this case, the individual was of male sex, with the age between 29-34, represented by a *calvarium*. Upon this cranial fragment it was found the surgical trepanation situated on the middle right parietal bone, close to the sagittal suture. This was associated with a fracture. Therefore, it was a medical intervention. The second lesion, namely the symbolic trepanation, was located on the left lambdoid suture, 26 mm left from the sagittal suture. It had a rounded shape and a diameter of 15 mm.

We could see examples of symbolic trepanations in fig. 3 and 4.

Republic of Moldova

In the Balkan-Danubian Culture (Dridu Culture in Romania), in two necropoli situated close to the Hanska village, 13 skulls with 1-3 "*rounded deepenings*" had been discovered (fig. 5). The Bulgarian anthropologist P. Boev, who had studied the skulls, had considered them to have had symbolic trepanations²⁵.

Hungary

The trepanation was studied in Hungary for about 100 years, the first research on this topic belonging to André Kovács, who had presented a communication about trepanation in the session of the Hungarian Academy of Sciences, on 15 June 1853²⁶.

Much later, in 1960, J. Nemeskeri, K. Éri Kinga, Kralovánszky Alán had studied together a number of 9500 skulls of the collection Anthropological Department of the Museum of Natural History, of the "Janus Pannonius" Museum at Pécs and of the "King Stephen" Museum at Székesfehérvár. They came from 57 known and 2 unknown sites. Out of them, 97 had symbolic

²³ Jordanov et alii 1989, p. 15.

²⁴ Mednikova 2005, p. 171.

²⁵ Hâncu, Rafalović 1973, p. 161-182 and ris 16.

²⁶ Anda 1951, p. 251.

trephinations. Such cases appeared in the populations of the 10th and 11th centuries A.D., and they were considered to be mostly connected with the people of the 10th century A.D.. It is interesting to note that the finds of the 10th century were mostly distributed in the Eastern part of Hungary, while those of the 11th century were located in its Western side. Therefore, the conclusion it was drawn that, the symbolic trephination came to Hungary partly from the East and partly from the former Southern Czechoslovakia. An argument which could also back up this hypothesis is the skull type found upon the Hungarian crania from the east, dated in the 10th century A.D., which were brachycranians and belonged to the Pamirian Uralian and Turanian type, while the skulls from the West, dated in the 11th century A.D., were dolichocranian, belonging to the Crômagnoid A, Nordoid and Mediterranoid types. So, it could be concluded that the symbolic trepanation was brought by the Hungarians and passed over to the local communities.

As the ritual of the burials did not differ between the individuals with and without symbolic trephinations, it was considered that the presence of those interventions was connected with a heathen cult. As a matter of fact, this practice had ceased in Hungary in the 12th century A.D., when it seems that the Christianity had strengthened itself. The symbolic trepanation was hardly connected with medical situations²⁷.

A population of the 10th century A.D. was studied by Szatmáry and Marcsik. The series had comprised 19 skulls with symbolic trepanations and 86 skulls without such lesions, all being discovered in cemeteries from the Great Hungarian Plain of the Carpathian Basin. According to the archaeological sources, the Conquest Period was characterized by the presence of a population with a Finno-Ugric origin. Besides, the military layer which led the society was mostly related to the Tukic ethnic groups.

As a result of the study, it appeared obvious that the non-trepanned skulls had more homogenous features than the trepanned group. It seems that the practice of symbolic trepanations was a kind of "gate" of the community towards the exogamy for some individuals, while the non-trepanned one persisted in the endogamy. Besides, the trepanned individuals were social or ethnic "segregational factors" between those two categories²⁸.

More recently, Bereczki et alii had published (in 2013) another interesting study on the topic of symbolic trepanation. This practice was previously found in the Avar communities of the 8th-11th centuries A.D. (in the cemeteries from Bélmező - 8th century A.D.). This time, besides the Avars, the Early Hungarians had been included in the research (cemeteries from Algyő - 10th century A.D., Szabadkigyós - 10th century A.D. and Eperjes-Ifjú Gárda - 10th-11th centuries A.D. In this skeleton series, that comprised 14 individuals, 27 symbolic trepanations had been found, 9 of them on male and 5 on female skeletons. Regarding their age, it could be established that it varied between 30-40 years and 40-60 years. The number of interventions on each skull had

²⁷ Nemeskeri et alii 1960, p. 3-32.

²⁸ Szatmáry, Marcsik 2006.

varied from 1 (on 8 skulls) to 2-5 lesions (on 6 skulls). The location of those interventions was most frequently situated right on the *bregma* point, or in its proximity. Anyway, even when having another position, they were in most visible places upon the skull.

All the surgeries were healed, or almost healed at the moment when the individuals had passed away.

After the complete analysis of those trepanations the authors of the study had concluded that, seemingly, these symbolic trepanations might reflect a contact between the Early Hungarians and the Avar communities, as the interventions in the Early Hungarian cemeteries appeared to share the same practice of the 6th-9th centuries A.D. Avar tradition. We should point out here that the cultural and/or biological kinship between the Avars and the Early Hungarians were always a matter of dispute among specialists. In this case, it seems that the symbolic trepanation is an argument that could back up this idea. It is also considered that the surgeries in the Early Hungarian cemeteries are surely symbolic trepanations, as they were used within a restricted time span (between the 8th-11th centuries A.D.), had a similar form and location on the skulls and the individuals had survived a rather long time after these interventions.

The authors of the study had emphasized the necessity of creating a database about trepanation, in order to have a better understanding and study of the surgical and symbolic trepanation practices²⁹.

Some conclusions

The symbolic trepanation is a very interesting practice, which can be connected with social, medical, or ethnical purposes.

In the case of a single intervention, it had a certain position upon the skull and most frequently it was placed in the region of the *bregma* point. When two or several trepanations existed, they were arranged according to a certain cultural code, pointing out the social position, or the sex of the respective individual. In some situations, they were also interpreted as secondary means of intervention in medical cases (headaches etc.).

It is worth emphasizing that such interventions are always placed in very visible places and therefore, they could also serve as elements of non-verbal communication among the people who were familiar to the respective code. We may also consider them as part of multiple cultural codes when, being associated with other elements (or clothing, or ornaments) they could provide a complex information about the respective individual. If we could force a comparison, we could note here a somehow similar situation when we refer to the artificial cranial deformation.

²⁹ Bereczi et alii 2013, p. 231.

Bibliography:

- Anda 1951** T. Anda, *Recherches Archéologiques sur la Pratique Médicale des Hongrois à l'Époque de la Conquête du Pays*, AAH, 1, 1951, p. 251-313.
- Bartucz 1950** L. Bartucz, *Adatok a koponyalékelés (trepanáció) és a bregmasebek kapcsolatának problémájához magyarországi népvándoreáskori koponyák alapján*, AnnBiolUnivSzeged, 1, 1950, p. 389-435.
- Bereczki, Marcsik 2005** Zs. Bereczki, A. Marcsik, *Trephined skulls from ancient populations in Hungary*, AML, vol. 12, 2005, p. 65-69.
- Bereczki et alii 2013** Zs. Bereczki, E. Molnár, A. Marcsik, G. Pálfi, *Rare Types of Trephination from Hungary Shed New Light on possible Cross-Cultural Connections in the arpathian basin*, International Journal of Osteoarchaeology, 2013, DOI: 10.1002/oa.2304.
- Boev 1968** P. Boev, *Die symbolischen Trepanationen*, Anthropologie und Humangenetik, Stuttgart, 1968.
- Boev 1970** P. Boev, *Symbolische Trepanationen*, XXII Congrès International d'Histoire de la Médecine, Bucarest - Constanza, 1970, p. 123-124.
- Buikstra and Roberts 2012** J. Buikstra, Ch. Roberts, *Global History of Paleopathology: Pioneers and Prospects*, Oxford, 2012.
- Comşa 2013** A. Comşa, *Aspects of archaic medicine: human and animal trephination on the territory of Romania*, 2013.
- Hâncu and Rafalović 1973,** I. G. Hâncu, I. A. Rafalović, *Slavijane I tiurko-bolgarî v VI-X vv. Na teritorii Moldavii po arheologicesim danâm, in Slavijanite I crednizemno-morskijat cvjat VI-XI vek (Les slaves et le monde méditerranéen VIe-XIe siècles)*, Symposium international d'archéologie slave, Sofia, 23-29 avril 1970, Sofia, 1973, p. 161-182 and ris 16.
- Jordanov et alii, 1989** J. Jordanov, Br. Dimitrova, Sp. Nikolov, *Symbolic Trepanations of Skulls from the Middle Ages (IXth-Xth Century) in Bulgaria*, Acta Neurochirurgica, Wien, 92, 1989, p. 15-18.
- Mednikova 2003** M. B. Mednikova, *Ritual initiation in prehistoric Eurasians based on cranial data: symbolic trephination*, AEAEur, 1 (13), 2003, p. 147-156.
- Mednikova 2005** M. Mednikova, *Prehistoric Trepanations in Russia: ritual or magical ?*, In R. Arnott, S. Finger (eds.), *Trepanation. History, Discovery, Theory*, 2005, Lisse, Abington, Exton, Tokyo, p. 163-174.
- Nemeskeri et alii 1960** J. Nemeskeri, K. Ery, A. Kralovanszky, *A magyarországi jelkepes trepanacio. (Symbolically Trephined Skulls in*

- Reshetova
2012-2013** Hungary); Anthropologiai Közlemények, 4, 1960, p. 3-32.
I. Reshetova, *Trephination cases from the Early Bulgarian population (Saltovo - Mayaki Culture)*, The European Archaeologist, 38, 2012-2013, winter.
- Szatmáry,
Marcik 2006** L. Szatmáry, A. Marcsik, *Symbolic trepanations and population structure*, Memórias do Instituto Oswaldo Cruz, vo. 101, suppl. 2, Rio de Janeiro, Dec. 2006; <http://dx.doi.org/10.1590/S0074-02762006001000019>
- Simalcsik et alii
2014** A. Simalcsik, A. Comşa, V. M. Groza, R. Simalcsik, *Trepanația – ritual simbolic/magico-religios sau procedeu terapeutic? Necropola medievală de la Lozova (e-nul Strășeni, Republica Moldova), secolele XIV-XV. Studiu de caz*, RA, SN, 10, 1-2, 2014, p. 252-270.
- Tullo 2010** E. Tullo, *Trepanation and Roman medicine: a comparison of osteoarchaeological remains, material culture and written texts*, JRCPE, 40, 2, 2010, p. 165-171. DOI: 10.4997/JRCPE 2010.215.

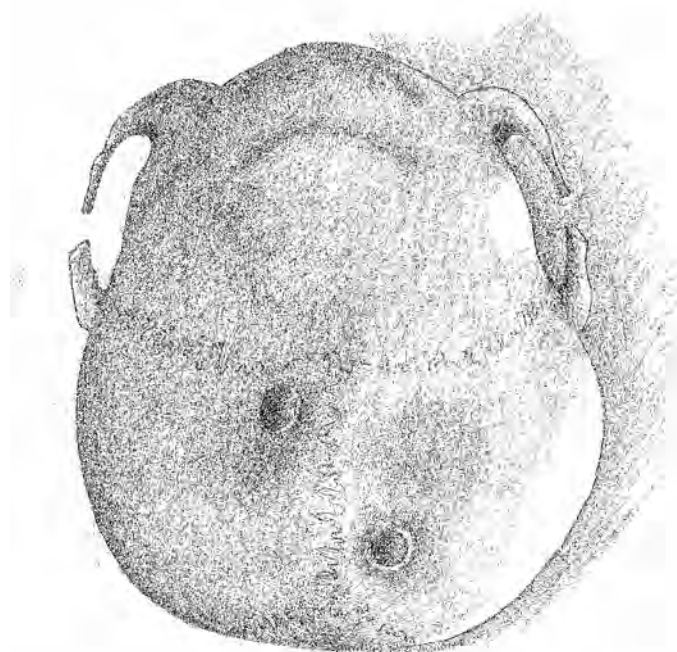

Figure 1. Symbolic trephination (drawing by Catalina Toma)

Figure 2. An mage from the treaty of Serefeddin Sabondju-oglu with the treatment of a disease by cauterisation on sutura sagitalis (apud P. Boev, 1968, p. 134, abb.9)

Figure 3. Symbolic trepanation on a skull of the Saltovo Culture-Dmitrovskoje tell in the Ukraine, 8th - 9th century A.D. (apud Boev, 1968, p. 131, abb. 5)

Figure 4. Symbolic trepanation on a skull from Balshoi Tarchani (Tatarstan), 7th-9th centuries A.D. (apud Boev, 1968, p. 131, abb. 5).

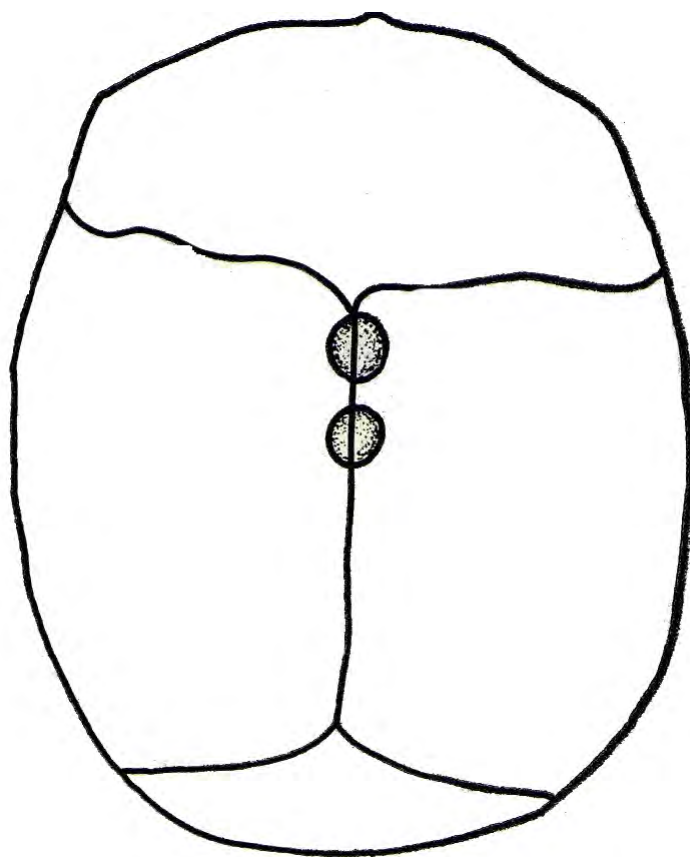

Figure 5. A skull from Republic of Moldova with symbolic trephination (apud Hincu and Faralovici, 1970, p. 182, fig. 16.)

Trepanații simbolice în mileniu I p. Chr. în Europa de Sud-Est

Rezumat: *Trepanația simbolică reprezintă o intervenție chirurgicală executată pe craniu, care afectă doar tabula externă a osului și eventual diploea. Scopul ei nu se cunoaște cu certitudine, nefiind exclus cel medical, cultural, sau religios.*

Prezenta lucrare se referă la caracteristicile generale ale acestui tip de trepanație, ca și la o serie de exemple din Europa de Sud-Est, având în vedere faptul că, pe teritoriul României, astfel de cazuri nu s-au găsit până în prezent.

Cuvinte cheie: *trepanație simbolică, craniu, spiritualitate, Europa de Sud-Est.*

dr. Alexandra Comșa
Center of Thracology
of the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology,
Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sector 4,
Bucharest, România.
e-mail: alexcomsa63@yahoo.com

Recenzii și note bibliografice

Florin Topoleanu, Costin Croitoru

Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei "Carol I"

Lampes antiques dans les collections du Musée de Brăila "Carol I"

Brăila 2015

Dorel Bondoc

O nouă lucrare consacrată instrumentelor de iluminat, a văzut de curând lumina tiparului la Brăila în anul 2015, sub semnăturile domnilor Florin Topoleanu și Costin Croitoru. Un număr de 57 de opaițe din colecția Muzeului Brăilei "Carol I", au fost analizate și publicate între două coperti, însumând 254 de pagini. Editura Istros care a asigurat publicarea lucrării, continuă în acest fel un parcurs elegant și onorabil, inaugurat cu mai mulți ani în urmă.

Lămpile antice reprezintă o categorie de artefacte, a cărei importanță nu poate fi ignorată. Deseori trecute la categoria *small finds*, alteori tratate cu mai multă atenție în volume speciale, lămpile oferă o serie de informații utile privind datarea unor contexte arheologice, indicii despre riturile și ritualurile funerare, ipoteze privind statutul locației în

care au fost descoperite, existența unor ateliere ceramice locale, atestarea unor producători, ponderea schimburilor comerciale între diverse regiuni, culte și credințe religioase, etc.

Lucrarea *Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei "Carol I"* se constituie într-o abordare model cu privire la maniera de publicare a unor astfel de obiecte, iar numărul mic de piese nu pare să fi constituit un impediment în realizarea unei produs intelectual de bună factură. Cei doi autori au sistematizat opaițele "brăilene", după cum urmează: ***lămpi greco-elenistice*** (cat. nr. 1-20), ***lămpi romane timpurii*** (cat. nr. 21-43), ***lămpi romane târzii*** (cat. nr. 44-52) și ***falsuri*** (cat. nr. 53-55).

Fiecărui opaiț i-a fost alocat un spațiu tipografic, după următoarea schemă: 1: tip, stare de conservare, număr de inventar, locul și data descoperirii; 2: dimensiuni; 3: tehnica de realizare și materialul folosit; 4: descriere; 5: bibliografie; 6: analogii; 7: datare; 8: origine; 9: comentarii. Absolut toate opaițele au fost redactate prin desene de calitate și fotografii deopotrivă, întreaga ilustrație fiind inserată în text în vederea unei lecturi cât mai facile. Nu în ultimul rând, lucrarea a fost prevăzută cu o bibliografie necesară, anexe și un indice de nume de persoane și localități.

Practic, obiectele au fost analizate din toate punctele de vedere. Metoda de cercetare folosită în paginile lucrării este fără cusur. O deosebită atenție a fost acordată detaliilor tehnice; întreg limbajul folosit pe parcursul lucrării este unul extrem de tehnic (cum altfel?), fapt caracteristic autorilor, binecunoscuți pentru predilecția lor spre sistematizare și tipologie. Singurul neajuns pare să fie reprezentat de lipsa contextelor de descoperire (vezi p. 206), fapt care nu poate fi pus însă pe seama lor, devreme ce majoritatea obiectelor provin din donații sau din fonduri muzeale mai vechi (p. 38).

Altfel, se poate observa lesne ușurința cu care se operează cu formule și concepte specifice breslei, ceea ce denotă pe de o parte profesionalismul și specializarea în domeniu a autorilor, iar pe de altă parte faptul că lucrarea este destinată în special celor inițiați în arheologie.

La finele catalogului obiectelor a fost întocmit un amplu comentariu istoric (p. 205-213, sub titulatura ***Considerații finale***), în care au fost explicate constituirea și structura colecției de opaițe din Muzeul Brăilei, modul cum a fost abordată cercetarea, referințele folosite, ponderea pieselor provenite din import în raport cu producția locală și altele asemenea.

Bibliografia utilizată (p. 11-24) nu este una stufoasă, dar nici minimală, astfel că este ușor de mânuit chiar și pentru un începător în domeniu; în cuprinsul bibliografiei se regăsesc deopotrivă titluri mai vechi și reprezentative (Loeschcke, Bailey, Buchi, Hayes), dar au fost utilizate și publicații apărute până aproape de zilele noastre, altfel că cele mai recente referințe datează din anul 2014.

Lucrarea a fost dedicată memoriei eminentului profesor și arheolog Alexandru Suceveanu, de la a cărui trecere în neîntință se împlinesc 3 ani. Având în vedere faptul că majoritatea opaițelor prezentate provin din Dobrogea, este

un bun moment de aducere aminte pentru cei care ne-au fost profesori, prieteni sau colegi de profesie.

Pentru a fi accesibilă și cercetătorilor străini, lucrarea a fost tradusă integral în limba franceză. Avem așadar un volum bilingv în care lămpile antice au fost studiate exhaustiv, de-a lungul unui volum de muncă considerabil.

Toate cele descrise mai sus nu fac decât să recomande lucrarea celor doi autori, care merită din plin recunoștința noastră pentru demersul lor.

dr. Dorel Bondoc
Muzeul Olteniei Craiova,
str. Madona Dudu, nr. 14,
cod 200409, Craiova, România.
e-mail: dorelbondoc@yahoo.com

Normele editoriale pentru seria „Arheologia mileniului I p. Chr.”

1. Articolul va fi redactat în limba română, cu un rezumat (maxim 1 pagină) în limba română și într-una dintre limbile de circulație: engleză, franceză sau germană.
2. Formatul volumului va fi B5 (24 x 16,5 cm), cu textul scris la un rând, cu font Tahoma 10, pe o singură coloană. Titlul va fi scris cu litere capitale, font Tahoma 11 bolduit. Numele autorului sub titlu aliniat spre dreapta, font Tahoma 11
3. Notele vor fi infrapaginale (Ex: Harhoiu 1972, p. 417), cu font Tahoma 8.
4. La începutul fiecărui articol se va afla rezumatul în limba română, precum și o listă cu minim cinci cuvinte cheie (font Tahoma 10 Italic); iar la sfârșitul articolului un rezumat într-una dintre limbile engleză, franceză sau germană (dacă vreunul dintre autori dorește poate trimite și două rezumate în două limbi de circulație diferite). Rezumatul într-o limbă de circulație va fi însoțit și de cinci cuvinte cheie (font Tahoma 10 Italic).
5. Citatele. Pentru citate scurte se vor folosi „...”, cu text normal. Pentru citate mai lungi de un rând se vor folosi „...”, cu text italic.
6. La sfârșitul părții scrise a articolului se va regăsi lista bibliografică ce va fi întocmită după cum urmează:
 - Volume de autori:
Comșa 1978 – Maria Comșa, *Cultura materială veche românească. (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978
 - Capitole în volume de autori:
Ioniță 2005 – Adrian Ioniță, *Morminte cu gropi antropomorfe din Transilvania și relația lor cu primul val de colonizare germană*, în Zeno K. Pinter, Ioan M. Țiplic, Maria E. Țiplic (coord.) - *Relații interetnice în Transilvania, secolele VI-XIII*, București, 2005, p. 217-228
 - Periodice:
Harhoiu 1972 – Radu Harhoiu, *O cataramă în formă de liră descoperită la Târgșor*, SCIV, 3, 1972, p. 417-425
 - Publicații „on line”:
Harhoiu 2003 - Radu Harhoiu, *Der Schatzfund von Szilágysomlyó/Șimleu Silvaniei und die Schlacht von Nedao*, in EA-online, May, 2003 (www.archaeology.ro/harhoiu.htm), [accesat 23.08.2009]
7. Articolul va fi însoțit și de o listă de abrevieri ale periodicelor, seriilor, colecțiilor, tratatelor, manualelor și enciclopediilor utilizate pentru a incluse în abrevierile generale ale volumului.
8. Ilustrația. Fotografiiile și planșele în format JPG la rezoluție de minim 300 dpi, va fi poziționată la sfârșitul articolului, între bibliografie și rezumatul în limbă străină fiind însoțită și de o listă explicativă. Deasemenea ilustrația va fi trimisă și separat în format JPG.

9. Vă rugăm să indicați instituția la care sunteți afiliați, cu adresa completă și o adresă de email, în vederea întocmirii unei "cărți de vizită" care se va regăsi la sfârșitul articolului.

Pentru volumul VI al seriei *Arheologia mileniului I p. Chr.* vă rugăm să ne trimite-ți articolele dumneavoastră până la data de **1 mai 2017**.

Adresă de contact:

dr. Bogdan Ciupercă

Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova

Str. Toma Caragiu, nr. 10, cod 100042, Ploiești

tel/fax: 0244/522656

e-mail: bogdanciuperca@yahoo.com

office@ histmuseumph.com

Editorial norms for the series „*Arheologia mileniului I p. Chr.*”

1. The article would be written in an international language, with a abstract in the same language (1 pages), that will subsequently be translated in Romanian.
2. The format of the volume will have the dimensions of 24 x 16,5 cm, top, left, right of 2 cm, bottom of 2,5 cm with the text on one line spacing, font Tahoma 10, on a single column. The title will be written with capital letters, font Tahoma 11 bold.
3. The notes will be infrapagin ones (Ex: Harhoiu 1972, p. 417), font Tahoma 8.
4. At the beginning of each article will be placed the abstracts, one in the English language, French or German (if some of the author would like, could also send two abstracts in two distinct international languages), the other one being in Romanian, together with a list of minimum five key words (font Tahoma 10 Italic).
5. Quotations: for those smaller than one line there will be used „...”, with a normal text. For quotations that are longer than one line there will be used „...”, and italic text.
6. At the end of the written part of the article will be placed the bibliographical list, as it follows:
Examples:
 - **Author volumes:**
Comşa 1978 – Maria Comşa, *Cultura materială veche românească*. (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești), București, 1978
 - **Chapters in author volumes:**
Ioniță 2005 – Adrian Ioniță, *Morminte cu gropi antropomorfe din Transilvania și relația lor cu primul val de colonizare germană*, în Zeno K. Pinter, Ioan M. Țiplic, Maria E. Țiplic (coord.) - *Relații interetnice în Transilvania, secolele VI-XIII*, București, 2005, p. 217-228
 - **Periodicals:**
Harhoiu 1972 – Radu Harhoiu, *O cataramă în formă de liră descoperită la Târgșor*, SCIV, 3, 1972, p. 417-425
 - **Publications „on line”:**
Harhoiu 2003 - Radu Harhoiu, *Der Schatzfund von Szilágysomlyó/Șimleu Silvaniei und die Schlacht von Nedao*, in EA-online, May, 2003 (www.archaeology.ro/harhoiu.htm), [accesat 23.08.2009]
7. The article will be accompanied by a list of abbreviations for the periodicals, series, collections, treatises, manuals and encyclopedias used to abbreviations included in the overall volume.
8. Illustration. Photographs and plates in a JPG format, with a resolution of minimum 300 dpi, will be placed at the end of the article, together with their list.

9. Please, mention your affiliation to an institution, with a complete adress and an e-mail adress, that will be added together with those of the other participants at the end of the volume.

For the sixt volume of the series *Archaeology of the I millennium A.D.*, please send your articles up to **May 1, 2017**.

Contact adress:
PhD Bogdan Ciupercă
Prahova County Museum of History and Archeology,
Toma Caragiu street, no. 10,
POBOX 100042, Ploiești, România.
tel/fax: 0244/522656
e-mail: bogdanciuperca@yahoo.com
office@ histmuseumph.com

Symbolic trepanations in the first millenium A.D. of South-East Europe

Alexandra Comşa

Abstract: *Symbolic trepanation is a surgery carried out upon the skull, which affected just the outer table and sometimes even the diploë of the bone. Its purpose is not known for certain, being not excluded the medical, cultural or religious ones.*

The present paper refers to the general characteristics of this type of trepanation, but also to a series of examples from South-Eastern Europe, considering the fact that, on the territory of Romania, there are no such cases until now.

Keywords: *symbolic trepanation, skull, spirituality, South-Eastern Europe.*

In order to define this kind of trepanation, we could say that, unlike the well known, surgical one, which perforates all layers of the skull bone, this was performed just on its surface, thus affecting only the outer table and sometimes even the diploë of the cranium, but, without penetrating its inner table (fig. 1). The term of symbolic trepanation was introduced into the scientific literature by Bartucz, in 1950¹.

Historical aspects

This type of trepanation was known since very ancient times, some cases being documented in the North-African territories and being dated back in the Upper Paleolithic. It seems that the mentioned region was a very conservative one in this regard, as the practice had been maintained there for about 12.000 years². Much later, we find that Hippocrates and his disciples had practiced this surgery, affecting just the outer table and the diploë of the skull³.

As we have studied in detail the surgical, as well as the symbolic trepanation⁴, we could observe the presence of the latter in various historical periods until present⁵, not only in Europe, but also elsewhere.

Archaeological accounts

As mentioned by Irina Reshetova, in the region of South Siberia and Mongolia, where the Turkic population had originated, the symbolic trepanation, the same like the surgical one, was practiced on all age categories of people.

¹ Bartucz 1950, p. 389-435; Boev 1968, p. 127; Mednikova 2003, p. 148.

² Mednikova 2003, p. 149.

³ Boev 1968, p. 148-149.

⁴ Comşa 2013, p. 127-139.

⁵ Tullo 2010, p. 165.

The Early Medieval symbolic trepanations were concentrated in the European part of Russia, on the Middle Volga, Middle Don and Northern Caucasus – Dagestan and Osetia. During the so-called Conquest Period, tribes had migrated from the mentioned regions more to the East. The presence of the symbolic trepanations is widely observed, especially in Hungary and Bulgaria, but also in the Ukraine and Republic of Moldova. These surgeries were forbidden in Hungary in the 11th century A.D., during the reign of King Stephen, who transformed the pagan religion of the state into the Christian one⁶. It is considered that the Salvato-Mayaki Culture was the „vehicle” that brought the trepanation from Asia to Europe, during the Early Middle Ages⁷.

Methods used for performing the symbolic trepanation

They were cutting, scraping, drilling, the latter being also named the „tube method” by archaeologist Eugen Comşa, based upon its use on pottery. This last method was more seldom used, as it did not offer a very precise intervention, existing the risk of affecting the brain.

The anthropological studies mention also the marking of the head of the living subject by using molten metal⁸.

The hot iron of different shapes should not be neglected too.

Implements

Most probably, they were sharp knives, or chisels, which were more accurate in their intervention. The drills and other tools of this kind, according to the experiments carried out by J. Néméskei⁹, were considered improper for this surgery.

Purpose

Usually, the symbolic trepanation is interpreted in several ways:

- as a ritual of passage towards the mature age, given that the symbolic trepanation was mostly found on such subjects;
- a mark of the social rank;
- a ritual of initiation¹⁰.

In Bulgaria, Boev had discussed about the medical purpose of such interventions¹¹. Other scientists, also connecting it with the healing of different ailments, considered that this intervention was a manner of assuring a better protection against the inflammation, thus being also avoided the complications which might have affected the brain, in the case of the surgical trepanation¹². As such a „secondary” pathology (inflammation) was unfrequently found, we consider that the symbolic trepanation was seldom done for a medical purpose, having a more spiritual significance. In fact, this is the reason why this is called „symbolic”. Another argument in this sense, would be also the grouping of the lesions on the skull under various geometric forms, which also might have had

⁶ Mednikova 2005, p. 172.

⁷ Reshetova 2012-2013, p. 9.

⁸ Mednikova 2003, p. 149.

⁹ Boev 1968, p. 130-133.

¹⁰ Simalsik et alii 2014, p. 253.

¹¹ Boev 1970, p. 123-124.

¹² Jordanov et alii 1989, p. 92, p. 17

a certain meaning, that was lost in time¹³. Still, for the moment, as no clear evidences about this practice could be found, it is considered that its purpose is still unknown, any of the medical, ritual and social (rank mark) being possible¹⁴.

Accomplishment

This type of surgery could be a complete, or incomplete one. The complete one means that the cutting had a full outline, while the other one means that the intervention was interrupted, due to various reasons.

Healing of the intervention

After performing the surgery, depending on the characteristics and physiology of each body, the wound might heal within a shorter, or longer time. Most frequently, the discovered skulls had partly, or completely healed interventions. We should not leave aside the fact that, usually, the death of those individuals is not correlated with the symbolic trepanation. Therefore, in some cases, an ailment could result in the death of an individual, whose skull might be found later by the archaeologists with an incompletely healed trepanation.

An example of such a partially healed intervention upon a skull of a male individual of 60-65 years was found in Hungary, for instance, in the Grave 20 of the cemetery from Hódmezővásárhely-Nagysziget. It is interesting to note the observation of the anthropologists who had studied this case and who mentioned that, in the case of the „*plum-seed-shaped and ellipic trephinations were only engraved along the desired shape and their center would not be stroken out ...*”¹⁵.

Procedures used during the surgery

In our opinion, there were several main operations to be done for a successful symbolic trepanation. These were very similar to those employed during the surgical trepanations, being the following ones:

- incision of of the covering skin;
- folding aside of the skin flaps;
- incision of the *lamina externa*;
- deepening of the incision;
- removal of the bone piece from the surface delimited by incision;
- sometimes, smoothing of the remainder surface on the skull, in order to remove the possibility of remaining splinters on that spot¹⁶;
- putting back the skin flaps in their initial position, then being sewed together;
- application of bandages made of organic substances (tree bark, herbs etc.), in order to assure the proper healing of the wound;

It is known that the most painful part is the initial one, of skin incision. Afterwards, the cutting of the cranial bone, where no inervation exists, is a less paintul operation.

¹³ Buikstra, Roberts 2012, p. 410, note 1; Reshetova 2012-2013, p. 9.

¹⁴ Bereczki, Marcsik 2005, p. 65

¹⁵ Bereczki, Marcsik, 2005, p. 68.

¹⁶ Boev 1968, p. 130.

Shape of the lesion

Usually, it was found the rounded shape, usually with a prominent ridge. The oval one is also present, but others could not be excluded. Same larger oval and almond-shaped interventions could be also observed¹⁷.

Location

In our opinion, the symbolic trepanation had an important social meaning and this was the reason why it had to be placed on very visible places, like the frontal and parietal bones. Frequently, the symbolic trepanation was situated on the *bregma* point, on the sagittal suture, or its proximity. We rarely find it on the occipital bone, as this is not a very visible location. It is a matter that is worth being studied which might be the reason for using this part of the skull for performing symbolic trepanations.

Number of marks

There are frequent cases when a single intervention could be identified but, there are others, in which 2, 3 4, or even more surgeries could be found on the skull of a single individual. If more than 2, they were usually grouped, forming certain geometric shapes. We believe that these have added an even more important symbolism, or cultural codes to the respective procedures.

Dimensions

The size of the trepanations was variable, depending upon the skills of the „surgeon“, the customs of the respective community and other criteria.

We should not forget that, as placed in visible places, the surgeries had to be seen also, therefore they could not have had very small dimensions.

Social meaning

In this regard, we have found information about its use in initiation cults by some communities. Sometimes, the trepanned people were considered to have been the shamans, but this idea was not always documented¹⁸.

Position of the patient

According to a case study by Choccol from the Czech Republic, the stages to be followed were three, as we will see below:

- In the first, the person subjected to the surgery was bent forward. In fact, this is the most important aspect, as normally, the symbolic trepanation is situated on the frontal, or parietal bones;
- In the second, the „surgeon“ was on the left side of the patient;
- In the third, he was in front of the patient.

In our opinion, this is valid for a right-handed surgeon, while for the left-handed one, the second stage might be different, as the respective person would be placed on the right side of the individual subjected to trepanation.

Indeed, other positions of the patient would be more complicated to be used for such an intervention and would have also diminish the abilities of the „surgeon“. Besides, it had to be also considered the condition of the patient who, during the surgery might have fainted or feel dizzy, for instance. He must have been seated in a relaxing and comfortable position.

¹⁷ Bereczki et alii 2013, p. 322-333.

¹⁸ Mednikova 2005, p. 152.

Gender of the trepanned people

Regarding the gender of the individuals upon which the symbolic trepanation was carried out, it could be emphasized that this was found on both sexes and seldom on children. Still, depending upon the material culture to which they had belonged, it could be noticed that normally, the more frequent interventions were carried out upon male individuals.

Age of the trepanned individuals

Usually, the people with such surgeries were above the adult age. Seldom, subadults with symbolic trepanations existed too.

Differential diagnosis

We will mention here just few of the changes affecting the skull, as result of various causes and which might result in an appearance similar to the one of a symbolic trepanation:

- blunt force trauma, or tumors look in a similar manner. Still, they would also result in a periosteal reaction, new bone formations above the skull, not to mention their distinct symptoms;
- haematoma and trauma of the external soft tissue can sometimes produce irregular bone damages;
- tuberculosis and syphilis produce round lesions on the skull, but they are not found just on the outer table of the skull¹⁹.

Healing capacity of the skull

According to Anda, who had referred to the surgical trepanations, the capacity of the cranial bone to get healed is indirectly proportional to the dimensions of the lesion²⁰. Yet, he had stated that, considering the trepanned holes. Still, even if in the symbolic trepanations there are no perforations of the cranial bone, in our opinion, the fact stands true. Besides, we could stress here that the surface of the bone never recovers to its initial condition. This means that the wound always leaves a scar behind. Of course, it also can maintain a „slope” that follows the initial intervention of the instrument upon the skull.

Condition of the trepanned person

The symbolic trepanation is performed exclusively on living individuals, as this is part of a single or multiple cultural code.

Persons who performed the surgery

Unlike the case of the usual trepanation, which demanded special skills, this surgery could be done by anyone, of course, with a special care and attention, in order to restrain the intervention just to the limit between the diploë and the inner table of the skull. In the case of the Early Hungarians, we believe that, by simulating the surgical trepanation, but not completing it, the surgeon had used this procedure just as a means of stimulating one of the two souls, which was located inside the head (in order to get activated and contact the after world, probably in certain, important moments from the lifetime of the respective people).

Beliefs connected to the symbolic trepanation

¹⁹ Bereczki et alii 2013, p. 230.

²⁰ Anda 1951, p. 255.

It is interesting to notice that, in certain situations, such interventions were associated with the solar cult. The molten metal probably symbolized a particle of the Sun. Notably, the "*solar symbol*" was applied to the forehead. "The forehead was associated with solar symbolism in several cultures such as Tashtyk, as evidenced by the decoration of funerary masks..."²¹.

Early Hungarians had believed that each individual had two souls, one of them being situated in the head. This latter soul was capable to communicate with the entities of the after world and the vertex (top of the head) was a place where these contacts (inside and outside) the cranium had occurred. This might be the reason why, this part of the skull was most frequently marked by symbolic trepanations²².

Representation of the symbolic trephination

In 1465, in the Treaty of Serefeddin Sabondju-oglu, is rendered a cauterization on the head, located on the *bregma* point. In the same work, was also represented the cauterization on the head, against paralysis and paresis, where the location of the intervention is situated just like those on the skull from Pliska, for instance. In the last image, there is also a cauterization, located upon *sutura sagittalis* (fig. 2).

As in the above lines we have briefly reviewed the most important aspects concerning the symbolic trepanation, we should also give here several examples, in order to show its importance in the past communities, of course, with a special focus upon those of the A.D. first millennium.

First of all, we ought to mention that, until now, we have no cases of symbolic trepanation discovered on the territory of Romania. But, as sometimes they are not very evident on the archaeological samples, we could assume that they existed, possibly on damaged skulls, but could not be identified, or the respective skeletons had not been yet anthropologically studied, as we have a large amount of series in such a situation.

Despite that, we should not avoid the example of other neighboring territories, where the presence of symbolic trepanations is a given fact.

Bulgaria

Symbolic trepanations were discovered at Pliska, in the site dated in the 7th-9th century A.D., but also in Preslav. A study regarding the mentioned practice in the second half of the 9th century and during the 10th century A.D., in sites discovered in NE Bulgaria, in the region of Oderci village (of the Tolbuhin district), on the West coast of the Black Sea, was carried out upon 388 burials of East Christian Orthodox religious tradition. It was found that 41% of the trepanned subjects (15 of male sex and 18 of female sex) were above the age of 30 years. No case of trepanation under this age was found. The position and form of the lesions were the usual ones. They were frequently rounded and

²¹ Mednikova 2003, p. 149.

²² Bereczki et alii 2013, p. 225.

bordered by a prominent ridge, but ellipsoid and irregular shapes were also present. The number of interventions had varied between 1-9 per individual. They were mostly situated on the *bregma* point, on the sagittal suture, or around it. Their diameter varied between 3-4 mm and 20-29 mm, while their depth was between 1-2 and 5-6 mm. There were no traces of inflammation²³.

Russia

The cases studied in the region of the European part of Russia had symbolic trepanations which were usually situated on the *bregma* point, or along the sagittal suture. Their shape was round, or oval²⁴.

Ukraine

An anthropological study regarding the symbolic trepanation was carried out in the Saltovo - Mayaki burial grounds, being focused upon the Early Bulgarians which were to be found on the Middle Don and Donets. It is interesting to note here the discovery in the cemetery from Lyisogorovka, of a skull bearing two trepanations (Burial no. 9), one surgical and one symbolic one. This is an unusual situation, as it is known that normally, these two types of interventions are not to be found on the same subject. In this case, the individual was of male sex, with the age between 29-34, represented by a *calvarium*. Upon this cranial fragment it was found the surgical trepanation situated on the middle right parietal bone, close to the sagittal suture. This was associated with a fracture. Therefore, it was a medical intervention. The second lesion, namely the symbolic trepanation, was located on the left lambdoid suture, 26 mm left from the sagittal suture. It had a rounded shape and a diameter of 15 mm.

We could see examples of symbolic trepanations in fig. 3 and 4.

Republic of Moldova

In the Balkan-Danubian Culture (Dridu Culture in Romania), in two necropoli situated close to the Hanska village, 13 skulls with 1-3 "*rounded deepenings*" had been discovered (fig. 5). The Bulgarian anthropologist P. Boev, who had studied the skulls, had considered them to have had symbolic trepanations²⁵.

Hungary

The trepanation was studied in Hungary for about 100 years, the first research on this topic belonging to André Kovács, who had presented a communication about trepanation in the session of the Hungarian Academy of Sciences, on 15 June 1853²⁶.

Much later, in 1960, J. Nemeskeri, K. Éri Kinga, Kralovánszky Alán had studied together a number of 9500 skulls of the collection Anthropological Department of the Museum of Natural History, of the "Janus Pannonius" Museum at Pécs and of the "King Stephen" Museum at Székesfehérvár. They came from 57 known and 2 unknown sites. Out of them, 97 had symbolic

²³ Jordanov et alii 1989, p. 15.

²⁴ Mednikova 2005, p. 171.

²⁵ Hâncu, Rafalović 1973, p. 161-182 and ris 16.

²⁶ Anda 1951, p. 251.

trephinations. Such cases appeared in the populations of the 10th and 11th centuries A.D., and they were considered to be mostly connected with the people of the 10th century A.D.. It is interesting to note that the finds of the 10th century were mostly distributed in the Eastern part of Hungary, while those of the 11th century were located in its Western side. Therefore, the conclusion it was drawn that, the symbolic trephination came to Hungary partly from the East and partly from the former Southern Czechoslovakia. An argument which could also back up this hypothesis is the skull type found upon the Hungarian crania from the east, dated in the 10th century A.D., which were brachycranians and belonged to the Pamirian Uralian and Turanian type, while the skulls from the West, dated in the 11th century A.D., were dolichocranian, belonging to the Crômagnoid A, Nordoid and Mediterranoid types. So, it could be concluded that the symbolic trepanation was brought by the Hungarians and passed over to the local communities.

As the ritual of the burials did not differ between the individuals with and without symbolic trephinations, it was considered that the presence of those interventions was connected with a heathen cult. As a matter of fact, this practice had ceased in Hungary in the 12th century A.D., when it seems that the Christianity had strengthened itself. The symbolic trepanation was hardly connected with medical situations²⁷.

A population of the 10th century A.D. was studied by Szatmary and Marcsik. The series had comprised 19 skulls with symbolic trepanations and 86 skulls without such lesions, all being discovered in cemeteries from the Great Hungarian Plain of the Carpathian Basin. According to the archaeological sources, the Conquest Period was characterized by the presence of a population with a Finno-Ugric origin. Besides, the military layer which led the society was mostly related to the Tukic ethnic groups.

As a result of the study, it appeared obvious that the non-trepanned skulls had more homogenous features than the trepanned group. It seems that the practice of symbolic trepanations was a kind of "*gate*" of the community towards the exogamy for some individuals, while the non-trepanned one persisted in the endogamy. Besides, the trepanned individuals were social or ethnic "*segregational factors*" between those two categories²⁸.

More recently, Bereczki et alii had published (in 2013) another interesting study on the topic of symbolic trepanation. This practice was previously found in the Avar communities of the 8th-11th centuries A.D. (in the cemeteries from Bélmeier - 8th century A.D.). This time, besides the Avars, the Early Hungarians had been included in the research (cemeteries from Algyó - 10th century A.D., Szabadkigyós.-.10th century A.D. and Eperjes-ifjú Gárda-10th-11th centuries A.D. In this skeleton series, that comprised 14 individuals, 27 symbolic trepanations had been found, 9 of them on male and 5 on female skeletons. Regarding their age, it could be established that it varied between 30-40 years and 40-60 years. The number of interventions on each skull had

²⁷ Nemeskeri et alii 1960, p. 3-32.

²⁸ Szatmáry, Marcsik 2006.

varied from 1 (on 8 skulls) to 2-5 lesions (on 6 skulls). The location of those interventions was most frequently situated right on the *bregma* point, or in its proximity. Anyway, even when having another position, they were in most visible places upon the skull.

All the surgeries were healed, or almost healed at the moment when the individuals had passed away.

After the complete analysis of those trepanations the authors of the study had concluded that, seemingly, these symbolic trepanations might reflect a contact between the Early Hungarians and the Avar communities, as the interventions in the Early Hungarian cemeteries appeared to share the same practice of the 6th-9th centuries A.D. Avar tradition. We should point out here that the cultural and/or biological kinship between the Avars and the Early Hungarians were always a matter of dispute among specialists. In this case, it seems that the symbolic trepanation is an argument that could back up this idea. It is also considered that the surgeries in the Early Hungarian cemeteries are surely symbolic trepanations, as they were used within a restricted time span (between the 8th-11th centuries A.D.), had a similar form and location on the skulls and the individuals had survived a rather long time after these interventions.

The authors of the study had emphasized the necessity of creating a database about trepanation, in order to have a better understanding and study of the surgical and symbolic trepanation practices²⁹.

Some conclusions

The symbolic trepanation is a very interesting practice, which can be connected with social, medical, or ethnical purposes.

In the case of a single intervention, it had a certain position upon the skull and most frequently it was placed in the region of the *bregma* point. When two or several trepanations existed, they were arranged according to a certain cultural code, pointing out the social position, or the sex of the respective individual. In some situations, they were also interpreted as secondary means of intervention in medical cases (headaches etc.).

It is worth emphasizing that such interventions are always placed in very visible places and therefore, they could also serve as elements of non-verbal communication among the people who were familiar to the respective code. We may also consider them as part of multiple cultural codes when, being associated with other elements (or clothing, or ornaments) they could provide a complex information about the respective individual. If we could force a comparison, we could note here a somehow similar situation when we refer to the artificial cranial deformation.

²⁹ Berecz et alii 2013, p. 231.

Bibliography:

- Anda 1951** T. Anda, *Recherches Archéologiques sur la Pratique Médicale des Hongrois à l'Époque de la Conquête du Pays*, AAH, 1, 1951, p. 251-313.
- Bartucz 1950** L. Bartucz, *Adatok a koponyalékelés (trepanáció) és a bregmasebek kapcsolatának problémájához magyarországi népvándoreáskori koponyák alapján*, AnnBiolUnivSzeged, 1, 1950, p. 389-435.
- Bereczki, Marcsik 2005** Zs. Bereczki, A. Marcsik, *Trephined skulls from ancient populations in Hungary*, AML, vol. 12, 2005, p. 65-69.
- Bereczki et alii 2013** Zs. Bereczki, E. Molnár, A. Marcsik, G. Pálfi, *Rare Types of Trephination from Hungary Shed New Light on possible Cross-Cultural Connections in the arpathian basin*, International Journal of Osteoarchaeology, 2013, DOI: 10.1002/oa.2304.
- Boev 1968** P. Boev, *Die symbolischen Trepanationen*, Anthropologie und Humangenetik, Stuttgart, 1968.
- Boev 1970** P. Boev, *Symbolische Trepanationen*, XXII Congrès International d'Histoire de la Médecine, Bucarest - Constanza, 1970, p. 123-124.
- Buikstra and Roberts 2012** J. Buikstra, Ch. Roberts, *Global History of Paleopathology: Pioneers and Prospects*, Oxford, 2012.
- Comşa 2013** A. Comşa, *Aspects of archaic medicine: human and animal trephination on the territory of Romania*, 2013.
- Hâncu and Rafalović 1973,** I. G. Hâncu, I. A. Rafalović, *Slavijane I tiurko-bolgarî v VI-X vv. Na teritorii Moldavii po arheologicesim danâm, in Slavijanite I crednizemno-morskijat cvjat VI-XI vek (Les slaves et le monde méditerranéen VIe-XIe siècles)*, Symposium international d'archéologie slave, Sofia, 23-29 avril 1970, Sofia, 1973, p. 161-182 and ris 16.
- Jordanov et alii, 1989** J. Jordanov, Br. Dimitrova, Sp. Nikolov, *Symbolic Trepanations of Skulls from the Middle Ages (IXth-Xth Century) in Bulgaria*, Acta Neurochirurgica, Wien, 92, 1989, p. 15-18.
- Mednikova 2003** M. B. Mednikova, *Ritual initiation in prehistoric Eurasians based on cranial data: symbolic trephination*, AEAEur, 1 (13), 2003, p. 147-156.
- Mednikova 2005** M. Mednikova, *Prehistoric Trepanations in Russia: ritual or magical ?*, In R. Arnott, S. Finger (eds.), *Trepanation. History, Discovery, Theory*, 2005, Lisse, Abington, Exton, Tokyo, p. 163-174.
- Nemeskeri et alii 1960** J. Nemeskeri, K. Ery, A. Kralovanszky, *A magyarországi jelkepes trepanacio. (Symbolically Trephined Skulls in*

- Reshetova
2012-2013** Hungary); Anthropologiai Közlemények, 4, 1960, p. 3-32.
I. Reshetova, *Trephination cases from the Early Bulgarian population (Saltovo - Mayaki Culture)*, The European Archaeologist, 38, 2012-2013, winter.
- Szatmáry,
Marcik 2006** L. Szatmáry, A. Marcsik, *Symbolic trepanations and population structure*, Memórias do Instituto Oswaldo Cruz, vo. 101, suppl. 2, Rio de Janeiro, Dec. 2006; <http://dx.doi.org/10.1590/S0074-02762006001000019>
- Simalcsik et alii
2014** A. Simalcsik, A. Comşa, V. M. Groza, R. Simalcsik, *Trepanația – ritual simbolic/magico-religios sau procedeu terapeutic? Necropola medievală de la Lozova (e-nul Strășeni, Republica Moldova), secolele XIV-XV. Studiu de caz*, RA, SN, 10, 1-2, 2014, p. 252-270.
- Tullo 2010** E. Tullo, *Trepanation and Roman medicine: a comparison of osteoarchaeological remains, material culture and written texts*, JRCPE, 40, 2, 2010, p. 165-171. DOI: 10.4997/JRCPE 2010.215.

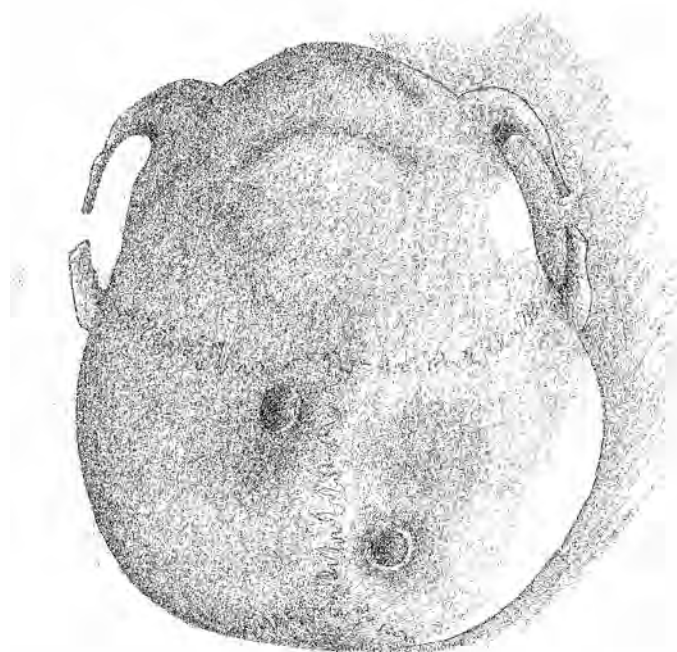

Figure 1. Symbolic trephination (drawing by Catalina Toma)

Figure 2. An mage from the treaty of Serefeddin Sabondju-oglu with the treatment of a disease by cauterisation on sutura sagitalis (apud P. Boev, 1968, p. 134, abb.9)

Figure 3. Symbolic trepanation on a skull of the Saltovo Culture-Dmitrovskoje tell in the Ukraine, 8th - 9th century A.D. (apud Boev, 1968, p. 131, abb. 5)

Figure 4. Symbolic trepanation on a skull from Balshoi Tarchani (Tatarstan), 7th-9th centuries A.D. (apud Boev, 1968, p. 131, abb. 5).

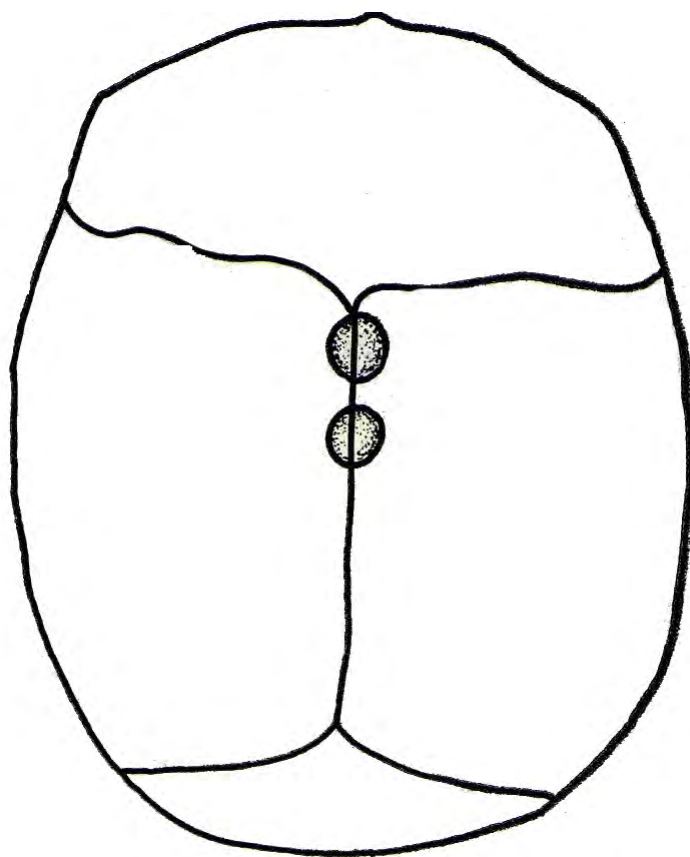

Figure 5. A skull from Republic of Moldova with symbolic trephination (apud Hincu and Faralovici, 1970, p. 182, fig. 16.)

Trepanații simbolice în mileniu I p. Chr. în Europa de Sud-Est

Rezumat: *Trepanația simbolică reprezintă o intervenție chirurgicală executată pe craniu, care afectă doar tabula externă a osului și eventual diploea. Scopul ei nu se cunoaște cu certitudine, nefiind exclus cel medical, cultural, sau religios.*

Prezenta lucrare se referă la caracteristicile generale ale acestui tip de trepanație, ca și la o serie de exemple din Europa de Sud-Est, având în vedere faptul că, pe teritoriul României, astfel de cazuri nu s-au găsit până în prezent.

Cuvinte cheie: *trepanație simbolică, craniu, spiritualitate, Europa de Sud-Est.*

dr. Alexandra Comșa
Center of Thracology
of the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology,
Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sector 4,
Bucharest, România.
e-mail: alexcomsa63@yahoo.com

Recenzii și note bibliografice

Florin Topoleanu, Costin Croitoru

Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei "Carol I"

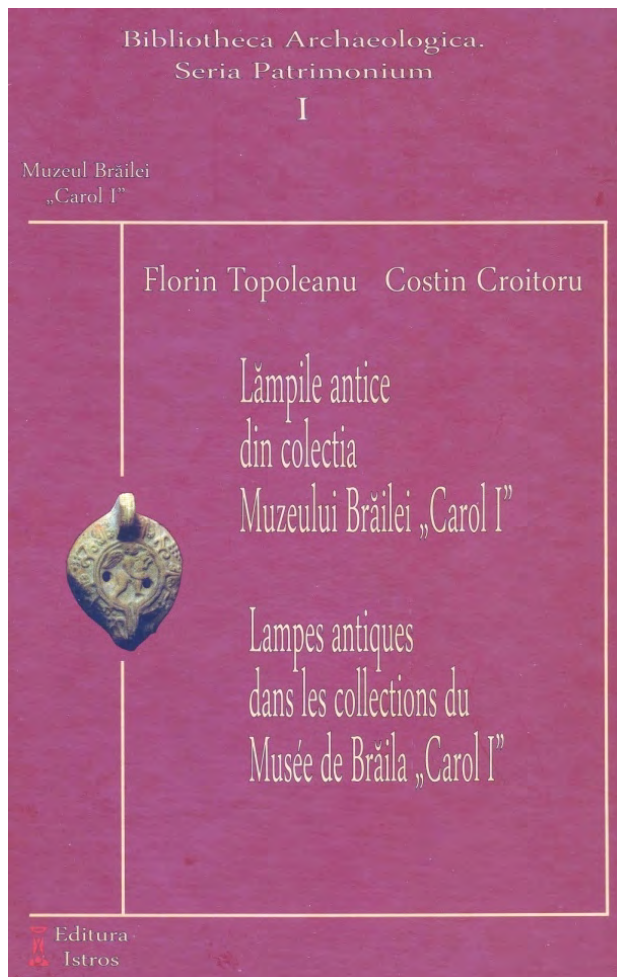
Lampes antiques dans les collections du Musée de Brăila "Carol I"

Brăila 2015

Dorel Bondoc

O nouă lucrare consacrată instrumentelor de iluminat, a văzut de curând lumina tiparului la Brăila în anul 2015, sub semnăturile domnilor Florin Topoleanu și Costin Croitoru. Un număr de 57 de opaițe din colecția Muzeului Brăilei "Carol I", au fost analizate și publicate între două coperti, însumând 254 de pagini. Editura Istros care a asigurat publicarea lucrării, continuă în acest fel un parcurs elegant și onorabil, inaugurat cu mai mulți ani în urmă.

Lămpile antice reprezintă o categorie de artefacte, a cărei importanță nu poate fi ignorată. Deseori trecute la categoria *small finds*, alteori tratate cu mai multă atenție în volume speciale, lămpile oferă o serie de informații utile privind datarea unor contexte arheologice, indicii despre riturile și ritualurile funerare, ipoteze privind statutul locației în

care au fost descoperite, existența unor ateliere ceramice locale, atestarea unor producători, ponderea schimburilor comerciale între diverse regiuni, culte și credințe religioase, etc.

Lucrarea *Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei "Carol I"* se constituie într-o abordare model cu privire la maniera de publicare a unor astfel de obiecte, iar numărul mic de piese nu pare să fi constituit un impediment în realizarea unei produs intelectual de bună factură. Cei doi autori au sistematizat opaițele "brăilene", după cum urmează: ***lămpi greco-elenistice*** (cat. nr. 1-20), ***lămpi romane timpurii*** (cat. nr. 21-43), ***lămpi romane târzii*** (cat. nr. 44-52) și ***falsuri*** (cat. nr. 53-55).

Fiecărui opaiț i-a fost alocat un spațiu tipografic, după următoarea schemă: 1: tip, stare de conservare, număr de inventar, locul și data descoperirii; 2: dimensiuni; 3: tehnica de realizare și materialul folosit; 4: descriere; 5: bibliografie; 6: analogii; 7: datare; 8: origine; 9: comentarii. Absolut toate opaițele au fost redactate prin desene de calitate și fotografii deopotrivă, întreaga ilustrație fiind inserată în text în vederea unei lecturi cât mai facile. Nu în ultimul rând, lucrarea a fost prevăzută cu o bibliografie necesară, anexe și un indice de nume de persoane și localități.

Practic, obiectele au fost analizate din toate punctele de vedere. Metoda de cercetare folosită în paginile lucrării este fără cusur. O deosebită atenție a fost acordată detaliilor tehnice; întreg limbajul folosit pe parcursul lucrării este unul extrem de tehnic (cum altfel?), fapt caracteristic autorilor, binecunoscuți pentru predilecția lor spre sistematizare și tipologie. Singurul neajuns pare să fie reprezentat de lipsa contextelor de descoperire (vezi p. 206), fapt care nu poate fi pus însă pe seama lor, devreme ce majoritatea obiectelor provin din donații sau din fonduri muzeale mai vechi (p. 38).

Altfel, se poate observa lesne ușurința cu care se operează cu formule și concepte specifice breslei, ceea ce denotă pe de o parte profesionalismul și specializarea în domeniu a autorilor, iar pe de altă parte faptul că lucrarea este destinată în special celor inițiați în arheologie.

La finele catalogului obiectelor a fost întocmit un amplu comentariu istoric (p. 205-213, sub titulatura ***Considerații finale***), în care au fost explicate constituirea și structura colecției de opaițe din Muzeul Brăilei, modul cum a fost abordată cercetarea, referințele folosite, ponderea pieselor provenite din import în raport cu producția locală și altele asemenea.

Bibliografia utilizată (p. 11-24) nu este una stufoasă, dar nici minimală, astfel că este ușor de mănuit chiar și pentru un începător în domeniu; în cuprinsul bibliografiei se regăsesc deopotrivă titluri mai vechi și reprezentative (Loeschcke, Bailey, Buchi, Hayes), dar au fost utilizate și publicații apărute până aproape de zilele noastre, altfel că cele mai recente referințe datează din anul 2014.

Lucrarea a fost dedicată memoriei eminentului profesor și arheolog Alexandru Suceveanu, de la a cărui trecere în neîntință se împlinesc 3 ani. Având în vedere faptul că majoritatea opaițelor prezentate provin din Dobrogea, este

un bun moment de aducere aminte pentru cei care ne-au fost profesori, prieteni sau colegi de profesie.

Pentru a fi accesibilă și cercetătorilor străini, lucrarea a fost tradusă integral în limba franceză. Avem așadar un volum bilingv în care lămpile antice au fost studiate exhaustiv, de-a lungul unui volum de muncă considerabil.

Toate cele descrise mai sus nu fac decât să recomande lucrarea celor doi autori, care merită din plin recunoștința noastră pentru demersul lor.

dr. Dorel Bondoc
Muzeul Olteniei Craiova,
str. Madona Dudu, nr. 14,
cod 200409, Craiova, România.
e-mail: dorelbondoc@yahoo.com

Normele editoriale pentru seria „Arheologia mileniului I p. Chr.”

1. Articolul va fi redactat în limba română, cu un rezumat (maxim 1 pagină) în limba română și într-una dintre limbile de circulație: engleză, franceză sau germană.
2. Formatul volumului va fi B5 (24 x 16,5 cm), cu textul scris la un rând, cu font Tahoma 10, pe o singură coloană. Titlul va fi scris cu litere capitale, font Tahoma 11 bolduit. Numele autorului sub titlu aliniat spre dreapta, font Tahoma 11
3. Notele vor fi infrapaginale (Ex: Harhoiu 1972, p. 417), cu font Tahoma 8.
4. La începutul fiecărui articol se va afla rezumatul în limba română, precum și o listă cu minim cinci cuvinte cheie (font Tahoma 10 Italic); iar la sfârșitul articolului un rezumat într-una dintre limbile engleză, franceză sau germană (dacă vreunul dintre autori dorește poate trimite și două rezumate în două limbi de circulație diferite). Rezumatul într-o limbă de circulație va fi însoțit și de cinci cuvinte cheie (font Tahoma 10 Italic).
5. Citatele. Pentru citate scurte se vor folosi „...”, cu text normal. Pentru citate mai lungi de un rând se vor folosi „...”, cu text italic.
6. La sfârșitul părții scrise a articolului se va regăsi lista bibliografică ce va fi întocmită după cum urmează:
 - Volume de autori:
Comșa 1978 – Maria Comșa, *Cultura materială veche românească. (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978
 - Capitole în volume de autori:
Ioniță 2005 – Adrian Ioniță, *Morminte cu gropi antropomorfe din Transilvania și relația lor cu primul val de colonizare germană*, în Zeno K. Pinter, Ioan M. Țiplic, Maria E. Țiplic (coord.) - *Relații interetnice în Transilvania, secolele VI-XIII*, București, 2005, p. 217-228
 - Periodice:
Harhoiu 1972 – Radu Harhoiu, *O cataramă în formă de liră descoperită la Târgșor*, SCIV, 3, 1972, p. 417-425
 - Publicații „on line”:
Harhoiu 2003 - Radu Harhoiu, *Der Schatzfund von Szilágysomlyó/Șimleu Silvaniei und die Schlacht von Nedao*, in EA-online, May, 2003 (www.archaeology.ro/harhoiu.htm), [accesat 23.08.2009]
7. Articolul va fi însoțit și de o listă de abrevieri ale periodicelor, seriilor, colecțiilor, tratatelor, manualelor și enciclopediilor utilizate pentru a incluse în abrevierile generale ale volumului.
8. Ilustrația. Fotografiiile și planșele în format JPG la rezoluție de minim 300 dpi, va fi poziționată la sfârșitul articolului, între bibliografie și rezumatul în limbă străină fiind însoțită și de o listă explicativă. Deasemenea ilustrația va fi trimisă și separat în format JPG.

9. Vă rugăm să indicați instituția la care sunteți afiliați, cu adresa completă și o adresă de email, în vederea întocmirii unei "cărți de vizită" care se va regăsi la sfârșitul articolului.

Pentru volumul VI al seriei *Arheologia mileniului I p. Chr.* vă rugăm să ne trimite-ți articolele dumneavoastră până la data de **1 mai 2017**.

Adresă de contact:

dr. Bogdan Ciupercă

Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova

Str. Toma Caragiu, nr. 10, cod 100042, Ploiești

tel/fax: 0244/522656

e-mail: bogdanciuperca@yahoo.com

office@ histmuseumph.com

Editorial norms for the series „*Arheologia mileniului I p. Chr.*”

1. The article would be written in an international language, with a abstract in the same language (1 pages), that will subsequently be translated in Romanian.
2. The format of the volume will have the dimensions of 24 x 16,5 cm, top, left, right of 2 cm, bottom of 2,5 cm with the text on one line spacing, font Tahoma 10, on a single column. The title will be written with capital letters, font Tahoma 11 bold.
3. The notes will be infrapagin ones (Ex: Harhoiu 1972, p. 417), font Tahoma 8.
4. At the beginning of each article will be placed the abstracts, one in the English language, French or German (if some of the author would like, could also send two abstracts in two distinct international languages), the other one being in Romanian, together with a list of minimum five key words (font Tahoma 10 Italic).
5. Quotations: for those smaller than one line there will be used „...”, with a normal text. For quotations that are longer than one line there will be used „...”, and italic text.
6. At the end of the written part of the article will be placed the bibliographical list, as it follows:
Examples:
 - **Author volumes:**
Comşa 1978 – Maria Comşa, *Cultura materială veche românească*. (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești), București, 1978
 - **Chapters in author volumes:**
Ioniță 2005 – Adrian Ioniță, *Morminte cu gropi antropomorfe din Transilvania și relația lor cu primul val de colonizare germană*, în Zeno K. Pinter, Ioan M. Țiplic, Maria E. Țiplic (coord.) - *Relații interetnice în Transilvania, secolele VI-XIII*, București, 2005, p. 217-228
 - **Periodicals:**
Harhoiu 1972 – Radu Harhoiu, *O cataramă în formă de liră descoperită la Târgșor*, SCIV, 3, 1972, p. 417-425
 - **Publications „on line”:**
Harhoiu 2003 - Radu Harhoiu, *Der Schatzfund von Szilágysomlyó/Șimleu Silvaniei und die Schlacht von Nedao*, in EA-online, May, 2003 (www.archaeology.ro/harhoiu.htm), [accesat 23.08.2009]
7. The article will be accompanied by a list of abbreviations for the periodicals, series, collections, treatises, manuals and encyclopedias used to abbreviations included in the overall volume.
8. Illustration. Photographs and plates in a JPG format, with a resolution of minimum 300 dpi, will be placed at the end of the article, together with their list.

9. Please, mention your affiliation to an institution, with a complete adress and an e-mail adress, that will be added together with those of the other participants at the end of the volume.

For the sixt volume of the series *Archaeology of the I millennium A.D.*, please send your articles up to **May 1, 2017**.

Contact adress:
PhD Bogdan Ciupercă
Prahova County Museum of History and Archeology,
Toma Caragiu street, no. 10,
POBOX 100042, Ploiești, România.
tel/fax: 0244/522656
e-mail: bogdanciuperca@yahoo.com
office@ histmuseumph.com

ARHEOLOGIA MILENIULUI I P.CHR.

*I - Cercetări actuale
privind istoria și arheologia migrațiilor*

*II - Interferențe culturale
la Dunărea de Jos*

*III - Dunărea Inferioară
între stepe și imperiu*

*VI - Nomazi și autohtoni
în mileniul I p.Chr.*